Humaniora
Huma

DISSERTATIONES
HISTORIAE
UNIVERSITATIS
TARTUENSIS
29

MEELIS SAUEAUK

Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953

TARTU ÜLIKOOL
1632
UNIVERSITAS TARTUENSIS

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

29

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS
29

MEELIS SAUEAUK

Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953

TARTU ÜLIKOOL
KIRJASTUS
1632

Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Ajaloo ja arheoloogia instituut; Tartu, Eesti.

Kaitsmisele lubatud Ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu 2. aprilli 2013 otsusega.

Juhendaja: prof. Tõnu-Andrus Tannberg
Oponent: prof. dr. Anu-Mai Kõll (Södertörns högskola, Centrum för Östersjö- och Östeuropaforskning)

Doktoritöö kaitsmine toimub 6. juunil 2013 kell 16.15 Tartu Ülikooli Senati saalis, Ülikooli 18.

ISSN 1406–443X
ISBN 978–9949–32–288–6 (trükis)
ISBN 978–9949–32–289–3 (PDF)

Autoriõigus: Meelis Saueauk, 2013

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimuse nr. 150

SISUKORD

LÜHENDID **9**

SISSEJUHATUS **11**
Historiograafia 15
Uurimisülesande püstitus ja põhilised uurimisprobleemid 38
Allikad 41
Uurimismetoodikast ja terminoloogiast 47

1. NÕUKOGUDE RIIKLIKU JULGEOLEKU ORGANITE "PARTEILINE JUHTIMINE" JA SOVETISEERIMISKOGEMUS TEISE MAAILMASÕJA EEL JA ALGETAPIL **51**
1.1. Julgeolekuorganid ja nende suhted parteivõimudega NSV Liidus 51
1.1.1. Julgeolekuorganite "parteiline juhtimine" 51
1.1.2. Klassivõitlus ja "Suur terror" 56
1.1.3. Julgeoleku- ja parteiorganite roll Poola territooriumi hõivamisel ja sovetiseerimise algatamisel 65
1.2. Julgeolekuorganid ja EKP Eesti sovetiseerimisel 1940–1941 69
1.2.1. Julgeoleku- ja parteiorganite moodustamine Eestis 70
1.2.2. Nõukogude repressioonid ning julgeoleku- ja parteiorganite roll nende läbiviimisel 80
1.2.3. Hinnangud julgeolekuorganite ja partei suhetele 85
Kokkuvõte ja järeldused 88

2. JULGEOLEKU- JA PARTEIORGANID EESTI TAASANNEKTEERIMISEL JA SOVETISEERIMISE ALGATAMISEL AASTAL 1944 ..... **91**
2.1. Eesti NSV julgeolekuorganite taasformeerimine ja EKP roll selles 91
2.1.1. Julgeolekuorganite formeerimise algatamine ja läbiviimine Nõukogude tagalas 91
2.1.2. Julgeolekuorganite ülesanded Eesti hõivamisel 99
2.2. EKP ja sovetiseerimise korraldus 102
2.2.1. Sovetiseerimise algatamine 102
2.2.2. ÜK(b)P KK Eesti büroo 109
Kokkuvõte ja järeldused 112

3. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI ROLL JULGEOLEKUORGANITE ÜLESEHITUSES JA KONTROLLIMISES **115**
3.1. Nõukogude julgeolekuorganite areng aastatel 1945–1952 115
3.1.1. Julgeolekuorganite ülesanded ja juhtimine 115
3.1.2. Julgeolekuorganid Eesti territooriumil 121
3.2. EKP ja julgeolekuorganite "parteiline juhtimine" 128
3.2.1. EKP ja parteiline juhtimine 128

3.2.2. Eesti NSV julgeolekuorganite parteilise juhtimise korraldus 130
3.2.3. EKP Keskkomitee aparaadi roll julgeolekuorganite kureerimises 138
3.3. Julgeolekukaadri kureerimine EKP Keskkomitee poolt 144
3.3.1. Kaadritöö korraldus EKP Keskkomitees 144
3.3.2. Julgeolekuorganite nomenklatuurne kaader 147
3.3.3. EKP kaadriabi julgeolekuorganitele 153
3.4. EKP Keskkomitee roll julgeolekuorganite tegevuse järelevalves .. 157
3.5. Eesti NSV julgeolekuorganite parteiorganisatsioonid 166
3.5.1. Parteiorganisatsioonide moodustamine ja arendamine 166
3.5.2. Eesti NSV NKGB/MGB parteiorganisatsiooni tegevusest .. 169
3.5.3. NKGB/MGB parteiorganisatsioonide kureerimine EKP poolt 171
Kokkuvõte ja järeldused 175

4. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI KOOSTÖÖ JULGEOLEKUORGANITEGA VÕITLUSES "RAHVAVAENLASEGA" 181
4.1. "Kodanliku natsionalismi" vastane kampaania – võitlus iseseisvuslusega 182
4.1.1. "Kodanlike natsionalistide" vaenlaskuvandi loomine ja põhjendamine 182
4.1.2. EKP propagandatöö kodanliku natsionalismi vastu 190
4.1.3. EKP tegevus võitluses "kodanlike natsionalistidega" 194
4.2. "Banditismi" vastane kampaania – võitlus relvastatud vastupanuliikumisega 199
4.2.1. EKP Keskkomitee ja julgeolekuorganid võitluses "banditismiga" 1944–1946 199
4.2.2. Võitlus relvastatud vastupanuliikumisega ENSV MGB peaülesandena 216
4.3. "Kulakluse" vastane kampaania – küla sovetiseerimine 226
4.3.1 Suund küla sovetiseerimisele, kolhoseerimise ja "kulakukstegemise" algatamine 226
4.3.2. Märtsiküüditamine 234
4.3.3. Katsed relvastatud vastupanu likvideerimiseks pärast märtsiküüditamist 248
Kokkuvõte ja järeldused 254

5. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI JA JULGEOLEKUORGANITE SUHTED AASTATEL 1950–1953.... 260
5.1. Muudatused EKP ja ENSV MGB juhtkonnas ning repressioonide ägenemine 260
5.1.1. EKP ja MGB juhtkonna väljavahetamine "Eesti süüasja" raames 260

5.1.2. Repressioonide ägenemine ning katsed relvastatud vastupanu lämmatamiseks 270
5.2. Parteikontrolli tugevdamine julgeolekuorganite üle 280
5.2.1. Parteikontrolli tugevdamine Stalini võimu lõpuperioodil 280
5.2.2. Julgeolekuorganite ja partei suhete reguleerimine pärast Stalinit ja Beriat 285
Kokkuvõte ja järeldused 292

KOKKUVÕTE 296

SUMMARY 299

LISAD 311
Lisa 1 Elulood 311
Lisa 2 EKP Keskkomitee julgeolekuorganeid puudutavad otsused 326
Lisa 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas" 329
Lisa 4 Dokument: N. Karotamme üleskirjutus kohtumisest J. Staliniga Kremlis 18. jaanuaril 1949 332

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS 335

ISIKUNIMEDE REGISTER 352

ELULOOKIRJELDUS 357

ILLUSTRATSIOONID

Ill. 1 Tabel: ENSV NKGB/MGB juhtkond 1944–1953 123
Ill. 2 Graafik: ENSV NKGB/MGB poolt arreteeritute arv aastatel 1944–1953 126
Ill. 3 Graafik: Nõukogude repressioonide ulatus Eestis 1944–1953 127
Ill. 4 Tabel: EKP Keskkomitee sekretärid 1944–1953 132

Minu südamlik tänu ning lugupidamine kuulub juhendajale prof. Tõnu Tannbergile, kes tõsise teadlase ning hea inimesena on olnud mulle professionaalseks eeskujuks, kannatlikuks nõuandjaks ning innustajaks.

Samuti lähevad suurimad tänud minu vanematele kolleegidele-ajaloolastele Toomas Hiiole ja dr Meelis Maripuule, kes on mulle uurimistöös alati igakülgset abi osutanud ning pühendasid oma aega ja vaeva sellele, et minu töö käsikirjaga põhjalikult tutvuda ning hulgaliselt väärtuslikke nõuandeid jagada.

Tahaksin öelda aitäh kõigile neile, kes võtsid vaevaks minu uurimuse üle vaadata ja seda omapoolsete täienduste ja parandustega paremaks muuta, eelkõige Ajaloo ja arheoloogia instituudi õppejõududele prof Tiit Rosenbergile, dr Aigi Rahi-Tammele, dr Olaf Mertelsmannile, dr Jaak Valgele, dr Ago Pajurile, dr Anu Raudsepale jt, samuti terase mõtte ja hea sõnaga toeks olnud kaasdoktorantidele Olev Liivikule, Mari-Liis Hämäläinenile, Ardi Siilabergile, Ivo Juurveele ja teistele. Tänusõnad kuuluvad ka instituudi koordinaator Ludmilla Meielile ja Riigiarhiivi abivalmis töötajatele.

Suur aitäh Peeter Tammistole, kes tõlkis väitekirja resümee inglise keelde.

Palju tänu minu alati abivalmis kolleegidele Eesti Mälu Instituudist, dr Indrek Paavlele, dr Peeter Kaasikule, Argo Kuusikule, Aivar Niglasele ja Eli Pilvele ning meie sagedasele külalisele ja nõuandjale prof. Enn Tarvelile. Tänuga pean meeles ka oma koostööd Valdur Ohmanni ja Tiit Noormetsaga Rahvusarhiivist. Loodetavasti jätkub koostöö kõigi teiega ka edaspidi pikki aastaid.

Uurimuse valmimisel on olnud toeks Eesti Mälu Instituut, ETF grant 7523 “Eesti NSV valitsemine: võimustruktuuri institutsionaalne areng ja funktsioneerimine (1944–1964)”, projekt ETF9135 “Parteiline nomenklatuurisüsteem Eesti NSV-s: väljakujunemine, funktsioneerimine ja toimemehhanismid ühiskonnas”, sihtfinantseering SF0180050s09 “Eesti Külma sõja ajastul” ning Udo Mällo stipendium. Tänud!

Raske on panna sõnadesse tänu oma sõpradele ja eelkõige perele, kelle toetus on aidanud üle elada ka kõige pingelisemad tööperioodid. Aitäh emale, minu kaasale Annikale ja meie võrratutele lastele.

Aitäh teile kõigile!

Pühendan selle töö oma isale, eestiaegsele mehele, kelle saatuseks oli sündida päeval, kui algas Teine maailmasõda.

LÜHENDID

BVVO	Banditismivastase võitluse osakond
EK(b)P	Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (Eestimaa Kommunistliku Partei nimetus aastatel 1940–1952)
EKP	Eestimaa Kommunistlik Partei
ELKNÜ	Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
GPU (ГПУ)	Государственное политическое управление (Riiklik poliitvalitsus)
GUGB (ГУГБ)	Главное управление государственной безопасности (Riikliku julgeoleku peavalitsus)
GULAG (*ГУЛАГ*)	*Главное управление лагерей* (Laagrite peavalitsus)
KGB (КГБ)	Комитет государственной безопасности (Riikliku julgeoleku komitee)
KK	Keskkomitee
KrK	Kriminaalkoodeks
KrPK	Kriminaalprotsessi koodeks
MGB (МГБ)	Министерство государственной безопасности (Riikliku julgeoleku ministeerium)
MN	Ministrite Nõukogu
MVD (МВД)	Министерство внутренных дел (Siseministeerium)
NKGB (НКГБ)	Народный комиссариат государственной безопасности (Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat)
NKVD (*НКВД*)	*Народный комиссариат внутренных дел* (Siseasjade rahvakomissariaat)
NLKP	Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
OGPU (ОГПУ)	Объединенное государственное политическое управление (Ühendatud riiklik poliitvalitsus)
PAI	Partei ajaloo instituut
RGASPI (РГАСПИ)	Российский государственный архив социально-политической истории (Venemaa riiklik sotsiaal-poliitilise ajaloo arhiiv)
RJ	(Nõukogude) riiklik julgeolek/riikliku julgeoleku
RKN	Rahvakomissaride Nõukogu
RVL	Relvastatud Võitluse Liit
"SMERŠ" (*"СМЕРШ"*)	*"Смерть шпионам!"* ("Surm spioonidele!", julgeolekuorgan NSV Liidu relvajõududes aastatel 1943–1946)
Tšekaa (*ЧК*)	*Чрезвычайная комиссия* (Erakorraline komisjon (võitluseks kontrrevolutsiooni ja sabotaažiga))
UKGB (*УКГБ*)	*Управление КГБ* (*по ... области/краю*) ((territoriaalne) Riikliku julgeoleku komitee valitsus)
UMGB (*УМГБ*)	*Управление МГБ* (Riikliku julgeoleku ministeeriumi valitsus)

UMVD (*УМВД*)	*Управление МВД* (Siseministeeriumi valitsus)
UNKGB (*УНКГБ*)	*Управление НКГБ* (Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi valitsus)
UNKVD (*УНКВД*)	*Управление НКВД* (Siseasjade rahvakomissariaadi valitsus)
Vetšekaa (*ВЧК*)	*Всероссийская чрезвычайная комиссия* (Ülevenemaaline Erakorraline komisjon)
ÜK(b)P	Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei (Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei nimetus aastatel 1925–1952)
ÜN	Ülemnõukogu
ВКП(б)	*Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)* (Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei, ÜK(b)P)
КП(б)Э	*Коммунистическая партия (большевиков) Эстонии* (Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei, EK(b)P)
КПЭ	*Коммунистическая партия Эстонии* (Eestimaa Kommunistlik Partei, EKP)
СНК	*Совет Народных Комиссаров* (Rahvakomissaride Nõukogu, RKN)
ЦК	Центральный комитет (Keskkomitee)

SISSEJUHATUS

Eesti annekteerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal katkestas siinse rahva ja riigi iseseisva arengu, millele oli pandud alus 1918. aastal Eesti iseseisvuse väljakuulutamisega ja tegeliku kättevõitmisega Vabadussõjas. Anneksioonile järgnes Nõukogude režiimi kehtestamine ehk sovetiseerimine. Eestis pidi sovetiseerimist juhtima Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei territoriaalharu – Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP). Sovetiseerimise teelt tuli kõrvaldada selle takistajad, mis oli Nõukogude Liidu julgeolekuteenistuste ehk "riikliku julgeoleku organite" ülesanne. Kuigi Eesti sovetiseerimisega alustati juba aastatel 1940–1941, katkestas selle siis sõda ja Saksa okupatsioon. Seetõttu on käesoleva väitekirja uurimisobjektiks Nõukogude julgeolekuorganite ja EKP koostöö Eesti sovetiseerimisel just sõjajärgsetel Jossif Stalini valitsusaastatel, millal rajati alus kuni 1991. aastani järjepidevalt kehtinud Nõukogude režiimile.

Väitekirja läbiv raamistik on **sovetiseerimine,** mille all mõistetakse antud töös NSV Liidu poolt annekteeritud territooriumidel Nõukogude Liidu riigi- ja ühiskonnakorralduse kehtestamise ja ülesehitamise protsessi. "Sovetiseerimise" defineerimine siinkohal on vajalik, sest selle mõiste sisu on olnud ajas ja ruumis mõnevõrra varieeruv.[1] Mõiste võtsid kasutusele bolševikud alates oktoobripöördest 1917. aastal ja see tähistas bolševike riigikorralduse (nn nõukogude korra) ülevõtmist mõne regiooni või riigi poolt, sealjuures mitte ainult võimu ülevõtmist vaid ka majanduse, ühiskonna-, ja kultuurielu ümberkorraldamist (samatähenduslikuna kasutati ka terminit "bolševiseerimine"). Bolševike arvates oli sovetiseerimine nende ideoloogiast lähtuvalt õigustatud ja tegemist ei olevat imperialistliku jõupoliitikaga vaid pigem maailmarevolutsiooni loomuliku jätkuga. Teise maailmasõja ajal hakati NSV Liidu poolt sovetiseerimist kui oma mõjupiirkonna laiendamise eesmärki varjama. Selleks ajaks oli termin aga jõudnud ka rahvusvahelisse kasutusse – näiteks 1939.–1940. aastal kasutasid Tallinnas resideerivad diplomaadid mõistet "sovetiseerimine" eelkõige Nõukogude Liidu ülemvõimu kehtestamise tähenduses.[2] Veelgi laialdasemalt hakati seda terminit kasutama Külma sõja aegses Läänes, põhiliselt kirjeldamaks Ida- ja Kesk-Euroopa riikide ümberkujundamist Nõukogude Liidu juhtimisel ja eeskuju järgi. Näiteks defineeris Saksa Meyeri leksikon (1981) sovetiseerimist (*Sowjetisierung*) kui vägivaldset poliitilise, sotsiaalse ja majandusliku ümberstruktureerimise protsessi NSV Liidu eeskujul pärast 1945. aastat NSV

---

1 Sovetiseerimise mõistest, selle kujunemisest ja tähendusest lähemalt vt nt: Olaf Mertelsmann, "Sovetiseerimise" mõistest – *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud Tõnu Tannberg, Tartu, 2007, 13–29.

2 Vt nt: NSV Liidu välisasjade rahvakomissari V. Molotovi telegramm NSV Liidu saadikule Eestis K. Nikitinile, 23.10.1939 ja Soome saadiku Eestis kiri Soome välisministeeriumile, 21.07.1940 – *Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale*, koostaja Jüri Ant jt, Tallinn, 1991, 70, 193 ja Saksa saadiku H. Frohweini kiri Saksa Välisministeeriumile, 01.07.1940 – Liivi Uuet & Erich Kaup, *Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal*, Tallinn, 2011, 342–343.

Liidu mõju alla sattunud riikides.[3] Eesti Entsüklopeedias (1936), Eesti Nõukogude Entsüklopeedias (1975) ning uues Eesti Entsüklopeedias (1995) "sovetiseerimine" kui eraldi artikkel puudus.[4] Eesti keele sõnaraamat (ÕS 1999) tunneb verbi "sovetiseerima" tähenduses "nõukogustama". Nõukogude ajalookäsitlustes kasutati sovetiseerimise asemel sisuliselt samatähenduslikke väljendeid "nõukogude võimu kehtestamine" või (propagandistlikumalt) "sotsialismi (kommunismi) ülesehitamine". "Sovetiseerimise" mõiste puudusena võibki esile tuua võimalikku mitmetähenduslikkust küsimuses, kas peetakse silmas Nõukogude režiimi või üksnes Nõukogude-**tüüpi** (Nõukogude mudeli järgi) režiimi kehtestamist.

1930. aastate lõpuks oli Nõukogude Liidus välja kujunenud Stalini diktaatorlik režiim koos selle riigiaparaadi, majandus- ja kultuurikorraldusega, mis elas siiski läbi pidevaid muutusi. See režiim soovis kehtestada Eestis sama korda (mida võibki pidada sovetiseerimise plaaniks[5]) ja kohalike omapäradega arvestati vaid taktikaliselt ja/või alternatiivide puudumisel. Sovetiseerimise suund kulges alates territooriumite anastamisest, anneksioonist, võimu ülevõtmisest keskuses ja Nõukogude institutsioonide moodustamisest kuni perifeeria – küla – st maaelu korralduse sovetiseerimiseni.

Stalinliku, vägivaldse sovetiseerimisetapi orgaaniline osa oli senise ühiskondliku eliidi, samuti kogu muu tegeliku või arvatava sovetiseerimist takistava kontingendi ehk "vaenlase" kõrvaldamine, elimineerimine ühiskonnast, samuti salapolitseiline järelevalve ühiskonnaliikmete järgi, mis oli vajalik sovetiseerimise vastaste kindlakstegemiseks. Vaenlase elimineerimine ja mahasurumine toimus mitmel viisil: ametikohalt või organisatsioonidest kõrvaldamisena või sinna mittelubamisena (osa nn kaadritööst), ideoloogilise survena, repressseerimisena jne. Repressseerimise all mõistetakse antud töös tegelike või väidetavate Nõukogude režiimi vaenlaste tapmisi, arreteerimisi ning "süüdimõistetud" arreteeritute hukkamisi või vangistamisi (seades need reeglina füüsilise hävimise tingimustesse) ning nende perekondade deporteerimisi, mis Stalini võimuperioodil võtsid massilise ja terrorliku iseloomu. Seega on mõnelgi juhul (nt tapmine, deporteerimine) repressioonide näol tegemist aegumatute rahvusvaheliste kuritegudega. Stalinistliku repressiivsüsteemi hulka tuleb lugeda nii käsuandjad (Nõukogude juhtkond eesotsas diktaator Staliniga), repressioonide planeerijad, ettevalmistajad, läbiviijad ja süüdistusmaterjalide koostajad (julgeolekuorganid, siseministeerium) kui ka süüdistajad ja repressiivmeetme määrajad (prokuratuuri- ja kohtulikud asutused) ning kinnipidamisasutused, eelkõige Laagrite peavalitsuse (GULAG) süsteemi karistuslaagrid (ametliku

---

3 Meyers Enzyklopädisches Lexikon: in 25 Bd., Mannheim, 1971–1983.

4 *Eesti Entsüklopeedias* sisaldus küll mõiste "sovett", mis tähendas "nõukogut, eeskätt Nõukogude Venes".

5 Diskussiooni kohta sovetiseerimise plaani teemal vt nt: Erwin Oberländer, Instruments of Sovetization in 1939/40 and after 1944/45 – *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 9. sēj.*, Rīga, 2004, 50–58.

nimetusega paranduslikud töölaagrid), kuhu Eesti kodanikke paigutati ebainimlikesse tingimustesse reeglina Eestist väljapoole.

Repressiivsüsteem oli Stalini juhitud kommunistliku partei võimu peamine kindlustaja. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei (NLKP, kandis kuni 1952. aasta lõpuni nimetust Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei, ÜK(b)P) ei olnud traditsioonilises mõttes partei, vaid administratiivsete ja isegi normiloome funktsioonidega valitsemisorganisatsioon. Parteiorganisatsioon kujutas endast hierarhilist võimumehhanismi. Okupeeritud Eestis 4. juulil 1940 ainuparteina legaliseeritud Eestimaa Kommunistlik Partei (kandis aastatel 1940–1952 nimetust Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei, EK(b)P) kujundati juba esimesel "punasel aastal" ÜK(b)P territoriaalorganisatsiooniks, moodustas kohaliku parteivõimu, mis pidi koondama NSV Liidu võimuorganitega seotud ja uuele režiimile lojaalseid isikuid. Parteisse vastuvõtmisel eeldati kommunistliku maailmavaate omaksvõttu.

NLKP-s kui massilises poliitilises organisatsioonis eksisteeris range hierarhia, mis eraldas parteiaparaati partei realiikmetest.[6] Kui antud töös tuleb juttu EKP-st, siis ongi reeglina mõeldud parteiaparaati, eelkõige EKP/EK(b)P Keskkomiteed (antud töös kasutatud reeglina Keskkomitee aparaadi, mitte parteikongressil valitud keskkomitee liikmeskonna mõistes) ja selle juhtkonda – Keskkomitee sekretäre, kes julgeolekuorganite temaatikaga kokku puutusid ja kellel oli voli nendega koostööd teha ja samuti ka keskkomitee liikmetest moodustatud Keskkomitee bürood, kus ühe laua taga otsustasid tähtsamaid liiduvabariiklikke küsimusi peamiste võimuasutuste sh partei- ja julgeolekuorganite juhid.

"Nõukogude julgeolekuorganid", täpsemalt Nõukogude Liidu "riikliku julgeoleku organid" on laialdaselt ja ka antud töös kasutatav nimetus Nõukogude Liidu valitsusasutuste, julgeolekuteenistuste kohta, mille ülesanne oli riigi julgeoleku tagamine, võitlus riigi sise- ja välisvaenlase vastu. Lääne traditsioonis on Nõukogude julgeolekuorganeid lähtuvalt nende funktsioonist ja iseloomust enamasti nimetatud salapolitseiks, poliitiliseks politseiks või julgeolekupolitseiks (*secret police, political police, security police*). Kuigi julgeolekuorganid läbisid mitmeid nimevahetusi, jäid nende põhilised tegevusvaldkonnad (välisluure, vastuluure ja võitlus riigivastastega ehk poliitiline politsei), tegevuse reeglina rangelt salajane iseloom ja sõjaväeline ülesehitus valdavalt samaks. Julgeolekuorganite organisatoorsed-struktuursed muudatused peegeldasid NSV Liidu poliitilist olukorda ja sellega seoses teostatud julgeolekuorganite tööülesannete prioriteetide muutusi.

Nõukogude julgeolekuorganid moodustati 7. detsembril 1917[7], kui Vladimir Lenini poolt juhitud Vene Nõukogude Vabariigi Rahvakomissaride Nõukogu (valitsuse) poolt võeti vastu otsus organiseerida Vetšekaa – Ülevenemaaline erakorraline komisjon võitluseks kontrrevolutsiooni ja sabotaažiga. Vetšekaa

---

6 Рудольф Пихоя, Москва. Кремль. Власть: сорок лет после войны, 1945–1985, Москва, 2007, 10.

7 Alates 1918. a veebruarist kehtiva Gregoriuse kalendri järgi 20. detsembril, millal seda päeva ka tähistatakse.

juhiks määrati Feliks Dzeržinski. Erakorralise komisjoni – Tšekaa – nimetusest tuleb ka julgeolekuorganite töötaja nimetus "tšekist", mida kasutati hiljem kogu Nõukogude blokis. Just julgeolekuorganid olid repressiivaktsioonide põhitäideviijad ja seetõttu nimetati tšekiste mitteametlikult ka "revolutsiooni mustatöölisteks".[8] Veebruaris 1922 Vetšekaa kaotati ja Vene NFSV Siseasjade rahvakomissariaadi juurde moodustati analoogiliste ülesannetega Riiklik poliitvalitsus (GPU). Kui 1922. moodustati Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit (NSVL), siis järgmisel, 1923. aastal, organiseeriti kogu riigi GPU organite ühiseks juhtimiseks NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures Ühendatud GPU (OGPU). 1934. aastal läksid OGPU funktsioonid üle vastmoodustatud NSV Liidu Siseasjade rahvakomissariaadile (NKVD) ja selle Riikliku julgeoleku peavalitsusele (GUGB) ning sellest ajast muutus "riiklik julgeolek" käibivaks terminiks. 1935. aastal kehtestati riikliku julgeoleku eriauastmed. Üldse kuulusid Nõukogude julgeolekuorganid oma eksisteerimise vältel 12 aastat siseministeeriumi koosseisu ning 62 aastat olid iseseisev valitsusasutus. NKVD kandis rahvakomissar Nikolai Ježovi juhtimisel põhirolli aastatel 1937–1938 läbiviidud stalinistlike massirepressioonide kõrgpunkti – "Suure terrori" teostamisel, millest on tuletatud ka vene termin *ежовщина*. Pärast seda, alates 1938. aasta novembrist juhtis NSVL NKVD-d rahvakomissar Lavrenti Beria. 1941. aasta veebruarist juulini ja alates 1943. aasta aprillist eraldati julgeolekuorganid NKVD-st Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks (NKGB), mis alates märtsist 1946 nimetati ümber Riikliku julgeoleku ministeeriumiks (MGB). Pärast Stalini surma märtsis 1953 ühendati julgeolekuorganid siseministeeriumiga. 1954. aasta märtsis moodustati NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB, alates 1978. aastast NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee), mis tegutses kuni selle likvideerimiseni 1991. aastal.[9] Traditsiooniliselt piiritletakse julgeolekuorganite funktsioone sellistena, nagu need olid välja kujunenud KGB ajal. Siia hulka kuuluvad välisluure, vastuluure, sõjaväe vastuluure, võitlus "nõukogudevastaste elementidega" (poliitiline (sala-) politsei) ja religioossete organisatsioonide vaenuliku tegevusega, riikliku julgeoleku tagamine transpordi- ja majandusvaldkonnas, piirivalve, riigi- ja parteijuhtide kaitse jt.[10]

Käesolevas uurimuses on kasutatud Nõukogude julgeolekuteenistuste nimetustena rahvusvaheliselt levinud venekeelse päritoluga akronüüme (NKVD,

---

8 Pavel Sudoplatov, Erioperatsioonid: Lubjanka ja Kreml 1930–1950,Tallinn, 2000, 83.

9 Ekslikult on kasutatud KGB eestikeelse tõlkena terminit "riiklik julgeolekukomitee". KGB oli ainus komitee, mille nimetuses oli sõna "riiklik" genitiivis. ENSV KGB lühinimetusena oli ametlikult lubatud "ENSV Julgeolekukomitee" (vt: *Eesti NSV ministeeriumide, riiklike komiteede ja keskasutuste täis- ja lühinimetuste teatmik*, IV trükk, Tallinn, 1981).

10 Nõukogude julgeolekuorganite struktuurist kohta vt: *Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917–1991: справочник*, составители: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, Москва, 2003; Никита Петров, *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954*, Москва, 2010; Никита Петров & Константин Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941: справочник*, Москва, 1999 jt.

NKGB, MGB, MVD jt), et rõhutada nende teenistuste päritolu ja tsentraliseeritust.

Uurimisteema aktuaalsust kinnitab laialdane rahvusvaheline ühiskondlik ja teaduslik diskussioon sovetiseerimise mehhanismide ja Nõukogude repressioonide üle, kus põrkuvad täiesti vastupidised lähtekohad. Ühelt poolt on rahvusvaheliselt ilmunud uurimusi sovetiseerimise vägivaldsest ja rahvusvahelise õiguse norme jalge alla tallavast olemusest, mis tasakaalustavad seni Nõukogude ajast alates prevaleerinud, põhiliselt stalinistlikel kontseptsioonidel tuginevaid käsitlusi. Teisalt on ilmunud ka vastupidiseid töid, mis õigustavad sovetiseerimist ja isegi repressioone.

Historiograafia

Enne käesoleva väitekirja aluseks oleva uurimuse algatamist (2007) puudus eraldi käsitlus Nõukogude julgeolekuorganite ja EKP suhetest Eestis, samuti ka julgeolekuorganite ajaloost Eestis sõjajärgsel perioodil. Neid suhteid on siiski kajastatud kõrvalteemana enamasti seoses julgeoleku- või parteiorganite ajaloo ja repressioonidega. Olulisi küsimusi on tõstatatud kirjutistes, mis käsitlevad Nõukogude julgeolekuorganite suhteid mujal NSV Liidus. Tänu Eestiga analoogilisele sovetiseerimismudelile on probleemid kõige sarnasemad Lätis ja Leedus, aga olulisi probleemipüstitusi sisaldub ka töödes, mis puudutavad muid Teise maailmasõja algfaasis NSV Liidu koosseisu inkorporeeritud läänealasid aga ka nn vanu liiduvabariike, mis olid riigi koosseisus olnud juba enne sõda. Teemakäsitluse taustsüsteemi annavad käsitlused julgeolekuorganite juhtimisest ja ajaloost üleliidulisel tasandil. Lisaks on oluline tunda ka Eesti sovetiseerimisprotsessi kujutamise arengut Nõukogude ajalookäsitluses.

Nõukogude julgeolekuorganite temaatika käsitlemine Külma sõja ajal oli seotud mitmete möödapääsmatute takistustega. Kuigi Läänes ilmunud teosed võisid tõstatada olulisi küsimusi, tegi juurdepääsetava allikabaasi hõredus enamasti võimatuks hüpoteese tõestada või narratiivi detailiseerida. Samal ajal oli Nõukogude Eestis ja NSV Liidus tervikuna vaid piiratud hulgal ajaloolastest võimalus osaliselt parteimaterjaliga tutvuda, kuid marksistlik ajalookäsitlus, millele lisandus moonutatud, Stalini ajal välja töötatud Nõukogude propagandistlik ajalookontseptsioon ning julgeolekuvaldkonna üleüldine salastatus, seadsid teema käsitlemisele isegi veel suuremad piirangud ning tõid kaasa julgeolekuorganite osas heroiseeriva ning praktiliselt kriitikavaba ebatõese ajaloopildi. Kuna kommunistlik partei omas riigis juhtivat ja suunavat rolli, siis näidati tihti repressiivaktsioonide läbiviijatena julgeolekuorganite asemel hoopis parteid, lähtudes eeldusest, et partei oli julgeolekuorganite juhtija.

1980. aastate lõpust alguse saanud NLKP ainuvõimu ja Nõukogude Liidu lagunemisega kaasnenud avalikustamine ning tõese ajaloopildi loomise vajadus ja Nõukogude arhiivimaterjalide osaline avalikustamine tõi kaasa viljaka kommunistlike riikide luure, salapolitsei, repressioonide ja kommunistliku

partei ajaloo ning stalinismi uurimise etapi.[11] See kestab üldjoontes tänapäevani ja tugineb nimetatud institutsioonide arhiivimaterjalide järk-järgulisele lahtisalastamisele ja teadlastele kättesaadavaks tegemisele. Antud protsess haarab nii Venemaad kui Kesk- ja Ida-Euroopa riike ning kulgeb erineva tempoga sõltuvalt iga riigi poliitikast kommunismiperioodi riigisaladuste suhtes, tehnilistest võimalustest, isikuandmete kaitset reguleerivast seadusandlusest jne. Uue etapi Nõukogude julgeolekuteenistuste uurimisel võiks tuua Külma sõja aegsete julgeolekuteenistuste materjalide täielik lahtisalastamine ja nende nimistu avalikkusele juurdepääsetavaks tegemine.

Üleminekuperioodil alates 1980. aastate teisest poolest, kui Eestis asuti täitma ajaloo "valgeid laike", sai peagi selgeks, et Nõukogude ajalookirjutuse parandamine ja täiendamine ei ole piisav, vaid tarvilik on uue ajalookontseptsiooni loomine lähtuvalt Eesti riikluse vaatepunktist. See hakkas põhinema pigem Lääne, eeskätt pagulasautorite lähenemise edasiarendamisel, mille väljapaistvaimaks näiteks on Romuald J. Misiunase ja Rein Taagepera ülevaateteos Balti riikide ajaloost Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal, mis kajastas ka sõjajärgset Nõukogude perioodi.[12] Eesti iseseisvuse taastamise järgses ajalookirjutuses on käsitletud nii sovetiseerimist (Jüri Ant, Tõnu Tannberg, Olaf Mertelsmann jt, väljaspool Eestit Jelena Zubkova, David Feest jt) ja selle üksikuid aspekte kui ka vastupanu sovetiseerimisele (Mart Laar jt).[13] Märkimisväärseks tuleb pidada Eesti ajaloolaste *alma materile* – Tartu Ülikoolile – ja Rahvusarhiivile lisaks asutatud mitmete Nõukogude perioodi ajalooga

---

11 Tänu suurele hulgale vajaks stalinismi ja sellega seotud teemade kohta käiva kirjanduse täielikum ülevaade eraldi uurimust, vt nt Alter Litvin & John L. H. Keep, *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*, London; New York, 2005.

12 Esmatrükk (*The Baltic States: years of dependence, 1940–1980*) ilmus Suurbritannias ja USA-s esmakordselt 1983. aastal; raamat ilmus eesti keeles täiendatud tõlkena: Romuald J. Misiunas & Rein Taagepera, *Balti riigid: sõlteaastad 1940–1990*, Tallinn, 1997.

13 *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud Tõnu Tannberg, Tartu, 2007; Тыну Таннберг, Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): исследования и документы, Tartu, 2008, täiendatud Т. Таннберг, Политика Москвы в Республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): исследования и документы, Москва, 2010; Eesti ajaloost nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of Estonia during the soviet rule, Ajaloolise Ajakirja teemanumber 2009, nr 1–2, koostaja Tõnu Tannberg, Tartu, 2009; Jelena Zubkova, Baltimaad ja Kreml 1940–1953, Tallinn, 2009; Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953, Olaf Mertelsmann (Hg.), Tallinn, 2005; The sovietization of the Baltic States, 1940–1956: papers presented at the international workshop in Haapsalu, Estonia: May, 9–11, 2003, edited by Olaf Mertelsmann, Tartu, 2003; O. Mertelsmann, Der stalinistische Umbau in Estland: von der Markt – zur Kommandowirtschaft, Hamburg, 2006; O. Mertelsmann, Die Sowjetisierung Estlands und seiner Gesellschaft, Hamburg, 2012; David Feest, Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes, 1944–1953, Köln etc, 2007; Indrek Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950, Tartu, 2009 jt.

tegelevate institutsioonide panust sovetiseerimise ja vastupanu uurimisse. Siia kuuluvad 25. märtsil 1989 asutatud Õigusvastaselt represseeritute liit "Memento", mille allasutus Eesti Represseeritute Registri Büroo (asutatud 1991) on kogunud ja publitseerinud andmeid represseeritud Eesti kodanike kohta.[14] Lisaks tuleb märkida Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklikku komisjoni (1993)[15], S-Keskust (1996)[16] ja Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutust (IKUES, 1998–2008)[17] ning Kistler-Ritso Sihtasutust (1998)[18], kes haldab ka Okupatsioonide muuseumi. Esimesed publikatsioonid on avaldanud Eesti NSV-s inimõiguste rikkumiste uurimisega tegelev Sihtasutus Eesti Mälu Instituut (asutatud 2008).

EKP ja Nõukogude julgeolekuorganite suhete temaatika käsitlemine omandas uue kvaliteedi pärast nende asutuste arhiivide avanemist Eesti Vabariigis 1990. aastate esimesel poolel. See leidis kõigepealt kajastamist massirepressioonide, eelkõige 1949. aasta märtsiküüditamist käsitlevates kirjutistes.[19] Üheks esimeseks diskussiooniteemaks Eesti lähiajaloolaste seas kujuneski EKP juhi Nikolai Karotamme vastutus Nõukogude massirepressioonide, eelkõige 1949. aasta märtsiküüditamise eest. Juba üleminekuaja publitsistlikes kirjutistes näitasid Evald Laasi ja Partei Ajaloo Instituudi (PAI) teadusdirektor Kalev Tammistu Karotamme kui küüditamise vastustajat ning asetasid vastutuse küüditamise eest julgeolekuorganitele. Tammistu artiklis tõstatusid ka mitmed teised antud kontekstis olulised probleemid nagu "kodanliku natsionalismi" vastane võitlus ja 1950. aasta märtsipleenum.[20] Ka ENSV KGB esimehe asetäitja Vladimir Pool

---

14 Antud töös on kasutamist leidnud eelkõige: Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis, Köide 3 = Political arrests in Estonia under Soviet occupation, Volume 3, koostanud Leo Õispuu, Tallinn, 2005.

15 Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991, toimetajad Ülo Ennuste jt, Tallinn, 2005 ja komisjoni väljaannete seeria, sh Enn Sarv, Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus, Tartu, 1997.

16 Koguteosed Eesti julgeolekupoliitikast ja sovetiseerimisest aastatel 1940–1941: *Sõja ja rahu vahel, I köide*: *Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani*, peatoimetaja Enn Tarvel, toimetaja Tõnu Tannberg, Tallinn, 2004 ja *Sõja ja rahu vahel, II köide, Esimene punane aasta*: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni, peatoimetaja Enn Tarvel, köite toimetaja Meelis Maripuu, Tallinn, 2010.

17 *Estonia 1940–1945*: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, Tallinn, 2006 ja *Estonia since 1944*: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle, Tallinn, 2009.

18 Kistler-Ritso Sihtasutuse poolt on välja antud näiteks EKP organisatsiooni puudutavad koguteosed, sh EKP Keskkomitee kohta: *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, koostanud ja toimetanud Enn Tarvel, Tallinn, 2002.

19 Massirepressioonide ja sellega seonduvate teemade historiograafia kohta Eestis vt: Aigi Rahi-Tamm, Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis – *Eesti NSV aastatel 1940–1953,* 30–64.

20 Kalev Tammistu, Tasalülitamine – *Õhtuleht* (1989)*,* 26.04.–18.08.

väitis märtsiküüditamist puudutavas artiklis, et Karotamm oli küüditamise vastu ja seda seni, kuni Stalini korraldusel võeti vastu NSVL ÜN Presiidiumi 26. novembri 1948 seadlus, mis olevat kohustanud täitevvõimu vaenulikku elementi deporteerima.[21] Pärast selle seaduse publitseerimist 1993. aastal selgus aga, et see sätestas hoopis kriminaalvastutuse asumiselt põgenemise eest.[22] Järelikult ei pea Pooli põhjendused Karotamme meelemuutuse kohta paika. Olulised on siiski Pooli publitseeritud MGB dokumendikatkendid, mis ei ole arhiivis leitavad. Järelduse, et Karotamm oli küüditamisele vastu, tegi ka tema päevikuid uurinud Voldemar Pinn.[23]

Eelpoolnimetatutele oponeerisid üks esimesi Eesti küüditamiste uurijaid professor Herbert Ligi, Lembit Raid ja professor Herbert Lindmäe, kes väitsid, et just Karotamm oli üks märtsiküüditamise algatajatest, võttis osa selle läbiviimisest juhtides parteiorganisatsiooni liikmete tegevust ning vastutab selle tagajärgede eest.[24] Sealjuures puudutas Raid värskelt avanenud EKP arhiivimaterjale kirjeldades ka julgeolekuorganite ja partei suhteid, väites, et vastupidiselt NSV Liidu tasandile juhtis Eesti NSV-s julgeolekut partei, kes kinnitas julgeolekutöötajaid ametisse ja vabastas neid, määras parteilisi karistusi, kusjuures suurimaks juhtnööride andjaks oli Karotamm.[25] Raid põhjendas seda refereerides arvukaid EKP KK büroo protokolle – partei suuniseid relvastatud vastupanuliikumise (mille kohta kasutati nõukogude pruugis terminit "banditism") mahasurumiseks, samuti kasutades Karotamme märkmeid märtsiküüditamise organiseerimise ajast. Raid viitas ka julgeolekuorganite olulisele, kuid varjatud rollile 1950. a sündmustes.

Hiljem, kui avanesid ka KGB arhiivid, on Karotamme ning parteiametnike osa küüditamisel puudutanud Eestis märtsiküüditamise teemaga põhjalikumalt tegelenud Aigi Rahi-Tamm.[26] Siiski vajas küsimus Karotamme rollist ja

---

21 Vladimir Pool, Operatsioon "Priboi": Hilinenud reportaaž märtsiküüditamisest, 3 – *Õhtuleht* (1992) nr. 71.

22 Указ Президиума Верховного Совета СССР 26. ноября 1948 "Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной Войны" – *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий*, Сост. Е. Зайцев, Москва, 1993, 124–125.

23 Voldemar Pinn, Kes oli Nikolai Karotamm? 1, Kultuuritragöödia jälgedes: kompartei kolmest esimesest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist, Haapsalu, 1996.

24 Herbert Ligi, Ääremärkusi küüditamise ajaloole. N. Karotamm ja küüditamine.– *Kleio* (1991), nr. 3, 6–10; Lembit Raid, Kas peremees või käsualune. Ülevaade Parteiarhiivi materjalidest – *Kleio* (1992), I: nr. 5–6, (1993), II: nr. 8 ja III: (1995), nr. 2; Herbert Lindmäe eessõna dokumendikogumikule *Märtsivapustused*, Tartu, 1995, 4 jt.

25 Raid, Kas peremees, I, 55.

26 Aigi Rahi-Tamm, *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis*, Tartu, 2004; A. Rahi-Tamm & A. Kahar, Deportation operation *Priboy* in 1949 – *Estonia since 1944*, 415–428; A. Rahi-Tamm, 1949. aasta märtsiküüditamine – *Kannatuste aastad 1940–1991, 2. raamat*, toim. Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju, Tallinn, 2012, 125–151 jt.

eelkõige vastutusest märtsiküüditamisel jätkuvalt täpsustamist ja seda on käesolevas töös kajastatud ka uute allikate põhjal. See küsimus laieneb kogu EKP juhtkonnale ja parteiaparaadile. Seoses Arnold Meri kohtukaasusega tõstatus ka küsimus partei küüditamisvolinikest ja nende tegevusest maakondades.[27]

Kuid EKP parteiametnike ja RJ koostöö ei piirdunud ainuüksi massirepressioonide läbiviimisega. Võtnud vaatluse alla parteiaparaadi organisatsiooni ja tegevuse kerkis küsimus ka julgeolekuga koostöö tegemise bürokraatlikust korraldusest. Seni põhjalikumas käsitluses EKP Keskkomitee organisatsiooni kohta, Kistler-Ritso sihtasutuse poolt väljaantud teoses "Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur" (peatoimetaja professor Enn Tarvel) on jõutud järeldusele, et EKP Keskkomitee tegeles repressiivorganite (sh RJ organite) otsese juhtimisega. Kõik suured massirepressioonid, mis repressiivinstitutsioonid läbi viisid, olid selle järgi ette valmistatud kommunistliku partei juhtorganite poolt poliitilistel eesmärkidel ning toimusid nende käsul. Partei nõudis operatsioonide teostamise kohta aruandlust ja kontrollis repressiivstruktuuride tegevust.[28] Samuti oli üritatud määratleda, millistele EKP KK osakondadele julgeolek allus, nimetades siin erisektorit (aastatel 1940–1948) ja administratiivosakonda (alates 1948. aasta lõpust). Eelpooltoodud väiteid on teoses püütud tõestada siiski vaid üksiknäidete varal. Käesolevas uurimuses on leidnud kasutamist ka samasse seeriasse kuulunud käsitlused EKP kohalike organisatsioonide (maakonna-, linna- ja rajoonikomiteed) ja partei-algorganisatsioonide kohta.[29] Eelpoolnimetatud koguteoste üheks autoriks on uue põlvkonna EKP ajaloo uurija Olev Liivik, kelle teisteski töödes leidub hulgaliselt käesoleva teemaga seostuvat, seda eelkõige parteiorganisatsiooni poolt vaadatuna. Liivik on üritanud tänapäevaselt käsitleda ka nn kodanlike natsionalistide vastast võitlust, jõudes järeldusele, et selle kõrghetk oli "Eesti süüasi" aastatel 1949–1952.[30] Mõningaid detaile ja seletusi nii

---

27 Vt nt: Intervjuu: Kapo: Meri on suurima kaliibriga süüalune, http://www.epl.ee/news/eesti/intervjuu-kapo-meri-on-suurima-kaliibriga-suualune.d?id=51130708 (01.06.2012).

28 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 8.

29 Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991, koostanud ja toimetanud Enn Tarvel, Tallinn, 2005; Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991, koostanud ja toimetanud E. Tarvel, Tallinn, 2009.

30 Olev Liivik, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953*, Tartu, 2006; O. Liivik, Campaign against "bourgeois nationalism" and repressions in Estonia – *Estonia since 1944*, 113–129; O. Liivik, Leadership of the Estonian SSR and their return to Estonia – *Estonia since 1944*, 1–15; O. Liivik, "The Estonian Affair" in 1949–1952 and the 8th Plenary session of the Central Commitee of the Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950 – *Estonia since 1944*, 131–149; O. Liivik, Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile. Kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu "juunikommunistide" ja "korpuslaste" üle? – *Tuna* (2010) nr. 1, 55–69 jt.

Nõukogude ajalookontseptsiooni kujunemise kui võimuküsimuste kohta leiab staažika parteiajaloolase Olaf Kuuli töödest.[31]

Eraldi peatükk on partei ja RJ organite suhetele pühendatud ka Kaljo-Olev Veskimägi teedrajavas ja lugejasõbralikus, ent sageli ümberlükatavaid järeldusi pakkuvas uurimuses, mis on valminud peamiselt EKP KK büroo stenogrammide põhjal. Muuhulgas on tõestamata jäänud väide, et "KGB (st RJ organid) allus keskkomitee organiseerimis-instrueerimisosakonnale, mis alates 1949. aastast kandis nime administratiivosakond".[32] Lähemal vaatlusel osutuvad need mõlemad väited vääradeks. Olulised on siiski Veskimägi sedastused EKP ja RJ juhtide koostööst EKP KK bürool.

Koguteose "Eesti ajalugu" VI raamatus (peatoimetaja Sulev Vahtre, peatüki autor Tõnu Tannberg) on EKP juhtrolli RJ organite suhtes käsitatud ettevaatlikumalt. On öeldud, et julgeolekuorganid olid Stalini valitsemise ajal eristaatuses ning kontrollisid ka parteiaparaati. Nad võisid tegutseda üsna isepäiselt ning liiduvabariigi juhtkonnal sisuliselt puudus otsene kontroll julgeolekuorganite üle.[33] Niisiis pakub julgeolekuorganite ja EKP alluvusvahekordade temaatika endiselt erinevaid seletusvõimalusi.

Üheks EKP ja julgeolekuorganite kokkupuutepunktiks oli kindlasti võitlus relvastatud vastupanuliikumisega, mille kohta leidub rikkalik materjal nii ENSV KGB kui EKP arhivaalide hulgas. Pearu Kuuse ENSV NKVD/MVD/MGB banditismivastase võitluse osakonda käsitlevas uurimuses on näidatud EKP juhtkonda, eriti Nikolai Karotamme ja tema tegevust hoopis RJ organite "banditismivastast võitlust" toetavate aktsioonide, nagu näiteks "legalisatsioonikampaania" läbiviijana. Näidatakse, et EKP poolsed meetmed olid eelkõige propagandistliku iseloomuga. Olulise momendina oli ära toodud EKP KK büroo ja ÜK(b)P KK Eesti büroo roll vastupanuliikumise vastase võitluse suunamisel, mis dokumenteeriti vastavate otsuste näol.[34]

Kuigi käesoleva töö fookuses on sõjajärgne periood, ei saa taustsüsteemi loomiseks markeerimata jätta ka aastaid 1940–1941, millal Eestis Nõukogude institutsioonid asutati ja mis on seni põhjalikumalt käsitletud Nõukogude alaperioodiks.[35] Senised uurimused lubavad lisaks julgeolekuorganite ajaloo

---

31 Olaf Kuuli, Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, Tallinn, 2008; O. Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, Tallinn, 1999; O. Kuuli, Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954), Tallinn, 2007 jt.

32 Kaljo-Olev Veskimägi, Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega, Tallinn, 2005, 64–65.

33 *Eesti ajalugu, VI*: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni, peatoimetaja Sulev Vahtre, Tartu, 2005, 256.

34 Pearu Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega: Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947*, Tartu, 2007 ja P. Kuusk, Struggle of the Ministry of State Security of the USSR against the resistance movement in 1947–1953. Activities of the 2N Department of the Ministry of State Security of the ESSR – *Estonia since 1944*, 245–264.

35 Jüri Ant, Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest, Tallinn, 1999; Estonia 1940–1945; Sõja ja rahu vahel, II jt.

aspektidele mõningal määral võrrelda viimaste koostööd EKP-ga sõjajärgse perioodil, seda eriti juuniküüditamise läbiviimise osas ja julgeolekuorganite juhtimist puudutavates küsimustes. Lisaks tõstatub siin küsimus sellest, kui palju arvestati ja kasutati selle perioodi koostöökogemusi hiljem ning kui järjepidevad need institutsioonid olid.

Arvestades asjaolu, et EKP/EK(b)P ei kujutanud endast iseseisvat parteid, vaid ÜK(b)P/NLKP territoriaalharu, on oluline probleem: kuidas suunati EKP ja julgeolekuorganite suhteid Moskva keskvõimu, Stalini ja ÜK(b)P/NLKP Keskkomitee poolt. Üsna üksmeelselt on senistes uurimustes aastate 1944–1947 osas välja toodud Eestis paiknenud ÜK(b)P KK Eesti büroo ja tema Leedu ja Läti ekvivalentide roll. Põhjalikult on ÜK(b)P KK Eesti büroo kui muuhulgas ka julgeolekuorganite kontrollinstitutsiooni funktsioone uurinud Tõnu Tannberg.[36] Olulised on ka Tannbergi uurimused Nõukogude julgeolekuorganite tegevusest Eestis ning Lavrenti Beria uuest poliitikast ja tegevusest julgeolekuorganite juhina 1953. aastal.[37] Viimastes on tõstatatud küsimus Beria rahvuspoliitikast, mis leidis väljenduse ka julgeolekuaparaadi uuendamises rahvusliku kaadriga ning lõppes Beria süüdistamisega soovis viia julgeolekuorganid välja partei kontrolli alt. 1953. aastal anti EKP poolt hinnanguid ka eelneval perioodi partei- ja julgeolekuorganite suhete kohta.

ÜK(b)P KK Balti liiduvabariikide büroode ja Baltimaade sovetiseerimise kohta on olulised Vene ajaloolase Jelena Zubkova uurimused.[38] Zubkova on kirjeldanud eelkõige Nõukogude võimu naasmist 1944. aastal, sovetiseerimisprotsessi käivitamist, metsavendluse vastast võitlust, kaadripoliitikat ning ka EK(b)P KK VIII pleenumit, milles kulmineerus nn "Eesti süüasi". Kahjuks ei ole Zubkova pööranud tõsisemat tähelepanu julgeolekuorganite tegevusele ja nende koostööle parteiga, kui ehk mitte arvestada NKVD/MVD tegevust relvastatud vastupanu likvideerimisel, mida saab seletada aga juurdepääsetava allikabaasi piiratusega. Zubkova teoste tähtsust Baltimaade sovetiseerimise uurimisel on siiski raske üle hinnata. Zubkova uurimus on seda väärtuslikum, et

---

[36] Таннберг, *Политика Москвы*, 2010; Tõnu Tannberg, Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 225–272; T. Tannberg**,** Balti küsimus Kremlis 1944. aasta lõpukuudel: kuidas võidelda relvastatud vastupanuliikumisega? – *Tuna* (2009) nr. 4, 50–66 ja T. Tannberg, The Estonian Bureau of the CPSU CC 1944–1947, http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2011/06/Tonu_Tannberg_-_Estonian_Bureau_of_CPSU.pdf (01.06.2012).

[37] Tõnu Tannberg, "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal – *Tuna* (1999) nr. 3, 22–37; nr. 4, 56–71; (2000) nr. 1, 42–52; T. Tannberg, "Kas Lavrenti Pavlovitsh Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?": ääremärkusi L. Beria "uuele kursile" vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel – *Tuna* (2005), nr. 4, 52–69, T. Tannberg, Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis – *Tuna* (1999) nr. 1, 24–30.

[38] Eesti keeles: Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*; Jelena Zubkova, Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952 – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 184–206 jt.

erineb oma lähtepunktidelt kaasajal Venemaal domineerivatest käsitlustest, mis olulises osas järgivad nõukogudeaegset ajalookäsitlust.[39] Seesugused võivad eitada okupatsiooni ja anneksiooni, õigustada või vähemalt mahendada sovetiseerimist ja Stalini vägivallapoliitikat, näidates viimast Kremli vastusena "baltlaste" väidetavale natsionalismile või isegi natsimeelsusele, mida sealjuures esitatakse aksioomina. Osa autoreid püüavad kahtluse alla seada Baltimaade ajaloolaste töötulemusi (näiteks väites, et need suurendavad Nõukogude repressioonide ulatust), kasutades selleks ka demagoogilisi võtteid.[40]

Arvestades sovetiseerimisprotsessi analoogiat, pakuvad enim võrdlusmaterjali ja seletusi Lätit ja Leedut, aga ka teisi Teise maailmasõja käigus annekteeritud territooriume puudutavad käsitlused. Kuna Eestis, Lätis ja Leedus toimusid olulisimad sovetiseerimisaktsioonid, nagu anneksioon, 1941. ja 1949. aasta massiküüditamised, 1944–1945 aastate massiarreteerimised, kolhoseerimine jm paralleelselt, aitab nende võrdlemine uurimisele oluliselt kaasa. Takistuseks võib olla aga keelebarjäär ning iga riigi ajaloolaste keskendumine vaid oma riigi problemaatikale ning kõiki Baltimaid puudutavatest üldistustest hoidumine.[41] Problemaatilisteks võivad osutuda ka repressioonide ja nendes osaluse vastutuse juriidilised hinnangud.

Sarnaselt Eestile, on ka Lätis ja Leedus sovetiseerimisalaste uurimuste osas küllalt produktiivsed olnud Nõukogude ja Saksa perioodide uurimiseks riigipeade algatusel moodustatud ajalookomisjonid ning muud mäluasutused.[42] Leedus on Natsi- ja Nõukogude okupatsioonirežiimide kuritegude uurimise rahvusvahelise komisjoni ekspertide grupi liige Vytautas Tininis oma uurimuses jõudnud järeldusele, et kommunistlik partei oli Leedus julgeolekuorganitest sõltuvuses. Seepärast kuulus parteiorganite tegevuse hulka RJ töötajate elutingimuste parandamine, neile eluasemete leidmine ja muude nomenklatuuri privileegide kindlustamine. Samas kinnitas Leedu KP KK tšekistide nomenklatuur-

---

39 Vt nt: Boris Sokolov, The Baltic States in 1939–1945 in Russian Historiography: Counter-nationalism – Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj, Rīga, 2005, 92–98 ja Анатолий Ложкин, Интервенция, аннексия и советизация во внешней политике СССР: историко-правовые аспекты новейших исследований, Москва, 2012, 183–215.

40 Siia hulka võib arvata (kuigi mitte äärmuslikeima näitena) Aleksander Djukovi, vt: Александр Дюков, *Милость к падшим: советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике*, Москва, 2009; А. Дюков, *Миф о геноциде: репрессии советских властей в Эстонии (1940–1953)*, Москва, 2007; parandatud ja eesti keeles: A. Djukov, *Deporteerimised Eestis: kuidas see toimus tegelikult: Nõukogude võimude repressioonidest Eestis 1940–1953*, Tallinn, 2009.

41 Baltimaade käsitlemise kohta tervikuna vt nt: Andres Kasekamp, *Balti riikide ajalugu*, Tallinn, 2011.

42 Siin tuleb mainida eelkõige Läti Ajaloolaste komisjoni (*Vēsturnieku komisija*, moodustatud 1998. aastal Läti Vabariigi presidendi initsiatiivil), Totalitarismi tagajärgede dokumenteerimise keskust (TDSC) ja Okupatsioonimuuseumi ning Leedust Natsi- ja Nõukogude okupatsioonirežiimide kuritegude uurimise rahvusvahelist komisjoni (asutatud 1998) ning Genotsiidi ja vastupanu uurimiskeskust (LGGRTC, asutatud 1992).

kaadri, määras parteilisi karistusi, pidas nõu deporteerimiste ja relvastatud põrandaaluse vastase tegevuse küsimustes. Kuigi Leedu KP KK esimene sekretär, II sekretär ja Leedu NSV MN esimees olid personaalselt informeeritud RJ plaanidest ja töötulemustest, ei juhtinud nad RJ organeid administratiivselt, vaid seda tegi nende keskaparaat Moskvas ja aastatel 1944–1947 ka ÜK(b)P KK Leedu büroo. Mõnedel juhtudel (seoses relvastatud vastupanuliikumise vastase võitlusega) on teada ka juhtumeid, kus Leedu KP KK andis RJ organitele otseseid käske. Kuigi Leedu KP KK büroo võttis vastu palju otsuseid metsavendadevastaseks võitluseks, oli selle järelevalve repressiivorganite üle parteilis-ideoloogilise iseloomuga. Leedu KP KK büroo ja pleenumi otsused kohustasid küll repressiivorganeid läbi viima üldist poliitikat tugevdamaks Nõukogude režiimi ja riiklikku terrorit, aga selle teostamise meetodid olid väljaspool Leedu KP KK kompetentsi.[43] Niisiis viitab Tininis relvastatud vastupanuliikumise vastasele võitlusele kui ühele olulisemale julgeolekuorganite ja parteivõimude kokkupuutepunktile, samuti on olulised sedastused nomenklatuurkaadri jt küsimuste osas.

Leedu genotsiidi ja vastupanu uurimiskeskuse poolt anti aastal 2007 välja keskuse esimese juhi Juozas Starkauskase monograafia "Repressiivstruktuuride ja kommunistliku partei koostöö okupatsioonirežiimi kindlustamisel Leedus aastatel 1944–1953".[44] Starkauskas pöörab enim tähelepanu partei ja julgeolekuorganite koostööle võitluses relvastatud vastupanuliikumisega aga ka massirepressioonide teostamisel ning muudes sfäärides, nagu kolhoseerimine, maakondlikud kohtuvälised repressiivorganid – "troikad" ja "pjatjorkad", kaadritöö jne. Lisaks on vaadeldud nende institutsioonide erimeelsusi ja konflikte. Eraldi peatükk on pühendatud Leedu KP KK büroole ning ÜK(b)P KK Leedu büroole kui kõrgemale võimuasutusele Leedus, Leedu parteijuhi Antanas Sniečkuse isikule jne. Käsitletud on ka julgeolekuorganite parteiorganisatsioone, mida näiteks Eestis pole seni tehtud. Eraldi vaadeldakse ka Leedu KP KK poolt julgeolekuorganite osas tehtud otsuseid. Starkauskase järgi kujutasid partei ja tšekistid endast kahte kõige tähtsamat okupatsioonivõimu haru, mis tegutsesid ühise eesmärgi nimel. Tšekistide ja parteikomiteede vahel kehtis sisuliselt tööjaotus: esimesed surusid terrori abil alla vastupanu ja teised tegelesid vastupanu allasurumisele suunatud agitatsiooni ja propagandaga.[45] Keelebarjääri tõttu ei õnnestunud Starkauskase monograafiat siiski detailselt läbi töötada.

Lisaks eelpoolnimetatutele on julgeolekuorganite ja partei suhete temaatikat muu hulgas kajastanud teised Leedu julgeolekuorganite ja repressioonide

---

43 Vytautas Tininis, Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla = Political Bodies of the Soviet Union in Lithuania and their Activities (1944–1953), Vilnius, 2008, 110.

44 Juozas Starkauskas, Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m., Vilnius, 2007.

45 Samas, 362.

uurijad, eelkõige Arvydas Anušauskas, Inga Petravičiūtė, Liudas Truska ja Kristina Burinskaitė.[46]

Lätis muutus julgeolekuorganite uurimine intensiivsemaks pärast Läti ajaloolaste komisjoni moodustamist 1998. aastal ja enamik olulisi töid on publitseeritud just nimetatud komisjoni väljaannetes.[47] Julgeolekuorganite ja partei suhete käsitlejatena on olulisemad autorid Ritvars Jansons, Indulis Zālīte ja Aldis Bergmanis.[48]

Ritvars Jansons paigutab oma uurimuses "Totalitaristlike repressiivasutuste omavahelised suhted ja roll Läti NSV valitsemises" Läti Kommunistliku Partei

---

[46] Liudas Truska & Arvydas Anušauskas & Inga Petravičiute, Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais : MVD-MGB organizacine struktura, personalas ir veikla, Vilnius, 1999; A. Anušauskas, KGB Lietuvoje: Slaptosios veiklos bruožai, Vilnius, 2008 (A. Anušauskas oli peatoimetajaks vastupanuliikumist kõigis Balti riikides kajastavale kogumikule, mida on tänaseks ilmunud juba 5 trükki: The anti-soviet resistance in the Baltic States, general editor Arvydas Anušauskas, Vilnius, 1999); I. Petravičiūtė, The role of repressive structures, their local divisions and collaborators of the Soviet Union in the crimes of 1944–1953, käsikiri, http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Sovietu%20Sajungos%20strukturu%20vaidmuo/I.%20Petraviciutes%20tyrimas/ENG/Research%20_I.Petraviciute%2044-53_..pdf (01.01.2012), Kristina Burinskaitė, The ideological and political aspects of the Lithuanian SSR KGB activities in 1954–1990: Summary of doctoral dissertation, Vilnius, 2011 jt.

[47] Ritvars Jansons, Latvijas PSR drošības iestāžu vēstures pētīšanas rezultāti un perspektīvas (Summary: The Results and Perspectives of Research on the History of the Security Institutions of the Latvian SSR) – *Totalitārie režīmi Baltijā*, 211–223.

[48] Ritvars Jansons & Indulis Zālīte, LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā (Summary: Establisment of the State Security Institutions in the LSSR and their Main Repressive Aims (1944–1956)) – *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisias 2000. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 3. sējums*, Rīga, 2001, 373–476; Aldis Bergmanis, LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) (Summary: Development of the LSSR National Security Institutions and Their Role in the Genocide against the Latvian People (1944–1953)) – samas, 477–538; R. Jansons, Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959) (Summary: Interrelation of Totalitarian Repressive Institutions and Their Role in the Local Government of the Latvian SSR (1945–1959)) – *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.*, Rīga, 2004, 442–488; A. Bergmanis & R. Jansons & I. Zālīte, The Activities and the Main Repressive Tasks of Latvian SSR Agencies of National Security 1944–1956 – *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia, Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 14*, Rīga, 2005, 271–285; R. Jansons, Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību (1944–1945) (Summary: The Influence of the Communist Party on the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR (1944–1945)) – *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.*, Rīga, 2005, 395–414 jt.

Nõukogude repressiivinstitutsioonide hulka, mis on otseselt vastutav märtsiküüditamise eest. Ta oletab, et otsus küüditamiseks tehti Läti parteijuhi Jānis Kalnbērziņši ja Stalini kohtumisel 1949. aasta 18. jaanuaril Kremlis. Lisaks kirjeldab Jansons fakte Läti KP aktiivsest osast vastupanuliikumise mahasurumisel ja vastavate erigruppide moodustamisel, samuti partei rollist õpetajate represseerimisel. Ta väidab, et Läti KP saavutas oma otsustega kontrolli teiste repressiivinstitutsioonide, sh julgeolekuorganite üle, juhtides nii kogu Läti NSV administreerimist.[49]

Artiklis ÜK(b)P KK Läti büroo kohta on inglise ajalooprofessor Geoffrey Swain käsitlenud selle institutsiooni loomist ning töövaldkondi, tuginedes nii Läti KP kui Läti büroo arhiivimaterjalidele.[50]

Nii Leedu ja Läti aga eriti Poola sovetiseerimist kajastavates töödes on käsitlemist leidnud julgeolekuorganite (NKVD) operatiivgrupid kui esimese laine sovetiseerimisinstrumendid ning NKVD roll nende territooriumite sovetiseerimises, seda nii aastatel 1939–1940 kui 1944–1945. Siiski on arvestades teemakohaste allikate kättesaadavuse piiratust käesoleval ajal operatiivgruppide käsitlemine algusjärgus või siis tendentslik-ametkondlik.[51] Poolas (Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes) toimunu oli NSV Liidu jaoks esimeseks Teise maailmasõja aegseks hõivamis- ja sovetiseerimiskogemuseks, mistõttu vajab see kõrvutamist Baltimaades toimunuga. Oluline on aga ka erinevuste arvestamine. Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes joonistub üsna selgelt välja parteiorganite esmane roll propagandatöö läbiviijana ning abistav osa julgeolekuorganite (operatiivgruppide) poolt läbiviidud repressioonides.[52]

NSV Liidu "vanade" regioonide osas on partei ja julgeolekuorganite suhted uurijate tähelepanu köitnud. Juba 1958. a ilmus Smolenskis Saksa okupatsioonivõimude kätte sattunud ja hiljem Ameerika Ühendriikidesse jõudnud oblasti arhiivimaterjalide põhjal sündinud tänaseks juba klassikaks kujunenud USA poliitikateadlase Merle Fainsodi uurimus.[53] Tähelepanuväärne on Aleksei Tepljakovi monograafia OGPU/NKVD organisatsioonist, tegevusest ning suhetest parteiorganisatsiooniga Siberi piirkonna näitel, st regionaalsel tasandil

---

49 Jansons, Totalitārā režīma represīvo, 463–468, 488.

50 Geoffrey Swain, "Cleaning up Soviet Latvia": the Bureau for Latvia (Latburo), 1944–1947 – *The Sovietization of the Baltic*, 63–84.

51 Nt В. М. Сойма, Деятельность оперативных групп НКВД-НКГБ на освобожденной территории СССР и стран Восточной Европы (1944–1945 гг.) – *СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: новое в исследовании и освещении в учебной литературе*, Москва, 2005, 162–167; А. А. Зданович, Западный поход НКВД – *Военно-исторический журнал* (2011) № 6, 47–53.

52 Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники "Мемориала", выпуск 1, Составитель А.Е. Гурянов, Москва, 1997; Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы, ответственные редакторы: О. В. Петровская, Е. Ю. Борисенок, Санкт-Петербург, 2011 jpt.

53 Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet rule*, New York, 1958.

aastatel 1929–1941.[54] Tepljakov üritab täita regiooni tasandil seda tühikut, et siiamaani puudub teaduslik üldkäsitlus julgeolekuorganite ajaloost. Tepljakovi arvamusel oli just Siberi regioon alates 1920. aastatest katsepolügoon kõige massilisemate repressiivkampaaniate läbiviimiseks, samas piisavalt eraldatud, et selle uurimine annaks võimaluse julgeolekuorganite igakülgseks tundmaõppimiseks ja hindamiseks. Tepljakov on käsitlenud ka agentuur-operatiivtööd ning tšekistide kombeid, mis muudab selle teema mõistmisel oluliseks infoallikaks. Siiski ei saa Tepljakovi regiooni tasandi järeldusi automaatselt üle kanda Eestis, Lätis ja Leedus toimunule, mis kujutasid endast annekteeritud riikidena sootuks muud kui "vanad" NSV Liidu regioonid.

Julgeoleku ja partei vahekordadega regioonides tegelenud Lääne autorite arvamused on jaotatud kaheks: ühed (näiteks Vetšekaa ajalooga tegelenud George Leggett) sedastavad, et enamus julgeolekuametnikke töötas regioonides, kus nad allusid samaaegselt nii kohalikule parteivõimule kui julgeolekuametkonna keskusele Moskvas. Samas teised, enamus väidavad, et julgeolekuorganid kui poliitiline politsei oli kõrgema parteijuhtkonna ja eelkõige Stalini enda tööriist. Lähemal vaatlusel ei pruugi siin vastuolu olla, sest eelpoolloetletud seisukohad käsitlevad eri ajaperioode. Teemaga tegelenud James Harrise järeldusel toimusid ajapikku julgeolekuorganite ja partei vahelistes suhetes põhjalikud muutused. Kui veel kuni 1920. aastate lõpuni juhtis regiooniliider – parteikomitee esimene sekretär – kohalikke julgeolekuorganeid keskuse heakskiidul või vähemalt teadmisel (parteijuhtidele sobis Stalini poliitika partei ühtsusest ning Stalini ja kohalike juhtide huvid langesid parteiopositsionääride ning majanduse ohjeldamisel kokku), siis hiljem sai ta neid põhiliselt mõjutada ainult seetõttu, et parteivõimude käes oli julgeolekukaadri valik ja palgamaksmine. Põhjalikult muudeti keskuse poolt olukorda aga "Suure terrori" ajal, kui regioonide NKVD ülemad vahetati välja uute töötajatega, kes ei olnud enam kohalike parteijuhtidega sõbrasuhetes, topeltalluvus ja koostöö elimineeriti ja kokkumäng asendus rivaalitsemisega. See võimaldanud keskvõimul ära hoida oblastitaseme "klikkide" tekkimist.[55] Teatavasti toimus "Suure terrori" käigus ka laialdane oblastijuhtide represseerimine. Harrise järeldused väärivad tähelepanu ka Eesti kontekstis, kuna ka siin toimus 1950. aastal julgeolekujuhi ning parteijuhi väljavahetamine ning mõnede administratsiooniliikmete represseerimine. Oluline on märgata, et partei ja julgeoleku suhted ei olnud ajas staatilised, vaid dünaamilised.

Taustsüsteemi loomiseks on vajalik arvestada ka uurimusi, mis kajastavad Nõukogude julgeolekuorganite juhtimist keskuse tasandil ja seda eriti vahetult enne Teist maailmasõda ja selle algfaasis aastatel 1939–1941. Valdavaks seisukohaks on siin, et parteijuht Stalin oli selleks ajaks saavutanud nii partei- kui julgeolekuorganite üle totaalse kontrolli ja muutnud need oma tööriistadeks,

---

[54] Алексей Тепляков, Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг., Москва, 2008.

[55] James Harris, Dual subordination? The political police and the party in the Urals region 1918–1953 – *Cahiers du monde russe* (2001) 42/2–4, 423–445.

kontrollides ja juhtides julgeolekuorganeid alates üldistest küsimustest kuni pisiasjadeni välja.[56]

Olulisemateks töödeks on siin Oleg Hlevnjuki tööd Stalini diktatuurirežiimi olemusest, kus eraldi käsitlemist on leidnud ka partei ja julgeolekuorganite suhted. Sealjuures on kajastatud nii sõjaeelsed kui -järgsed Stalini aastad.[57] Hlevnjuk on jõudnud seisukohale, et partei- ja julgeolekuorganid olid oma eksistentsi vältel tihedalt seotud – toimus vastastikune kaadri liikumine ning paljusid olulisi riiklikke aktsioone, näiteks opositsiooni kõrvaldamist teostati üheskoos. Ta on märkinud, et manipuleerimine partei- ja julgeolekuorganite kui kahe poliitilise jõu vahel oli Stalinile üks tähtsamaid diktatuuri kinnistamise meetodeid.[58] Käesoleva väitekirja kontekstis võiks küsida niiviisi: kas manipuleerimist partei- ja julgeolekuorganite vahel kasutas Stalin ja Nõukogude juhtkond ka Eesti sovetiseerimise meetodina? Hlevnjuk on põhjendanud kontseptsiooni, et "Suurt terror" oli just nimelt Stalini looming ja viidi läbi tema kontrolli all. Pärast "Suurt terrorit" leidis aset märgatav RJ organite sõltuvuse kasv parteivõimudest, kes muuhulgas kasutasid seda ära ka surve tugevdamiseks. Tšekistid Beria juhtimisel said oma enesekindluse tagasi alles Stalini toetusega, kes kinnitas parteivõimudele, et julgeolekuorganid olid vägivalla tarvitamisel lähtunud ÜK(b)P Keskkomitee juhtnööridest. Hlevnjuk detailiseerib julgeolekuorganite suhteid keskvõimu tasandil, mis annab olulise raamistiku antud väitekirja teema käsitlemises. Samas on ta uurinud ka keskvõimu ning regioonide vahekordi.[59] Hlevnjuk on koos Yoram Gorlizkiga autoriks ka seni ühele parimale sõjajärgse Stalini aja käsitlusele.[60]

Mõnevõrra teistsuguse interpretatsiooni "Suure terrori" aga ka sellega seoses olevate Stalini ja NKVD suhete kohta pakub välja Vene ajaloolane Leonid Naumov. Naumovi väitel on Hlevnjuk jt Stalini totaalse kontrolli teooria pooldajad liialt kinni totalitarismi kontseptsioonis, mis ei lase neil arvestada suurt iseseisvat rolli, mis terrori läbiviimisel oli NKVD-l ja regioonidel. Ta näeb 1936.–1938. aasta terroris korraga kahte paralleelselt toimunud eraldi aktsiooni:

---

56 Vt nt: V. Haustovi ja V. Naumovi eessõna dokumendikogumikule Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922–декабрь 1936, составители: В. Н. Хаустов и др., под редакцией А. Н. Яковлева, Москва, 2003, 5–10.

57 Eelkõige on mõeldud siin värskeimat varianti Hlevnjuki uurimusest Stalini diktatuuri kehtestamise kohta: Олег Хлевнюк, *Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры*, Москва, 2010 ja artiklit Stalini ja julgeolekuorganite suhetest sõjajärgsetel aastatel: Сталин и органы государственной безопасности в послевоенный период – *Cahiers du Monde russe*, 42/2–3–4, Avril–décembre 2001, 535–548, samuti teost Stalini ja NKVD suhetest "Suure terrori" ajal О. Хлевнюк, *1937-й: Сталин, НКВД и советское общество*, Москва, 1992.

58 Олег Хлевнюк, Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры, Москва, 2010, 350.

59 Олег Хлевнюк, Система центр – регионы в 1930–1950-е годы – *Cahiers du monde russe* 2003/2, 253–268.

60 Yoram Gorlizki & Oleg Khlevniuk, *Cold peace: Stalin and the Soviet ruling circle 1945–1953*, Oxford, New York, 2004.

"Suurt puhastust" (mis seisnes partei ja riigiametnike ridade puhastamises opositsionääridest ja nende pooldajatest) ning "Suurt terrorit", mis oli suunatud laiade rahvakihtide vastu (Siinkohal võib tõmmata paralleele "Eesti süüasjaga" ja küsida, kas ei võinud olla tegemist mitme paralleelselt läbiviidud aktsiooniga?). Naumov väidab, et faktiliselt väljus NKVD sel ajal Stalini ja Nõukogude juhtkonna kontrolli alt, mis tekitas viimastes hirmu ning vajaduse julgeolekuorganite ründamiseks.[61] Diskussiooni "Suure terrori" ja Stalini repressiivpoliitika ümber on jätkuvalt üleval hoidnud autorid nii Venemaal kui väljaspool seda ning sellekohast kirjandust on arvestades selle suurt mahtu kasutatud antud töös lähtudes subjektiivsest valikust ja kättesaadavusest.[62]

Omalaadses monograafias on Niels Erik Rosenfeldt võtnud vaatluse alla Stalini-aegse NSV Liidu salajase bürokraatliku süsteemi. Muuhulgas väidab ta, et ÜK(b)P KK Erisektor ja selle juurde kuuluvad salajased/eriosakonnad kontrollisid julgeolekuorganeid ja juhtisid "Suure terrori" läbiviimist. Rosenfeldti üheks põhijärelduseks on tees julgeolekuorganite struktuuri kuulunud "eriosakondade" allumisest partei "eriosakondadele", kuuludes ühtsesse salajasse bürokraatlikku kommunikatsiooni-informatsioonisüsteemi.[63] Rosenfeldti järeldused viitavad vajadusele detailsemalt uurida EKP aparaadi ja RJ organite suhete bürokraatlikku mehhanismi ja eelkõige EKP KK erisektori osa selles, kuid ei ole otseselt ülekantavad Eestis toimunule ning vähemalt "eriosakondade" ühtse süsteemi osas problemaatilised või isegi ekslikud. Pigem oli epiteedi "eri-" (milleks on inglise ja ka eesti keelde tõlgitud nii venekeelsed *специальный* kui *особый*, inglise keeles *special*) näol tegemist sovetliku eufemismiga, mida kasutati mitmete valdkondade puhul, eelkõige salajaste institutsioonide nimetustes jne.

Suhteid parteiga kajastati Nõukogude julgeolekuorganite ajalugu puudutavates töödes juba Külma sõja ajal. NSV Liidus uuriti KGB ajalugu lisaks avalikkusele presenteeritud propagandatrükistele ametkonnasiseselt ning need, reeglina juurdepääsupiiranguga tööd olid Nõukogude perioodil nii ajaloolastele kui avalikkusele kättesaamatud, kuid võimaldavad siiski kriitilisel lähenemisel leida olulist lisateavet. Ka tänapäeval on nendest avalikkusele kättesaadav vaid väike

---

61 Леонид Наумов, *Сталин и НКВД*, Москва, 2010.

62 Vt nt: Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР: к 70-летию начала "антикулацкой" операции НКВД СССР: материалы V Всероссийской научной конференции, главный редактор С. А. Кропачев, Краснодар, 2008; Марк Юнге & Геннадий Бордюгов & Рольф Биннер, Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447, Москва, 2008; Paul Hagenloh, Stalin's police: public order and mass repression in the USSR, 1926–1941, Washington, D.C.; Baltimore, 2009; Йорг Баберовский, Красный террор: история сталинизма, Москва, 2007; David R. Shearer, Policing Stalin's socialism: repression and social order in the Soviet Union, 1924–1953, New Haven (Conn.); London, 2009, Paul R. Gregory, Terror by quota: state security from Lenin to Stalin: an archival study, New Haven, London, 2009. jt.

63 Niels Erik Rosenfeldt, The "special" world: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication, Copenhagen, 2008, Vol 2, 317–318.

osa, enamasti Eesti, Läti või Leedu NSV KGB likvideerimisel riiklikesse arhiividesse üleantud materjalid, samuti mõned Ukraina julgeolekuteenistuse poolt avalikustatud materjalid. Enamasti on need valminud KGB õppeasutuste, eelkõige F. Dzeržinski nimelise NSVL KGB Kõrgema kooli väljaandel ja olid mõeldud uute julgeolekutöötajate väljaõpetamiseks ja KGB sisetarbimiseks.[64] Poststalinistlikus käsitluses rõhutati neis eriliselt kommunistliku partei juhtrolli julgeolekuorganite tegevuses. Nagu kirjutas julgeolekuorganite ajalooõpik 1977. aastast, oli "Nõukogude riikliku julgeoleku organite ajalugu lahutamatu osa Kommunistliku partei ja Nõukogude riigi võitlusloost Nõukogude võimu võidu ja tugevdamise eest".[65] Julgeolekuorganite parteilist juhtimist kirjeldati neis ülistades Lenini osatähtsust. Lenini aega näidati ideaalse näitena RJ organite juhtimisest partei poolt, kus partei juhtis ja kontrollis nende tegevust täielikult. Idealiseeriti Lenini ja Dzeržinski kui parteijuhi ja juhttšekisti koostööd.[66]

Nõukogude julgeolekuorganid leidsid käsitlemist ka Lääne ajaloolaste ja sovetoloogide poolt. Seal nimetati valdavalt Nõukogude julgeolekuorganeid Lenini ja hiljem Stalini otsealluvuses tegutsenud salapolitseiks, poliitiliseks politseiks või terroriaparaadiks.[67] Stalini ja julgeolekuorganite suhteid põhjendati kõigepealt totalitarismiteooria raamides. Totalitarismiteooria "revisionistid" märkasid aga muudatusi julgeolekuorganite juhtimisel ning väitsid isegi, et stalinismiajal tõusid julgeolekuorganid poliitiliselt tähtsamasse seisusesse kui parteiaparaat.[68] Paraku said Lääne uurijad esialgu peamiste allikatena kasutada vaid NSV Liidu ajakirjandust või Läände suundunud Nõukogude "ülejooksikute" mälestusi. Alates 1960. aastatest tõusis üheks keskseks teemaks Stalini terroripoliitika ja eelkõige "Suur terror".[69] Üks selle uurimise pioneere, Robert Conquest käsitles ka Nõukogude juhtkonna repressiivpoliitika põhisuundi ning võttis kokku julgeolekuorganite ajaloo aastatel 1936–1939, mis oli üks esimesi

---

64 Näiteks: *История советских органов государственной безопасности*: *Учебник*, Пред. редколлегий генерал-лейтенант В.М. Чебриков, Москва, 1977; *Контрразведывательный словарь*, Отв. ред. В.Ф. Никиченко, Москва, 1972.

65 История советских органов, 3.

66 В.И. Ленин и советские органы государственной безопасности: Сборник статей, Под ред. А.С. Велидова, Москва, 1967; А.М. Плеханов, Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг), Москва, 1988.

67 Vt näiteks: The Soviet secret police, edited by Simon Wolin and Robert M. Slusser, New York, 1957; George Leggett, The Cheka: Lenin's political police: the All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counter-revolution and Sabotage (December 1917 to February 1922), Oxford, 1981; Amy W. Knight, The KGB: police and politics in the Soviet Union, Boston etc., 1990; Christopher Andrew & Oleg Gordievsky, KGB: the inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev, New York, 1990 jt.

68 Stalinistliku politseiriigi käsitlemise teoreetilisest raamistikust vt nt: Knight, *The KGB*, 22–26.

69 "Suure terrori" historiograafiast koos Stalini ja NKVD rolli käsitlemisega vt nt Владимир Хаустов & Леннарт Самуэльсон, *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.*, Москва, 2009, 8–25.

nende aastate julgeolekuorganite organisatsiooni käsitlevatest uurimustest.[70] Conquesti tööd jätkas Michael Parrish, kes avaldas julgeolekuorganite ajaloo aastatel 1939–1953. Parrishi kinnitusel oli neil aastatel terror sama ulatuslik kui "Suure terrori" ajal, kuid ta oli vähem avalik, nõudis vähem ohvreid kõrgema juhtkonna hulgas ja selle ohvrite hulgas oli suurem osakaal välismaalastel või NSV Liidu vähemusrahvuste esindajail.[71]

Väljaspool Eestit Nõukogude julgeolekuorganeid käsitleva kirjanduse kogumahu suurust arvestades on tehtud valik nende teoste kasuks, mis kõige olulisemal määral aitavad täita väitekirja põhieesmärki. Enim on sellekohaseid töid ilmunud Venemaal, kus tõuke KGB ajaloo uurimisele andis president Boriss Jeltsini seadlus 23. juunist 1992, millega kohustati kõrvaldama juurdepääsupiirangud massirepressioone puudutavatelt arhiivimaterjalidelt.[72] Kuni siiani moodustabki tõsisema osa Vene julgeolekuteemalisest teadusproduktsioonist just "Suurt terrorit" ja sõjaeelset perioodi käsitlev kirjandus, mis on seletatav laialdasema juurdepääsuga arhiivimaterjalile, kui see kehtib sõjaaegse ja sõjajärgse perioodi kohta. Konverentsil "Ajalooloengud Lubjankal" 2006. aastal tõdes professor S. Leonov, et Venemaa on eriteenistuste-alaste publikatsioonide arvult esimesel kohal maailmas ja sellel teemal oli eelnenud 15 aasta jooksul ilmunud üle tuhande erineva raamatu, kuid tihtilugu ei arvestavat need juba publitseeritud dokumentaalset materjali ja on sensatsioonimaigulised, st kannatajaks on kvaliteet.

Paljuski on Nõukogude julgeolekuorganite teaduslik uurimine, eriti sõjajärgse perioodi osas institutsiooniuuringute tasandil või "biograafilise pöörde" staadiumis, kus tegeletakse raamistiku loomisega julgeolekuorganisatsiooni töö sügavamaks uurimiseks. See hõlmab eelkõige struktuurimuudatuste ja struktuuriüksuste juhtide biograafiliste andmete kindlakstegemist, samuti normatiivse raamistiku kirjeldamist ja analüüsimist ning sellekohaste põhidokumentide publitseerimist.

Siia kategooriasse tuleb arvata Rahvusvahelise ajaloo-haridusliku õiguskaitse ja heategevuse ühingu "Memoriaal" aktivisti Nikita Petrovi oma ala standardiks kujunenud tööd Nõukogude julgeolekuorganite struktuurist ja juhtidest.[73] Nendele toetudes saab määratleda ka ENSV julgeolekuorganite struktuurimuudatusi ja struktuuriüksuste funktsioone, samuti on toodud ära paljude Eestis töötanud või Eestiga seotud julgeolekujuhtide biograafiad. Lisaks tuleb Petrovi olulisematest töödest nimetada tema doktoriväitekirja baasil val-

---

70 Robert Conquest, Inside Stalin´s Secret Police: NKVD Politics 1936–39, London, 1985.

71 Michael Parrish, The lesser terror: Soviet state security, 1939–1953, Westport, 1996.

72 Указ президента Российской Федерации о снятии ограничительных грифов с законодательных и иных актов, служивших основанием для массовых репрессий и посягательств на права человека, 23.06.1992 – *Сборник законодательных*, 5–6.

73 Петров, *Кто руководил органами*, samuti aga tänaseks juba lahkunud Aleksandr Kokuriniga koos koostatud teatmik *Лубянка: органы* ja koos Konstantin Skorkiniga: Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*. Huvitavat sisekaemust sõjajärgse julgeolekujuhtkonna kohta pakub artikkel Н. Петров, Репрессии в аппарате МГБ в последние годы жизни Сталина – *Cahiers du monde russe* 2003/2, 403–436.

minud monograafiat Nõukogude julgeolekuorganite rollist Kesk- ja Ida-Euroopa riikide sovetiseerimisel aastatel 1945–1953 jt.[74]

Ära märkimata ei saa jätta ka julgeolekuorganite taustaga autorite (nt Aleksandr Zdanovitš, Oleg Mozohhin, Aleksandr Plehhanov, Oleg Hlobustov, Vladimir Haustov, Vassili Hristoforov) "ametkondliku ajaloona" väljaantud teoseid, kus on üritatud muuhulgas ka anda ülevaade julgeolekuorganite tegevusest sõjajärgsetel aastatel, julgeolekuorganite ja võimu suhetest, julgeolekuorganitele antud kohtuvälistest repressiivmeetmete määramise õigustest, repressioonide statistikast jt käesoleva doktoritöö teema puhul olulistest küsimustest, aga ka näiteks rohke faktimaterjaliga töid Vetšekaa ja GPU ajaloost.[75] On ilmunud ka endise NLKP KK administratiivosakonna töötaja raamat julgeolekuorganite kureerimise kohta NLKP Keskkomitees, mis keskendub peamiselt KGB-aastatele.[76] Vaatamata sellele, et sellelaadseid töid on kritiseeritud kui "ametkondliku ajaloo" näiteid ja rahvusvahelise historiograafia ignoreerijaid, on nad käesolevas töös olnud olulisteks infoallikateks. Arusaadavalt ei ole julgeolekuorganite tegevuse kriitika nende käsitluste tugevaim külg. Mis puutub parteivõimude ja julgeolekuorganite suhteid, siis on ka selle kategooria kirjutistes domineeriv seisukoht, et Stalini ajal, eelkõige alates 1930. aastate teisest poolest, tegutses julgeolekuaparaat Stalini isikliku juhtimise all ja just Stalin on vastutav terrori algatamise eest. Sedastatakse, et Stalin muutis NKVD/MGB oma isiklikuks võimuaparaadiks.[77]

Loomulikult ei kehti ülaltoodud kriitika kõigi julgeolekuorganite taustaga autorite tööde kohta. Isegi vastupidi, arvestatavaid tulemusi on andnud Venemaa julgeolekuteenistuste ajaloolaste ja Lääne teadlaste koostöö, mille heaks näiteks on Vladimir Haustovi ja Lennart Samuelssoni ühistöö Stalinist, NKVD-st ja repressioonidest. Selles on jõutud samuti järeldusele, et "Suure terrori"

---

74 Никита Петров, По сценарию Сталина: роль органов НКВД-МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы: 1945–1953 гг., Москва, 2011; Аппарат НКВД-МГБ в Германии: 1945–1953: сборник документов, научные редакторы и составители: Н. Петров, Я. Фойтцик, Москва, 2009; Никита Петров, Первый председатель КГБ Иван Серов, Москва, 2005; Н. Петров & М. Янсен, "Сталинский питомец" – Николай Ежов, Москва, 2008.

75 Исторические чтения на Лубянке: 2001 год: Отечественные спецслужбы в послевоенные годы 1945–1953 гг., Москва, Великий Новгород, 2002; Исторические чтения на Лубянке, 2003 год: Власть и органы государственной безопасности, Москва, 2004; Олег Мозохин, Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности: Статистические сведения о деятельности ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ СССР (1918–1953), Москва, 2011; Архив ВЧК: сборник документов, составители: В. Виноградов, Н. Перемышленникова; ответственные редакторы: В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров, Москва, 2007; Чекисты: история в лицах: Государственное политическое управление НКВД, авторы-составители: Г. Э. Кучков, А. А. Плеханов, А. М. Плеханов, Москва, 2008 jt.

76 Владимир Некрасов, Аппарат ЦК КПСС в погонах и без: Некоторые вопросы обороны, госбезопасности, правоохранительной деятельности в ЦК КПСС (40-е – начало 90-х годов XX века), Москва, 2010.

77 Vt näiteks: А. Пожаров, Власть и органы государственной безопасности в в середине XX века – *Исторические чтения на Лубянке, 2003 год*, 189–195, 191.

initsiaatoriks oli Stalin ja mitte julgeolekuorganid. Kui kõrgema juhtkonna represseerimist jälgis Stalin isiklikult, siis kesk- ja regionaalse tasandi repressioonide organiseerimise delegeeris ta ÜK(b)P KK Poliitbüroo teistele liikmetele ja regionaalsetele juhtidele.[78] Seoses sellega vajab vastust küsimus, palju söandas Stalin delegeerida repressioonide läbiviimist Baltimaade juhtkondadele. Julgeolekuvaldkonna taustaga autorite tugevaks küljeks ongi RJ organite siseelu tundmine, ilma milleta ei pruugi (nagu võib täheldada suure osa stalinismiuurimuste kohta, mis kajastavad julgeolekuorganeid muuseas) edasiviivaid uurimistulemusi saavutada ka julgeolekuorganite ja partei suhteid käsitledes.

Vladimir Haustovi jt koostatud dokumendikogumikus Stalini ja MGB suhetest märgitakse, et sõjajärgsetel aastatel ei nõrgenenud Stalini kontroll julgeolekuorganite üle ning need jäid peamiseks valitseva kommunistliku partei karistuspoliitika relvaks. Juba Teise maailmasõja lõppfaasis mängisid julgeolekuorganid otsustavat rolli sovetiseerimispoliitika läbiviimisel mitte ainult Baltimaades ning Ukraina ja Valgevene lääneoblastites, vaid ka Ida-Euroopa maades.[79]

Arusaadavalt on uurimistöös abiks olnud Eesti NSV julgeolekuorganite ajalugu käsitlev kirjandus. Juba Nõukogude Eestis avaldati 1980. aastatel ENSV KGB poolt paraadkogumikud, kus jäeti sovetiseerimise juhtroll aupaklikult parteile.[80]

Üheks esimeseks teaduslikuks tööks pärast Eestisse jäänud KGB arhiivide avanemist oli 1996. aastal ilmunud Indrek Jürjo uurimus, mis keskendus pagulaste töötlemisele KGB poolt, kuid käsitles ka operatiivtööd kirikuringkondade, repatriantide, Läänest Eesti NSV-sse paisatud luurajate jt suhtes.[81] Teose ilmumisele järgnes diskussioon KGB arhiivimaterjalides sisalduvale informatsioonile kriitilise lähenemise vajalikkusest.[82]

2000. aastal valminud Valdur Ohmanni magistritöö käsitles ENSV Siseministeeriumi institutsiooni ja arhivaale aastatel 1940–1953, sh MVD koos-

---

78 Владимир Хаустов & Леннарт Самуэльсон, *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.*, Москва, 2009.

79 *Лубянка: Сталин и МГБ СССР*, составители: В. Н. Хаустов и др., Москва, 2007, 5–6.

80 *Компромиссы исключаются: рассказы о чекистах Эстонии*, сост. И. П. Папуловский и В. В. Никишин, Таллин, 1982; eesti keeles: *Kompromiss on välistatud: lugusid Eesti tšekistidest*, koost. I. Papulovski ja V. Nikišin, Tallinn, 1984; täiendatud: *Операция "Синий треугольник": Рассказы о чекистах Эстоний*, И. Папуловский, В. Мюрк (сост.), Таллин, 1988. Analoogiline mälestustekogumik koostati ka Balti sõjalaevastiku tšekistide kohta: *Чекисты Балтики*, Сост. А. Островский, Ленинград, 1984.

81 Indrek Jürjo, Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal, Tallinn, 1996.

82 Allikakriitikast KGB materjalide osas momentidest vt nt: Peeter Väljas, Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest – *Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme" materjalid,* toimetanud Enn Tarvel, Tallinn, 1999.

seisus tegutsenud julgeolekuorganeid.[83] Tema poolt on avaldatud rida Eesti NSV Siseministeeriumi ja julgeolekuorganite ajalugu käsitlevaid artikleid.[84] Need on olnud teedrajavaiks uurimusteks julgeolekuorganite institutsionaalse kujunemise kohta Eesti NSV-s.

Nõukogude julgeolekuorganite ja repressiivsüsteemi ajalugu Eestis on käsitlenud veel Aigi Rahi-Tamm, Peeter Kaasik, Tõnu Tannberg, Peeter Väljas, Jaak Pihlau, Harri Mägi, Tõnis Ritson jt.[85]

Lisaks eelpooltoodule on käesoleva töö autorilt viimastel aastatel ilmunud artikleid-uurimusi ENSV julgeolekuorganite organisatsioonist ning tegevusest nii aastatel 1940–1941 kui sõjajärgsel Stalini ajal, mis kõik moodustavad baasi käesoleva töö valmimiseks.[86]

Käsitledes Eesti sovetiseerimist ja julgeolekuorganite ning EKP ühisosa selles ei saa jätta arvestamata asjaoluga, et Baltimaades kujundati vastav ajalookontseptsioon ja põhimõisted välja Nõukogude režiimi ja ajalookirjutuse tingimustes. Nõukogude ajalookirjutuse meetodit iseloomustas ajaloosündmuste vastavusseviimine marksistlike dogmadega hoidumata sealjuures ka ajaloo-

---

83 Valdur Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)*, Magistritöö (käsikiri), juhendaja Tõnu Tannberg, Tartu, 2000.

84 Valdur Ohmann, Kaadrid otsustasid kõik...: ENSV Siseministeeriumi kaadrist aastatel 1940–1954 – *Ajalooline Ajakiri* (2000) nr. 1, 61–70; V. Ohmann, ENSV Siseministeeriumi struktuur ja kaadrid 1953–1954 – *Tuna* (2001) nr. 2, 83–89; V. Ohmann, Internal affairs and State security institutions of the ESSR in 1940–41 – *Estonia 1940–1945*, 297–307; V. Ohmann, Eesti NSV siseministeeriumi struktuur 1940.–1954. aastal – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 297–320; Valdur Ohmann & Tiit Noormets (koost.), *Hävitajad: nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954: dokumentide kogumik*, Tallinn, 2006 jt.

85 Aigi Rahi-Tamm & Ritvars Jansons & Peeter Kaasik, Estonia i Łotwa – *Czekiści: Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, Pod. red. Krzystofa Persaka i Łukasza Kamińskiego, Warszawa, 2010, 151–188; P. Kaasik, *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel: sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi*, Tallinn: Tallinna Ülikool, 2012; Jaak Pihlau, Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee – *Akadeemia* (2001), nr. 3, 459–477; Harri Mägi, *ENSV KGB tegevuse lõpetamine*, Tallinn, 2012; Peeter Väljas, Hävitusagendid: Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendadevastases võitluses sõjajärgsel perioodil – *Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets, Tallinn, 1999, 123–172 jt.

86 Meelis Saueauk, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946 – *Tuna* (2008), nr. 3, 33–57; M. Saueauk, Soviet State Security Institutions in Estonia in 1944–1953 – *Estonia since 1944*, 183–210; M. Saueauk, Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine – *Ajalooline Ajakiri: Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule* (2009) nr. 1/2, 77–121 ja Meelis Saueauk & Tõnu Tannberg, NKVD operatiivgrupp; Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaat; Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat – *Sõja ja rahu vahel, II*, 412–423 jt.

võltsimisest.[87] Ajalugu kajastati läbi klassivõitluse prisma. Vabadussõda näidati kui klassisõda. Loomulikult varjati agressiooni ja anneksiooni, mille asemel esitati konstruktsiooni 1940. aastal (töö)rahva revolutsiooni tulemusena toimunud nõukogude võimu kehtestamisest ja vabal tahtel (taas)ühinemisest Nõukogude Liiduga. Järgnenud sotsialistliku ülesehitustöö katkestas Saksa okupatsioon. Pärast Balti liiduvabariikide vabastamist 1944.–1945. aastal sai tee sotsialismile/kommunismile taas jätkuda.

Eesti NSV ajaloo stalinistlikku kontseptsiooni asuti välja töötama juba esimestel sõjajärgsetel aastatel. Kui 1940.–1941. aasta sündmuste kirjeldamisel tuli arvestada lisaks Eesti rahvuslikule mälule veel Saksa okupatsiooni ajal tiražeeritud propagandaga (Saksa okupatsiooni ajal oli välja antud partei ja julgeolekuorganite kohta mitmeid teravalt negatiivseid kirjutisi[88]), siis sõjajärgse aja käsitlemine tuli üles ehitada nullist. Ajalooteemad kuulusid EK(b)P KK propagandasekretäri (hiljem: ideoloogiasekretär) ja talle alluva propaganda- ja agitatsiooniosakonna kureerimise alla, saades juhtnööre ja abi ÜK(b)P/NLKP Keskkomiteest. Otsest tööd korraldasid (1946. aastal moodustatud) Eesti NSV Teaduste Akadeemia koosseisus 1947. aastal tööle asunud Ajaloo Instituut ja EKP ajaloo ametkondlik uurimisasutus – ÜK(b)P KK Marxi-Engelsi-Lenini (hiljem Marksismi-leninismi) Instituudi Filiaal – EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituut (PAI), lisaks ajalookateedrid kõrgkoolides jne.[89] Oma eksistentsi vältel kaitsti PAI-s mitmeid väitekirju, mis puudutasid mõnda valdkonda EKP "võitlusest" sovetiseerimise läbiviimisel. Parteiajaloo puhul oli tegemist ametkondliku ajalooga, kus on olulisel kohal propaganda, "mundriau" ja sidemed. Põhiseisukohad formuleerisid parteijuhid, nt Nikolai Karotamm ise, kes oli olnud juba 1939. aastal Leningradis määratud Stalini 1938. a ÜK(b)P ajaloo lühiülevaate tõlkijaks eesti keelde.[90]

Olulisemad autorid, kes kujundasid juba alates stalinismiajast Nõukogude Eesti sõjajärgse perioodi ajalookontseptsiooni, olid Nõukogude Liidu päritolu eestlastest ideoloogiatöötajad ja teadlased Gustav Naan, Viktor Maamägi ning Aleksandr Panksejev. Käesolevas töös oli nende autorite kirjutisi kasutatud reeglina vaid Nõukogude propagandaseisukohtade kirjeldamiseks.

Kuigi EK(b)P Keskkomitee osutas Eesti NSV ajalookäsitluse väljaandmise vajalikkusele juba 1944. aastal, lükkus selle ilmumine 1952. aastasse. Selleks

---

87 Vt ka: Ants Viires, Eesti ajalugu stalinlikus haardes – *Tuna* (2003), nr. 1, 32–47; Tiiu Kreegipuu, Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960 – *Tuna* (2007) nr. 3, 46–69.

88 Vt näiteks 1943. aastal Eesti Omavalitsuse poolt välja antud koguteos *Eesti rahva kannatuste aasta* (värskeim kordustrükk: *Eesti rahva kannatuste aasta*: *koguteos*, Tartu, 2012) jt.

89 Põhjalikumalt Nõukogude (perioodi) historiograafiast vt. *Eesti ajalugu VI*, 230–237 ja Olaf Kuuli, *Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal*, Tallinn, 2008.

90 Kuuli, *Eesti ajaloo kirjutamisest*, 14–15; Väljavõte E. Pälli mälestustest "ÜK(b)P ajaloo lühikursuse" tõlkimisest (1988) – Uuet & Kaup, *Sotsialistliku revolutsiooni*, 250–251.

ajaks oli 1948. aastal rahvusvaheliselt lahvatanud erinevate Teise maailmasõja geneesi puudutavate seisukohtadega "mälusõda" juba täies hoos.[91]

Üks Eesti ajaloo tervikkäsitluse edasilükkumise peapõhjusi oli 1950. aasta märtsipleenumi järelkajana toimunud "kodanlike natsionalistide" vastu suunatud tegevuse aktiviseerimine, sh puhastus ajaloolaste ridades.[92] Oluliseks tähiseks Eesti ajalookäsitluse nõukogustamisel sai 1952. aastal G. Naani toimetusel Ajaloo Instituudi poolt välja antud Eesti NSV ajaloo tervikkäsitlus.[93] Tollase EKP juhi Johannes Käbini sõnul oli ka EKP Keskkomitee selle raamatu valmimisele "tõhusalt kaasa aidanud".[94] Suurt tähelepanu oli siin pööratud üldkontseptsioonile ja terminoloogiale. Eesti Vabariigi valitsemiskorda nimetati "fašistlikuks diktatuuriks", 1940. aasta anneksiooni "nõukogude võimu taastamiseks", sõjajärgseid aastaid kujutati kui eesti rahva "teed kommunismile" jne. Nõukogude käsumajanduse ülesehitamist ülistati kui "Eesti rahvamajanduse taastamist". Klassivõitluse tingimustes kommunismiteele asunud Eesti NSV-s kujutasid selle järgi probleeme "klassivaenlased" – "kulakud", kodanlikud natsionalistid (nn eesti rahva õelaimad vaenlased, kelle iseloomulikemate esindajatena toodi aga välja hoopis Eesti sovetiseerimises osalenud Nigol Andresen ja Hans Kruus) ja endised fašistide käsilased, kes takistasid põllumajanduse kollektiviseerimist ja korraldasid terroristlikke akte külaaktivistide vastu. Kulaklus kui klass likvideeriti 1949. aasta kevadel "töötava talurahva nõudel ning ekspropriieeriti".[95] Seega pandi alus küüditamise ja vastupanuvõitluse kui kollektiviseerimise möödapääsmatute kõrvalnähtude kajastamisele. Siin, nagu ka edaspidistes käsitlustes vaikiti peaaegu täielikult julgeolekuorganite ja ÜK(b)P juhtkonna rollist Eesti ümberkujundamisel. Andreseni ja Kruusi kujutamisega kodanlike natsionalistide juhtidena oli märtsipleenumi tagajärjel toimunud märkimisväärne pööre, sest eelnevates kirjutistes oli sellena näidatud reeglina Jüri Uluotsa, ühte juhtivat Eesti poliitikut aastatel 1939–1940 ja 1944.

Pärast 1956. aasta veebruaris toimunud NLKP XX kongressi, kus Stalini "isikukultus" uue parteijuhi Nikita Hruštšovi eestvedamisel (parteisiseselt) hukka mõisteti, võib ka Eestis mõningase ajanihkega rääkida poststalinistlikust Nõukogude ajalookirjutusest, mida iseloomustas eelkõige partei kui kollegiaalse organi juhirolli rõhutamine senise ühe "suure juhi ja õpetaja" Stalini asemel. Massirepressioonid (esimeses järjekorras "ausate kommunistide" vastu aastatel

---

91 Jaanuaris 1948 oli Ameerika Ühendriikide Riigidepartemang koostöös Inglise ja Prantsuse välisministeeriumitega avaldanud Hitleri-Stalini kokkuleplust paljastava dokumendikogumiku "Natside ja Nõukogude suhted 1939–1941", millele vastusena avaldati Nõukogude Liidus brožüür "Ajaloo võltsijad" (eesti keeles: *Ajaloo võltsijad (ajalooline ülevaade)*, Tallinn, 1948).

92 "Kodanliku natsionalismi" vastasest võitlusest "ajaloorindel" vt: V. Maamägi & A. Vassar, Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (Eesti ajaloo küsimusi) – *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950*, Tallinn, 1950, 11–41.

93 *Eesti NSV ajalugu*: kõige vanemast ajast tänapäevani, toimetanud Gustav Naan, Tallinn, 1952.

94 Kuuli, Eesti ajaloo kirjutamisest, 41.

95 Eesti NSV ajalugu, 1952, 431.

1937–1938), mis olid toimunud Stalini juhtimisel, mõisteti hukka. Paljuski ongi partei kui julgeolekuorganite juhi rolli rõhutamine pärit just sellest ajast ning järgnevatel aastakümnetel see vaid kinnistus.

Võib väita, et Nõukogude ajalookäsitlus antud töös vaadeldavast perioodist kujunes välja stalinismiajal ja edaspidi muudeti selles vaid detaile ning kõrvaldati Stalinit ülistav osa. Stalini ülistamise kõrvaldamisele eelnes julgeolekujuht Beria kui "imperialismi agendi" ja julgeolekuorganite parteist kõrgemale seadja hukkamõist 1953. aastal, millele järgnes tema teeneid kajastavate kirjutiste eemaldamine avalikust käibest ja ajalookirjutusest. Sellist tagandatud juhtide ajaloost kustutamist järgiti muidugi ka Eesti NSV ajalookirjutuses.

Uues vaimus tehti ümber ka Eesti NSV ajaloo lühikäsitlus.[96] Uudsena loetleti selles "parteipoliitika moonutamise fakte" nagu näiteks liberalism kulakute suhtes, mainiti ka "banditismi" esinemist ning põhjendamatuid repressioone, mille all mõeldi (Hruštšovi eeskujul) eelkõige VIII pleenumi järgseid kommunistide represseerimisi.

Samasse aega langesid A. Panksejevi tööd ENSV ajaloost sõjajärgsetel aastatel, kus lähtuti EKP juhtrollist Nõukogude võimu kehtestamisel, mida terava klassivõitluse tingimustes segasid kulaklikud ja teised vaenulikult meelestatud elemendid. Nagu eelnevad propagandakirjutised, soovis ka see näidata rahva toetust EKP tegevusele.[97] Oma järgnevates töödes üritas Panksejev muuhulgas "kulakluse likvideerimist" (st märtsiküüditamist) põhjendada ja õigustada.[98] Küüditamise läbiviimist põhjendati ka näiteks sellega, et julgeolekuorganite tegevus oli siis väljunud parteiorganite kontrolli alt.[99] See vastas Beria hukkamõistuga kaasnenud lähenemisele.

Pärast NLKP XXII kongressi (1961) hakati ajaloolastelt nõudma rohkem kommunismi ehitamise perioodi (st sõjajärgse perioodi) temaatikaga tegelemist, samal ajal tõusis taas esile Stalini isikukultuse ja massirepressioonide kriitika.[100] Kongressil oli Hruštšov möönnud, et stalinistlikud repressioonid tabasid lisaks parteilastele ka tavalisi kodanikke. 1960. aastal PAI direktoriks saanud Panksejev formuleeris nendest suunistest lähtuvalt uued tööülesanded Eesti NSV ajaloolastele.[101] Isikukultuse raskete kaotustena tõi ta välja vigu kodanliku

---

96 *Eesti NSV ajalugu*: kõige vanemast ajast tänapäevani, toim. Gustav Naan, Tallinn, 1957.

97 Aleksandr Panksejev, Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni, Tallinn, 1958.

98 Aleksandr Panksejev, Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise eest aastail 1944–1960, Tallinn, 1961, 63–69.

99 Ervin Kivimaa, *EKP tegevus vabariigi põllumajanduse kollektiviseerimisel aastail 1944–1950*, Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu, 1970, 271.

100 Kuuli, Eesti ajaloo kirjutamisest, 98.

101 Aleksandr Panksejev, Loova ajalooteaduse eest: Eesti NSV ajaloolaste ülesandeid NLKP XXII kongressi otsuste valgusel, Tallinn, 1962; Александр Панксеев, В переломное время: о деятельности Компартии Эстонии в 1944–1945 годах, Таллин, 1966; partei organiseerimise aspektist: А. Панксеев, На основе ленинских организационных принципов: о деятельности КП Эстонии по регулированию своего

natsionalismi vastases võitluses, kui "sotsialistliku seadusandluse tõsise rikkumisena" represseeriti mõned ENSV juhtivad töötajad.[102]

Alates 1950. aastate lõpust algas uus laine kodanlike natsionalistide seostamisel Saksa sõjaroimadega, mille põhieesmärk oli kompromiteerida aktiivsemateks Nõukogude-vastasteks peetud pagulasi Läänes ja "paljastada emigrantide ajaloovõltsingud". Selliseid kirjutisi avaldati KGB organiseerimisel ajalehes Kodumaa ning raamatutena, mille autoriteks olid KGB töötajad, endised töötajad, salajased kaastöötajad jms.[103] Need kirjutised pidid näitama, et kodanlikud natsionalistid (siin olid kokku asetatud väga erinevad isikud alates iseseisvuslasest Uluotsast kuni eestlastest Julgeolekupolitsei ja SD (*Sicherheitsdienst*) ohvitserideni ja Nürnbergis süüdimõistetud juhtivate sõjaroimariteni välja) on süüdi Saksa sõjaroimades – skeem, mida kästi Eestis propageerida juba Stalini ajal. "Paljastusi" kodanlike natsionalistide seostest Saksa okupantidega pakkusid ka PAI poolt välja antud Suure Isamaasõja ajalugu kajastavad teosed.[104] Seda võib pidada teiseks oluliseks pöördeks kodanlike natsionalistide kujutamisel, hiljem toimus selle mõiste kasutamise muundusi veel, rõhuga suunal, mis viitas kooskõlas Külma sõja vaimuga Ameerika Ühendriikide jt osale kodanliku natsionalismi õhutamisel. Siis hakati kodanlikku natsionalismi käsitlema kui imperialistlike riikide relva ideoloogilises diversioonis NSV Liidu vastu.[105]

1971. aastal Ajaloo Instituudi väljaandel ilmunud koguteose "Eesti NSV ajalugu" III köide võttis kokku Nõukogude Eesti ajalooteaduse tulemused sõjajärgse perioodi – "sotsialismi ülesehitamise aastate" kohta. Julgeolekuorganite (ja ka ÜK(b)P/NLKP Keskkomitee) rollist Nõukogude võimu kehtestamisel ei olnud sarnaselt eelnevate kirjutistega ka siin peaaegu üldse juttu, juhtiv roll jäeti EKP-le. Iseseisvusliikumise lämmatamine oli moondatud ja taandatud põllumajanduse kollektiviseerimise alateemaks "võitlus kulaklik-natsionalistlike elementidega". Selle järgi võitles eelpoolnimetatud kategooria nõukogude võimu kindlustamise vastu külas kõigi meetoditega, millest äärmuslikum oli banditism, mida kirjeldati isikuvastaste kuritegudega seotud näidete varal. Elanikkond olevat organiseerinud kommunistide ja kommunistlike noorte initsiatiivil rahvakaitse salku, mis pidasid koos julgeolekutöötajatega bandiiti-

количественного и качественного состава, по расстановке партийных сил 1940–1945 гг., Таллин, 1967.

102 Panksejev, Loova ajalooteaduse eest, 74–75.

103 Nt: Ervin Martinson, Haakristi teenrid, Tallinn, 1962; Leonid Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest: Eesti kodanlike natsionalistide sidemeist hitlerlastega, Tallinn, 1966 jt.

104 Vt nt PAI poolt välja antud raamatut: *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, 2*: Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa täieliku vabastamise ja sõja võiduka lõpuleviimise eest aastail 1944–1945, peatoimetaja L. Lentsman, Tallinn, 1977, 152–168.

105 Vt nt Otto Štein, Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemise ja arenemise ideoloogilisest seaduspärasusest – *Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemisest*, Tallinn, 1970, 61–122; Jaan Napa, *Etnose teravad tahud*: natsionalism – imperialismi ideoloogiline relv, Tallinn, 1985.

dega tõelisi lahinguid. Bandiitluse selgroog olevat murtud 1946. aasta lõpuks. Kulaklust olevat õhutanud imperialistlike riikide (nt "Ameerika") luureagendid, keda tabati neil aastatel ligi sada. Kulaklus kui viimane ekspluataatorlik klass likvideeriti nende ajutise väljasaatmisega vabariigi piirest aastal 1949, pärast mida suri välja ka poliitiline banditism.[106]

Panksejev kirjutas ka sõjajärgseid aastaid käsitleva peatüki PAI poolt 1972. aastal välja antud EKP kolmeköitelises ajaloos, mis tõi talle (peatoimetajana) ja teistele autoritele Eesti NSV preemia. Selles räägiti "natsionalistliku põrandaaluse likvideerimisest" (mis oli põhiliselt teostunud 1948. a alguseks) ja "kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja tema relvastatud jõukude likvideerimisest" kui EKP Keskkomitee poolt juhitud võitlusest. Et see võitlus pikale venis, olevat tingitud sellest, et Keskkomitee alahindas "klassivaenlast" ja jättis selle töö peamiselt vaid julgeolekuorganite hooleks.[107] Selline parteiline "enesekriitika" oli võimalik siiski vaid juba tagandatud EKP juhtkonna aadressil.

Nagu näidatud, on sovetiseerimise ajalookontseptsioon välja töötatud juba Stalini ajal, kuid sisaldab detailides erinevatest NSV Liidu poliitilise ajaloo perioodidest pärit kihistusi, mida on tarvilik nii allikate kui käsitluste kasutamisel arvestada. Tuleb olla valmis, et nõukogudeaegsed vaatenurgad või terminid võivad olla kriitikavabalt kandunud edasi ka töödesse väljaspool Nõukogude ajalookirjutust, sealhulgas kaasaegsetesse käsitlustesse.

Kuigi Nõukogude julgeolekuorganite ja EKP koostööd Eesti sovetiseerimisel on senistes töödes mõnevõrra kajastatud, on see toimunud mitte iseseisva uurimisobjektina ja lähedalseisvate teemade hulgas ning sageli pakkunud üleskerkinud küsimustele üksteisele vastukäivaid vastuseid. Seetõttu saab antud temaatika teadusliku läbitöötatuse taset pidada ebapiisavaks ning iseseisva uurimuse vääriliseks.

Uurimisülesande püstitus ja põhilised uurimisprobleemid

Käesoleva uurimuse peaeesmärgiks on kirjeldada Eestimaa Kommunistliku Partei juhtkonna ja Nõukogude julgeolekuorganite suhteid, teha kindlaks nende olemus, mehhanismid ja dünaamika Eesti sovetiseerimisel sõjajärgsetel Stalini võimuaastatel. Nõukogude julgeolekuorganite juhtimine kohaliku parteivõimu (EKP Keskkomitee) poolt on aksioomina vähemalt problemaatiline ja seetõttu taandatud käesolevas töös hüpoteesiks, mis vajab kontrollimist.

Uurimus püüab oma peaeesmärgi raames anda vastused järgnevatele küsimustele:

- Millal ja millisena oli välja kujunenud julgeolekuorganite juhtimine stalinlikus Nõukogude Liidus Teise maailmasõja eelõhtul enne Eesti annekteerimist?

---

106 *Eesti NSV ajalugu, 3. kd.*, 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni, peatoimetaja Viktor Maamägi, Tallinn, 1971, 586–592.

107 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, 3. osa: (Juuli 1940–1958. aasta), Tallinn, 1972, 183–185.

- Milline roll oli julgeolekuorganitel Nõukogude Liidu poolt annekteeritud riikide/territooriumite sovetiseerimisel aastatel 1939–1941 ja milline oli selles osas koostöö parteivõimudega?
- Millist osa mängis EKP juhtkond ENSV julgeolekuorganite moodustamisel Eesti taasannekteerimise ootuses?
- Milline oli julgeolekuorganite roll Eesti sovetiseerimises sõjajärgsetel Stalini aastatel ja milline oli nende juhtimiskorraldus?
- Millistes valdkondades tegi parteivõim julgeolekuorganitega nende ülesannete täitmisel otsest koostööd ja millises osas tegeles nende ülesannete täitmise kindlustamisega?
- Milline oli institutsionaalne korraldus ja vahendid EKP poolseks julgeolekuorganite juhtimiseks, kontrollimiseks, järelevalveks ja/või survestamiseks ning kas ja kuidas neid kasutati?
- Kuivõrd sai EKP juhtkond mõjutada ja juhtida julgeolekuorganite tegevust, eelkõige repressiivaktsioonide läbiviimisel ja kuidas ta neile kaasa aitas?
- Milline oli EKP osa suurima sõjajärgse massirepressiooni – märtsiküüditamise – läbiviimisel?
- Milline oli julgeoleku roll "Eesti süüasja" läbiviimisel?

Seega kujuneb üheks keskseks uurimisprobleemiks see, kuidas tegi EKP juhtkond julgeolekuga viimase ülesannete täitmisel koostööd ja millisel määral on ta vastutav julgeolekuorganite poolt toime pandud repressioonide ja terrori eest. Selle probleemi lahendamiseks kirjeldatakse ja seletatakse nende võimuinstitutsioonide koostöömehhanisme kui tervikut ja süsteemi aga tuuakse ka välja selles osalenud isikuid, nende tausta ja sellega ka nende võimalikku motivatsiooni. Eelkõige on siin olulised mõlema organisatsiooni juhtfiguurid, kes olid volitatud ametkondadevahelist koostööd teostama ja sovetiseerimisprotsessi läbi viima.

Uurimistöö käsitleb mitte niivõrd sovetiseerimisprotsessi teostamist (ja veel vähem selle tagajärgi), vaid selle korraldust ja mehhanisme ning ideoloogilist põhjendamist, kuna see oli tähtis osa parteiorganite kompetentsist. Vaatluse alla on võetud julgeolekuorganite ja EKP ühisosa sovetiseerimisprotsessis, millest tähtsaim on repressioonide läbiviimine. Seega ei käsitle see EKP tegevust "ideoloogiarindel" valdkondades, mis ei puudutanud otseselt julgeolekuorganite pärusmaad (nn "kultuurirevolutsioon" ja teaduse, kultuuri, hariduselu jne ideoloogiline tasalülitamine), samuti EKP tegevust majanduse sovetiseerimisel (eraomandi riigistamine, industrialiseerimine, kolhoseerimise majanduslikud aspektid jne). Ka ei ole töös eraldi käsitletud sovetiseerimise ja repressioonide õiguslikke aspekte, mis väljuksid ajalooteaduse distsipliini raamest ja nõuaksid iseseisvat õigusteaduslikku uurimust. Välja on jäetud ka mõningaid kõrvalaspekte, mille osas tegutsesid julgeoleku- ja parteiorganid paralleelselt ning mitte otseselt repressiiveesmärkidel või mille kohta on algandmeid puudulikult (välisluure, töö repatriantidega, piiri ja passirežiimi kindlustamine

jne). Kuigi dok-toritöö vaatleb EKP vastutust rahvusvahelistes kuritegudes, ei ole selle eesmärgiks hukka mõista marksistliku/kommunistliku filosoofiat ja ideoloogiat, kom-munistliku liikumist ja kommunistlikku parteid kui sellist *eo ipso*.

Doktoritöö on kronoloogilisel (ja osalt ka temaatilisel) printsiibil jaotatud viieks osaks, mis on jaotatud peatükkideks ja alapeatükkideks. Iga osa lõpeb kokkuvõtte ja järeldustega. **Esimene osa** annab sissejuhatava ülevaate Nõukogude julgeolekuorganite "parteilise" ja stalinliku juhtimise kujunemisest Nõukogude Liidus enne Teist maailmasõda, samuti julgeolekuorganite rollist uute hõivatud territooriumite sovetiseerimisel Teise maailmasõja algetapil aastatel 1939–1941. Vaadeldud on ka julgeoleku ja parteiinstitutsioonide moodustamist Eesti annekteerimisel 1940. aastal ja nendevaheliste suhete kujunemist esimesel "punasel aastal". See osa annab raamistiku ja lähtekohad väitekirja teema käsitlemiseks.

Teine osa kirjeldab ja analüüsib EKP ja julgeolekuorganite ülesandeid ning tegevust Eesti hõivamisel ning selle ettevalmistamisel sõja-aastatel 1943–1944, kui Eesti ja teiste sõja alguses annekteeritud riikide edasine staatus oli veel küsimärgi all ja jätkus liitlaste võitlus natsliku Saksamaa purustamiseks. Vaadeldakse EKP juhtkonna rolli julgeolekuorganite formeerimisel enne Eestisse paiskamist, sovetiseerimise algatamist ja selle juhtimise korraldust, sealhulgas Eesti taasannekteerimisel 1944. aastal moodustatud ÜK(b)P KK Eesti bürood ja tema rolli EKP ja julgeolekuorganite koostöö vormimisel.

Kolmandas osas vaadeldakse Nõukogude julgeolekuorganite ja nende juhtimise kujunemist Eesti NSV-s sõjajärgsetel Stalini aastatel (sh eelkõige aastaid 1944–1950, kui EK(b)P KK esimeseks sekretäriks oli Nikolai Karotamm) ning EKP Keskkomitee rolli nende ülesehitusel ja kureerimisel. Käsitletakse abinõusid, millega EKP juhtkond võis julgeolekuorganeid suunata ja survestada, sealhulgas parteiaparaadi erinevate tasandite kompetentsi, kaadritööd, järelevalvefunktsiooni ja julgeoleku parteiorganisatsiooni. Püütakse leida vastust küsimusele, kas need instrumendid tagasid EKP juhtkonnale kontrolli julgeolekuorganite üle.

Neljas osa võtab temaatiliselt vaatluse alla peamised sovetiseerimise käigus esilekerkinud vaenlaskategooriad – iseseisvuslased, vastupanuvõitlejad ja külaeliidi ehk Nõukogude leksikas kodanlikud natsionalistid, bandiidid ja kulakud ning eelkõige EKP kampaanialiku rolli nende elimineerimisele kaasaaitamisel. Sealhulgas tuleb juttu EKP ja selle juhtide osalusest ja vastutusest 1949. aasta märtsiküüditamises, kui mastaapseimas sõjajärgses repressiivaktsioonis.

Viimane, **viies osa** käsitleb muudatusi julgeolekuorganites ja EKP-s alates nende juhtide väljavahetamisest nn "Eesti süüasja" raames 1950. aastal kuni Stalini surmani aastal 1953 ning annab ülevaate sellest, millised põhimõtted julgeolekuorganite juhtimisest partei poolt kandusid edasi ka Stalini-järgsesse perioodi. Kuna julgeoleku ja partei suhetes olid tähtsal kohal nende juhtide isikud ning lisaks toimusid tollal sovetiseerimisprotsessis ka mõningad taktikalised muutused, on otstarbekas käsitleda seda perioodi eraldi. Kajastamist leia-

vad ka neil aastatel aset leidnud Nõukogude repressiivpoliitika karmistamine ning katsed parteilise juhtimise tõhustamiseks Stalini võimuperioodi lõpus ja vahetult pärast seda.

Doktoritöö **lisana** on ära toodud aastatel 1944–1952 Eesti NSV-s tegutsenud Nõukogude julgeoleku- ja parteijuhtide elulood, kronoloogilisel printsiibil koostatud loetelu ENSV julgeolekuorganeid puudutavatest EKP KK büroo otsustest (välja arvatud kaadri ametissenimetamist ja vabastamist puudutavad otsused) ja kaks seni (eesti keeles) publitseerimata, kuid käsitletava teema jaoks võtmetähendusega dokumenti: ÜK(b)P KK Organiseerimisbüroo (Orgbüroo) otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas", mis sätestas EKP ülesanded Eesti sovetiseerimisel ning üleskirjutus vestlusest Eesti, Läti ja Leedu parteijuhtide ja Stalini vahel Kremlis 18. jaanuaril 1949, mis puudutas märtsiküüditamise algatamist.

Allikad

Käesoleva uurimuse teostamisel seati uudsena eesmärgiks Riigiarhiivis leiduva EKP KK arhiivimaterjali võimalikult täielik ja süstemaatiline läbitöötamine osas, mis puudutab julgeolekuorganite suhtes tehtud EKP KK otsuseid ja nende ametkondade vahelist kirjavahetust. Need moodustavad koos julgeolekuorganite ning ÜK(b)P Keskkomitee dokumentidega töö peamise allikalise baasi. Nõukogude keskasutuste dokumentidest on kasutatud valdavalt juba publitseeritud allikaid. Lisaks on kasutatud üksikuid dokumente Venemaa, Leedu ning Ameerika Ühendriikide arhiividest. Eesti arhiivide säilikute viitamisel on uurimuses kasutatud Arhiiviinfosüsteemi viiteaparaati.

EKP arhiivimaterjalid võeti koos EKP teaduskeskusega (sh endine PAI arhiiv) 1991. aastal tollase Eesti Riigiarhiivi Filiaalina (Parteiarhiivina) üle riiklikku arhiivisüsteemi ning kustutati nende salastatus.[108] EKP Keskkomitee arhiivifondi (ERAF.1) materjalidest on käesoleva töö seisukohast esmase tähtsusega allikad julgeolekuorganeid puudutavad EKP KK büroo otsused aga ka ametkondadevaheline kirjavahetus, EKP KK aparaadi osakondade materjalid (sh riiklikku julgeolekut kureerima pidanud allüksuste materjalid), RJ asutuste parteiorganisatsioonide dokumendid ja EKP KK nomenklatuurametnike isikutoimikud.

EKP KK büroo otsused ja istungite protokollid, KK pleenumite (parteikongressil valitud esinduskogu nõupidamiste), aparaadi töönõupidamiste, EKP kongresside ja muude parteiorganite korraldatud foorumite materjalid on koondatud ERAF fondi 1 nimistusse 4, mis on antud doktoritöö raames ka süstemaatiliselt läbi töötatud eesmärgiga selgitada välja võimalikult täielikult EKP KK poolsed RJ organeid käsitlevad otsused.[109] Siinjuures oli suureks abiks

[108] Ohmann, Eesti NSV Siseministeeriumi, 89–90.

[109] RJ organeid puudutavate otsuste loetelu vt

bürooistungite päevakordade publikatsioon.[110] Kuna EKP KK büroo oli sisuliselt salajane Eesti NSV juhtkonna nõupidamine ja liiduvabariigi tegelik võimukese (reeglina EKP KK esimese sekretäri eesistumisel ja julgeolekujuhi osavõtul), kus tehti (NSVL juhtkonna kontrolli all) otsuseid nii parteisisestes küsimustes kui ka normatiivsetes, administreerimise jt olulisemates küsimustes, ning et büroo protokollid on säilinud praktiliselt terviklikult, on tegemist otsese ja olulisima allikaga antud töö kontekstis. EKP KK bürool tehtud eriti tähtsaid otsuseid hoiti "erikaustas" (*Особая папка*) ja nad kuulusid tutvustamisele piiratud adressaatidele. Ka RJ temaatikat puudutavad otsused on sageli paigutatud erikausta materjalide hulka ja võivad seetõttu sisalduda nii nimistus ERAF.1.5 (kus reeglina erikausta otsuseid säilitatakse) kui nimistus ERAF.1.4. Erikausta otsused ei ole säilinud siiski täies ulatuses. Näiteks ei osutunud leitavaks erikausta otsused 1941. aasta juunist (KK büroo protokoll nr 11[111]). Samal ajal käis aga juuniküüditamise ettevalmistamine ja läbiviimine. Sarnaselt ei õnnestunud käesoleva töö käigus kindlaks teha kokku kümmet aastate 1947–1951 erikausta otsust. Paraku puudub võimalus kindlaks teha isegi puuduoleva otsuse teemat. Seetõttu on teoreetiliselt võimalik, et kättesaadav parteiotsuste kogu ei kajasta täit parteivõimu poolset regulatsiooni julgeolekuorganite suhtes. Kuid käsitledes süsteemselt otsuste ja nende lisamaterjali kogumit on siiski võimalik saada küllalt täielik pilt partei ja julgeoleku suhestumise kohta.

Enamiku parteiotsustest (ka julgeolekuorganite suhtes) moodustasid nomenklatuurkaadri ametissekinnitamise ja -vabastamisotsused. EKP KK büroo kaadriotsuste kohta alfabeetiliselt koos ametikohtadega (sh RJ organite osas) on olemas vastav teatmik, mida saab kasutada iseseisvalt või täiendusena EKP KK büroo päevakordadele.[112]

Parteiaparaadi osakondade materjalid ja kirjavahetus julgeolekuorganitega on arhiveeritud erinevatel aegadel ja seetõttu pillatud laiali erinevate EKP KK arhiivifondi nimistute ja sarjade vahel. Kirjavahetus kajastab informatsioonivahetust, KK taotlusi RJ organitele nomenklatuurkaadri jt taustakontrolli läbiviimiseks, KK osakondade tööplaane ja aruandlust, kaadriabi materjale, KK otsuste täitmise materjale jm parteiaparaadi tegevusest ja asjaajamisest tekkinud dokumentatsiooni. 1940. aastate kohta on nii mõnelgi kujul olemas ühe või teise parteiotsuse täitmise kontrolli materjalid. Parteimaterjalide säilimise terviklikkus vajaks siiski eriuurimust. Seda, et kõiki parteimaterjale arhiivi üle ei antud või kõrvaldati sealt hiljem, näitab ainuüksi asjaolu, et kõiki erikausta materjale säilitamisel ei ole. Teatavasti oli Stalini ajal määratud EKP KK kõrgem

---

Lisa 2 EKP Keskkomitee julgeolekuorganeid puudutavad otsused.

110 Päevakorrad on publitseeritud kogu Nõukogude perioodi osas 1940–1991, antud töö kontekstis on peamine: *EKP KK büroo istungite regestid. I: 1940–1954*, koostanud Tõnu Tannberg, Tartu, 2006.

111 EKP KK Büroo, 34.

112 Справочник постановлений ЦК КП Эстонии по кадрам и персональным делам за период с сентября 1940 г. по 11. февраля 1954 года (от создания легального ЦК КП Эстонии до его VIII съезда), ERAF.1.120.1–4.

juhtkond ametis kuni 1970. aastate lõpuni, kuid juba 1950. aastate keskpaiku muutus repressioonides osalemine parteiametnikele kompromiteerivaks asjaoluks. Teadaolevalt pidi NLKP KK juures asuva Marksismi-leninismi Instituudi korraldusega jaanuarist 1991 hakkama koos EKP arhiivifondide ülevaatamisega nende lahtisalastamiseks paralleelselt teostama ka fondide ja üksikute toimikute ja dokumentide väljavalimist, millele oleks jäänud kasutamispiirang kehtima põhjusel, et need sisaldavad riiklikku (NSV Liidu), parteilist (kompartei) või kodanike eraelu saladust.[113] Võimalik, et selle aktsiooni käigus selgitati välja dokumente, mis ka Eestist välja viidi.

Olulist lisamaterjali EKP Keskkomitee fondile pakub KK esimese sekretäri Nikolai Karotamme isikufond (ERAF.9607). Selles on lisaks Karotamme isiklikele dokumentidele (näiteks päevikud või päevikulaadsed märkmed, sh üleskirjutus märtsiküüditamist kavandavast vestlusest Staliniga aastast 1949[114]) säilitamisel ärakirju, mustandeid ja originaale parteidokumentidest, mis on kokku kogutud erinevatel aegadel ja erinevatest allikatest.

Julgeolekuorganite parteiorganisatsioonide dokumendid, milleks on valdavalt parteikoosolekute protokollid ja nende ärakirjad, olid säilitamisel nii Keskkomitee fondis kui julgeolekuorganite parteiorganisatsioonide fondides. EKP KK büroo otsusega 1954. aastast kuulusid MVD (siis kuulusid MVD alla ka julgeolekuorganid) parteiorganisatsioonide arhiivimaterjalid üleandmisele PAIsse 1. maiks 1954.[115] Edaspidi täiendati PAI-s asunud ENSV KGB parteikomitee arhiivifondi jooksvalt uute materjalidega. 1990. aasta augustis anti aga see fond kokku 600 säilikuga (aastatest 1944–1983) parteiarhiivist üle ENSV KGB-le.[116] EKP Keskkomitee fondis on käesoleval ajal säilitamisel ENSV NKGB/MGB parteiorganisatsiooni poolt edastatud parteikoosolekute protokollid kuni aastani 1950. Samuti on ENSV MGB parteiorganisatsioonide koosolekute protokolle säilitamisel EKP Tallinna linnakomitee fondis (ERAF.5, aastad 1948–1952), Tallinna Keskrajooni (Lenini rajooni) rajoonikomitee fondis (ERAF.287, aastad 1945–1946) ja Tallinna Kalinini rajoonikomitee fondis (ERAF.246, aastad 1948–1953).

Riikliku julgeoleku komitee arhiivimaterjalid, õigemini valik arhiivimaterjalidest, anti Eestis ENSV KGB likvideerimisel üle kõigepealt Eesti Vabariigi Siseministeeriumile alluvale Politseiametile. Vabariigi Valitsuse korraldusega 19. aprillist 1993 asuti KGB ja MVD materjale Politseiametist üle

---

113 Зам. директора Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, заведующий Центральным партиным архивом Китаев – Заведующему партийным архивом Научного центра компартии Эстонии Бойкову, 17.01.1991 – Peep Pillak, Eestimaa kommunistliku partei arhiivist ja selle natsionaliseerimisest – *Kleio* (1992), nr. 5–6, 50–53, 51.

114 Vt *Lisa 4* Dokument: N. Karotamme üleskirjutus kohtumisest J. Staliniga Kremlis 18. jaanuaril 1949.

115 Постановление бюро ЦК КПЭ № 66 § 14 от 26.01.1954 "О передаче архивных материалов партийных организаций органов МВД в Партийный архив Института истории партии при ЦК КПЭ", ERAF.1.4.1727, 25.

116 Акт о передаче документальных материалов, 16.08.1990 – Pillak, Eestimaa kommunistliku, 51.

andma riiklikule arhiivisüsteemile.[117] Viimane KGB arhiivikollektsioon – "Eriteated" – (nüüd kollektsioon ERAF.131SM) anti riiklikule arhiivisüsteemile üle 1995. aasta jaanuaris. Samaks ajaks olid arhiivi jõudnud ka esimesed ENSV MVD materjalid, sealhulgas käskkirjad aastatest 1944–1970. MVD materjalide üleandmine Riigiarhiivi on jätkunud ka edaspidi. Seega on Riigiarhiivi filiaalis tänapäeval säilitamisel vaid osa julgeolekuorganite dokumentatsioonist, normatiivseid materjale ei säilitata siin peaaegu üldse. Teadaolevalt viidi osa KGB toimikutest (sh agenditoimikud) Eestist ära juba aastatel 1989–1990 (samas toodi detsembris 1991 Uljanovskist Tallinnasse pool tonni dokumente, enamasti uurimistoimikuid).[118] Kuigi julgeolekuorganite arhiivimaterjalid on Baltimaade arhiivides säilinud vaid fragmentaarselt, on nende olemasolu ja kättesaadavust arvestades siinsed võimalused Nõukogude julgeolekuorganite uurimisel unikaalsed kogu maailmas, vähemalt käesoleval ajal, kui enamus KGB materjalidest on endiselt salastatud.[119]

KGB arhiivimaterjalidest on doktoritöös kasutatud eelkõige kollektsiooni ERAF.131SM ("Eriteated"), mis sisaldab materjale RJ organite tegevusest aastatel 1940–1965. Põhilise osa sellest moodustavad dokumendid, mis käsitlevad võitlust relvastatud vastupanuliikumisega. Oluline osa on ka vastuluuretegevust kajastavatel dokumentidel. Muuhulgas säilitatakse siin informatsioone (ja vähesel määral ka muud kirjavahetust) EKP Keskkomiteesse, parteiorganite kaasabil läbiviidud legaliseerimiskampaania materjale jne. Samuti on läbi töötatud kollektsioon ERAF.134SM ("Eriinspektsiooni materjalid", kokku 104 säilikut), mis kujutab endast julgeolekuorganite töötajate rikkumistega tegelenud ENSV NKGB/MGB/KGB kaadriosakonna Eriinspektsiooni materjalide kollektsiooni aastatest 1940–1958. Kuigi tegemist on samuti vaid väiksema osaga Eriinspektsiooni materjalist (millest annavad tunnistust näiteks toimikute järjekorranumbrid), võimaldab see materjal uurida julgeolekuorganite suhtumist oma töötajate seaduserikkumistesse ja kuritegudesse, samuti vägivallatarvitamisi jne.

Lisaks eelpoolnimetatutele on kasutatud üksikuid toimikuid uurimistoimikute kollektsioonidest (ERAF.129SM ja ERAF.130SM) ja teisi materjale. Kasutatud on ka ENSV MGB toimik "Priboi" materjale, mis anti Riigiarhiivile üle alles 2011. aastal. See sisaldab kõige otsesemat materjali märtsiküüditamise planeerimise ja läbiviimise kohta MGB poolt.

Oluliseks täienduseks NKGB/MGB/KGB materjalidele on olnud ka Riigiarhiivi filiaalis säilitatavad ENSV Siseministeeriumi materjalid, mis mõnes olulises valdkonnas on säilinud märksa täielikumalt kui KGB dokumentatsioon.

---

117 Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi*, 91–92. KGB arhiivi ülevõtmise protsessi on põhjalikumalt kajastatud raamatus Mägi, *ENSV KGB tegevuse*, 89–108.

118 Toomas Sildam & Toomas Mattson, Eesti NSV KGB taganemine – *Luup* (1997) nr. 16, 07.08.1997.

119 KGB arhiivimaterjalide kohta Eesti, Läti ja Leedu arhiivides vt: Эстонско-латышско-литовский совместный семинар "Документы КГБ в Балтийских странах": доклады, Таллинн, 1996.

See puudutab näiteks ENSV NKVD/MVD käskkirju (osaliselt ka NSVL MVD käskkirju), sisemise asjaajamise materjale ja kaadritoimikuid.

Uurimuses on kasutatud ka üksikuid välisriikide arhiividest saadud dokumente sh Venemaa Riikliku sotsiaal-poliitilise ajaloo arhiivi (RGASPI) päritolu ÜK(b)P KK Orgbüroo 30.10.1944 otsust[120] ja ÜK(b)P KK Eesti büroo materjale. ÜK(b)P KK Eesti büroo materjale on RGASPI fondis nr 598 kokku 21 säilikut (nendest üks on ÜK(b)P KK ja NSVL RKN Eesti NSV voliniku aparaadi toimik 1941. aastast. Võrdluseks: ÜK(b)P KK Läti büroo materjalide hulk on 28 ja Leedu büroo materjalide hulk 40 säilikut). Sealjuures oli peaaegu kogu 1945. aasta materjal kohapeal (Eestis) hävitatud. Materjalide seas on Eesti büroo 1946. aasta 12 istungi protokollid ja 1947. aasta ühe istungi protokoll.[121] Paraku pole enamus Eesti büroo materjale juurdepääsupiirangu tõttu tänapäeval kättesaadavad.

Arvestades jätkuvaid juurdepääsupiiranguid on antud töös Nõukogude keskasutuste: ÜK(b)P/NLKP KK, NSVL NKVD/NKGB/MGB/KGB jt dokumentide osas piirdutud enamuses juba publitseeritud allikatega. Eelkõige tuleb siinkohal nimetada akadeemik Aleksandr Jakovlevi juhitud toimetuskolleegiumi poolt välja antud seeria "Venemaa. XX sajand" dokumendikogumikke Stalini ja julgeolekuorganite suhetest.[122] Julgeolekuorganeid puudutavaid dokumente leidub arvukalt Aleksandr Kokurini ja Nikita Petrovi koostatud julgeolekuorganite teatmikus ja teistes repressioone jms kajastavates kogumikes.[123] Oluline abi Eestis toimunu kontekstualiseerimisel on ÜK(b)P KK ja NSVL

---

120 Vt

Lisa 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas". Dokument on vene keeles publitseeritud teoses Таннберг, *Политика Москвы*, 2010, 196–200.

121 Предисловие (RGASPI fondi nr 598 sissejuhatus ja nimistu), Hoover Institution Archives, Collection: Archives of the Soviet Communist Party and Soviet State.

122 *Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД*: архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922–декабрь 1936, составители: В. Н. Хаустов и др., под редакцией А. Н. Яковлева, Москва, 2003; *Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности*: архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, 1937–1938, составители: В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, под редакцией А.Н. Яковлева, Москва:, 2004; *Лубянка: Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР* "*Смерш*"*: 1939 – март 1946*: документы, составители: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова, под общей редакцией А. Н. Яковлева, Москва, 2006; *Лубянка: Сталин и МГБ СССР*, составители: В. Н. Хаустов и др., Москва, 2007.

123 Лубянка: органы; История сталинского ГУЛАГа: конец 1920-х-первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т., Том 1, Массовые репрессии в СССР, ответственный составитель И. А. Зюзина, ответственные редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко, Москва; Лаврентий Берия: 1953: стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы, составители: В. Наумов, Ю. Сигачев, под редакцией А. Н. Яковлева, Москва, 1999; Tininis, Sovietų Sąjungos politinės; dokumendikogumike sari Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, Hilda Sabbo koostatud dokumendikogumikud jt.

Ministrite Nõukogu vahekordi kajastaval dokumendikogumikul ja ÜK(b)P KK ja regionaalsete parteikomiteede suhteid käsitleval kogumikul, mis on välja antud seerias "Nõukogude ajaloo dokumendid".[124] Kasutatud on ka dokumendikogumikke, mis on koostatud ja välja antud Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse või siseministeeriumi ja Ukraina Julgeolekuteenistuse poolt.[125] Kuigi dokumentide valik neis kogumikes ei kajasta kaugeltki kogu julgeoleku olulisemat dokumentatsiooni, on siin siiski esindatud valdav enamus teemakohastest materjalidest, mis on käesolevaks ajaks ajaloouurijatele kättesaadavaks tehtud.

Eelpoolloetletud Nõukogude arhiiviallikate autentsuse ja verifitseerimisega probleeme ilmnenud ei ole. Seda enam vajab kriitilist lähenemist nendes dokumentides äratoodud informatsioon, mille hindamisel tuleb arvestada nii dokumendi autorit, adressaati, dokumendi koostamise eesmärke jt asjaolusid. Tähelepanuväärsed infoallikad on dokumentidele viseeritud resolutsioonid ja märkused, mis peegeldavad otseselt ametnike suhtumist dokumendis tõstatatud küsimustesse ja võimaldavad kindlaks teha nende isiklikku mõju küsimuste lahendamisse.

Kuigi doktoritöö raames on läbi töötatud olulisemad esmased teemakohased allikad, ei saa väita, et kaetud oleks kogu allikaspekter. Esiteks, nagu eespool näidatud, esinevad ka esmastes EKP allikates lüngad. Teiseks, doktoritöö autor ei oma ega saagi omada ülevaadet väljaspool Eestit säilitatavatest piiratud juurdepääsuga materjalidest, mida käesoleva tundliku teema dokumendid endast reeglina kujutavad. Kuid isegi hüpoteetilise võimaluse korral, et valdav osa asjakohasest dokumentatsioonist muutub tulevikus ajaloolastele kättesaadavaks, tuleks teisestesse allikatesse, (sh kõrgematest institutsioonidest antud korraldustesse) suhtuda tõsise kriitikaga, kuna need võivad eraldi vaadelduna mitte kajastada probleemi tegelikku olemust või isegi eksitavaks osutuda.

---

124 *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953*, Сост. О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, Л.А. Роговая, С.В. Сомонова, Москва, 2002; *ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты 1945–1953*, Сост. В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малашенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменьщиков, О.В. Хлевнюк, Москва, 2004.

125 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, Т. V, Кн. 1: Вперед на запад (1 января – 30 июня 1944 г.), Москва, 2007 ja Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, Т. V, Кн. 2. Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.), Москва, 2007; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сборник документов, составители: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин, Москва, 2008 ja Прибалтийский национализм в доку-ментах НКВД, МВД и МГБ СССР: сборник документов, составители: Н. И. Владимирцев, В. М. Комиссаров, В. Д. Кривец и др., Москва, 2011 ning Радянски органи державної безпеки: у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, Упоядники Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ, 2009.

Uurimismetoodikast ja terminoloogiast

Käesoleva väitekirja metodoloogilised lähtekohad on determineeritud vaadeldava perioodi iseärasuste, uurimistöö eesmärkidega ja allikate iseloomuga. Arvestades asjaolu, et uurimisteema käsitlemisel on tarvilik läbida kirjeldav etapp, sündmustiku narratiivi konstrueerimine, ongi see saanud esimeseks ja peamiseks meetodiks või abivahendiks teema käsitlemisel. Kuigi narratiivi teaduslikkuse ja vajalikkuse üle on sageli vaieldud, väljendab see autori nägemusel protsesside kulgemise olulisemaid aspekte, sarnanedes ajaloo enda kulgemisele. Tänapäevases mõistes on narratoloogia kui diskursianalüüsi osa jutustuse süstemaatiline mudel, mis arvestab nii teksti kommunikatiivsust kui ka konteksti. Nagu on märkinud Roland Barthes ja Hayden White, on narratiivi eesmärgiks tekitada sidusus ja järjepidevus, "tegelikkuse efekt" elu ning ajaloolase käsutuses olevate allikate sasipuntras.[126] Sellisena muutub jutustus meetodiks, mis aitab luua kontseptsiooni, mis seletaks võimalikult suurt hulka uurimuse käigus kindlakstehtud fakte.

Metodoloogilisi lähtekohti järgitakse siin Michel Foucault´ eeskujul, kes kasutas oma konstrueeritud nn "arheoloogilist meetodit" samuti eelkõige võimustruktuuride uurimiseks.[127] Ka stalinlikele võimustruktuuridele oli omane nende endi poolt välja töötatud nn "tõe režiim", mis kaitses sedasama institutsiooni ja konstrueeris vaenlase kuvandi. On ka selge, et enamasti ei sobi tänapäeva ja näiteks Lääne kultuurist pärit lähtekohad ja formatsioonireeglid Nõukogude ajaloo kirjeldamiseks ja veel vähem mõistmiseks. Kontekstid, kus õiguskaitseasutusi nähakse kui õiguskorra kaitsjaid ja kurjategijate karistajaid ning parteid kui ühe poliitilise nägemuse institutsionaliseerimist teiste sarnaste seas, ei sobi Nõukogude Liidu ajaloo käsitlemiseks. Stalinistliku süsteemi seletamisel ei lähtuta antud töös ühest kindlast teooriast, nagu näiteks totalitarismiteooriast. Viimast käsitletakse pigem kui võimude taotlust, mitte kui tegelikku olukorda.

Kommunistliku võimumehhanismi toimimise reegleid saab Jeffrey Alexanderi meetodi järgi seletada kollektiivsete ettekujutuste süsteemina, kus sisalduvad nii taustsümbolid kui "esiplaani skriptid", mida võib võrrelda draamastsenaariumiga ning selle teostamist "*social performance*"-ga. Igal "esitajal" on siin oma roll.[128] Nõukogude süsteemi iseärasustest lähtuvalt olid need kollektiivsete ettekujutuste süsteemid mõeldud jääma laiemale ringile nähtamatuks ja mõistmatuks. *Social performance* raames rolli ettekirjutuste täitmisel võib aga tekkida problemaatiline olukord, kui "esitaja" tegelik mõju on suurem kui roll eeldaks. Siis sõltub juba konkreetsest "esitajast" ja olukorrast, kas ta järgib ettekirjutusi ja "head tooni" või mitte.

---

126 Elizabeth Ann Clark, History, theory, text: historians and the linguistic turn, Cambridge, London, 2004, 86.

127 Michel Foucault, *Teadmise arheoloogia*, Tartu, 2005.

128 Jeffrey C. Alexander, The meanings of social life: a cultural sociology, Oxford etc., 2003.

Uurimuse allikabaas on küllalt spetsiifiline: sageli on tegemist salajaste dokumentidega, mille koostamisel on kasutatud vaid koostajale ja adressaadile arusaadavat žargooni, väljendeid ja väljendusviisi. See moodustab diskursi, tähendustekompleksi, mis iseloomustab konteksti, ütlejat, aega jne arvestades rohkem tähendust ja kui lihtsalt väljaöeldut (*resp* kirjapandut). Diskursianalüüsi meetod, millega üritatakse kindlaks teha kirjeldatavale omalaadsele kultuurile (täpsemini kõlaks kommunistliku võimuaparaadi kirjeldamisel isegi mõiste "subkultuur", kuna osapooled pidid olema teadlikud, et tegelikult tähendavad ühed ja samad konstruktsioonid aparaadisiseses asjaajamises ühte ja väljaspool teist, mistõttu võisid olulisi asju mõista vaid aparaadi subkultuurne kogukond) omaseid formatsioonireegleid, aitaks "tõlkida" käesolevas töös kasutatud enamikus allikates sisalduva peidetud, konteksti ja diskursitundliku sõnumi tänapäeva lugejale arusaadavasse keelde.

Dokumentide allikakriitilise käsitlemise võtmeküsimuse moodustab autorikeskne lähenemine. Küsimus on autori pädevuses, informeerituses ja vastutuses. Esimesel puhul tekib öeldule kontekst, mille põhjal võib otsustada, kas dokumendi või mõne muu lausungiviisi kasutaja on pädev või õigustatud mingil teemal sõna võtma, see tähendab, kas ta omab tõstatatud küsimusega mingit siduvat puudet või mitte ja mida selle põhjal võiks järeldada. Samuti, kas on põhjust eeldada, et esitatule järgnes mingi reaktiivne tegu teiselt poolelt. Teiseks, informeeritus – see tähendaks siin puhul võimalust otsustada, kas esitatud informatsioon võib olla tõene või millised elemendid siin informatsioonis võivad olla tõesed. Kolmandaks, vastutus, see tähendab siin autori positsiooni, mis võimaldab tal garanteerida esitatu elluviimist.

Kogu oma respektis kirjalike allikate vastu ei saa kogu teemat käsitleda siiski vaid kättesaadavate allikate valguses, ehk teisisõnu "ajaloolane ei saa olla dokumendi vang", kuna see võib olla sattunud uurija kätte juhuslikult või on see juba koostatud eksitamist taotlevate kavatsuste mõjul. Seetõttu on juhindutud avarast poliitilisest, sotsiaalsest ja kultuurilisest taustsüsteemide kompleksist, allikavälisest teabest, mis võimaldab paigutada allikainformatsiooni erinevatesse kontekstidesse, võrrelda neid samast ajastust pärit diametraalselt teiste lähtekohtadega. Eelkõige tuleb siin nimetada rahvapärimust, mis on kättesaadav erinevate mälestusteraamatute ja praegu veel ka *oral history* ehk inimeselt inimesele suulisel teel leviva minevikuteabega. Samuti avalikku informatsiooni, mida valitsev formatsioon propagandaeesmärkidel avalikkusele ajakirjanduse vahendusel aga samuti ka mitteavalikku desinformatsiooni korras valitud adressaatidele paiskas. Oluline taustinformatsioon ja formatsioonireeglid saavad siin kirjeldatavaks historiograafilise analüüsi abil.

Võrdlevat meetodit (*comparative history*) on kasutatud eelkõige Eestiga sarnastes tingimustes asunud piirkondade kohta, eelkõige Läti ja Leedu, aga ka Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene puhul, mis kõik annekteeriti Nõukogude Liidu koosseisu pärast Hitleri-Stalini salakokkuleppe kehtimapanekut.

Lisaallikad võimaldavad kõrvale hoida eksiteelt, kuhu Nõukogude ideoloogiast läbipõimunud dokumendid juhatada võivad. Nõukogude dokumentide baasil saab kirjeldada eelkõige sovetiseerijate kavatsusi ja nägemust, sovetisee-

rimise enda tegeliku käigu uurimiseks ei saa seda aga kasutada ilma põhjaliku allikakriitikata. On ohtlik ja eksitav võtta sõna-sõnalt surve all ülekuulamistel öeldut, süüdistustes toodud "kindlakstehtud informatsiooni" ja formuleeringuid, mis lähtuvad samuti repressiivpoliitikast, samuti aga Nõukogude kinnipidamisasutustes karistust kandvate ning vabadusse ja koju ihkavate vangistatute armuandmispalvetes toodud asjaolusid ja kahetsust. Parteidokumendid sisaldavad ka konstateerivas osas propagandat, soovmõtlemist ja valesid, seal esitatud "faktid" on sageli mitterepresentatiivsed. Tekib justkui topeltnäilisuse efekt – rääkimata sellest, et tegelikkusele mittevastavat propagandavalet esitati rahvale, tehti seda ka "seltsimeeste" seas omavahel ametlikel üritustel, kirjavahetuses jne. Seda saab seletada vajadusega olla kooskõlas *social performance* reeglitega.

Käesoleva töö autor lähtub rahvaste (sealhulgas väikerahvaste) enesemääramisõigust, inimõigusi ja rahvusvahelist õigust austavalt ja väärtustavalt positsioonilt ning Eesti riikluse järjepidevuse kontseptsioonist. Autor leiab, et väikese riigi ja rahva ajalookogemus ei ole väikese tähtsusega ajalookogemus.

Siinkohal tuleb selgitada ka **terminoloogia** kasutamise põhimõtteid antud töös. On ju termin ühtlasi ka hinnang, Nõukogude perioodil kas ideoloogilis-poliitiline ("klassivaenlane", "kulak"), juriidiline ("bandiit", "terrorist", "sabotöör") või mõlemat ("kontrrevolutsiooniline element", "kodumaareetur" jne) ja täitis ühtlasi propagandaülesandeid. Terminid pärinesid kõrgemate võimukandjate seisukohtadest, justiitsasutusest või julgeoleku ametkonnasisesest asjaajamisest. Kuna enamasti on antud töös kirjeldatud sovetiseerijate väljaütlemisi, siis on need ka siin esitatud samu termineid kasutades ja taotluseks on teha arusaadavaks, et tegemist ei ole terminoloogilises mõistes autori seisukohtadega. Näiteks on tekstis kasutatud Nõukogude termineid "kulak", "klassivõitlus", "bandiit", "kodanlik natsionalist" ilma jutumärkideta, kui on arusaadav, et tegemist on sovetiseerijate väljaöelduga või seisukohtadega, vastasel juhul aga koos jutumärkidega. Terminid on lahti seletatud vastavates peatükkides ja see kajastub reeglina ka nende pealkirjades.

Epiteeti "Nõukogude" on kasutatud Nõukogude Liidu (riikliku) või sellele omase tähenduses. Sellisena kinnistus see eelkõige Teise maailmasõja järgsel perioodil, kuna varasemalt kasutati seda ka spetsiifilise, justkui kollektiivse valitsemissüsteemi tüübi kohta, mis oli esmakordselt kehtestatud pärast 1917. aasta revolutsiooni Venemaal (sellisena nähti seda mõistet ka 1940. aastal Eestis, kus "nõukogude võim" kehtestati veel enne Nõukogude Liitu astumist).

Termin "organid" kujutab endast sovetismi, mis oli ja on laialdaselt käibel Nõukogude asutuste, organisatsioonide ja nende kogumite kohta aga ka (partei) ajakirjandusväljaannete kohta. Lähtudes sellest on terminit kasutatud Nõukogude asutuste kohta ka käesolevas töös. Kui näiteks "julgeolekuteenistus" kujutab endast üldnimetust, siis mõistet "julgeolekuorgan" on kasutatud vaid Nõukogude Liidu julgeolekuteenistuste mõistes. Sarnaselt on mõistet "parteiorgan" kasutatud NLKP parteiaparaadi ja selle erinevate osade kohta.

Termin "riikliku julgeoleku organid" on tõlge vene keelest (*органы государственной безопасности*) ja oli kasutusel selle institutsiooni endanime-

tusena. Eestis on samatähenduslikuna käibel ka lühendatud variant: "julgeoleku-organid". Mõlemaid neid on kasutatud ka käesolevas töös. Nõukogude (ja Venemaa) traditsioonis ei kasutata reeglina terminit "julgeolekuorganid" ilma epiteedita "riikliku". Veelgi lühendatum variant terminist on "organid", mis aga on sõltuvalt subjektist erineva värvinguga (oli juba 1920.–1930. aastatel kasutusel ka RJ ohvitseride endi poolt), kuid akadeemilise käsitluse mõistena ei sobi. Ametkonnasiseselt kujunes Nõukogude julgeolekuorganites välja oma terminoloogia, nii ametlik kui mitteametlik.[129] Rohkete korduste ja teksti mahu vähendamiseks on käesolevas töös "riikliku julgeoleku" kohta võetud kasutusele lühend "RJ", mis ei kujuta endast laialdaselt levinud lühendit (samalaadselt on mõnedes töödes kasutatud ametlikku lühendit GB (*ГБ*)).

[129] Vt näiteks Тепляков, *Машина террора*, 570–577. Ametlik siseterminoloogia süstematiseeriti 1970. aastate alguseks, vt *Контрразведывательный словарь* ja inglise keeles koos välisluure terminoloogiaga: *KGB lexicon: the Soviet intelligence officer's handbook*, edited by Vasili Mitrokhin, London, Portland, 2002.

1. NÕUKOGUDE RIIKLIKU JULGEOLEKU ORGANITE "PARTEILINE JUHTIMINE" JA SOVETISEERIMISKOGEMUS TEISE MAAILMASÕJA EEL JA ALGETAPIL

Nõukogude Liidu partei- ja julgeolekuorganid omandasid vallutatud territooriumite sovetiseerimise esmakogemuse Teise maailmasõja algetapil aastatel 1939–1941, enne sõja puhkemist Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Selleks ajaks olid julgeolekuorganid läbinud juba rohkem kui 20-aastase arengu, mis oli välja kujundanud nende "parteilise juhtimise", ülesanded, organisatsiooni, kaadri, sisemised tavad, töömeetodid ja bürokraatliku korralduse ning sisemise terminoloogia, mis siiski ka edaspidi vastavalt poliitilistele oludele rohkemal või vähemal määral pidevalt muutusid.

Alljärgnevas osas antakse ülevaade Nõukogude julgeoleku ja parteivõimude suhete väljakujunemisest 1920.–1930. aastatel ning käsitletakse julgeolekuorganite rolli Nõukogude Liidu läänenaabrite, sh eelkõige Eesti sovetiseerimises kuni aastani 1941. Ka Eestis pidi sovetliku mudeli järgi välja kujundatama nii Nõukogude julgeolekuorganid kui nende suhete mehhanism kohaliku administratiivse võimukeskusega – EKP juhtkonna ümber moodustatud võimuladvikuga.

1.1. Julgeolekuorganid ja nende suhted parteivõimudega NSV Liidus

1.1.1. Julgeolekuorganite "parteiline juhtimine"

Kogu Nõukogude perioodi vältel oli imperatiiviks julgeolekuorganite tegutsemine partei alluvuses ja kontrolli all ehk nende "parteiline juhtimine". Otsides eeskuju ajaloost, kirjeldati nõukogudeaegsetes KGB ajalookäsitlustes RJ organite parteilise juhtimise ideaalina Nõukogude valitsus- ja parteijuhi Vladimir Lenini ja tema lähema kolleegi, Vetšekaa esimese juhi Feliks Dzeržinski koostöö aega (aastad 1917–1924). Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee märkis 1919. aastal, et Tšekaa (st julgeoleku-) organid "on moodustatud, eksisteerivad ja töötavad kui partei otsesed organid, partei direktiivide järgi ja kontrolli all".[130] Samas juhtis Lenin julgeolekuorganeid eelkõige kui valitsuse (Vene NFSV (ja 1922–1924 ka NSV Liidu) Rahvakomissaride Nõukogu), mitte kui parteijuht.

Lenini aega ideaalperioodina eeskujuks tuues on Nõukogude riigiasutuste (sh julgeolekuorganite) organiseerimise ja tegevuse ühe põhiprintsiibina nimetatud kommunistliku partei juhtivat rolli (teised põhimõtted olid: demokraatlik tsentralism ja sotsialistlik seaduslikkus, aga ka side massidega ja proletaarne internatsionalism). Marksismi-leninismiga "relvastatud" partei

[130] Лубянка: Сталин и ВЧК, 5; История советских органов, 8.

direktiivid kujutasid endast justkui rahva tahet (mis demokraatlikes riikides on kõrgema võimu allikas). Partei keskkomitee, selle Poliitbüroo[131] ja Lenin isiklikult andsid RJ organitele ülesandeid, nad osalesid julgeolekuorganeid puudutavate seadusandlike aktide koostamisel ja vastuvõtmisel jne. Kommunistid moodustasid julgeolekutöötajate juhtiva osa ja tuumiku. Julgeolekuorganite töö oli pidevalt kohalike parteikomiteede tähelepanu all. Tšekaa esindajad olid reeglina partei kubermangukomiteede büroode liikmed. Riikliku julgeoleku eri tasandite juhid andsid välja käskkirju ja instruktsioone parteidirektiivide tingimusteta täitmiseks. Parteiorganid pöörasid suurt tähelepanu julgeolekukaadri valikule, paigutamisele, väljaõpetamisele ja bolševistlikule poliitilisele kasvatamisele. Viimases oli oluline osa asutuse partei-algorganisatsioonidel, mis 1923. aastaks olid olemas kõigis RJ territoriaalorganites ja vägedes. Tšekistlikud partei-algorganisatsioonid töötasid partei vastava rajooni-, kubermangu- ja oblastikomitee vahetus alluvuses. Partei-algorganisatsioonide juurde oli mõnel pool kinnitatud staažikaid parteiametnikke. Partei-algorganisatsioonid arutasid läbi ja kiitsid heaks kõrgemate parteiorganite otsuseid. Julgeolekuorganite juhtide tegevus oli vastava parteiorganisatsiooni pideva kontrolli all. Kõrgemalseisvad parteiorganid pidid jälgima, et nii Tšekaa territoriaalorganid, transpordiorganid (RJ organid side, raudtee- ja veetranspordiasutuste juures) kui eriosakonnad (RJ organid relvajõududes) töötaksid koordineeritult ja heades suhetes.[132] Need pidid olema justkui õige parteilise juhtimise tunnused.

Pärast Stalini surma formuleeriti ka vale parteilise juhtimise tunnused. Neid esindas Stalini aeg, millal "Kontroll riikliku julgeoleku organite üle Kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse poolt muudeti järk-järgult Stalini isiklikuks kontrolliks ja õigusnormide rakendamine sageli tema ainuisikulisteks otsusteks. Tema juhtnööride järgi määrati NSVL siseasjade (NKVD) rahvakomissariks Jagoda, aga hiljem Ježov ja Beria, kes oma kuritegeliku tegevusega põhjustasid parteile ja rahvale eriti suurt kahju".[133] Seega valitsenud siis julgeolekuorganites Stalini omavoli ja tihti ka seadusetus, mis pidi põhjendama eelkõige massirepressioonide läbiviimist ja viitama selle süüdlastele.

Samuti olevat olnud Stalini ajale iseloomulik, et nimetatud julgeolekujuhid üritasid maskeerides oma vaenlase palet viia julgeolekuorganeid ära partei ja valitsuse kontrolli alt, luua nendes seadusetuse olukord. Keskastme juhtideks paigutasid nad isiklikke mõjualuseid. RJ organid aga kaugenesid seetõttu rahvast. Julgeolekuaparaadis tekitati usaldamatuse õhkkond ning kadus loominguline initsiatiiv operatiivtöös. RJ organites kohtadel võimaldati võimu kuritarvitamist ja loodi tingimused parteilise sekkumise mittelubamiseks.[134] Niisiis viidati negatiivsetele momentidele julgeolekuorganite sisemises juhtimises

---

131 Poliitbüroo valiti partei töö juhtimiseks keskkomitee pleenumite vahelisel ajal esmakordselt 1917. aastal, alalise organina tegutses see alates Venemaa K(b)P VIII kongressist 1919. aastal.

132 Плеханов, Ленинские принципы организации, 17–20.

133 История советских органов, 285.

134 Samas, 285–288.

(nt mittekollegiaalsus), mille tulemuseks sai julgeolekuorganite väljumine partei juhtimise alt.

Need seisukohad olid segu Lenini idealiseerimisest ning Beria ja Stalini hukkamõistust. Rääkides julgeolekuorganite parteilisest juhtimisest Stalini ajal, tuleb eristada parteilise juhtimise loosunglikku ideaali (mis oli Stalini diktatuuri ajal sarnane eelneva perioodiga, kui välja arvata Stalini hegemoniseerimine) Stalini ja tema Poliitbüroo kaaskonna poolt toimunud tegelikku ja otsest juhtimist (mis olid samuti sarnased Lenini-aegsete põhimõtetega) ning lõpuks parteilist juhtimist regioonides – liiduvabariikides, Vene NFSV kraides ja oblastites ning rajoonitasandil. Just regionaaltasand võiks anda aimu sellest, mis hakkas hiljem toimuma Eestis.

Jossif Stalini tõus Nõukogude liidriks algas 1922. aasta aprillis, kui ta senise Vene NFSV rahvusasjade rahvakomissarina ja Vene NFSV tööliste-talupoegade inspektsiooni rahvakomissarina valiti Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei KK peasekretäriks. Võib väita, et just Stalin kujundas KK peasekretärina (1922–1934) ja hiljem KK sekretärina välja täitevvõimu ja selle asutuste, sealhulgas julgeolekuorganite juhtimise parteiaparaadi (mille eesotsas seisis Poliitbüroo) poolt ning see süsteem muutus alles 1941. aastal kui Stalin asus Nõukogude valitsusjuhiks.

Stalini võim kasvas järk-järgult ja juba selle esimestest aastatest hakkas ta tegelema ka julgeolekuorganite küsimustega. Nii eksisteerivad julgeolekuorganeid puudutavad materjalid Stalini isiklikus arhiivifondis just alates 1922. aastast.[135] Stalin tugevdas oma haaret julgeolekuorganite üle järk-järgult. Juba OGPU allus valitsusele – NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogule – vaid formaalselt, tegelikult aga ÜK(b)P KK juhtkonnale (eelkõige Poliitbüroole kui kõrgemale direktiivsele "instantsile") ja eelkõige isiklikult Stalinile. Poliitbüroost sai faktiliselt NSV Liidu kõrgeim võimuorgan, kuid 1930. aastate jooksul tugevnes pidevalt Stalini ainuvõim, saavutades oma kõrgpunkti pärast "Suurt terrorit".[136] Poliitbüroo poolt määratud julgeolekuorganite kuraatoriteks olid sõjaeelsel perioodil erinevatel aegadel Lazar Kaganovitš, Nikolai Ježov ja Georgi Malenkov.[137]

Stalin tugevdas julgeolekuorganeid. Ta suurendas OGPU karistusalaseid volitusi ja andis selle alluvusse lisaks traditsioonilistele uusi valdkondi, sh majandusvaldkonna kontrolli, karistuslaagrid (1930. aastal moodustati OGPU alluvuses Laagrite peavalitsus, GULAG), miilitsa (1930) jt. 1934. aastal moodustati OGPU baasil NSVL Siseasjade rahvakomissariaat (NKVD) ja senine OGPU esimehe asetäitja Genrihh Jagoda tõsteti selle juhiks rahvakomissari saatusesse ning valiti ÜK(b)P Keskkomitee liikmeks (OGPU esimees Vjatšeslav Menžinski ei olnud selles kõrges parteilises staatuses kunagi olnud). Novembris 1935 omistati Jagodale riikliku julgeoleku peakomissari eriauaste mis võrdus marssali auastmega armees.

---

135 Лубянка: Сталин и ВЧК, 5.

136 Хлевнюк, *Политбюро*, 6.

137 В. Хаустов, ВКП(б) и органы государственной безопасности (1920-е – 1941 г.) – *Исторические чтения на Лубянке, 2003 год*, 67–71, 68.

Stalin oli oma enda juhirolli püsimajäämise osas julgeolekuorganitest suures sõltuvuses. Ta pidi hoidma tasakaalus salapolitsei rolli ülistamist ja kindlustama, et tema enda juhiroll ei saaks ohustatud.[138]

Aleksei Tepljakov on tolle perioodi nõukogude julgeolekuorganeid nimetanud ühemõtteliselt "terrorimasinaks", mida iseloomustasid provokatsioonilised agentuurkombinatsioonid ja piinamislaadne uurimine. 1930. aastatel oli RJ organite tegevuses juhtival kohal poliitilise politsei funktsiooni täitmine, mille kõrval luure ja vastuluure jäid teisejärguliseks.[139]

Just OGPU/NKVD organite abil viis Stalin alates 1926. aastast (siis algas rünnak "trotskistidele" ehk "ühendatud"- või "vasakopositsioonile") läbi puhastuse parteiaparaadis ja minimiseeris sellega teiste parteiliidrite mõjuvõimu, asendades Poliitbüroo oligarhilise kollektiivse juhtimise oma diktatuuriga. Julgeolekujuhid hakkasid nüüd täitma Stalini otseseid korraldusi ja esitasid tähtsamaid materjale vaid isiklikult temale. Kuigi Stalin kasutas julgeolekuorganeid oma kõige mustemate plaanide täideviijana, ei usaldanud ta tšekiste. Põhilisteks Stalini kontrollmeetmeteks olid regulaarsed reorganiseerimised ja kaadripuhastused julgeolekuorganites. Reeglina teostati neid parteiaparaati ja julgeolekuorganeid vastandades, sealjuures represseerides parteifunktsionääre tšekistide kätega. Teisalt anti julgeolekuaparaat ise ühel momendil "partei kontrolli alla", algatati puhastused ja "tugevdati" neid parteiaparaadi töötajatega. Stalin kasutas ära ka erinevate julgeolekuorganite omavahelist rivaliteeti.[140] Sellise toimimisviisi tagajärjeks olid julgeolekujuhtide väljavahetamised (kuigi Lenini ajal jäi tšekistide juhtkond eesotsas Dzeržinskiga suures osas samaks, ei saa seda perioodi lühiduse tõttu võrrelda Stalini ajaga).

Stalini juhtimisstiili on tabavalt iseloomustatud kui inimeste "ärevuses hoidmist".[141] Sama stiili üritas järgida kogu Nõukogude juhtkond ja see kaldus edasi ka madalama tasandi juhtidele, regionaalsetele administraatoritele. Regioonide – liiduvabariikide, oblastite ja kraide liidriteks kujunesid 1920. aastatel mitte täitevvõimu vaid just parteiaparaadi juhid, kes esindasid oma piirkonnas parteivõimu ja parteilist juhtimist.

ÜK(b)P 1934. aasta põhikirja alusel moodustasid liiduvabariikide, oblastite ja kraide parteiorganisatsioonid parteihierarhias teise tasandi (esimene tasand oli üleliiduline – partei keskorganid), mis juhtisid partei tegevust omal territooriumil (välja arvatud relvajõudude – Punaarmee ja Punalaevastiku – parteiorganeid, mida juhtisid väeüksuste poliit(ilised) osakonnad). Liiduvabariigi parteiorganisatsiooni juhtorganiks pidi olema parteikongress, mis valis keskkomitee. Keskkomitee pidi eraldama igapäevaseks tööks täitevorganid ja 4–5 sekretäri, sh esimese sekretäri, teise sekretäri, kaadrisekretäri ja propagandasekretäri, kes tuli kinnitada ÜK(b)P KK poolt.[142] Oblasti/kraikomiteed juhtis esimene sekretär. Just oblastikomitee esimene sekretär pidi olema oblasti

---

138 Knight, The *KGB*, 32.

139 Тепляков, *Машина террора*, 75, 128.

140 Хлевнюк, Сталин и органы, 535–548, 536.

141 Sebag Montefiore, *Stalin*, 194.

142 *Устав ВКП(б)*, Москва, 1950, 17–18.

juht ning koos sellega ka oblasti NKVD suunaja ja kontrollija sarnaselt peasekretär Staliniga Moskvas.

Tegelikkuses aga eelistas Stalin juhtida kogu NKVD aparaati tsentraliseeritult ning oblastikomiteede sekretäridel tuli täita omapärast paralleelse juhtimise rolli, mis oli sageli formaalne ning vastas Moskva (Stalini) juhtnööridele. Enamgi, osa (sh Lääne) uurijaid on jõudnud järeldusele, et kui Lenini ajal jäid julgeolekuorganid partei kontrolli alla, siis Stalini kõrgajal said nad suurema poliitilise tähtsuse kui parteiaparaat, nimetades seda stalinistlikuks politseiriigiks.[143]

Siberi piirkonna näitel on viidatud, et partei ja julgeolekuorganite omavaheliste suhete süsteemis on tähendatav sümbioos ja vastastikune mõju.[144] Ühest küljest said karistusorganid otseseid käske parteiorganite käest, teisest küljest oli aga kogu parteiametnikkond RJ organite agentuurjärelevalve all. Ka mõjus valitsevatele ringkondadele otseselt OGPU/NKVD poolt neile edastatud tendentslik informatsioon. Agentuurjärelevalvet (operatiivtööd salajaste kaastöötajate kaasamisega) parteiorganite üle teostasid enamasti parteijuhtkonna kaitseks ette nähtud valveosakonnad (vene keeles tähendab "*охрана*" paradoksaalselt nii kaitset kui valvet).

Puudutades julgeolekuorganite ja parteiaparaadi vahelisi suhteid rõhutas NKVD rahvakomissar Ježov 1936. aastal, et NKVD rajooniosakonna ülem ei ole rajoonikomitee sekretäri "jooksupoiss", kuigi, kui midagi rajoonis juhtub, peab ta sekretäri korraldusel välja sõitma ja juhtunut uurima. Tšekistide ülesannete hulka kuulus ka suurte õnnetusjuhtumite, nagu näiteks tulekahjud, plahvatused jne uurimine. Enne "Suurt terrorit" ja selle algjärgus koormas parteijuhtkond NKVD töötajaid üle parteiliste kohustustega (*партпоручения*, sh loengud, osalemine parteifoorumitel), samuti soovis neid kaasata majanduskampaaniate elluviimisel, mida aga täita ei olnud ametiülesannete tõttu aega. Kuigi parteiorganid soovisid endale saada julgeolekukaadrit, seda neile enamasti ei võimaldatud. NKVD (oblastite ja kraide) valitsuste (UNKVD) ülemad määrati 1930. aastatest ametisse ilma oblastite või kraide (partei)juhtkonnaga kooskõlastamata (juba mais 1926 andis ÜK(b)P KK direktiivi, mis keelas kohalikel parteivõimudel teha muudatusi OGPU personalis kõrgemate kui reatöötajate tasemel ilma OGPU peakorteri loata[145]). Siiski kooskõlastati UNKVDde osakonnaülemate kandidatuure.[146] Nii ei olnud kohalikel parteiorganitel tegelikku võimalust mõjutada regionaalse julgeolekujuhtkonna ametissemääramist.

NKVD ja parteiorganite konflikte hakkas ette tulema ka rajoonitasandil. Rajoonikomitee oli karistusorganite (enamasti NKVD ja prokuratuuri või rahvakohtute) omavahelistes konfliktides arbiitri rollis. Vajadusel võidi kohalik

143 Knight, *The KGB*, 24.
144 Тепляков, *Машина террора*, 419.
145 Knight, *The KGB*, 18.
146 Тепляков, *Машина террора*, 425, 429–430.

parteivõimude ja NKVD vaheline konflikt lahendada kõrgemal (oblasti või krai) tasandil.[147]

Tšekistid hakkasid alates 1930. aastate algusest üha aktiivsemalt osalema parteifoorumitel (kongressid, konverentsid jne), mis kinnitas nende poliitilise mõjuvõimsuse kasvu ühiskonnas. Näiteks kui Novosibirski linna partei-konverentsile valiti 1930. aastal 11 OGPU kaastöötajat, siis edaspidi see arv pidevalt kasvas ning 1937. aastal osales NKVD-lasi konverentsil juba 41. Parteifoorumitel kritiseerisid tšekistid sageli kohalikke partei ja nõukogude organeid vigade ja tegematajätmiste pärast. Sealhulgas olid näiteks Lääne-Siberi krai OGPU täievolilise esindaja (kõrgem julgeolekujuht regioonis) Leonid Zakovski (Štubis) sõnul just kohalikud võimuorganid süüdi 1930. aastal kulakute väljasaatmisplaanide mittetäitmises. Sageli räägiti parteitöö teisejärgulisusest NKVD-s ja vajadusest keskenduda eelkõige ametiülesannete täitmisele. "Hea tooni" hulka kuulus siiski mitte kritiseerida parteitööd kui sellist, vaid viidata oludele, mis ei luba seda vajalikul määral teha.[148]

Iseloomulikuks näiteks RJ organite iseseisvusest parteiametkonnast oli ka see, et tšekistid ignoreerisid alaliselt parteivõimude otsuseid keelata ühel või teisel OGPU/NKVD ametnikul oma ametikohal töötada. Harvad ei olnud ka juhud, kui RJ organid oma informatsioonides parteivõime petsid, eelkõige nende endi järelevalve küsimuses.[149] Eelpooltoodud näited tõestavad pigem partei- ja julgeolekuorganite paralleelsust NSVL territooriumi administreerimisel regioonides, kui regionaalsete parteiorganite ülemvõimu OGPU/NKVD struktuuride üle.

Siiski moodustusid 1930. aastate keskpaigaks vähemalt mõnedes regioonides NKVD ja parteijuhtidest tihedate isiklike sidemetega "klikid", mis tegutsesid tihedas koostöös ühiste eesmärkide nimel.[150]

1.1.2. Klassivõitlus ja "Suur terror"

Stalini Nõukogude režiimi ja sealhulgas ka partei- ja julgeolekuorganite vaheliste suhete üheks oluliseks tähiseks on aastatel 1937–1938 lahvatanud terroristlike repressioonide kõrgpunkt, "Suur terror". Repressioone ja terrorit peetakse Lenini ja Stalini aegse Nõukogude ühiskonna lahutamatuks kaasnähtuseks, mille alusena käibis marksistlik ideoloogia klassivõitlusest rõhujate ja rõhutute klasside vahel.

Marksistliku ideoloogia järgi oli **klassivõitluse** paratamatu lõpptulemus seni rõhutud proletariaadi (töölisklassi) diktatuur, mis oli üleminekuastmeks klassideta ühiskonda. Proletariaadi diktatuuri ajal tähendas klassivõitlus pärast ekspluataatorlike (rõhujate) klasside, eelkõige kodanluse vastupanu mahasurumise ka võitlust proletariaadi juhtiva osa eest tema koostöös talurahva ja

147 Samas, 431.
148 Samas, 435–437.
149 Samas, 436–438.
150 Harris, Dual subordination.

linlaste keskkihtidega. Sotsialismi võiduga pidi kaduma klassivõitluse pind ja kehtestatama ühiskonna sotsiaalne, poliitiline ja ideeline ühtsus. Sisuliselt tähendas see bolševike piiramatut ülemvõimu pärast igasuguse opositsiooni täielikku elimineerimist.

Nõukogulikus praktikas tähendas klassivõitlus kompartei, riigivõimu ja julgeolekuorganite õigust kindlaks määrata "klassivaenlane", teostada massirepressioone, kujundada üldist hirmuõhkkonda, hävitada inimelusid ja kultuuriväärtusi ning kustutada ajaloomälu.[151]

Proletariaadi diktatuuri vaenlasi tähistas nõukogude terminoloogias klassivõitluse teooriast lähtuv mõiste "klassivaenlane". Lenin rõhutas, et töörahva peamine klassivaenlane on kodanlus (*буржуазия*) ja terror on relvaks klassivõitluses kodanluse vastu. Aktiivseid sotsialistliku (Nõukogude) korra ja töörahva, kui selle korra kehtestanu vastaseid hakati tituleerima terminiga "rahvavaenlane" ("töörahva vaenlane").[152] Lenin muutis "rahvavaenlase" termini ametlikult käibivaks 1917. aastal.[153] Mõiste "rahvavaenlane" oli väljakutsuvalt negatiivne ja sobis repressioonide põhjenduseks rahva seas paremini kui ideoloogilisem "klassivaenlane".[154] Termini tegelik tähendus Nõukogude riigis oli riigivaenlane, täpsemalt valitseva bolševistliku režiimi vaenlane.

Vaenlase paljastamiseks oli tarvis oskust rahvavaenlast ära tunda ehk (revolutsioonilist/klassi-/bolševistlikku/poliitist) "valvsust" (*бдительность*). Paranoialik "valvsus" oli bolševikel vormitud pikkade põrandaaluse tegevuse aastate jooksul ja oli nende jaoks juba peaaegu religioosse tähendusega.[155] Lenin tõstis tšekiste esile valvsuse osas teiste kommunistide seas, öeldes IX parteikongressil, et "hea kommunist on ka hea tšekist".[156] Ka veel 1970. aastate KGB sisetarbeks koostatud sõnaraamatu järgi oli valvsus üks põhiline printsiip "antagonistlikus võitluses".[157]

Esimesteks vaenlasteks, revolutsioonivastasteks ehk "kontrrevolutsionääride" olid Venemaal võimu haaranud bolševikele Vene aadel, kodanlus ja teised "endised inimesed" (*бывшие люди*). Peagi lisandus ka uusi vaenlaskategooriaid nagu "valgekaartlased", "mässajad", "desertöörid", "bandiidid" jne.[158] Seoses bolševike võimu kehtestamisega endise Vene impeeriumi mittevenelastega asustatud nn rahvusterritooriumidel (Vene keisririigi Läänekuber-

---

151 Eesti ajalugu VI, 176.

152 В.М. Мокиенко, Е.Г. Никитина, *Толковый словарь языка Совдепии*, Санкт-Петербург, 1998, 96.

153 Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid, Tallinn, 2000, 66.

154 Rooma õiguses tähendas "rahvavaenlane" (*hostis publicus, hostis populi Romani*) isiku kuulutamist väljaspool seadust olevaks ja hävitamisele kuuluvaks, Suure Prantsuse revolutsiooni ajal kasutati seda massiterrori põhjendamiseks.

155 Sebag Montefiore, *Stalin*, 74.

156 А.С. Велидов, В.И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК" – *В.И. Ленин и советские органы*, 62.

157 Контрразведывательный словарь, 35.

158 Ülevaate vaenlaskategooriatest annab N. Werthi osa kogumikus *Kommunismi must raamat*, 45–265.

mangud), eelkõige Ukrainas ja Valgevenes, kerkis üles küsimus rahvuslikku iseseisvust taotlevate jõudude hindamisest marksistlike teooriate kohaselt. Kõrvutades neid ülevenemaalise kodanlusega, hakati kohalikke rahvuslasi käsitlema Lenini eeskujul kui "kodanlikke natsionaliste". Lenin kirjutas, et "kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism – need on kaks lepitamatut-vaenulikku loosungit [...] ja väljendavad kaht poliitikat rahvusküsimuses".[159] Nagu muud vaenlased, kuulusid ka kodanlikud natsionalistid klassivaenlasena represseerimisele.

Stalinlikel repressioonidel oli ka mõningaid erijooni, eelkõige suunatuses opositsioonilisi seisukohti omanud parteilaste vastu (stalinistlikus leksikas "trotskistlik-" ja "paremopositsioon" jt "kallaklased") ja süstemaatilistes repressioonides maaelanikkonna ning vähemusrahvuste vastu. Stalinliku massiterrori esimesi märke võib leida 1927. aastast, kui pärast ärapööramist uuest majanduspoliitikast asus Stalin õhutama spioonimaaniat ning nn "teist revolutsiooni" Nõukogude külas.[160] Stalini nägemusel olid "rahvavaenlased" nüüd, kui nad olid lüüa saanud, palju ohtlikumad kui varem, mis toovat endaga kaasa klassivõitluse teravnemise. Robert Service on pidanud loosungit klassivõitluse teravnemisest koguni üheks vähestest Stalini algupärastest panustest marksistlikku filosoofiasse.[161] XVII parteikongressil 1934. aastal rõhutas Stalin, et klassideta ühiskonna ülesehitamine käib "proletariaadi diktatuuri organite tugevdamise klassivõitluse hoogustamise teel, klasside hävitamise teel, kapitalistlike klasside jäänuste hävitamise teel võitluses nii sise- kui välisvaenlasega".[162]

Kriminaalkoodeksisse lülitati "kontrrevolutsioonilised kuriteod" (Vene NFSV Kriminaalkoodeksi paragrahv 58), mis määrati julgeolekuorganite uurimisalluvusse. Julgeolekuorganite siseselt moodustati ja arendati isikute kategooriate arvestust, kes kuulusid operatiivarvele võtmisele ja jälitamisele.

Massirepressioonide vormiks said julgeolekuorganite poolt läbiviidud "**massioperatsioonid**", mis kujutasid endast repressiivkampaaniaid tervete ühiskonnakihte vastu. Tavaliselt oli nende eesmärgiks riigi poolt "väljapuhastamisele" määratud elanikkonna kihtide füüsiline hävitamine, isoleerimine või paljaksröövimine. "Massioperatsioonid" algatati kõrgemal võimutasandil, neid iseloomustasid riigi juhtkonna poolt kindlaksmääratud ajalised raamid ja represseeritavate limiidid ning suure hulga inimeste üle kohtumõistmisega lühikese aja jooksul tavaliselt kohtuväliste karistusorganite poolt.[163] Aastatel

---

159 В.В. Коровин, Роль чекистских органов в осуществлении ленинской национальной политики в укреплении дружбы народов в СССР, Москва, 1982, 4–6.

160 Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание = The tragedy of the Russian village: collectivization and dekulakization: документы и материалы: в 5 томах: 1927–1939, Том 5, 1937–1939. Книга 1, 1937, редакционная коллегия тома: В. Данилов и Р. Маннинг (ответственный редакторы), Москва, 2004, 7.

161 Robert Service, *Seltsimehed: maailma kommunismi ajalugu*, Tallinn, 2010, 225.

162 Лубянка: Сталин и ВЧК, 6.

163 Тепляков, *Машина террора*, 329.

1929–1932 toimusid "massioperatsioonid" eelkõige "kulakute" vastu, kuid vägivald jõudis kõrgpunkti aastatel just "Suure terrori" ajal aastatel 1937–1938.

"Suur terror" on Robert Conquesti poolt laialdasse käibesse toodud nimetus Nõukogude Liidus aastatel 1937–1938 (mõned autorid lisavad siia ka 1936. a parteipuhastused) aset leidnud massirepressioonide kohta, mis seisnesid puhastustes partei- ja riigiaparaadis (sh julgeolekuorganites, NKVD-s) ning massioperatsioonides režiimivastase talurahva ja vähemusrahvuste vastu ehk Nõukogude leksikas "kulakute jm nõukogudevastase/kontrrevolutsioonilise elemendi" ning "välisrahvuste vastu".[164] "Suur terror" ja selle läbiviimine kujutab endast lisaks kõigele muule ka näidet partei ja julgeoleku suhetest ning nende arengust.

Terrorikampaania algatajaks peetakse traditsiooniliselt Stalinit, kelle jaoks oli "puhastus" iseloomulik riigijuhtimismeetod. Tema initsiatiivil loodi repressioonideks normatiivsed alused ja tema isikliku sanktsiooniga ja järelevalve all represseeriti partei- ja riigiametnike kõrgkiht, mis paneb Stalinile personaalse vastutuse nende hävitamise eest.[165]

Juhised ja õigustuse "Suure terrori" läbiviimiseks andis 1937. aasta veebruaris-märtsis peetud ÜK(b)P KK pleenum, mis nõudis, et NKVD viiks lõpule "trotskistide ja muude fašistlike elementide paljastamise ja hävitamise". "Suure terrori" algfaasiks on peetud ka 1936. aastast alguse näidisprotsesse "kontrrevolutsioonilise trotskistlik-zinovjevliku jms elemendi" vastu.[166] Sealhulgas mõisteti surma ka 5 Poliitbüroo liiget ja 98 ÜK(b)P Keskkomitee liiget. Esimeses järjekorras toimus puhastus ka relvajõududes, Kominternis jne.

Septembris 1936 paigutati Stalini initsiatiivil NSVL NKVD rahvakomissariks parteiametnik, senine ÜK(b)P KK juhtivate parteiorganite osakonna juhataja Nikolai Ježov, kellest sai Stalini esimene abiline "Suure terrori" läbiviimisel. Ka Ježovist tegi Stalin riikliku julgeoleku peakomissari ja isegi Poliitbüroo liikmekandidaadi (ilma hääleõiguseta liige). Koos Ježovi asumisega NKVD rahvakomissariks algasid puhastused ka seal, kusjuures esimeses järgus sai paljastatavaks "vandenõulaseks" senine rahvakomissar Jagoda ja tema lähimad kolleegid.[167]

Massioperatsioonid käivitusid alates augustist 1937 Poliitbüroo poolt heaks kiidetud NSVL NKVD käskkirjaga nr 00447, mille kohaselt tuli ühekorraga ja lõplikult hävitada kogu "nõukogudevastaste elementide bande" (endised kulakud, aktiivne nõukogudevastane element, kriminaalid jne) kogu riigis. NKVD liiduvabariikide rahvakomissaride (kraide ja oblastite UNKVD ülemate)

---

164 Robert Conquest, *The Great Terror: a reassessment*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1990."Suure terrori" historiograafia kohta vt peatükki Historiograafia ja kronoloogia kohta *"Большой террор": 1937–1938: Краткая хроника*, Сост. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский, http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html (01.01.2012).

165 Хаустов & Самуэльсон, *Сталин, НКВД*, 327.

166 Peter H. Solomon Jr., *Soviet criminal justice under Stalin*, Cambridge University Press, 1996.

167 Хаустов & Самуэльсон, *Сталин, НКВД*, 227–259.

juhtimisel moodustati kolmikud – "troikad", kuhu kuulus veel parteivõimude ja prokuratuuri esindaja. Need pidid otsustama, keda represseeritavatest maha lasta ("esimene kategooria") ja kes paigutada kinnipidamisasutusse ("teine kategooria"). Operatsiooni viis läbi NKVD, mille territoriaalüksuste vastutusalad jagati operatiivsektoriteks ja moodustati nendes operatiivgrupid. Operatiivgruppide ülemate ülesanne oli represseerimisele kuuluva kontingendi väljaselgitamise, arvelevõtmise ja süüasjade uurimise juhtimine, süüdistuskokkuvõtete kinnitamine ja troikade määratud surmaotsuste täideviimise korraldamine.[168]

Samaks ajaks olid NSV Liidu juhtkonnas juurdunud stereotüübid välismaalaste või välismaist päritolu inimeste kui võõrluurete potentsiaalsete agentide kohta. Kuna Saksamaad, Jaapanit ja Poolat vaadeldi riigi kõrgema juhtkonna poolt kui vaenlasi tulevases sõjas, siis said just sakslastest ja poolakatest esimeses järjekorras riikliku julgeoleku jälitusobjektid ja seejärel repressioonide nn "rahvusoperatsioonide" ("võõrrahvuste" vastaste operatsioonide) ohvrid.[169] Võõrrahvuste all peeti silmas vastavate riikide diasporaad Nõukogude Liidus, aga samuti ka teistest rahvustest isikuid, keda võis kahtlustada sidemetes selle riigiga. On selge, et NKVD võis fabritseerida neid sidemeid ka nende isikute puhul, kellel need tegelikult puudusid või olid kaugel salakuulamise iseloomust. "Poola operatsiooni" eeskujul viidi läbi "läti operatsioon" (alates 30. novembrist 1937) jt ja analoogiliselt omakorda ka "eesti operatsioon" (alates 14. detsembrist 1937).[170] Ka rahvusoperatsioonides lõid parteivõimud usinalt kaasa. Kurikuulsaks on saanud Stalini sõnumi tõlgendus ÜK(b)P Krasnojarski kraikomitee sekretäri poolt NKVD-lastele: "Aitab internatsionalismi mängimisest, on vaja peksta kõiki neid poolakaid, korealasi, lätlasi, sakslasi jne, kõiki neid müüdavaid, hävitamisele kuuluvaid rahvusi [...] Kõik natsionaalid on vaja kinni püüda, panna põlvili ja hävitada nagu marutõbised koerad".[171]

Näiteks Siberis, kus oli üks arvukam Nõukogude Liidu eestlaste kogukond, hävitati eestlasi aktiivselt. Eestlasi tähistati nende gruppide süüasjades bolševistlik-tšekistlike terminitega, nagu "diversiooni-mässuorganisatsiooni liikmed", "fašistliku organisatsiooni filiaal", "kulakud diversandid" ning lõpuks ka "kodanlik-natsionalistlik spioonlik-diversioonlik terroristlik organisatsioon".[172]

---

168 Записка М. И. Фриновского в Политбюро ЦК ВКП(б) с приложением оперативного приказа НКВД СССР № 00447, 30.07.1937 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 273–281.

169 В. Н. Хаустов, Иностранцы и советские граждане иностранного происхождения – потенциальные "агенты" буржуазных разведок – *Исторические чтения на Лубянке 1997–2007*, Москва, 2008, 219–227.

170 Eestlaste represseerimisest "Suure terrori" ajal vt nt: Eli Pilve & Meelis Saueauk, Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist – *Akadeemia*, (2009), nr. 10, 1937–1968; nr. 11, 2141–2158 ja Aadu Must, Venemaa eestlased ja Suur Terror: elektrooniliste allikpublikatsioonide andmete kriitiline analüüs – *Ajalooline Ajakiri* (2002) nr. 3, 47–83 ja A. Must, Eestlased ja suur terror – *Postimees* (2008), 1. märts, 6–7.

171 Тепляков, *Машина террора*, 366–367.

172 Samas, 376–377.

Ametlikel (NKVD) andmetel arreteeriti kogu "Suure terrori" ajal kokku üle pooleteise miljoni inimese, kellest hukati 681 692.[173] Represseeritud eestlaste arvu kindlaksmääramine osutub samuti üpriski keeruliseks, arvestades läbiviidud operatsioonide paljusust, otsuseid teinud organite hulka ja tehtud statistiliste kokkuvõtete erinevaid metoodikaid. NSVL NKVD andmeil arreteeriti 1. jaanuarist 1936 kuni 1. juulini 1938 kokku 11 002 eestlast (arreteeritute koguarv oli selle dokumendi kohaselt 1 420 711, võrdluseks: lätlasi arreteeriti 21 392).[174] Arvestades, et arreteeritutest lasti maha keskmiselt vähemalt 75 protsenti, võib "Suure terrori" käigus tapetud eestlaste hulka hinnata arvestuslikult 8000–9000 inimesele (teistel andmetel oli kreeklaste, eestlaste ja soomlaste hukkamisprotsent kõige kõrgem (üle 79%)[175]).

"Suure terrori" ajal hukati ka eesti kommunistide tuumik eesotsas Jaan Anveltiga, kuid põhiosa hukatutest moodustasid siiski tavalised külainimesed. Eesti kommunistidest jäid ellu teise või kolmanda järgu tegelased.[176]

1938. aasta augustis ilmnesid esimesed märgid massiterrori lõpetamisest. 22. augustil 1938 määrati NSVL NKVD rahvakomissari esimeseks asetäitjaks senine Gruusia K(b)P Tbilisi linnakomitee esimene sekretär Lavrenti Beria. Beria oli aastatel 1921–1931 töötanud tšekistina (viimane ametikoht: Taga-Kaukaasia GPU esimees) ja seejärel suunatud parteitööle. Poliitbüroo otsusel anti veel seni läbivaatamata arreteeritud "kontrrevolutsioonilise rahvusliku kontingendi" toimikud otsuse tegemiseks üle selleks moodustatavatele "eritroikadele", kuhu pidid kuuluma parteikomitee esimene sekretär, NKVD rahvakomissar/UNKVD ülem ja prokurör.[177] 17. novembril 1938 anti NSV Liidu RKN ja ÜK(b)P KK ühismäärus "Arreteerimistest, prokuröri järelevalvest ja uurimise läbiviimisest", mis lõpetas massioperatsioonide läbiviimise ja erakorraliste kohtuorganite tegevuse.[178]

"Suure terrori" läbiviijana, sealhulgas ka parteiametnike represseerijana tõusid julgeolekuorganid Nõukogude Liidus enneolematult kõrgele positsioonile. Regionaalsetesse ja kohalikesse parteivõimudesse suhtuti üleolevalt või ignoreeriti. Iseloomulik näide parteivõimude ignoreerimisest NKVD poolt "Suure terrori" ajal on, et karistusotsuseid tegevate "troikade" koosseisus puudus sageli ettenähtud parteiorganite esindaja, kelle kohta täitis NKVD töötaja.[179] See on seletatav asjaoluga, et regioonide juhtkond, sh parteisekretärid muutusid ka ise esimeses järjekorras repressioonide objektiks.

---

173 Kommunismi Must raamat, 194.

174 В. Данилов, Сталинизм и советское общество – *Вопросы истории* (2004), № 2, 174.

175 Terry Dean Martin, The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca, London, 2001, 338.

176 Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid Eestis, 64.

177 Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "о создании Особых Троек", 15.09.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 549.

178 Постановление политбюро ЦК ВКП(б) "Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия", 17.11.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 607–611.

179 Тепляков, *Машина террора*, 438–439.

Repressioonide esimese laine hulgas arreteeritute asemele tulnud uued regioonide parteijuhid suhtusid UNKVD-de ülematesse juba teistmoodi, tunnistades nende erilist positsiooni. Puhastuspoliitikat võeti oblasti- ja kraikomiteede sekretäride poolt vastu kui tähtsaimat riiklikku üritust, mida viivad läbi "organid" Stalini sanktsioonil. "Suure terrori" aastail sai uute parteijuhtide valimisel regioonides otsustavaks NKVD arvamus.[180] Uued ametissemääratud parteijuhid lülitusid ka ise aktiivselt repressioonide läbiviimisesse ja organiseerisid Stalini delegeerimisel koostöös kohalike NKVD juhtidega "kulakute" ja "välisrahvuste" vastaseid repressioone juba iseseisvalt.[181] Dokumendid tõestavad, et regionaalsed parteiliidrid osalesid aktiivselt käskkirja nr 00447 realiseerimisel, taotlesid limiitide suurendamist ja ei olnud sugugi nii süütud, nagu Nikita Hruštšov neid hiljem näidata püüdis.[182]

Leonid Naumov väidab, et "Suure terrori" edenedes tekkis Poliitbüroos hirm, et NKVD on väljunud kontrolli alt. Kuna NKVD-d kasutati puhastuste instrumendina, piiras see faktiliselt ÜK(b)P Keskkomitee võimalusi ametkonna vertikaalseks kontrolliks. Samuti ei olnud võimalik kontroll partei oblasti-komiteede, linnakomiteede ja prokuratuuri poolt, sest kohaliku võimuaparaadi puhastus viis UNKVD-d parteikomiteede kontrolli alt välja.[183] Võimalik, et Stalin tõepoolest kahtlustas, et NKVD truudus parteile ja isiklikult temale on ainult teatavat sorti rollimäng ja selleks oli ka alust.

NKVD-sse suunati ÜK(b)P KK kontrollkomisjon. Novembris vabastati Ježov NKVD rahvakomissari kohalt ja hiljem represseeriti ning hukati. Tema mahavõtmise üks oluline aspekt oli terrori eest vastutava "patuoina leidmine". Seejärel saabus Stalinile massiliselt regioonide parteijuhtide teateid NKVD-laste kuritarvitustest. Beria sai Stalinilt vabad käed NKVD aparaadis ulatuslike arreteerimiste läbiviimiseks.[184]

1938. aasta lõpus ja 1939. alguses läbi viidud UNKVD juhtide arreteerimistega ja asendamistega pandi regioonides piir NKVD domineerimisele parteivõimu üle.[185] NKVD-sse suunati parteist hulgaliselt keskastme juhte ja reatöötajaid, kes tegid kiiret karjääri (sh Lavrenti Beria ja tema "klann" (alluvad ja sõltlased): Vsevolod Merkulov, Bogdan Kobulov jt, samuti uustulnukad, nagu Ivan Serov jt). NKVD juhid tuli Poliitbüroo 1938. aasta 20. septembri otsuse kohaselt keskaparaadi juhtivtöötajatest kuni rajoonijaoskondade ülemateni nüüd kinnitada ÜK(b)P Keskkomitee poolt.[186] Selle otsusega seoses pidid partei linna-, oblasti- ja kraikomiteede bürood ning "rahvuslike komparteide" (liiduvabariikide (ja teiste rahvusterritooriumite) parteiorganisatsioone tähistav

---

180 Samas, 448–449.

181 Хаустов & Самуэльсон, *Сталин, НКВД,* 327–328.

182 Юнге & Бордюгов & Биннер, *Вертикаль большого террора*, 56.

183 Наумов, *Сталин и НКВД,* 404.

184 Хаустов & Самуэльсон, *Сталин, НКВД,* 253–254.

185 Тепляков, *Машина террора*, 454.

186 Постановление Политбюро ЦК ВК(б)П об утверждении в ЦК ВКП(б) ответсвенных работников, 20.09.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 550–552.

varasem termin) keskkomiteed võtma kõik eelpoolmääratud NKVD töötajad arvele ja koostama igaühe kohta toimiku, mida tuli säilitada vastavas parteiaparaadis. Parteiaparaat pidi teostama nende töötajate kohta kontrolli iseseisvalt, mille tulemusena tuli NKVD aparaat puhastada "vaenulikest", kes "ei vääri poliitilist usaldust". NKVD juhtivatele ametikohtadele kandidaadid tuli parteiorgani bürool läbi arutada ja kinnitada ametisse vaid "ausad, täiesti kontrollitud bolševikud, [kes on] tingimusteta pühendunud meie parteile".[187] Pärast töötaja kinnitamist parteiorgani poolt, tuli selle ettepanekud koos otsusega saata kinnitamiseks ÜK(b)P Keskkomiteesse. Parteiorganite esimesed sekretärid pidid saatma ÜK(b)P Keskkomiteesse ka aruandeid NKVD töötajate arvelevõtu käigu kohta ning edastama kõik faktid puuduste kohta NKVD töös. Seda korda asuti ka tegelikult järgima ning see kõneleb territoriaalsete parteiorganite rolli suurenemisest RJ organite kontrollimisel.

Järgnenud põhiliselt NKVD juhtivkoosseisu ridades toimunud puhastuse käigus arreteeriti 75% "Suure terrori" ajal ametis olnud NSVL NKVD kesküksuste ülematest, liiduvabariikide NKVD rahvakomissaridest ja UNKVD-de ülematest, kokku 241 töötajat.[188] Eesti rahvusest julgeolekutöötajaid NKVD keskaparaadi ja territoriaalorganite juhtide seas peaaegu ei olnud – polkovnik Johan Lombak oli ainus, kes siia hulka kuulus ja temagi oli töötanud territoriaalorgani, Kamtšatka oblasti UNKVD ülemana enne oma vabastamist 1938. a märtsis vaid neli kuud (siia hulka ei ole arvestatud NKVD eriosakondade, transpordiorganite ja vägede juhte, kelle kohta täielikud andmed seni puuduvad).[189] NKVD-s toimunud puhastus ei tähendanud siiski sajaprotsendiliselt represseerimist. Piirduti ka reservi arvamisega, kusjuures sageli paigutati senised RJ ohvitserid töölegi, näiteks tööstusettevõtete juhtide asetäitjateks kaadri režiimi ja töölevõtmise alal (niiviisi juhtus ka enamiku teadaolevatest eestlastest NKVD-lastega, näiteks Johannes Tipneri, Pavel Štammi ja Johan Lombakuga) ja mõnikord ka GULAG-i süsteemi. Suures osas leidsid vallandatud tagasitee RJ organitesse sõja puhkemisel Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel.

Lisaks NKVD-lastele tehti Nõukogude juhtkonna poolt terroris süüdlasteks ka kohalikke parteijuhte, näidates neid vastutavana oma regiooni NKVD kuritarvitustes ja möödalaskmistes. Näiteks 1939. aasta jaanuaris tunnistas ÜK(b)P Keskkomitee mitterahuldavaks Baškiiria oblastikomitee esimese sekretäri töö, kes ei täitnud oma otsest kohust – kontrollida ja kõrvaldada puudujääke oblasti NKVD töös ja puhastada selle aparaati kahtlastest isikutest. Sarnased põhjused toodi välja ka teiste regioonide parteikomiteede esimeste sekretäride vabastamisel, mille eesmärgiks Stalini poolt oli veeretada vastutus

---

187 Директива ЦК ВКП(б) об учете и проверке в партийных органов ответственных сотрудников НКВД СССР, 14.11.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 604–606.

188 Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 499.

189 Samas.

mitterahuldava arengutempo, aga ka repressioonide eest kohalikele parteitöötajatele.[190]

Nõukogude juhtkonna korraldusel reguleeriti parteiliikmete arreteerimise kooskõlastamise ja salajaseks kaastöötajaks (agendiks või informaatoriks) värbamise korda. Vastavalt NSVL RKN ja ÜK(b)P KK 1. detsembri 1938 ühismäärusele võis parteiliikme arreteerimine toimuda nüüdsest vaid kooskõlastusel vastava parteiorgani esimese sekretäriga või tema äraolekul teise sekretäriga.[191] See kord muudeti ära alles 1962. aastal.[192] Parteiliikmete salajasteks informaatoriteks värbamist olid RJ organid teostanud juba oma algusaegadest alates kõige intensiivsemas vormis. Parteiliikmed vastasid põhilistele vajalikele kriteeriumitele: lojaalsus ja informeeritus. "Suure terrori" ajal see vaid intensiivistus.[193] Pärast seda olukorda muudeti. 26. detsembril 1938, andis rahvakomissar Beria ÜK(b)P KK Poliitbüroo eelneval kooskõlastusel käskkirja, milles keelati partei ja riigiasutuste juhtivtöötajate, aga samuti ka parteiaparaadi töötajate (sh "rahvuslikud kommunistlikud parteid", liiduvabariikide parteikeskkomiteed jne) värbamine RJ agentideks ning kästi juba värvatud salajaste kaastöötajatega side lõpetada.[194] On aga ka väidetud, et see keeld oli siiski vaid formaalne ja ka edaspidi piiras agendiksolek tugevalt parteiorganeid nendepoolses julgeolekuorganite juhtimises.[195]

Siinkohal olgu lisatud, et "Suure terroriga" analoogsed massirepressioonid viidi läbi samal ajal ka "maailma teises sotsialistlikus riigis" Mongoolia Rahvavabariigis, kus pärast Nõukogude vägede sisseviimist 1937. aastal algasid näidisprotsessid ja massiarreteerimised, vastavalt kohalikule kontekstile eelkõige "jaapani agentide" aga ka budistlike vaimulike jt suhtes.[196] Arreteerimiste organiseerimisel osalesid Mongoolia siseministeeriumi (mille juhiks oli hiljem diktaatoriks tõusnud Khorloogiin Choibalsan) kõrval ka NKVD "nõunikud". Muuhulgas nimetati 3. järgu RJ komissar, senine Lääne-Siberi krai UNKVD ülem Sergei Mironov 1937. aasta augustis Nõukogude Liidu suursaadikuks Mongoolias. Lisaks komandeeriti Mongooliasse septembris 1937 (pärast "Suure terrori" käivitamist NSV Liidus) suuroperatsiooni organiseerima ka NSVL

---

190 Лубянка: Сталин и НКВД, 14, 562–563.

191 Постановление политбюро ЦК ВКП(б) "О порядке согласования арестов", 01.12.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 624–625. Seni, sealhulgas "Suure terrori" ajal oli kehtinud Poliitbüroo 21.06.1935 määrusega kehtestatud kord, vt: *Лубянка: Сталин и ВЧК,* 676–677.

192 Постановление ЦК КПСС и СМ СССР от 20.12.1962 № 1318-559 "Об отмене порядка согласования арестов" (koopia Eesti Mälu Instituudi kogus).

193 Тепляков, *Машина террора*, 189.

194 Спецсообщение Л.П. Берии И.В. Сталину о проекте приказа о запрещении вербовок руководящих работников, 26.12.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 631–632.

195 Тепляков, *Машина террора*, 194.

196 Vt nt: Christopher Kaplonski, Thirty thousand bullets: Remembering political repression in Mongolia – *Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy*, K. Christie & R. Cribb (eds), London, 2002, 155–168.

NKVD rahvakomissari asetäitja Mihhail Frinovski.[197] Seega oli just Mongoolia see, kus NKVD sai kogemuse tegutsemiseks vormiliselt iseseisvas riigis, nagu juhtus ka hiljem 1940. aastal Leedus, Lätis ja Eestis. Paradoksaalsel kombel on Mongooliat näidatud "juunikommunistide" eeskujuna Eesti tuleviku kujundamisel pärast 1940. aasta "juunipööret".[198]

1.1.3. Julgeoleku- ja parteiorganite roll Poola territooriumi hõivamisel ja sovetiseerimise algatamisel

Nõukogude-Saksamaa mittekallaletungilepingu ja selle Ida-Euroopas mõjusfääre jaotava salajase lisaprotokolli sõlmimine 1939. aasta 23. augustil ning Teise maailmasõja algus Saksamaa kalletungiga Poolale lõi NSV Liidule võimaluse ekspansionistlikuks (laienemis-) poliitikaks läänepoolsete naaberriikide: Soome, Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia suhtes. Poola oli ka esimene, mille territooriumist osa NSV Liidu poolt 1939. aasta septembris hõivati (neid territooriume nimetati siis ja nimetatakse praegu Lääne-Ukrainaks ja Lääne-Valgeveneks). Nõukogude juhtkond, aga ka NKVD ja parteiorganid omandasid just Poolas 1939–1940 need kogemused, mida kasutati hiljem ära Baltimaade, Bessaraabia ning Põhja-Bukoviina sovetiseerimisel.[199] Siia lisanduvad ka eelpoolkirjeldatud kogemused Mongoolias.

Vallutatud alade sovetiseerimisel keskne roll etendada julgeolekuorganitel – NKVD-l.[200] NKVD oli Beria juhtimisel veel sama 1939. aasta alguses läbi elanud suure puhastuse, muuhulgas oli suure hoobi saanud välisluure. Muude rahvuste sh poola kommunistide kaader oli suuremas osas hävitatud.

Vastupanu lämmatamine ja sovetiseerimise esimeste meetmete läbiviimine hõivataval Poola (Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene) territooriumil ei saanud ülesandeks mitte Punaarmeele või parteiorganitele, vaid julgeolekuorganitele, NKVD operatiivgruppidele. Need, esialgse täieliku nimetusega "operatiivtšekistlikud grupid", tuli moodustada õppekogunemise ettekäändel rahvakomissar Beria käskkirjaga ühe ööpäevaga 9. septembriks 1939 (Punaarmee invasioon algas 17. septembril 1939). Kiievi sõjaväeringkonnas tuli moodustada 5 ja Valgevene sõjaväeringkonnas 4 operatiivgruppi, mis tuli paigutada armeegruppide juurde. Grupid pidid komplekteerima Ukraina NSV NKVD rahvakomissar Ivan Serov ja Valgevene NSV NKVD rahvakomissar Lavrenti Tsanava neile alluvate rahvakomissariaatide töötajatest ning operatsiooniks eraldatud NKVD piirivalvevägede operatiiv- ja poliitkoosseisust, Leningradi oblasti UNKVD-st ja NSVL NKVD keskaparaadist, arvestusega 50–70 inimest Ukraina ja 40–55 inimest Valgevene iga operatiivgrupi kohta. Operatiivgrup-

---

197 Marc Jansen & Nikita Petrov, Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, Stanford, 2002, 101.

198 Sõja ja rahu vahel II, 116.

199 С. Г. Филиппов, Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939-1941 гг. – *Репрессии против поляков*, 44–76, 44.

200 Sõja ja rahu vahel I, 341.

pide juhtide osas torkab silma, et Ukraina grupi nr 2 ülema asetäitjaks määrati hilisem ENSV julgeolekuminister Valentin Moskalenko. Rahvakomissaridel Serovil ja Tsanaval tuli teavitada nendest meetmetest ka Ukraina ja Valgevene parteijuhte Nikita Hruštšovi ja Panteleimon Ponomarenkot ning vastavate sõjaväeringkondade vägede juhatajaid. Kiievisse komandeeriti organiseerimistöö läbiviimiseks NKVD rahvakomissari asetäitja Vsevolod Merkulov ja Minskisse NSVL NKVD Eriosakonna ülem Viktor Botškov.[201]

15. septembri direktiiviga sätestas rahvakomissar Beria operatiivgruppide ülesanded. Operatiivgruppide juhid pidid asuma hõivatud linnades moodustatavate ajutiste valitsuste koosseisu. Suuremates linnades tuli operatiivgrupi liikmetest moodustada NKVD aparaat, mis pidi saama tulevase NKVD organi tuumikuks. Operatiivgruppidel tuli läbi viia järgmised meetmed:

1. Hõivata sideasutused, panna neid juhtima (NSV Liidule) ustavad inimesed;
2. Hõivata pangad ja rahandusasutused ja muud hoidlad, võtta arvele väärisesemed;
3. Osutada abi Punaarmee poliitosakondadele trükiasjandusega tegelevate asutuste hõivamisel ja lehtede trükkiandmisel;
4. Hõivata riiklikud arhiivid, esmajärjekorras Poola sandarmeeria (poliitilise politsei) ja Kindralstaabi 2. osakonna (sõjaväeluure ja -vastuluure) arhiivid;
5. Arreteerida ja kuulutada pantvangideks kohaliku aadli ja kapitalistide tähtsamad esindajad;
6. Arreteerida Poola "reaktsioonilisimad valitsusasutuste esindajad" – politsei, sandarmeeria, piirivalve, Kindralstaabi 2. osakonna ülemad, vojevoodid ja nende lähemad abilised, "kontrrevolutsiooniliste" parteide juhid (Poola aga ka ukraina rahvuslaste ja vene monarhistide organisatsioonide juhid);
7. Hõivata vanglad ning kontrollida üle kinnipeetavad, kelle seast Poola valitsusvastaste tegude eest kinnipeetavad vabastada, kasutades seda agentuuri värbamiseks ja poliittööks elanikkonna seas. Komplekteerida uued vanglajuhtkonnad ustavatest inimestest, pannes etteotsa NKVD töötaja;
8. Arreteeritute osas viima läbi nende süüasjade uurimist, mille käigus kindlaks tehtud "poliitiliste ekstsesside" ja avalike "kontrrevolutsiooniliste väljaastumiste" organiseerijad arreteerida;
9. Asuda looma agentuurvõrku eelkõige endise Poola riigiaparaadi, "suurkodanluse" ja poliitiliste parteide liikmete seas. Erilist tähelepanu tuli osutada informaatorite võrgu organiseerimisele ajalehetoimetustes, kultuuri ja haridusasutustes, toiduaineteladudes, sõjaväe staapides, tööliskaardis ja külakomiteedes;

[201] Приказ НКВД СССР № 001064 за 1939 год "Об оперативных мероприятиях в связи с проводимыми учебными сборами", 08.09.1939 – *Радянски органи державної безпеки: у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України*, Упоядники Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ, 2009, 42–45.

10. Selgitada välja ja arreteerida agent-provokaatorid (Poola võimude poolt värvatud agentuur), kasutades selleks ka äravõetud arhiivimaterjale;
11. Organiseerida avaliku korra kaitset, elutähtsate objektide valvet, tuletõrjet, samuti võitlust röövimiste, banditismi ja spekulatsiooniga;
12. Hõivata NKVD tööks sobivad hooned, organiseerida uurimise all olevate arreteeritute kinnipidamiseks sisevanglad;
13. NKVD teede-transpordi gruppidel organiseerida agentuur-operatiivtöö suuremates raudteejaamades, koos jaamade komandantide ja komissaridega organiseerida raudteeasutuste valve;
14. Võtta aktiivselt osa ajutise administratsiooni poolt rahvakoosolekute organiseerimisest, algatada agentuur-operatiivtöö neile vastu töötavate isikute väljaselgitamiseks ja represseerimiseks;
15. Võtta aktiivselt osa ajutise administratsiooni poolt tööliskaardi ja külakomiteede organiseerimisest, pöörates tähelepanu vaenulike "kontrrevolutsiooniliste ja provokaatorlike" elementide sisseimbumise tõkestamisele neisse asutustesse;
16. Vältida elanikkonnalt loomasööda ja toiduainete konfiskeerimist, ostes elanikkonnalt seda Nõukogude rublade eest.202

Oma aruannetes rääkisid NKVD juhid paari päeva pärast juba tuhandete inimeste, sh sõjavangide kinnivõtmisest. Probleemina kanti Beriale ette asjaolu, et partei- ja nõukogude (täitevvõimu organite) grupid ei olnud veel koos NKVD-lastega kohale jõudnud ja asunud täitma oma ülesannet – poliittöö läbiviimist, sh ajalehtede väljaandmist.[203] Siit nähtub, et Beria, kes vastutas sovetiseerimise esimeste sammude eest Poolas, nägi parteiorganitele ette eelkõige propagandistirolli. Sealjuures oli propagandaretoorika Poolasse tungimisel tuginenud nii klassivõitlusele kui rahvuslikule momendile.

1. oktoobril 1939 võttis Poliitbüroo vastu "vabastatud alade" sovetiseerimise plaani, mis sai tegevusjuhiseks Ukraina ja Valgevene parteiorganitele. Alles selles otsustati muuhulgas asuda kommunistlike parteiorganisatsioonide loomisele neil aladel. Nimetati ametisse ka Poliitbüroo volinikud, kellest hiljem said reeglina tulevaste partei oblastikomiteede esimesed sekretärid. Parteiaparaat komplekteeriti 1939. a novembris. Poliitbüroo otsusel tuli hakata parteisse võtma "eesrindlikke töölisi", kes olid abistanud sissetungijaid.[204] ÜK(b)P Keskkomitee poolt suunati kohapeale väikesearvulised kommunistide grupid, kelle ülesandeks oli luua uued võimuorganid ja murda vanad, "mobiliseerida" elanikkonda abistama Punaarmeed. Kommunistid osalesid ka peatselt alanud deporteerimistes.[205]

---

202 Директива НКВД СССР, 15.09.1939 – *Радянски органи державної безпеки*, 46–49.

203 Из доклада заместителя народного комиссара внутренних дел СССР и наркома внутренних дел УССР № 0036 о деятельности оперативно-чекистских групп на освобожденной территории Западной Украины, 19.09.1939 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой*, I, 88–90.

204 Sõja ja rahu vahel I, 343.

205 Филиппов, Деятельность органов ВКП(б), 45, 52.

Pärast Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina arvamist NSV Liidu (vastavalt Valgevene NSV ja Ukraina NSV) koosseisu, moodustati rahvakomissar Beria 1939. a 2. ja 6. novembri käskkirjadega vastavalt Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina NKVD organid. Uutes oblastites moodustati (operatiivgruppide baasil) UNKVD-d ja maakondades NKVD maakonnaosakonnad.[206] NKVD kogus informatsiooni kohaliku elanikkonna reageeringutest Nõukogude režiimi tegevuse kohta, edastades seda mh ka kohalikule parteivõimule.[207] Käivitus NKVD salajane agentuur-operatiivtegevus Nõukogude režiimi vastaste välja-selgitamiseks ja neutraliseerimiseks.[208] On väidetud, et ainuüksi Lääne-Ukrainas selgitas NKVD kättesaadud Poola eriteenistuste dokumentide alusel välja 500 selle endist agenti, kes kuulutati tagaotsitavateks ja kelle seast kinnivõetutest kasutati osa ümbervärvatutena ära agentuurtöös.[209] Tuleb aga arvestada, et tol perioodil tõlgendati "agendi" mõistet Nõukogude võimuorganite poolt üsna laialt.

Töömahukaimaks ülesandeks jäi NKVD organitele (sarnaselt operatiiv-gruppidele) massiliste arreteerimiste läbiviimine. Vene uurijad O. Gorlanov ja A. Roginski on jõudnud järeldusele, et Poolas 1939. a septembrist kuni 1941. a juunini toimepandud arreteerimised oli "massioperatsioon" ning teinud kind-laks, et suurim oli arreteeritute arv 1940. aastal.[210] Erinevatel andmetel arrete-eriti endistel Poola aladel sel ajal 92 000 kuni 110 000 inimest. Märtsis 1940 tegi rahvakomissar Beria Stalinile ettepaneku 18 632-st selleks ajaks arreteeritud isikust 11 000 hukata koos enamiku samal ajal sõjavangilaagrites peetavate Poola ohvitseride, politseinike, piirivalvurite jt-ga. Kokku hukati NKVD poolt märtsis-aprillis 1940 läbiviidud "Katõni massimõrva" all ajalukku läinud aktsioonis 21 857 inimest.[211]

Lisaks arreteerimiste rakendati laialdaselt ka "vaenlaste" perekonnaliikmete deporteerimist NSV Liidu sisealadele. Esimese küüditamise otsustas Poliitbüroo Beria ettepanekul 1939. aasta detsembris: veebruaris 1940 küüditati Krasno-jarski kraisse kokku 139 590 poolakat (poola asunike perekonnad). Kuna see külvas elanikkonna seas paanikat, võttis Poliitbüroo vastu otsuse, mille järgi tuli tõhustada propagandatööd, näitamaks küüditatuid kui "kulakuid" ja "nõukogude võimu õelamaid vaenlasi".[212] Samal ajal "Katõni massimõrva" ettevalmista-misega alustati ka hukatavate perekondade deporteerimise ettevalmistamist.

---

206 НКВД-МВД СССР в борьбе, 22–27.

207 Евгений Розенблат, Западные области Белоруссии в 1939–1941 годах: оккупация-воссоединение-советизация – *Западная Белоруссия и Западная*, 52–59.

208 Игорь Ильюшин, Антисоветское подполье в Западной Украине и НКВД в 1939–1941 годах – *Западная Белоруссия и Западная*, 380–405.

209 Зданович, Западный поход НКВД, 48–49.

210 О.А. Горланов, А.Б. Рогинский, Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. – *Репрессии против поляков*, 77–113, 97–99.

211 http://www.delfi.ee/news/paevauudised/valismaa/moskva-avalikustas-katoni-veresauna-dokumendid.d?id=30709423 (01.01.2012).

212 Sõja ja rahu vahel I, 345–346.

Rahvakomissar Beria käskkirjaga tuli need pered välja saata Kasahstani.[213] Kokku küüditati 1940. aasta esimesel poolel piirkonnast 278 000 inimest.[214]

1939. aasta oktoobris viidi NKVD-s sisse "nõukogudevastaste elementide" operatiivarvestuse ühtne süsteem.[215] Võib oletada, et just sellega seati sisse uus operatiivarvestuse liik: "natsionalistlike kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide osalised", milles esialgu domineerisid ukrainlased, kes tõenäoliselt oli vahistatud Poola operatsiooni käigus.[216]

Sõjas Poolaga osalenud operatiivgruppidega analoogiliselt moodustati NKVD operatiivgrupid 1939. aastal ka sõjas Soomega. Nii näiteks sai Leningradi sõjaväeringkonna NKVD eriosakonna ülema korraldusel moodustatud 11 operatiivtöötajast ja 20 punaväelasest koosnema pidanud operatiivgrupp 29. novembril 1939 ülesande pärast Terijoki asula hõivamist Punaarmee poolt saabuda kohale, võtta üle kõik riigiasutused: telegraaf, post, raadiosõlmed, kinnipidamiskohad, politseivalitsus jne, seada üles valve, võtta üle arhiivid ning valima välja kaks parimat hoonet Soome "rahvavalitsuse" paigutamiseks jne.[217] "Terijoki valitsusest" soome kommunisti Otto Wille Kuusineni juhtimisel pidi saama teatavasti uus Soome valitsus pärast riigi okupeerimist. Samal ajal moodustas enda alluvuses operatiivgrupi ka Leningradi oblasti UNKVD ülem.

Selle kohta, kas NKVD operatiivgrupid moodustati ka 1939. aasta septembris Eesti ja Läti hõivamiseks ettevalmistatava NSV Liidu relvajõudude operatsiooni raames, informatsioon tänapäeval puudub, kuid analoogia põhjal on see üpris tõenäoline.

1.2. Julgeolekuorganid ja EKP Eesti sovetiseerimisel 1940–1941

Aastatel 1940–1941 toimunud Baltimaade sovetiseerimiskatse käigus, mida Nõukogude ajalookäsitluses hakati nimetama "Nõukogude võimu taaskehtestamiseks" (Eestis viitega 1917. aasta sündmustele ja Eestimaa Töörahva Kommuunile aastatel 1918–1919) kujundati siin nii Nõukogude julgeoleku kui kommunistliku partei organisatsioon, mille "järjepidevust" rõhutati ka sõjajärgsetel aastatel. Mõlemal neist oli oma roll sovetiseerimisel, sh stalinistlike repressioonide läbiviimisel. Eesti sovetiseerimine 1940.–1941. aastal on ajaloo-

---

213 Указание НКВД СССР № 892/Б наркомам внутренних дел УССР и БССР "О выселении в Казахстан членов семей содержащихся в лагерях для военнопленных и в тюрьмах западных областей Украины и Белоруссии бывших офицеров польской армии, 07.03.1940 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой, I*, 158–161.

214 Sõja ja rahu vahel I, 346.

215 История советских органов, 309.

216 Мозохин, Право на репрессии, 470.

217 Приказание начальника Особого отдела ЛВО о создании оперативной группы, 29.11.1939 – *Зимняя война 1939–1940 гг. в документах НКВД*, Санкт-Петербург, 2010, 115.

kirjanduses leidnud küllalt põhjalikku kajastamist, mistõttu on alljärgnevalt keskendutud eelkõige partei- ja julgeolekuorganite suhete kirjeldamisele.[218]

1.2.1. Julgeoleku- ja parteiorganite moodustamine Eestis

Nõukogude julgeolekuorganite ja ÜK(b)P territoriaalorganite organiseerimine Eestis sai hoo sisse pärast NSV Liidu relvajõudude invasiooni juunis 1940. Käesolevaks ajaks lahtisalastatud arhiivimaterjali põhjal ei ole võimalik anda süstemaatilist ülevaadet eesti kommunistide koostööst Nõukogude julgeolekuorganitega, sealhulgas välisluurega 1920.–1930. aastatel NSV Liidus ja Eestis.[219] Antud teema vajaks eraldi uurimust, sest see on oluline aspekt mõistmaks tegureid, mis võisid mõjutada eesti kommunistide suhestumist Nõukogude julgeolekuorganitega ka käesolevas väitekirjas vaadeldaval perioodil.

Nii EKP kui julgeolekuorganite tegevus aktiviseerus Eesti Vabariigis põranda all nn "baaside ajastul". EKP liidriks sai aprillis 1940 Nõukogude Liidust 1938. aastal Eestisse saabunud Karl Säre.[220] Temale loovutas selle positsiooni kohalik kommunistide liider Hendrik Allik, kuna Säre esines Kominterni volinikuna (Kominterni välismissiooni tuleb pidada kolmest üheks Nõukogude luure haruks (Eestis) lisaks Vetšekaa/OGPU/NKVD välisluurele ja sõjaväeluurele).[221] Tallinnas tegutses samal ajal Nõukogude täievolilise esinduse diplomaatilise katte all NKVD välisluure salajane esindus ("legaalne residentuur") RJ vanemleitnant Vladimir Botškarjovi juhtimisel, kes oli Eestisse saadetud koos selle uue koosseisuga 1939. aasta septembris.[222] Peale Eesti hõivamist Punaarmee poolt nimetati Botškarjov Nõukogude Liidu saadikuks Eestis (kõrgema NKVD esindaja määramist saadikuks oli praktiseeritud ka juba 1937. aastal Mongoolias). Koos Nõukogude baasivägedega saabusid Eesti Vabariiki (nagu ka Lätisse ja Leetu) nende juures asunud NKVD eriosakonnad – RJ organid NSVL relvajõudude juures. Käesolevaks ajaks on eriosakondade tegevuse kohta andmeid minimaalselt. On infokilde, et näiteks Leedus tegelesid eriosakonnad mitte ainult Nõukogude relvajõudude üksuste julgeoleku tagamisega vaid ka välisriikide (eelkõige Saksa) eriteenistuste agentide kindlakstegemisega, ning viisid läbi ka "aktiivmeetmeid", näiteks infiltreerisid oma salaagendi Leedu kaitsejõududesse. Samuti koguti informatsiooni olukorrast

---

218 Vt näiteks: Ant, Eesti 1939–1941; Estonia 1940–1945; Sõja ja rahu vahel, II jt.

219 Mõningaid uusi uurimusi on mõningate selle teema aspektide kohta juba ilmunud, vt näiteks Reigo Rosenthal & Marko Tamming, *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*, Tallinn, 2010.

220 Valdur Ohmann, Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik – *Tuna* (2003) nr. 3, 64–77.

221 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 07.12.1950, ERAF.1.5.45, 12–14.

222 Allan Käro, *NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal*, Bakalaureusetöö, juhendaja ajalookandidaat Kaido Jaanson, Tartu Ülikool, 2008.

riigis.[223] Koos Nõukogude väeüksustega saabusid Eestisse ka nende koosseisus tegutsenud sõjaväe poliitorganid ja parteiorganisatsioonid.

Hiljemalt 1940. aasta juunis lähetati Eestisse NSVL NKVD operatiivgrupp eesotsas NSVL NKVD GUGB uurimisala ülema asetäitja RJ vanemleitnant Aleksei Škuriniga. Teistel andmetel saabus Škurin Eestisse komandeeringusse juba 1940. aasta maikuus, olles eelnevalt (alates märtsist 1940) tegutsenud NKVD operatiivgrupi juhina Tarnopoli (Ternopil) oblastis Poola kodanike arreteerimiste ja süüasjade vormistamise alal. Škurin oli partei liige alates 1925. aastast ja võetud tööle NKVD-sse 1937. a augustis.[224]

NKVD Eesti operatiivgrupi tegevusest on tänapäevalgi kättesaadavad vaid üksikud infokillud.[225] Võib oletada, et sõjategevuse olukorras oleksid operatiivgrupi ülesanded ja tegevusmeetodid Eestis olnud samad kui Poolas. Nüüd tuli aga siin tegutseda varjatult ja kasutada teisi meetodeid. Samuti kujunes mõneti erinevaks hiljem (alates 1940. aasta juuni lõpust) kolme NKVD operatiivgrupi tegevus Rumeenialt hõivatud Bessaraabias, kuna sealt Rumeenia võimud taandusid.[226] Põhilised ülesanded, sealhulgas riiklike julgeolekuasutuste juhtivametnike arreteerimine ning agentuuri hoogtöölik värbamine, olid aga igal pool samad. Tõenäoliselt oli operatiivgrupil ka oma osa "juunipöördes", kui Nõukogude ultimaatumiga sunniti välja vahetama Balti riikide valitsusi. Julgeolekuorganitel oli nendes sündmustes oluline roll ja selleks oli Riiga komandeeritud isegi Beria asetäitja Merkulov.[227]

Kuna Eesti alistus ultimaatumile, tuli NKVD operatiivgrupil tegutseda varjatult, kasutades selleks veel ametis olevate Eesti siseministeeriumi ja politseiasutuste "katet". Just siseministeeriumi juhtkond vahetati pärast "juunipööret" välja esimeses järjekorras seni illegaalselt tegutsenud kommunistide vastu, kellest mõnedki olid olnud Eesti Vabariigis karistatud riigivastase tegevuse eest (nn "vanad poliitvangid" või "vanglakommunistid"). Ilmselt arvestati siin lojaalsusmotivatsioonina lisaks kommunistlikule maailmavaatele ka nende soovi kätte maksta neile isiklikult põhjustatud kannatuste eest. Uuest, ministeeriumi "punasest" juhtkonnast (mille etteotsa pandi Nõukogude ettepanekul aastaid Nõukogude saatkonnaga kontaktis olnud Maksim Unt) sai NKVD operatiivgrupi ja selle ülema Škurini käepikendus, mis pidi tagama viimase tegevusele seaduslikkuse katte. Esimesed arreteerimised teostati Eesti Vabariigi kaitseseisukorra seaduse ja vastselt ametissemääratud kommunistist sisekaitseülema Harald Habermani formaalsete korralduste alusel.[228] Juulis 1940 nimetati

---

223 В.Н. Надтачаев, Военная контрразведка Беларуси: Судбы, трагедии, победы, Минск: Кавалер, 2008, 127.

224 Петров, Кто руководил органами госбезопасности, 940–941.

225 Sõja ja rahu vahel II, 414–416.

226 NKVD operatiivgruppide tegevusest Bessaraabias vt nt: Из докладной записки НКВД УССР в НКВД СССР о работе оперативно-чекистских групп на территории Бессарабии, 03.07.1940 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной I, Кн. 1*, 205–208.

227 Sudoplatov, *Erioperatsioonid*, 142.

228 Peeter Kaasik & Toomas Hiio, Political repression from June to August 1940 – *Estonia 1940–1945*, 309–318.

ametisse ka uus poliitilise politsei juht, Eesti põrandaalune kommunist ja "vana poliitvang" (niiviisi nimetati Eesti Vabariigis vanglakaristust kandnud kommuniste) Andrei Murro (EKP liige alates 1922). Murro nimetamisel politseitalituse direktoriks nimetati abidirektoriks samuti kohalik kommunist (EKP liige alates 1923) ja "vana poliitvang", Pärnu tööline Boris Kumm, kes oli olnud eelnevalt määratud Poliitilise politsei ülevõtmise otstarbel selle komissariks Pärnusse. Kumm ei olnud juhuslik valik: tema üheks süüdistuspunktiks Üle-Eestimaalise kommunistliku salaorganisatsiooni süüasjas ("149 protsessil") 1924. aastal oli olnud NSVL Liidu laevadelt kommunistliku kirjanduse saamine ja selle levitamine. See aga võis olla ainult Kummi NSV Liidu kontaktide avalikuks tulnud osa. Lisaks on ka andmeid Kummi suhtlusest Nõukogude luurega pärast vanglast vabanemist mais 1938.[229] Kumm oli ka "punase" siseministri Undi koolivend.[230]

Üleminekuperioodil oli esmaseks ülesandeks Poliitilise politsei ja sõjaväeluure dokumentide ülevõtmine ja salajase agentuuri kindlakstegemine. Ähvardused uue võimu vaenlaste vastu tõsteti "(töö)rahva" nimel üles juba "juunipöörde" esimestel päevadel. Üheks esimeseks sellekohaseks loosungiks oli, et riigiaparaat tuli puhastada "sõjaprovokaatoritest".[231]

Tollal veidi üle sajaliikmelise ning illegaalse EKP osa oli juunipöörde päevadel teisejärguline ja varjatud, sest ei sobinud Nõukogude taktikaga "seaduslikust" pöördest. EKP juhtkonda eesotsas "vana poliitvangi" Johannes Lauristiniga ja Karl Särega hakati nimetama nüüd EKP keskkomiteeks.[232] EKP tegevuse keelustamise tühistamine 4. juulil muutis selle ainsaks parteiks Eestis. Veel enne EKP legaliseerimist olid mõned kommunistid suunatud tööle kõrgematesse riigiametitesse ja jõustruktuuridesse.[233]

Järgmine etapp EKP ja NKVD organite moodustamisel algas Eesti NSV arvamisega NSV Liidu koosseisu ja Eesti NSV konstitutsiooni kehtestamisega. 25. augustil 1940, samal päeval Eesti NSV konstitutsiooni kehtivakskuulutamisega (milles oli valitsusasutusena sätestatud ka Eesti NSV Siseasjade rahvakomissariaadi (ENSV NKVD) moodustamine), määras Eesti NSV Ajutine Ülemnõukogu formaalselt ametisse ENSV valitsuse – Rahvakomissaride Nõukogu.

Eesti NSV valitsuse koosseisu nimetati siseasjade rahvakomissariks Boris Kumm. Enda määramisest ENSV siseasjade rahvakomissariks, st liiduvabariigi NKVD juhiks, sai Kumm teada vahetult enne Eesti NSV valitsuse koosseisu väljakuulutamist 25. augustil 1940 RKN esimehelt Lauristinilt ja see oli tulnud tema jaoks üllatusena.[234] Kummi olukord oli vastuoluline: ta oli NSV Liidust saabunud RJ "spetsialistide" jaoks eelkõige poliitiline figuur ja mitte opera-

---

229 Jaak Pihlau, Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas ENSV MGB välisluureülem GULAG-i arhipelaagi sattus – *Tuna* (2007) nr. 3, 99–110.

230 Kummi elulugu vt *Lisa 1* Elulood.

231 TASS-i kokkuvõte Tallinna sündmustest – *Päevaleht* (1940), 22. juuni.

232 Kuuli, Sotsialistid ja kommunistid, 71.

233 Sõja ja rahu vahel II, 205–206.

234 Boris Kummi mälestused 1938–1940 (vene k), 03.07.1951, ERAF.247.51.187, 6.

tiivjuht, samas parteikolleegidele EK(b)P KK büroos oli ta NKVD-lane, kelle ütlemisi ja tegemisi varjutas saladuseloor.

Sarnased "esindusfiguurid" paigutati ka Läti ja Leedu NSV NKVD juhtideks. Alfons Noviks oli põllutöölisena astunud Läti KP liikmeks 1932. aastal, olnud aastatel 1933–1938 kinnipeetav Riia keskvanglas ning vabastatud amnestiaga ning määratud juunis 1940 "punase" Läti julgeolekupolitsei Daugavpilsi piirkonna ülemaks, edasi Läti NSV NKVD rahvakomissariks.[235] Aleksandras Gudaitis-Guzevičius oli ajakirjanikuna astunud kommunistliku partei liikmeks 1927. aastal, töötanud lühikest aega Kominterni Leedu sektsioonis Moskvas ja 1932–1938 olnud kinnipeetav Leedu vanglates. "Juunipöörde" ajal oli ta määratud Leedu siseministri asetäitjaks, Leedu NSV moodustamisel Leedu NSV NKVD rahvakomissariks.[236] NSVL NKVD 2. veebruari 1941 käskkirjaga anti NKVD rahvakomissaridele Noviksile, Guzevičiusele ja Kummile "RJ vanemmajori" eriauaste, mis vastas kindralmajori sõjaväelisele auastmele või diviisikomissari poliitkoosseisu auastmele.[237]

29. augustil 1940 andis NSVL NKVD rahvakomissar Beria välja käskkirja ENSV NKVD organiseerimisest asukohaga Tallinnas (samal päeval anti analoogiline käskkiri ka Läti NSV NKVD moodustamiseks, Leedu NSV NKVD kohta tuli käskkiri 31. augustil).[238] Rahvakomissari asetäitjaks määrati senine NKVD operatiivgrupi ülem Škurin, kellest saigi siinse NKVD tegelik juht. Sarnaselt määrati NKVD juhid ka Lätis ja Leedus. See oli "vana" NSV Liiduga võrreldes erakordne süsteem, sest seal taolist "sirmi" ei kasutatud ja UNKVD ülemad kujutasid endast territoriaalorganite suveräänseid juhte, kes allusid vaid NSVL NKVD peakorterile. Kuid Baltimaades tuli "rahvarevolutsiooni" stsenaariumi järgimiseks pidada silmas teatud mängureegleid.

ENSV NKVD keskaparaat kujutas endast NSVL NKVD vähendatud mudelit allüksuste sama numeratsiooniga, millele allusid kohalikud (perifeersed) NKVD osakonnad (linna- ja maakonnaosakonnad/jaoskonnad). ENSV NKVD keskaparaadis oli ette nähtud 416 ametikohta, ENSV NKVD-s kokku 3272 ametikohta (sh kohalikud osakonnad, miilits, vanglad, tuletõrje, maanteedevalitsus, eriside jt).[239]

---

235 Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 320–321.

236 Samas, 158–159.

237 Kokurin, The Basic Activity Directions of the People´s Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941 – *Latvijas Vēsturnieku Komisias raksti, 11, Latvija Nacistiskās Vācijas Okupācijas Varā 1941–1945, Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga*, Riga, 2004, 150.

238 А. Кокурин, Органы НКВД-МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) 1939–1953 – *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб, Т. 3*, Москва, 2007, 254; Приказ НКВД СССР № 001067 "Об организации НКВД Эстонской ССР", 29.08.1940 – *НКВД-МВД СССР в борьбе*, 30.

239 Tollaste RJ organite struktuuri vt: Valdur Ohmann, Internal affairs and State security institutions of the ESSR in 1940–40 – *Estonia 1940–1945*, 297–307; *Sõja ja rahu vahel II*, 416–421. Kuna töös vaadeldava perioodi RJ organite struktuur erines sellest oluliselt, pole siinkohal aastate 1940–1941 struktuuri ära toodud.

Nagu NSV Liidu liiduvabariikide kommunistlikes parteides ja ÜK(b)P krai/oblastikomiteedes, hakkasid ka EKP juhtkonnas juhtival positsioonil tegutsema keskkomitee sekretärid eesotsas esimese sekretäriga ning keskkomitee büroo, mis oli moodustatud KK sekretäridest ja liiduvabariigi olulisematest juhtfiguuridest (valitsuse, Ülemnõukogu, riikliku julgeoleku, sõjaväe jm juhid). Eriline tähtsus parteiaparaadis oli KK esimesel sekretäril, kes oli pärast 1920. aastate lõpu NSV Liidu administratiiv-territoriaalset reformi liiduvabariiklikul/krai/oblasti tasandil kohalikuks kõrgemaks riigivõimu esindajaks (nii oli kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni).[240] Kuigi esimene sekretär oli kohaliku parteiaparaadi kõrgeim töötaja, olid temagi võimupiirid ahtad ning tema tegevus range keskvõimu kontrolli all. Otsuste läbisurumisel said esimesele sekretärile oluliseks oskused neid Moskvale põhjendada, oma sidemeid ära kasutada ja laveerida.[241]

1940. aasta 18. septembril tegi Poliitbüroo otsuse Leedu, Läti ja Eesti kommunistlike parteide keskkomiteede koosseisu ning keskkomiteede büroode (keskkomitee juhtorgan) moodustamise kohta. Keskkomiteede esimesteks sekretäriks nimetati vastavalt Antanas Sniečkus, Jānis Kalnbērziņš ja Karl Säre.[242] Julgeolekuorganitest hakkas EKP Keskkomiteesse kuuluma vastne ENSV NKVD rahvakomissar Boris Kumm. Kumm oli ainus rahvakomissar, kes sai ka EKP Keskkomitee büroo liikmeks. Lisaks siseparteilistele küsimustele tegi Keskkomitee büroo otsuseid ka täitevvõimu ja seadusandliku võimu küsimuste kohta, mille asutusi ning kaadrit kureeriti EKP Keskkomitee aparaadi poolt.

Säre tegi KK büroo istungil teatavaks KK aparaadi osakondade ja rahvakomissariaatide vahetu juhtimise jaotuse KK sekretäride vahel. ENSV NKVD pidi selle kohaselt (koos mõningate teiste, sh kohtu rahvakomissariaadiga) hakkama alluma Säre kui esimesele sekretäri juhtimisele, nagu ka NKVD-ga enim kokkupuudet omanud KK aparaadi struktuuriüksused nagu erisektor ja kaadriosakond.[243] EKP KK II sekretäriks sai samuti NSV Liidust komandeeritud Nikolai Karotamm, kes oli koos Särega aastatel 1928–1929 Eestis, väidetavalt Kominterni ülesandel, põrandaalust tööd teinud.[244] Repressiivaparaadi kureerimisülesandeid tal ei olnud, kuid ta pidi asendama Säret viimase äraolekul. Pärast Eestisse komandeerimist 1940. aasta juulis oli ta ajalehe Kommunist vastutav toimetaja, alates augustist EKP KK II sekretär. Karotamm kureeris eelkõige Põllutöö rahvakomissariaati ja keskkomitee põllumajandusosakonda aga ka rahandusküsimusi.[245] Pärast seda, kui esimene sekretär Säre sai 14. detsembril 1940 autoavariis vigastada, juhtis kuni 1941. aasta veebruari-

---

240 Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник, Сост. Ю.В.Горячев, Москва, 2005, 4.

241 Eesti ajalugu VI, 251.

242 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 82.

243 EK(b)P KK erisektor, EK(b)P KK büroo istungite protokollid nr 1–2 (II eks), 09.–12.09.1940, ERAF.1.4.2.

244 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 73–74. Karotamme elulugu vt: *Lisa 1* Elulood.

245 Eestimaa kommunistliku partei keskkomitee, 300–301.

kuuni EK(b)P KK büroo ja kogu parteiaparaadi tööd Karotamm. Ta kohustas NKVD rahvakomissar Kummi viivitamatult avarii uurimise lõpule viima ja kandma tulemustest ette Keskkomiteesse, samuti parandama KK sekretäride ja liikmete, valitsuse ja Ülemnõukogu presiidiumi liikmete valvet.[246] Jelena Zubkova hinnangul oli Karotamm kommunistlikus liikumises ja poliitikas juhuslik tegelane, kes sattus sinna asjade kokkulangemise ja oma avantüristlike kalduvuste tõttu.[247] Et Karotamm oleks olnud märkimisväärselt avantüristlikum kui teised administraatorid, ei ole siiski päriselt põhjendatud, kuid kindlasti oli ta oma ametikoha täitmiseks ettevalmistuseta ning seega ebakompetentne ja sõltus täielikult kõrgemalseisvatest "seltsimeestest".

8. oktoobril 1940 võeti Eesti, Läti ja Leedu komparteid Poliitbüroo otsusel ÜK(b)P liikmeteks. Säre juhtimisel oli EKP muudetud ÜK(b)P territoriaalseks allüksuseks ja hakkas kandma nimetust Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (EK(b)P). EK(b)P põhifunktsiooniks sai Nõukogude võimu toetajate koondamine ja juurdevõitmine läbi kommunistliku propaganda. Selle liikmed on jaotatud nelja gruppi eelkõige rahvuslikul printsiibil:

- Kohalikud eestlased
- Eesti venelased (ja muud mitte-eestlased)
- Venemaa eestlased (eristatavad on Eesti ja Venemaal sündinud eestlased)
- Venemaa venelased (ja muude rahvuste esindajad)248

Kohalike kommunistide seas eristuvad "vanad poliitvangid" (Eesti Vabariigis illegaalselt tegutsenud kommunistid, kes olid karistatud riigivastase tegevuse eest) ja "juunikommunistid" (1940. aasta "juunipöördes" osalenud prosovetlikud isikud, kes olid astunud parteisse alates selle legaliseerimisest juulist 1940[249]). ÜK(b)P poolt vaadatuna ei olnud aga neil olulist sisulist vahet, sest mõlemad võeti selle liikmeteks alles 1940. aastal, kuigi parteistaaži loeti "vanadel" EKP-sse astumise ajast alates, mis sai aluseks nende kui "vanade bolševike" suhtelisele autoriteedile parteiorganisatsioonis.

Rahvuslikul printsiibil eristamine on seletatav "põhirahvuste eelistamise" (*коренизация*) poliitikaga, mida rõhutati erinevatel NSV Liidu perioodidel.[250] Selle praktiline eesmärk oli keelelise instrumentaariumi kasutamine sotsialismiprojekti laiendamiseks impeeriumi äärealadele.[251] Eestis oli see poliitika vajalik

246 Выписка из протокола № 26 Об аварии автомашины тов. Сяре, 20.12.1940, ERAF.1.4.28, 95–96.

247 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 193–195.

248 Vt näiteks Kuuli, *Stalini-aja võimukaader*, 70.

249 "Juunikommuniste" on defineeritud ka teistmoodi, vt Liivik, Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile, 67.

250 Probleemi sõjajärgse Eesti kontekstis on käsitlenud D. Feest, Põlisrahvuste taaseelistamise poliitika Balti liiduvabariikides? Eestimaa Kommunistlik Partei pärast Teist maailmasõda – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 207–223, laiemalt on rahvusluse ja natsionalismi küsimusi NSV Liidus käsitletud nt raamatus Terry Dean Martin, *The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca, London, 2001, sh esitanud *korenizatsija* kronoloogilised etapid (lk 25–27).

251 Баберовский, *Красный террор*, 70.

taktikaliselt, ta oli möödapääsmatu sovetiseerimise esimeses faasis, kui tuli vähemalt näidata kohaliku elanikkonna toetuse taotlemist. Selle iseloomulikumaks võtteks oli eesti rahvusest kommunistide paigutamine avalikele juhtpositsioonidele, samal ajal määrates nende asetäitjatena tööle Nõukogude Liidu päritolu kaadrit, kes asutuste tööd tegelikult juhtisid. See seab küsimärgi alla kogu rahvuse rõhutamise sisulise külje.

Seetõttu oleks otstarbekam jagada EK(b)P liikmed mitte rahvuse vaid hoopis kodakondsusliku päritolu järgi Eesti kommunistideks ja Nõukogude Liidu kommunistideks. Eesti kommunistide all peetaks siin silmas seniseid (kuni augustini 1940) Eesti kodanikke (näiteks Kumm ja Lauristin) ja Nõukogude Liidu päritolu kommunistide all mõistetakse neid, kes ei olnud kunagi Eesti Vabariigi kodakondsusesse kuulunud (näiteks Škurin ja Käbin). Sama jaotus kehtiks ka tšekistide puhul. Kolmanda olulise grupina tuleks arvesse Eestist Nõukogude Liitu asunud kommunistid, st need, kes olid küll olnud Eesti kodanikud, kuid suundunud NSV Liitu (siia gruppi kuuluvad näiteks ka Säre ja Karotamm).

Võõrvõimu jaoks oli Nõukogude Liidu päritolu eestlasel rohkem ühist sama päritolu mitte-eestlase kui Eesti päritolu eestlasega. Nõukogude võim usaldas kõige vähem neid EKP-lasi, kes olid oma teadliku elu elanud Eesti Vabariigis ja olnud Eesti kodanikud, isegi arvestades, et nad olid oma kodakondsuse sisuliselt reetnud, nagu "vanad poliitvangid" või "juunikommunistid". Kremlis ei saadud kindel olla, et Eesti päritolu kommunistid ei hakka sovetiseerimise tegelikku palet näinuna "Eesti aega" tagasi igatsema. Nõukogude võim pidi sovetiseerimise algfaasis otsima toetust kohaliku elanikkonna enamuse seast ning ka "rahvarevolutsiooni" skeem nõudis järgimist. Seetõttu tuli ENSV valitsuse juhtpositsioonidele määrata Eesti päritolu kommunistid ning hakata neid kontrollima ja juhtima "kulisside tagant" EK(b)P Keskkomiteest.

Keda ENSV NKVD-sse tööle võeti? ENSV NKVD juhtivkaader määrati ametisse kahelt poolt: EK(b)P Keskkomitee poolt (Eesti päritolu kommunistid) ja NSVL NKVD poolt (Nõukogude Liidu päritolu tšekistid) suunatud isikutest. 20. septembri 1940 koosolekul kinnitas KK büroo rahvakomissar Kummi ettepanekul niiviisi ENSV NKVD 29 juhtivtöötajat.[252] EK(b)P KK bürool kinnitatud ametissemääramised puudutasid aga vaid NKVD juhtivtöötajaid. Tollase sisekaitseülema Habermani mälestuste kohaselt komandeeriti Leningradist kohale umbes 300 julgeolekutöötajat.[253] Need NKVD kogemustega spetsialistid jäid tooniandvaks kogu 1940–1941 perioodi vältel. Järk-järgult hakkasid nad välja tõrjuma esialgu keskaparaadi juhtivatele ametikohtadele paigutatud üksikuid kohalikke kommuniste.

ENSV NKVD töökeeleks sai vene keel. Keeleprobleemi ja lojaalsusnõuete tõttu oli raskusi kohalikku päritolu töötajate leidmisega. ENSV NKVD miilitsavalitsuse ülema Leonhard Klaaseri sõnul oli ÜK(b)P Keskkomitee võtnud

252 Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК), 31.08.1940–02.01.1941, ERAF.17SM.16.1.

253 Ant, Eesti 1939–1941, 136.

ammu seisukoha, et parteil tuleb aidata NKVD komplekteerimisel organitesse ühiskonna kõige paremaid ja proovitumaid inimesi.[254] 1941. aasta jaanuaris oli ENSV NKVD-s puudu kokku 150 töötajat ja kaadriülem Karl Hansson kirjutas EK(b)P Keskkomiteesse, et "Eestist leida meile vastavaid ja vene keele oskajaid teeb ülepääsemata raskusi". Seoses sellega palus NKVD EK(b)P Keskkomiteel kosta ÜK(b)P Keskkomitee ees, et see saadaks Eestisse NKVD-sse tööle eestlastest parteiliikmeid NSV Liidust.[255] Veel 15. mail 1941 palus EK(b)P KK seoses terava kaadripuudusega NKGB-s lubada ÜK(b)P Keskkomiteed neil teha kaadrivalikut eesti keelt oskavate Leningradi linna ja oblasti parteilaste ning komnoorte seas.[256]

Kui jätta arvestamata punaväed, siis olid just RJ organid EK(b)P võimuloleku peamine tugi ja kindlustaja ning neil oli Stalini näol tegemist ühise juhiga. Eesti NSV võimumehhanismi mõistmiseks tuleb ka arvestada, et Moskva vajas siin küll initsiatiivikat administraatorit ja käskude elluviijat, kuid mitte iseseisvat võimukeskust. Seetõttu kasutas Kreml kohapeal võimu killustamiseks paralleelseid käsuliine. Lisaks moodustati ka kohapealne kontrollinstitutsioon – ÜK(b)P KK ja NSVL RKN voliniku aparaat. Volinikuks määrati endine NKVD resident ja senine NSV Liidu diplomaatiline esindaja Botškarjov. Samuti toimiti ka Lätis ja Leedus.[257] Sisuliselt Eesti asevalitsejana tegutsenud Botškarjov konsulteeris vajadusel "Eesti kuraatoriks" kujunenud Poliitbüroo liikme Andrei Ždanoviga.[258] Viimane oli koostanud juba Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene sovetiseerimise kavad 1939. aasta oktoobris ja teda peetakse kogu Teise maailmasõja algaastate sovetiseerimise arhitektiks.[259]

EKP liikmete arv oli alates selle legaliseerimisest kiiresti (eelkõige just NSV Liidust saadetud parteilaste arvel) kasvama hakanud, kuid moodustas siiski tühise osa võrreldes Eesti territooriumil paiknevate NSV Liidu relvajõudude kommunistide hulgaga. 1. jaanuari 1941 seisuga oli 2036 EK(b)P liikme seas kaugelt suurema liikmete arvuga NKVD parteiorganisatsioon. Seal oli (koos miilitsaga, kuid ilma NKVD vägedeta, mille parteiorganisatsioon allus piirivalveringkonna poliitosakonnale) 418 parteilast, kusjuures 173 neist oli parteisse vastu võetud aastal 1940. Tegelikult pidi see arv olema isegi veidi suurem, sest Petserimaa parteiliikmete seas ei olnud NKVD-lasi eraldi välja toodud.[260] Seega moodustasid NKVD-lased sel ajal viiendiku EK(b)P

---

254 EK(b)P IV kongressi sõnavõttude stenogramm, 07.02.1941, ERAF.1.4.38, 136–137.

255 ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja kaadri alal K. Hanssoni kiri EK(b)P Keskkomiteele, 03.01.1941, ERAF.1.1.242, 242.

256 EK(b)P KK (büroo istungi) protokoll nr 8 § 23 "ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi kaadri valiku kohta", 15.05.1941, ERAF.1.4.78, 34.

257 Постановление СНК СССР №1745–711с 20.09.1940 Об аппаратах уполномоченных ЦК ВКП(б) и СНК СССР по Латвийской, Литовской и Эстонской ССР – *Võimatu vaikida I*, 686–687.

258 Eesti ajalugu VI, 174.

259 Oberländer, Instruments of Sovetization, 51.

260 Статистический о количестве членов и кандидатов ВКП(б) работающих в отдельных отраслях народного хозяиства и о количестве принятых в кандидаты партии за 1940 г. ЭССР, dateerimata, ERAF.1.1.95, 1.

liikmetest. Liiduvabariigi tšekistide ladvik (5 ohvitseri) hakkas kuuluma ka 1941. aasta veebruaris EK(b)P IV kongressil valitud keskkomitee (33 liiget ja 7 liikmekandidaati) koosseisu. Sealjuures valiti rahvakomissar Kumm KK liikmeks ainsagi vastuhääleta, samas kui enim vastuhääli (7) sai tema asetäitja Škurin, kes valiti KK liikmekandidaadiks.[261]

Kongressile järgnenud KK büroo istungil võttis KK esimeseks sekretäriks valitud Säre aga teravalt üles kongressil toimunud vahejuhtumi, kui mõningate delegaatide ettepanekute järgi tehti muudatusi EK(b)P juhtkonna poolt esitatud keskkomitee kandidaatide nimekirja. Nii taunis Säre ENSV NKVD töötajatest delegaatide Robert Hinno ja Viktor Tuulmetsa (viimane oli ENSV NKVD parteibüroo sekretär) tegevust, kellest üks esitas veel pärast KK liikmekandidaatide kandidaatide nimekirja kinnitamist sinna lisamiseks NKVD osakonnaülema Sergei Kingissepa ning teine tegi ettepaneku asendada nimekirjas Nigol Andresen NKVD rahvakomissari asetäitja Škuriniga. Need mõlemad muudatused võttis kongress ka vastu.[262] Veelgi enam ärritas Säret mõnede Punalipulise Balti Laevastiku sõjaväelastest delegaatide initsiatiiv Neeme Ruusi vastu, mis lõppes viimase keskkomiteesse mittevalimisega. Nii Andresen kui Ruus olid teatavasti ühed aktiivsemad "juunipöörde" läbiviimisel osalenud Eesti päritolu "juunikommunistid".[263] Säre taotlusel otsustas KK büroo vabastada oma ametikohtadelt 4 ametnikku, sh Tuulmetsa ja Hinno.[264] Samal kuul määrati aga viimased ametisse vastmoodustatud ENSV NKGB-s, kus nad Sisuliselt jätkasid sisuliselt endistel ametikohtadel. Seega ignoreeris NKVD EK(b)P juhtkonna otsest korraldust. NKGB ja NKVD taasühendamisel 1941. a suvel määrati Tuulmets taas NKVD parteibüroo sekretäriks.

NSVL ÜN Presiidiumi 1941. aasta 3. veebruari seadlusega eraldati NKVD-st riikliku julgeolekuga tegelevad üksused ja nende baasil moodustati Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB), Eestis vastavalt ENSV NKGB. Kuidas toimus ENSV NKGB rahvakomissari ametissemääramine ja milline oli EK(b)P juhtkonna roll selles? Kolm päeva pärast NKGB moodustamist tegid NSVL NKVD rahvakomissar Beria, ÜK(b)P KK sekretär Malenkov ja Beria asetäitja Merkulov Stalinile eriteate ettepanekutega NKGB territoriaalorganite juhtide kohta.[265] Liiduvabariikide NKGB rahvakomissarideks tehti ettepanek määrata enamasti senised NKVD rahvakomissarid, kuid näiteks Läti ja Leedu NSV-des hoopis senised rahvakomissaride NSV Liidust saadetud asetäitjad (Semjon Šustin ja Pjotr Gladkov), kuna rahvakomissarid oleksid jäänud oma senistele ametikohtadele. Poliitbüroos tehti otsus nii NKGB kui NKVD territoriaal-

---

261 Протокол № 2 Счетной комиссии 4-го сьезда КП(б)Э, 08.02.1941, ERAF.1.4.42, 4–6.

262 Sellest episoodist vt ka: Raid, Kas peremees, I, 59.

263 Andreseni kujunemisest "juunikommunistiks" vt Jaak Valge, Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad – *Looming* (2011) nr. 10, 1432–1450.

264 Протокол № 2 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 03.–06.03.1941, ERAF.1.4.62, 69–71.

265 Спецсообщение Л. П. Берии, Г. М. Маленкова, В. Н. Меркулова И. В. Сталину об утверждении Политбюро ЦК ВКП(б) назначении по наркомату госбезопасности СССР, 06.02.1941 – *Лубянка: Сталин и НКВД,* 235–238.

organite juhtide kohta 25. veebruaril.[266] NSVL NKVD 26. veebruari 1941 a. käskkirjaga määrati Leedu, Läti ja Eesti NSV NKVD-de rahvakomissarideks vastavalt RJ vanemmajorid Aleksandras (Gudaitis-) Guzevičius, Alfons Noviks ja Andres (Andrei) Murro.[267] Samal päeval määrati ametisse ka NKGB rahvakomissarid: RJ major Gladkov, RJ kapten Šustin ja RJ vanemmajor Kumm.[268] Vastne rahvakomissar Kumm kirjutas oma esimese käskkirja alla 3. märtsil, moodustades kuu aega varem välja antud NSVL ÜN Presiidiumi seadluse alusel ENSV NKGB ja määrates kindlaks selle struktuuri ning juhtivtöötajad.[269] EK(b)P KK bürool kinnitati Kumm ja Murro rahvakomissarideks alles 17. märtsil ning paluti ÜK(b)P Keskkomiteel "see otsus kinnitada".[270] Kuna see kinnitamine oli aga juba tehtud, andis ENSV ÜN Presiidium 26. märtsil seadluse ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi jaotamise kohta kaheks rahvakomissariaadiks (23 päeva pärast Kummi käskkirja), samuti seadlused Murro ja Kummi rahvakomissarideks nimetamise kohta (kuu aega pärast NSVL NKGB käskkirja). Need seadlused avaldati Eesti NSV Teatajas 29. märtsil.[271] 23. aprillil, pärast Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgu toimumist avaldati Eesti NSV Teatajas seadus eelmiste seadluste kinnitamise kohta.[272] Seega toimus julgeolekujuhtide ametissemääramine NSV Liidu juhtkonna otsusel ja EK(b)P juhtkonnal jäi vaid üle see oma formaalse otsusega see kinnitada, rääkimata ENSV "seadusandja" Ülemnõukogu puhtformaalsest rollist.

22. märtsil 1941 pandi EK(b)P KK bürool parteikongressi järgselt paika juhtimisvaldkondade jaotus ("KK sekretäride kohustuste jaotus"), mille kohaselt jäi repressiivaparaat – NKVD, NKGB, prokuratuur ja kohus – endiselt KK esimese sekretäri ehk Säre juhtimise alla.[273] EK(b)P KK osakondadest pidi NKGB-d kureerima hakkama sõjaline osakond, mis samuti allus esimesele sekretärile.[274]

Samal istungil tehti ENSV NKGB kohta resoluutses toonis otsus, milles viidati suurtele puudustele selle töös, samuti selle "vähesele sidemele rahvahulkadega" (loosung, mida julgeolekuorganite puhul sageli kasutati) ning eelkõige kohaliku kaadri osakaalu vähesusele, eriti pärast rahvakomissariaatide

---

266 Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б): повестки дня заседании 1919–1952: Каталог, Том 3. 1940–1952, отв. редакторы Г.М. Адибеков и К.М. Андерсон, Москва, 2001, 155.

267 A. Kokurin, The Basic Activity Directions, 141–153, 150.

268 Kummi ja Gladkovi teenistuskäiku vt: Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 145–146, 257–258. Noviksi teenistuskäigu kohta on sisse lipsanud eksitav viga, nagu oleks ta olnud alates 26. veebruarist 1941 Läti NSV NKGB rahvakomissar, tegelikult jäi ta edasi NKVD rahvakomissariks.

269 Приказ НКГБ ЭССР за 1941 г. № 001 05.03.1941 "Об организации Наркомата государственной безопасности ЭССР", ERAF.17SM.16.7, 1.

270 Протокол № 3 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 14.,17.,22.03.1941, ERAF.1.4.62, 102.

271 ENSV Teataja 1941, 34, 500–502.

272 ENSV Teataja 1941, 43, 649.

273 Протокол № 3 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 22.03.1941, ERAF.1.4.68, 114–115a.

274 Samas.

lahutamist. Büroo otsustas kohustada rahvakomissar Kummi pöörama EK(b)P KK kaadriosakonna kaasabil suuremat tähelepanu kohaliku kaadri kaasamisele. Lubamatuks loeti olukorda, kus NKGB ülemate asetäitjad tegutsevad möödaminnes oma ülemustest ja kohustati ülemaid võtma endale täielik juhtimine ja vastutus (Nagu eelpool näidatud, olid ülemateks määratud reeglina kohalikud tšekistikogemusteta kommunistid ja asetäitjateks kaadrijulgeolekutöötajad NSV Liidust). EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvad ametnikud (sinna hakkas aga kuuluma kogu NKGB keskaparaadi juhtiv- ning operatiivkoosseis kuni operatiivvoliniku abini välja, lisaks veel ka kohalike osakondade ning transpordiorganite juhtkond[275]) tuli esitada ametissekinnitamiseks EK(b)P Keskkomiteele.[276] NKGB töö puuduste sisu ei olnud täpsemalt kirjeldatud, nendeks võisidki olla eelpoolnimetatud juhtimisprobleemid. Otsust võib hinnata kui katset allutada NKGB parteivõimu (eelkõige Säre) juhtimisele ja kontrollile, kasutades selleks ka Eesti päritolu kommunistide positsiooni tugevdamist julgeolekuorganites. Nomenklatuuri kuuluvate ametnike kinnitamist asuti ka läbi viima ning sõja alguseni jõuti ametisse kinnitada osakonna- ja jaoskonnaülemad.

1.2.2. Nõukogude repressioonid ning julgeoleku- ja parteiorganite roll nende läbiviimisel

Vaenlasgruppide kohta hakati eesti bolševike poolt peagi kasutama Nõukogude Liidus levinud väljendeid "rahvavaenlane" ja "klassivaenlane" ning Stalini eeskujul võeti kasutusele retoorika klassivõitluse teravnemisest. Ühes esimeses EK(b)P KK büroo otsuses öeldi muuhulgas, et mittepiisavalt energiliselt viiakse läbi nõukogude aparaatide (st täitevvõimu asutuste) tugevdamist ja puhastamist võõrastest elementidest, samuti tuli energilisemalt läbi viia klassivaenlase agentide paljastamist ja töötajate mobiliseerimist võitlusele klassivaenlase rünnakutega ettevõtetes.[277] Säre seisukoht olevat Hendrik Alliku arvates olnud tollal siiski selline, et avalikult ajakirjanduses klassivõitluse küsimusi ei kajastataks, et mitte ärritada kodanlust ja tõmmata kaasa sotsiaaldemokraate.[278] Partei häälekandjas Kommunist aga rõhutati 1940. aasta septembris vajadust anda vastulöök nendele, kes räägivad, et klassivõitlus Eestis on vaibumas.[279]

ÜK(b)P KK ja NSVL RKN volinik Botškarjov rääkis EK(b)P IV kongressil:

> "Peame täpselt kujutlema, missugused vormid võtab klassivõitlus meie uues vabariigis. [...] Klassivaenlane ütleb mõnikord: "Ära puutu minusse, siis ei puutu mina

[275] EK(b)P KK (büroo istungi) protokoll nr 7 § 14a "Ametikohtade nomenklatuur, mille töötajad kuuluvad kinnitamisele EK(b)P KK poolt", 08.05.1941, ERAF.1.4.73, 210–218.

[276] EK(b)P KK otsus nr 3 "Kaadri jaotamise kohta riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissariaatide vahel", 22.03.1941, ERAF.1.4.68, 173.

[277] Протокол № 16 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 31 октября 1940, ERAF.1.4.1, 61.

[278] Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 07.12.1950, ERAF.1.5.45, 15.

[279] Ant, Eesti 1939–1941, 131.

sinusse". Mõned seltsimehed satuvad selle õnge otsa. Nad oletavad, et ei tarvitse rünnata, kui klassivaenlane on nurka pugenud ja vaikib. See on täiesti väär. Meie ülesandeks pole asuda kaitse või vaatlevale positsioonile, vaid sõjakale, rünnakupositsioonile."[280]

Paradoksaalsel kombel oli just "ära puutu minusse..." sõnastuses seisukohti väljendanud juunikommunist Hans Kruus, millest oli ka EK(b)P Keskkomiteesse ja tõenäoliselt ka Botškarjovile ette kantud.[281] Botškarjov puudutas ka kodanlikku natsionalismi kui klassivaenlase – kodanluse-ideoloogiat:

"See on üks tõsisemaid küsimusi. Tuleb asuda ajaloolise mineviku ümberhindamisele. Ei tohi unustada ajalugu. […] Vähe aega pühendatakse meie kirjandusliku mineviku ja nende doktriinide ümberhindamisele, mis kodanlus on siin istutanud. Võitlust natsionalismiga peab pidama ajalooliste materjalide põhjal. [...] Tuleb tõestada, et kodanlikud natsionalistid ei teinud midagi Eesti rahva tõelise kultuuri arendamiseks. [...] Natsionalismi mürk on ajanud sügavad juured, eriti noorsoo keskel. [...] Peame õpilased ja üliõpilased võtma oma juhtimisele, vabastama nad kodanliku natsionalismi illusioonidest ja näitama, et tõeliselt arenenud kultuur, rahvuslik vormilt ja sotsialistlik sisult, võib olla ainult nõukogude võimu juures, meie partei juhtimisel."[282]

Tegelikkuses oli klassivõitlus ja võitlus rahvavaenlastega eelkõige kattevarjuks repressioonide läbiviimisel, mis olid analoogilised Poola hõivamisel toimunule. Repressioonid algasid juba 1940. aasta juunikuus arreteerimistega, mis olid suunatud Vene monarhistide, endiste Poola ohvitseride, Eesti poliitilise politsei ja sõjaväeluure ning kõrgemate riigiametnike vastu. Riigiarhiivis on säilinud vähemalt 300 isiku süüasja toimikud, kes arreteeriti 1940. aasta juunist kuni augustini, st enne ENSV NKVD moodustamist. Arreteeritud anti NKVD operatiivgrupi käsutusse.[283] ENSV NKVD moodustamisel arreteerimised üha intensiivistusid.

Oluliseks verstapostiks Nõukogude repressiivpoliitika läbiviimisel oli Nõukogude kriminaalseadustiku – Vene NFSV Kriminaalkoodeksi (KrK) ja Kriminaalprotsessi koodeksi – kehtestamine Eesti NSV-s 1940. aasta 16. detsembril.[284] Vene NFSV KrK eriosa riiklike kuritegude peatüki esimese alapeatüki moodustasid "kontrrevolutsioonilised" ehk revolutsioonivastased kuriteod. Mõiste "kontrrevolutsioonilised kuriteod" põhines bolševike ideoloogial ja pärines 1920. aastatest, kui ta lisati kriminaalkoodeksisse, et kriminaliseerida režiimi vastased ja teisitimõtlejad ning anda poliitilistele repressioonidele

---

280 EK(b)P IV kongressi sõnavõttude stenogramm, 07.02.1941, ERAF.1.4.38, 102–103.

281 EK(b)P Tartumaa komitee informatsioon Keskkomiteele, 21.11.1940, ERAF.1.1.55, 10.

282 EK(b)P IV kongressi sõnavõttude stenogramm, 07.02.1941, ERAF.1.4.38, 107.

283 Sõja ja rahu vahel II, 437–440.

284 *VNFSV kriminaalkoodeks: muudatustega kuni 15.novembrini 1940,* Tallinn, 1941. Sama koodeksi järgi menetleti aga süüasju ka veel enne koodeksi ametlikku kehtestamist.

"seaduslik" kate. Just kontrrevolutsiooniliste kuritegudena käsitleti ka näiteks Eesti poliitikute ja ametnike tegevust tagasiulatuvalt iseseisvusajal. Vene NFSV Kriminaalkoodeks kehtis Eesti NSV-s kuni 1961. aastani. Kokku oli Eesti Represseeritute Registri Büroo poolt nimeliselt kindlaks tehtud 1940. a ja 1941. a arreteeritute arvuna vastavalt 1321 ja 8535, kokku 9856 inimest, mis on edaspidi kasvanud.[285] Siin on valdavas osas arvestatud just neid, kes hiljem "kontrrevolutsioonilistes kuritegudes" süüdi mõisteti ja karistati.

NKVD otsis reetureid ka kommunistide endi seast, nimetades neid "provokaatoriteks". Et parteiliikmeid võis vastavalt 1938. aasta 1. detsembri määrusele "Arreteerimiste kooskõlastamise korrast" arreteerida ainult kooskõlastatult kohalike parteiorganitega, sisaldavad nende toimikud ka vastavaid Säre allkirjaga resolutsioone. 1940. novembris arreteeriti endise Poliitilise politsei töötaja Artur Nõgu antud tunnistuste põhjal ametiühingutegelased ja endised illegaalsed kommunistid Evald Priks, Juhan (Joann) Rahanik, Alfred Maasing ja Johannes Koovits, kahtlustatuna poliitilise politsei informaatoriks olemises. Muuhulgas oli Nõgu andnud sarnase tunnistuse ka "juunikommunist" Andreseni vastu, kes kuulus tollase ENSV administratsiooni ridadesse, kuid tollal seda "käiku" ei antud. Rahvakomissar Kumm teatas Priksi kohta olemasolevast informatsioonist Särele, kes kirjutas teatele resolutsiooni "Nõus Priksi arreteerimisega".[286] Sarnased teated olid ka Rahaniku jt kohta. Koovitsa toimikus sisaldub tema arestile vahetult eelnenud Kummi teade Koovitsa kahtlustuste kohta, millele Säre on kirjutanud resolutsiooni "arreteerida".[287] Ka NKVD endi ridadest arreteeriti endisi Poliitilise politsei kommunistidest agente (nt NKVD sekretariaadi ülem Nikolai Härms ja miilitsavalitsuse ülem Edgar Petree). Kõik nad mõisteti süüdi "kontrrevolutsioonilistes kuritegudes".

Oluliseks tähiseks partei ja julgeolekuorganite koostööl kujunes 1941. aasta **juuniküüditamine**. See oli Nõukogude juhtkonna korraldusega Eestis, Lätis ja Leedus 13.–17. juunil 1941 läbiviidud "massioperatsioon" vaenlaskategooriate arreteerimiseks ning toimetamiseks NSV Liidu territooriumile ja nende perekondade asumisele saatmiseks NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse. Rahvakomissar Merkulovi aruande järgi represseeriti selle operatsiooni tulemusena kokku 40 178 inimest, kellest 14 467 arreteeriti ja 25 711 deporteeriti (Eestis olid need arvud vastavalt 9156, 3178 ja 5978). Operatsiooni alla käivatest kategooriatest moodustas enamiku nende riikide poliitiline ja majanduslik eliit, riigiametnikud ja ohvitserid, kuid samas arreteeriti ka kriminaalset elementi (u 15% arreteeritute koguhulgast) ja deporteeriti prostituute (u 3% deporteeritute üldarvust).[288]

---

285 Sõja ja rahu vahel II, 442.

286 ENSV siseasjade rahvakomissari teade, 19.10.1940, ERAF.130SM.1.6834, 81–82.

287 ENSV siseasjade rahvakomissari teade, 20.11.1940, ERAF.130SM.1.6835, 41.

288 Докладная записка наркома государственной безопасности СССР Меркулова Сталину, Молотову и Берии об окончательных итогах операции по аресту и выселению антисоветского элемента из Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, 17.06.1941 – *История сталинского ГУЛАГа: конец 1920-х–первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т., Том 1, Массовые репрессии в СССР*,

Juuniküüditamist organiseeris Eestis ENSV NKGB koos NKVD-ga ja küüditamise läbiviimisest võttis osa mitte ainult EK(b)P juhtkond, vaid valdav enamus tollastest partei liikmetest ja teistest Nõukogude võimu toetajatest ehk aktiivist. Uuemates teemakäsitlustes on oletatud, et Eesti NSV tasandil kavandati küüditamisoperatsiooni teostamist EK(b)P KK büroo sellekohastel istungitel, mille materjale pole küll siiani leitud.[289]

NSVL NKVD rahvakomissari Beria ja NKGB rahvakomissari Merkulovi esitatud ÜK(b)P KK ja NSVL RKN ühismääruse projektis seisid ülesandena küüditamise läbiviimiseks Eesti, Läti ja Leedu parteikeskkomiteedele ning rahvakomissaride nõukogudele tagada koos NSVL NKGB-ga küüditamismeetmete juhtimine ning välja töötada ja otsekohe ellu viia meetmed madalama tasandi partei- ja riigiaparaadi tugevdamiseks.[290]

Juuniküüditamise ettevalmistamist ja läbiviimist juhtis liiduvabariiklikul tasandil Operatiivstaap (esimees: NKGB rahvakomissar Kumm, liikmed NKVD rahvakomissar Murro, NKGB rahvakomissari asetäitja Škurin, NKGB rahvakomissari asetäitja Venjamin Gulst ja NKGB osakonnaülemad Rudolf James ja Boris Gavrilevitš). Maakondades olid juhtimiskeskusteks maakondlikud kolmikud – "troikad", mida juhtis NKGB kohaliku osakonna ülem ja kuhu kuulusid NKGB ja NKVD töötajad.[291] Ei troikades ega operatiivstaabis parteiorganite esindajaid ei olnud.

Kohalike parteikomiteede juhid andsid operatsioonist partei liinis aru KK sekretär Särele.[292] Operatsiooni läbiviimise tööjaotusest maakondades loob ettekujutuse Petseri maakonna näide maakonna parteikomitee sekretäri aruande põhjal:

> "Kogu kontrrevolutsioonilise elemendi kinnivõtmise töö toimus NKGB maakonnaosakonna, NKVD maakonnaosakonna, täitevkomitee ja EK(b)P maakonnakomitee tihedas kontaktis. Igaüks nendest organisatsioonidest tegutses varem väljatöötatud plaani järgi, täpselt täites oma kohustusi:
>
> 1. RJRK [NKGB] maakonnaosakond juhtis kogu operatiivtööd;
> 2. SARK [NKVD] maakonnaosakond töötas täies koosseisus RJRK ülesannete kohaselt;

ответственный составитель И. А. Зюзина, ответственные редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко, Москва, 2004, 404–405.

289 Meelis Maripuu & Peeter Kaasik, Deportations of 14 June 1941 – *Estonia 1941–1945*, 363–390, 368.

290 NKVD rahvakomissari Beria ja NKGB rahvakomissari Merkulovi Stalinile esitatud ühismääruse projekt koos kaaskirjaga küüditamise läbiviimiseks Leedu (Läti ja Eesti) NSV-s, 16.05.1941 – *Sõja ja rahu vahel II*, 729.

291 ENSV riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissari ühine käskkiri Nr 0053/0051 väljasaatmiseks maakondlike "troikade" moodustamiseks, 04.06.1941 – *Sõja ja rahu vahel, II*, 736–738.

292 Vt: EK(b)P maakonna- ja linnakomiteede aruanded juuniküüditamisest ning teated Vabadussõja mälestussammaste kõrvaldamisest, juuni 1941– *Kultuur ja Elu* (1998), nr. 3.

3. Maakonna täitevkomitee kindlustas kogu ürituse transpordiga. [...];
4. EK(b)P maakonnakomitee lähetas maakonna ja linnaaktiivist 112 inimest ÜK(b)P liikmeid ja liikmekandidaate (arvestamata RJRK ja SARK töötajaid)."[293]

Küüditamisele kuuluvate inimeste väljavalimisest parteiorganid osa ei võtnud, ettepaneku arreteerimiseks/väljasaatmiseks tegi NKGB operatiivtöötaja, nõusoleku andis (sisuliselt otsustas küüditamise) maakondlik NKGB ja NKVD "troika" ning otsuse kinnitas Operatiivstaap.

Saksa-Nõukogude sõja puhkemine 22. juunil 1941 katkestas Eesti "rahuliku" sovetiseerimise, muutes aga poliitilise vägivalla veelgi akuutsemaks. Piisab vaid mainida selliseid juhtumeid nagu hukkamised Tallinnas, arreteeritute mõrvamine Tartu ja Viljandi vanglates ja Kuressaares, juuliküüditamine Lääne-Eesti saartel, hävituspataljonide terror jne.[294] Seoses sõja puhkemisega ühendati NKGB taas NKVD-ga ja komplekteeriti ka ENSV NKVD koosseis.[295] EK(b)P juhtkonnale jäi sõjaaja tingimustes eelkõige sõjaväevõimude abistaja roll. 24. juunil moodustati EK(b)P KK büroo otsusega vabariiklik (operatiiv)staap. 11. juulil moodustati selle asemel NSVL Riikliku Kaitsekomitee eeskujul ENSV Vabariiklik Kaitsekomitee, kuhu kuulusid Säre (esimees), Johannes Lauristin (esimehe asetäitja) ja liikmed: Botškarjov, Karotamm ja Kumm. ENSV Kaitsekomitee pidi sidemes sõjaväevõimudega organiseerima kindlustuste ehitamist, kogu tööstuse allutamist kaitsevajadustele, tööstusasutuste ja materiaalsete väärtuste sh toiduainete "evakueerimist", mitteevakueeritavate väärtuste sh tööstus- ja infrastruktuuriasutuste hävitamist, hävituspataljonide organiseerimist jne. Miilitsa ja NKVD poolt ning parteiorganite abil viidi tööleilmumiste suhtes sisse range kontroll.[296]

Karotamm märkis oma ettekandes Ždanovile, et üks juhtum, kus sakslaste edasitungiga seoses tekkis paanika, oli just NKGB rahvakomissariaadis, kui osa sellest viidi äkki üle Tallinnast Narva.[297] Siiski tõdes ta, et NKGB ja NKVD tegid ära suure töö korra ja julgeoleku tagamisel, eriti Tallinnas. Suureks veaks pidas Karotamm vangide mahalaskmist Tartus. Küüditamiste ja arreteerimiste kohta Lääne-Eestis ütles Karotamm:

"Meie NKVD viis parteiaktiivi kaasabil Punalipulise Balti Laevastiku sõjanõukogu ettepanekul läbi tagala puhastuse Saaremaal ja Hiiumaal (juulikuus). Seal esines vigu. NKVD ei teadnud hiljem, mida teha osa inimestega, kellel ei olnud kindlaks

293 EK(b)P Petseri maakonnakomitee sekretäri Ovsjannikovi aruanne EK(b)P KK sekretärile Särele rakendatud meetmetest kontrrevolutsiooniliste elementide kõrvaldamisest 13. ja 14. juunil 1941 a, 15.06.1941 – *Kultuur ja Elu* (1998), nr. 3 (453), 22.

294 Vt näiteks *Punane terror*, koostanud Mart Laar ja Jaan Tross, Stockholm, 1996.

295 Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1941 г. по личному составу высланные в Отдел кадров. Штатная расстановка НКВД ЭССР с 15. 08. 1941 г., 11.08.1941–22.08.1941, ERAF.17SM.16.4.

296 Докладная записка секретарю ЦК ВКП(б) Жданову об обороне ЭССР и в частности гор. Таллина, 14.09.1941, ERAF.1.1.190, 8.

297 Samas, 20–21.

tehtud mingit süüd. Osa saartelt väljaviiduid saadeti pärast sinnasamasse tagasi. [...] **Me** viisime läbi rida tõsiseid meetmeid tagala puhastamisel."[298]

Karotamm üritas ennast positsioneerida eristuvalt sõjaväevõimudest, kes tema sõnul olid passiivsed, taganesid, ei soovinud Eesti NSV-d kaitsta ja nõudsid Eesti infrastruktuuri hävitamist (8. armee sõjanõukogu liige diviisikomissar Sergei Šabalov nõudnud koguni kõigi sakslaste teele jäävate külade ja linnade hävitamist)[299]. Karotamm pidas oma elu lõpuaastail enda teeneks, et oli päästnud Eesti Stalini direktiivi täitmisest, mille kohaselt tuli "muuta Eesti NSV kõrbeks, et vaenlane leiaks siis eest palja maa".[300] Kokkuvõtteks kirjutas Karotamm, et "NKVD [st julgeolekuolekuorganite] töö tugevdamisest ja poliitilise juhtimise tugevdamisest selle rahvakomissariaadi üle on meil tulevikus, peale Eestis nõukogude võimu taastamist, tarvis eriti tõsiselt mõtelda."[301]

1.2.3. Hinnangud julgeolekuorganite ja partei suhetele

Parteisiseses retoorikas jutustati Eestis ÜK(b)P KK ametnike poolt, et partei (keskkomitee) peab juhtima kogu liiduvabariigi elu (sovetiseerimist), sealhulgas ka RJ organeid, kellega peab olema hea side, samamoodi peab kohalik (linna või maakonna) parteikomitee juhtima elu oma maakonnas. Maakondade ja linnade parteikomiteede sekretäride nõupidamisel 25. septembril 1940 võttis sõna "ÜK(b)P esindaja", kes muuhulgas rõhutas, et "Parteil (tuleb) juhtida kõike ja õppida tundma inimesi, partei peab olema peremees."[302] Sarnasel koosolekul 3. oktoobril 1940 rääkis samuti "ÜK(b)P esindaja", et "side maakonna- ja linnakomiteede ning siseasjade rahvakomissariaadi asutuste vahel on nõrk. Peab loodama tugev side. NKVD allub EK(b) parteile, mispärast see peab andma head informatsiooni parteile."[303]

Tegelikkuses oli olukord siiski teistsugune. Huvipakkuvaid seisukohti tollastest EK(b)P ja julgeolekuorganite suhetest leiab 1945. aastal "SMERŠ"-i poolt Berliinist saadud Saksa Riigi julgeoleku peaameti (*Reichssicherheitshauptamt*) dokumentide hulgast leidunud Karl Säre ülekuulamisprotokollidest.[304] Säre kohta teatas "SMERŠ", et too andis sakslastele välja kogu partei põrandaaluse, mille tulemusel need arreteeriti. Ta rääkis sakslastele, et NKVD-d

298 Samas, 19–20.

299 Samas, 3.

300 Karotamm – Kruusile, 25.07.1965, ERAF.9607.1.119, 3–4.

301 Докладная записка секретарю ЦК ВКП(б) Жданову об обороне ЭССР и в частности гор. Таллина, 14.09.1941, ERAF.1.1.190, 22.

302 Maakondade ja linnade EK(b)P komiteede sekretäride ühine nõupidamine, protokoll nr 2, 25.09.1940, ERAF.1.4.29, 11.

303 Maakondade ja linnakomiteede sekretäride nõupidamine, protokoll nr 3, 03.10.1940, ERAF.1.4.29, 18.

304 Nikita Petrovi konverentsiettekanne "Дела и люди советской госбезопасности в Эстонии в 1940–1941" (EMI valduses) tugines "SMERŠ"-i ülema V. Abakumovi kirjale № 799/A 9. augustist 1945 Stalinile, Molotovile ja Beriale, millele olid lisatud Berliinist leitud dokumentide tõlked.

tuli pärast juunipööret üles ehitama Moskvast saadetud Škurin, keda iseloomustas suure silmakirjatseja, rumala ja südametu inimesena. Koos temaga tuli NSVL Liidust kohale mitusada tšekisti. Siseminister Unt ja tema abi Harald Haberman olevat Särele kaevanud, et nad ei tea, mida tšekistid teevad. Säre rääkinud sellest Botškarjovile, kes olevat vastanud, et NKVD asjadesse ei tohi ennast segada. Säre ütles, et NKVD aparaat koosnes 90 protsendi ulatuses mitte-eestlastest või eestlastest, kes olid saadetud kohale Leningradist ja Moskvast. ENSV NKVD rahvakomissar Kumm ei olnud iseseisev figuur, vaid faktiliselt täitis Škurini korraldusi. Särel tuli Škuriniga palju kohtuda ja viimase suust kuulnud ta hulgaliselt huvitavaid seisukohti tšekistide erilisest positsioonist võimusüsteemis. Nii oli Škurin kinnitanud, et NKVD ei allu mitte Poliitbüroole, vaid vahetult Stalinile. Kõrvutades Säre tollast juttu muude andmetega, tuleb nõustuda selle tõepärasusega, kuigi tema eesmärgiks ei olnud kindlasti esile tuua oma juhtivat osalust sovetiseerimises ja repressioonides.

Samalaadseid võimukonflikte esines ka kohalikul tasandil. Jaanuaris 1941 kirjutas EK(b)P Petseri maakonnakomitee sekretär Aleksei Ovsjannikov EK(b)P Keskkomiteesse oma konfliktist NKVD maakonnaosakonna ülema Afanassi Ostapišenkoga, kes tegeles "ahnitsemisega, elas teiste organisatsioonide arvelt ja tundis ennast piiramatu diktaatorina".[305] Pärast asja kohapeal kontrollida laskmist saatsid Säre ja Kumm Petserimaa parteikomiteesse ühise kirja, kus nõudsid seltsimeheliku õhkkonna loomist Ostapišenko ja Ovsjannikovi vahel ning kirja ettekandmist partei maakonnakomitee koosolekul.[306] Maakonnakomitee arutas kirja ja luges need juhtnöörid õigeteks ja nimetatud seltsimeeste suhted nüüd normaalseteks.[307]

EK(b)P juhtkonnal ei jäänudki muud üle kui teha RJ organitega koostööd ja oodata Moskvast sellekohaseid suuniseid. Kõige tõenäolisemalt edastati olulisimad neist suulisel teel ja nende sisu kohta saab aimu üksnes kaudsete allikate põhjal.

Pärast evakueerimist Tallinnast Leningradi saadeti ENSV NKVD 1941. aasta novembris laiali. Selle isikkoosseis määrati tööle NKVD eriosakondadesse või territoriaalorganitesse, osa eestlastest mobiliseeriti formeeritavasse Punaarmee eesti rahvuskorpusesse.[308] Juba 1941. aasta lõpul asus EK(b)P KK sekretär Karotamm analüüsima Eesti sovetiseerimise kogemusi 1940.–1941. aastal, et kasutada neid tulevikus, kui Nõukogude võim peaks taas kehtestatama. Ta palus rahvakomissariaatide jt ENSV keskasutuste töötajatel endale saata ülevaated tehtud tööst ja ettepanekud edaspidiseks. Oma täiesti salajases ülevaates ENSV NKVD tööst tunnustas Boris Kumm EK(b)P KK abi just kaadri komplekteerimisel. Puuduste osas nimetas Kumm: väheste kogemustega

---

305 Информация, 08.01.1941, ERAF.1.1.212, 1–10, 4.

306 Säre, Kumm – EK(b)P Petserimaa Komiteele, 23.05.1941, ERAF.1.1.212, 28.

307 Выписка из протокола №20 заседания Петсерского Укома КП(б)Э от 28 мая 1941, ERAF.1.1.212, 30.

308 Докладная записка МГБ ЭССР секретарю ЦК КП(б)Э Каротамм "О работе органов государственной безопасности ЭССР за период 1940–1941 г.г. и 1944–1948 г.г.", 16.10.1948, ERAF.1.47.38, 136–162.

töötajaid, NSV Liidust komandeeritute kohalike olude mittetundmist jne. Ta kirjutas:

> [NKVD allüksuste ülemate] "asetäitjad vilunud töömeestena eemaldasid oma ülemuse tööst [...] See asjaolu viis mõnes kohas isegi konfliktini. Puudus väga tihti usalduslik kontakt Siseasjade Rahvakomissariaadi kohalikkude organite ja partei ning Nõukogude aparaadi vahel. Kohati läks isegi hõõrumisteni ja avaliku konfliktini, näiteks Petserimaal ja Saaremaal."[309]

Edaspidiseks tegi Kumm järgmised ettepanekud:

> "Luua tihe ning pidev kontakt Siseasjade Rahvakomissariaadi ja partei ning nõukogude aparaadi vahel kõigis instantsides, niipalju kui seda lubab töö iseloom ja sellest tingitud konspiratsioon. Nii rahvakomissariaadi juhtkonnal kui ka partei aparaadil tuleb tähelepanu pöörata EK(b)P KK ja Rahvakomissaride Nõukogu üldpoliitika suuna ja juhiste selgitamisele, tehes sellest praktilisi järeldusi omas töös."[310]

Ka teised Eesti NSV juhtivametnikud kurtsid probleeme julgeolekuorganitega. Valga maakonnakomitee sekretär Adolf Päss kirjutas, et parteikomitee ja julgeolekuorganite vahel puudus tarvilik kontakt just selle tõttu, et ei saanud selgeks teha, kus lõpeb "riiklik saladus" ja kus algab parteisekretärile vajalik informatsioon. Kohapealsed RJ organid andsid paljudes küsimustes (klassivaenlaste käitumine, nende suhtes ettevõetavad abinõud) täieliku aruande vaid Tallinnale, kuid maakonna parteikomitee sekretärile antud informatsioon oli puudulik või hiline.[311] Eesti NSV RKN esimehe asetäitja Arnold Kress arvas, et Siseasjade rahvakomissariaat peaks omas töös jälgima Dzeržinski mõtet, et iga parteilane peab olema tšekist. Kuid säärast olukorda võis saavutada ainult tingimusel, kui NKVD ja parteiorganite vahel valitseb tihe koostöö. Siis oleks tehtud vähem vigu praktilises töös ja ka NKVD keskaparaadi koosseisud oleksid võinud olla tunduvalt väiksemad.[312] Probleeme suhetes RJ organitega märkis ka ENSV ÜN Presiidiumi esimees Johannes Vares jt.[313] Eelpool-nimetatud seisukohad loovad üldmulje julgeolekuorganitest kui väljaspool EK(b)P Keskkomitee (rääkimata teiste Eesti NSV asutuste, sh Rahvakomissaride Nõukogu) kontrolli ja juhtimist tegutsenud asutusest, mis on vastupidine ametlikult deklareerituga ja vastab pigem stalinistliku politseiriigi teooriale.

---

309 ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi töö ülevaade, 14.05.1942, ERAF.1.1.193, 70.
310 Samas.
311 Adolf Päss – Karotammele, 30.11.1941, ERAF.1.1.194, 45–46.
312 Arnold Kress – Karotammele, 06.03.1942, ERAF.1.1.193, 19.
313 Johannes Vares – Karotammele, enne 05.04.1942, ERAF.1.1.193, 6.

Kokkuvõte ja järeldused

Seoses ÜK(b)P KK peasekretäri Jossif Stalini diktatuuri kindlustamisega 1930. aastatel läksid Nõukogude riikliku julgeoleku organid (1934. aastal OGPU baasil organiseeritud NSVL NKVD) järjest enam Stalini isikliku kontrolli ja juhtimise alla. Et Stalin ise ei olnud ametis valitsuse liikmena, võis olla üks põhjusi, miks ta rõhutas "parteilise juhtimise" (sh julgeolekuorganite parteilise juhtimise) teesi, mis oli pärit juba tema eelkäija Lenini ajast. Regionaalsel, liiduvabariigi või oblasti/krai tasandil, üritasid parteivõimud sarnast juhtivat rolli mängida, kuid tegelikkuses kasvas regioonides eriti repressioonide käigus hoopis julgeolekuorganite mõjuvõim.

Eriti domineerisid NKVD-lased parteiorganite suhtes 1937.–1938. aastatel lahvatanud stalinistlike repressioonide kõrgpunkti – "Suure terrori" – ajal, kui teiste hulgas hukati ka oluline osa parteiladvikust. "Suure terrori" ajal kinnistus Stalini diktatuur, partei- ja julgeolekuorganid teostasid ühiselt massirepressioonide läbiviimist, uuendati partei ja julgeoleku juhtivkaadrit ja korrastati nende suhteid. "Suurt terrorit" iseloomustasid "massioperatsioonid", mille käigus represseeriti piiratud ajaga ulatuslikke elanikkonna rühmi. Ka NSV Liidus elanud eestlasi tabas "Suur terror" üpris karmilt, sealhulgas hävitades enamiku eesti kommunistide juhte. Kesksetel juhtivatel ametikohtadel NKVD-s eestlasi ei olnud, teada on üksikuid eestlastest NKVD-lasi, kes saadeti reservi ja keda kasutati hiljem Eesti sovetiseerimisel.

"Suure terrori" lõppfaasis represseeriti ka suur osa NKVD senisest juhtkonnast ning täiendati julgeolekukaadrit "parteilise mobilisatsiooni korras". 1938. aasta lõpus senisest parteitöötajast endise tšekisti Lavrenti Beria juhtimise alla antud NKVD poolt toimetatud arreteerimist hulk vähenes hüppeliselt. Samas taastas Poliitbüroo oblastite (kraide ja liiduvabariikide) parteiorganite esimeste sekretäride kontrolliõigused oma regiooni NKVD juhtide üle, kasutades selleks ametikohtadele parteilise kinnitamise süsteemi (nomenklatuurisüsteem). Parteiorganite töötajaid keelati värvata NKVD agentideks ja arreteerida ilma parteiorganite juhtide loata.

Märkimisväärne on ka "Suure terroriga" analoogsete massirepressioonide läbiviimine vormiliselt iseseisvas, kuid tegelikult Nõukogude Liidu sõltlasriigis Mongoolia Rahvavabariigis, kus osalesid ka NKVD nõunikud.

NKVD omandas oma sovetiseerimiskogemuse Teise maailmasõja algetapil Poola territooriumi hõivamisel, kui töötati välja ja prooviti läbi "operatiivgruppide" rakendamise tehnika. NKVD "operatiivgruppide" ülesannete hulka kuulus oluliste infrastruktuuri üksuste hõivamine ja tähtsamate "vaenlaste" või "vaenlaseks" peetute arreteerimine ja represseerimine. Hiljem moodustas operatiivgrupi koosseis kohaliku NKVD aparaadi tuumiku ning jätkas arreteeritute süüasjade uurimisega. Esimese laine arreteeritutest olulisemad "vaenlased" hukati ning nende perekonnaliikmed deporteeriti NSV Liidu sisealadele. Selles abistasid NKVD-d kohalesaadetud parteiorganite organisaatorid, kelle olulisimaks ülesandeks oli poliittöö tegemine elanikkonna seas ja osalemine

ajutiste administratsioonide tegevuses koos NKVD esindajaga. Parteitöötajaid kaasati NKVD juhtimisel läbi viidud küüditamistesse.

Aastatel 1940–1941 saadi ka Eesti sovetiseerimise kogemus, mida võeti aluseks ka sõjajärgsetel stalinismiaastatel. Selle sovetiseerimiskatse olulisemad järelmid olid:

- 1940. aastal moodustatud Eesti NSV ja riigiorganite "järjepidevus", eelkõige Nõukogude juhtkonna, aga ka EK(b)P liidrite nägemuses ja propagandas;
- Sovetiseerijate poolt saadud praktiline kogemus sovetiseerimise võimalikkuse kohta, sh partei- ja julgeolekuorganite juhtimise ja tegevuse praktiline kogemus;
- Kommunistliku partei liikmete ja teiste Nõukogude-lojaalsete arvu suurenemine, professionaliseerumine;
- NSV Liidu tagalas Nõukogude kontrolli all olevate inimeste olemasolu, kelle seast oli võimalik toetajaskonnale lisa värvata;
- Eesti Vabariigi eliidi hävitamine suuremas osas;
- "Bolševistliku" terrori hirm Eesti elanike seas.

Nõukogude julgeolekuorganite panus sovetiseerimisse seisnes sarnaselt muudele vasthõivatud territooriumitele sovetiseerimise tegelike ja potentsiaalsete vaenlaste kindlakstegemises ja nendevastases tegevuses, milleks kasutati nii agentuurtööd kui repressioone. "Baaside ajastul" aktiviseerus Eestis kommunistide põrandaalune tegevus, kelle eesotsa sai NSV Liidust saabunud Karl Säre. Samal ajal taastati ka NKVD välisluure salajase residentuuri tegevus Eestis ning Nõukogude relvajõudude juures alustasid tööd NKVD eriosakonnad. Koos Nõukogude invasiooniga saabus hiljemalt 1940. aasta juunis Eestisse NSVL NKVD operatiivgrupp Aleksei Škurini juhtimisel, mille esmasteks ülesanneteks oli jõustruktuuride juhtivametnike arreteerimine, agentuuri hoogtöölik värbamine ning alusepanek NKVD aparaadile. Kuna tegutseda tuli esialgu formaalselt teise riigi territooriumil, kasutati selleks valitsusasutuste võtmeametitesse paigutatud kohalike kommunistide abil nende riigiasutuste, eelkõige Siseministeeriumi ja politsei kattevarju. Baltimaade annekteerimisel Nõukogude Liidu koosseisu moodustati NKVD territoriaalorganina ENSV NKVD ja ÜK(b)P liiduvabariikliku territoriaalorganina EK(b)P koos vastavate struktuuriüksustega, mis kopeerisid üleliidulisi mudeleid. Liiduvabariigi administratiivseks keskuseks kujundati EK(b)P KK büroo, mida juhtis partei KK esimene sekretär ning mille üks liikmetest oli ka NKVD rahvakomissar. Selle üle teostas järelevalvet ÜK(b)P KK ja NSVL RKN volinik koos oma aparaadiga.

EK(b)P KK esimese sekretäri juhtimisvaldkonda hakkas kuuluma ka ENSV NKVD. EK(b)P KK büroo kinnitas NKVD juhtivkaadri ja suunas NKVD-sse tööle Eesti päritolu kommuniste. Järk-järgult hakkasid NSV Liidust komandeeritud kogenud julgeolekuohvitserid välja tõrjuma ENSV NKVD keskaparaadi juhtivatele ametikohtadele paigutatud kohalikku päritolu kommuniste.

Kriitilise koguse eestlaste ja eelkõige eesti keelt oskavate töötajate olemasolu oli agentuurtöö läbiviimiseks hädavajalik.

Lisaks NKVD rahvakomissari osalusele EK(b)P KK büroos oli ka tšekistide arvuline osakaal EK(b)P-s üpris suur, moodustades EK(b)P liikmete koguarvust 1941. aasta alguses vähemalt ühe viiendiku.

Julgeolekuorganite organisatsiooniline kujunemine järgis NSV Liidu tasandil läbi viidud muudatusi. Boris Kummi määras vastloodud ENSV NKGB rahvakomissari ametikohale Stalin isiklikult ning EK(b)P juhtkonnal jäi üle vaid see heaks kiita.

EK(b)P KK esimene sekretär Säre tegi 1941. aasta märtsis katse survestada ENSV NKGB-d ja NKVD-d tõenäoliselt eesmärgiga haarata need enda ja EK(b)P Keskkomitee (sõjalise osakonna) kontrolli alla. Keskkomitee büroo otsusega tauniti olukorda, kus tegelikku juhtimist teostasid NKGB osakonnaülemate asemel nende NSV Liidust saadetud asetäitjad ning et NKGB aparaadis on kohalikke väljakannatamatult vähesel määral. NKGB-d kohustati esitama praktiliselt kogu töötajaskonda ametissekinnitamiseks EK(b)P KK büroole.

Ka Baltimaades ja Eestis käivitusid repressioonid klassivõitluse sildi all, kuid avalikkuses kirjutati sellest siiski küllalt ettevaatlikult. Normatiivne alus repressioonideks loodi detsembris 1940 Vene NFSV Kriminaalkoodeksi kehtestamisega, milles sätestatud "kontrrevolutsiooniliste kuritegude" süüasjad anti julgeolekuorganite uurimise alla. "Kontrrevolutsionääre" otsiti ka Eesti kodanikest kommunistide seast, nende arreteerimise pidi sanktsioneerima ja sanktsioneeris EK(b)P KK esimene sekretär.

Oluliseks tähiseks partei ja julgeolekuorganite koostööl kujunes 1941. aasta juuniküüditamine, Stalini korraldusel ja NKGB juhtimisel läbi viidud massioperatsioon, mille eesmärgiks oli kogu julgeolekuorganite poolt kindlakstehtud vaenlaste arreteerimine ja nende perekondade asumisele saatmine. Tänapäeval kättesaadavad dokumendid ei anna siiski terviklikku pilti EK(b)P juhtkonna osast ja tegevusest juuniküüditamise korraldamisel ja läbiviimisel. Kohalikul tasandil oli operatsiooni kaasatud eelkõige abijõuna praktiliselt kogu EK(b)P liikmeskond. Küüditatavad määrasid kindlaks linna-maakonna NKGB-NKVD "troikad", parteiametnikud nende koosseisus ei osalenud.

Saksa-Nõukogude sõja puhkemisel muutus EK(b)P juhtkonna võim Eestis sõjaväevõimude kõrval teisejärguliseks. Terror aga eskaleerus. Evakueerununa kiitis EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm RJ organite tegevuse tagala "puhastamisel" üldjoontes heaks, v.a arvatud mõned episoodid nagu arreteeritute massiline hukkamine Tartu vanglas.

Vaatamata retoorikale parteiorganite juhtivrollist, oli aastatel 1940–1941 sovetiseerimiskatsel EK(b)P juhtkonna sisuline roll Nõukogude julgeolekuorganite juhtimisel üsna formaalne, kaadriküsimuste ja küüditamise näitel isegi abistav-toetav. Isegi KK esimesele sekretärile üritati NSV Liidust saadetud juhtivametnike poolt selgeks teha, et julgeolekuorganeid juhib otseselt Stalin. Juhtimisprobleeme ja julgeolekuorganite kohati diktaatorlikkuseni võimendunud isepäisust märkisid ära nii mõnedki ENSV juhtivtegelased, kellel nendega kokkupuuteid oli.

2. JULGEOLEKU- JA PARTEIORGANID EESTI TAASANNEKTEERIMISEL JA SOVETISEERIMISE ALGATAMISEL AASTAL 1944

Punaarmee hõivas Eesti, Läti ja Leedu aastatel 1944–1945 lahingutegevusega Saksamaa käest. See toimus võrreldes Teise maailmasõja algusega uutes välispoliitilistes tingimustes. Nüüd oli NSV Liidu uueks liitlaseks Lääne demokraatlike riikide blokk, kelle eesmärgiks oli alistada Hitleri Saksamaa. On väidetud, et Stalinil puudus vähemalt kuni 1947. aastani kindel plaan Ida-Euroopa sovetiseerimiseks ja et ka Baltimaades, mida nüüd *de facto* loeti Nõukogude Liidu osaks, toimus sovetiseerimine esimestel sõjajärgsetel aastatel ilma erilise surveta, rakendades karmimaid võtteid vaid "relvastatud opositsiooni" vastu.[314] Samas on tänapäeval laialt teada Stalini usalduslikus ringis väljaöeldud seisukoht, et selles sõjas kehtestab see, kes oma armeega mõne territooriumi vallutab, sellel ka oma korra. Selline sedastus viitab, et sovetiseerimine oli oma aluselt ja olemuselt vägivaldne, agressiivne protsess. Nõukogude juhtkond alustaski vastupealetungi planeerides ettevalmistust mitte üksnes territooriumi hõivamiseks vaid ka sovetiseerimiseks. Oluline roll oli siin ette nähtud ka parteiorganitele. Allpool vaadeldakse, millist osa mängis EK(b)P juhtkond Eesti tarbeks ettevalmistatavate Nõukogude julgeolekuorganite formeerimisel ja millised olid julgeolekuorganite, EK(b)P juhtkonna ning tema kontrollorgani – ÜK(b)P KK Eesti büroo – ülesanded territooriumi hõivamisel ning kuidas sovetiseerimine Eestis algatati.

2.1. Eesti NSV julgeolekuorganite taasformeerimine ja EKP roll selles

2.1.1. Julgeolekuorganite formeerimise algatamine ja läbiviimine Nõukogude tagalas

ENSV NKVD (sealhulgas RJ organid) oli likvideeritud novembris 1941 ja selle rahvakomissariaadi olemasolu kehtis vaid paberil (näiteks Eesti NSV põhiseaduses). Kuna senise EK(b)P liidri Karl Säre saatus oli esialgu teadmata, hakkas Nõukogude tagalas parteijuhi kohal tegutsema EK(b)P KK II sekretär Nikolai Karotamm. Kui sakslased Eesti okupeerisid, oli Karotamm viimaste seas evakueerunud Nõukogude tagalasse Leningradi. Esialgse plaani järgi pidid EK(b)P KK esinduse Vene NFSV-s moodustama Johannes Lauristin, Kaarel Paas, Paul Keerdo, Johannes Vares ja Joosep Saat. Karotamm pidi suunduma Saaremaale põranda alla. Tegelikult sai Karotamm Ždanovilt loa jääda Leningradi, kust ta 1941. aasta lõpupäevil siirdus koos Oskar Seprega, kes täitis Lauristini esimese asetäitjana ENSV RKN esimehe ülesandeid, edasi Moskvasse. Karotamme peamisteks tegevusvaldkondadeks Nõukogude tagalas said EK(b)P juhtimine, eestlastest koosnevate Punaarmee väeosade organiseeri-

[314] Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 98.

misele kaasaaitamine ja luure- ja diversioonitegevuse organiseerimine Eesti Partisaniliikumise Staabi ülemana.

Karotamme juhtimisel hakkas alates 1942. aasta veebruarist koos käima EK(b)P KK büroo, mis kujutas endast EK(b)P ladviku nõupidamisi. Büroo liikmetest olid tagalasse jõudnud ja nõupidamistest osa võtmas esialgu veel vaid Boris Kumm (kes töötas siis NSVL NKVD keskaparaadis "eesti" jaoskonna ülemana) ja Johannes Vares. Büroo käis koos kuni 1944. aasta veebruarini Moskvas ja seejärel Leningradis.[315]

NKVD (julgeolekuorganite mõistes) olukorra kohta pärast Eestist evakueerumist kirjutas Karotamm 1942. aasta lõpus, et ENSV NKVD likvideeriti *de facto*, kuid jätkas *de iure* eksisteerimist, sest "kõrgemalseisvatest instantsidest", s.o NSV Liidu juhtkonnalt, ei tulnud korraldust ENSV valitsuse laialisaatmiseks.[316]

Karotamm taotles ENSV esitšekisti Kummi määramist formeeritava Punaarmee eesti rahvuskorpuse NKVD eriosakonna ülemaks. 28. septembril 1942 saatsid Karotamm ja Sepre NSVL NKVD rahvakomissari asetäitjale Merkulovile kirja palvega määrata Kumm formeeritava 8. (eesti) laskurkorpuse NKVD eriosakonna ülemaks.[317] Samasisuline palve saadeti ka NSVL NKVD Eriosakondade valitsuse ülemale Abakumovile.[318] See soov jäi mingil põhjusel rahuldamata, sest korpuse eriosakonda määrati juhtima edutamise korras hoopis senine rahvusdiviisi eriosakonna ülem, Kummist märksa staažikam tšekist, eriosakonna ohvitser polkovnik Johannes Tipner.

Karotamm tuli välja initsiatiiviga ka ENSV julgeolekuorganite formeerimiseks, mida kinnitavad sel eesmärgil Nõukogude juhtkonnale saadetud kirjad. 8. detsembril 1942 saatis Karotamm NSVL NKVD rahvakomissarile Beriale kirja ettepanekuga hakata taastama ENSV NKVD-d, mille etteotsa paigutataks Kumm ja loetles selle esmased ülesanded:

1. Isikute kontroll, keda võtavad tööle EK(b)P Keskkomitee ja Eesti Partisaniliikumise Staap;
2. Isikute kontroll, keda võetakse tööle tulevases ENSV partei-, nõukogude-, komsomoli- ja majandusaparaadis;
3. Okupeeritud Eestis toimuva jälgimine (Saksa okupatsioonivõimude juhtivametnike jt. nimekirja koostamine);
4. Isamaasõja ajaloo Eesti komisjoni (mis oli kogunud Nõukogude tagalas mälestusi 1941. aasta sõjasündmuste kohta Eestis[319]) poolt kogutud

---

315 Täpsemalt ENSV juhtkonnast Nõukogude tagalas vt: Olev Liivik, Leadership of the Estonian SSR in the Soviet Rear and their return to Estonia – *Estonia since 1944*, 1–15.

316 Секретарь ЦК КП(б)Э Каротамм – наркому НКВД СССР Берия, 08.12.1942, ERAF.1.1.1422, 8.

317 Каротамм и ио. председателя СНК ЭССР Сепре – зам. наркома НКВД СССР Меркулову, 28.09.1942, ERAF.1.6.1422, 6.

318 Каротамм и Сепре – начальнику ГУКР "СМЕРШ" Абакумову, 01.10.1942, ERAF.1.6.1422, 7.

319 Komisjoni poolt kogutud mälestused on käesoleval ajal säilitamisel Riigiarhiivi fondis ERAF.32.

materjalide, mis käsitlevad sõjasündmusi ja vaenlaste nimesid, läbivaatamine ja kartoteegi koostamine, et oleks võimalik kohe pärast ENSV vabastamist alustada fašistlike agentide väljaselgitamist.[320]

Kas Beria vastas Karotammele või milline oli tema seisukoht neis küsimustes, ei ole teada.

1943. aastal viidi NSV Liidu julgeolekuorganite organisatsioonis läbi olulised muudatused. ÜK(b)P KK 14. aprilli 1943 otsusega ja sellele järgnenud NSVL ÜN Presiidiumi seadlusega eraldati julgeolekuorganid taas NKVD-st ja moodustati NSV Liidu Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB). Sama otsusega kohustati vastava struktuuriga moodustama ka liiduvabariikide NKGB-sid. NKGB põhitegevusvaldkondadena loetleti:

1) luure teostamine välisriikides (välisluure, operatiivtöö välisriikide territooriumil);
2) võitlus välisluurete õõnestus-, spionaaži-, diversiooni- ja terroristliku tegevusega Nõukogude Liidus (vastuluure);
3) võitlus kõikvõimalike Nõukogude-vastaste elementide ja ilmingutega Nõukogude Liidu elanikkonna erinevate kihtide seas tööstus-, transpordi-, side-, põllumajanduse jt valdkondades (poliitiline vastuluure ja -politsei);
4) partei ja valitsuse juhtivate kaadri kaitse (riigi juhtkonna julgeoleku tagamine).[321]

NSVL NKGB rahvakomissariks määrati senine rahvakomissari esimene asetäitja 1. järgu RJ komissar Vsevolod Merkulov, kelle asetäitjaks sai 2. järgu RJ komissar Bogdan Kobulov ja asetäitjaks kaadrialal RJ komissar Mihhail Svinelupov. NKVD ja NKGB kuraatoriks valitsuses jäi Beria, kes oli ametilt Nõukogude Liidu RKN esimehe Stalini asetäitja ja samal ajal ka NSVL NKVD rahvakomissar. Kui arvestada ka seda, et Merkulov oli Beria mõjualune, on selge, et üleliidulises plaanis oli NKGB NKVD kõrval "väiksema venna" rollis. Kui Beria oli Stalini kabinetis pea igapäevane külaline, siis Merkulovit kutsuti sinna väga harva, alates 1944. aastast vaid 1–3 korda aastas.[322] NKVD ja NKGB töötajad nimetasid teineteise asutusi sageli "naabriteks" (*соседи*).

Samal ajal reorganiseeriti ka julgeolekuorganid Nõukogude relvajõududes. Riikliku Kaitsekomitee 21. aprilli 1943 otsusega moodustati NSVL NKVD Eriosakondade valitsuse baasil NSVL Kaitse rahvakomissariaadi Vastuluure peavalitsus "SMERŠ" (peavalitsuse nimetus oli lühend väljendist "surm spioonidele!" (*смерть шпионам*!)). "SMERŠ"-i ülemaks määrati 3. järgu RJ komissar Viktor Abakumov. Selle alluvuses olid rinnete "SMERŠ"-i vastuluurevalitsused ning armeede, korpuste, diviiside, brigaadide, sõjaväeringkondade ja teiste väekoondiste ning sõjaväeasutuste "SMERŠ"-i vastuluureosakonnad. Sõjalaevastiku julgeolekuosakondade juhtimiseks organiseeriti

320 Каротамм – Берия, 08.12.1942, ERAF.1.1.1422, 8.

321 *Лубянка: органы*, 622–623. NSVL NKGB struktuuri kohta vt: Saueauk, Nõukogude julgeolekuorganid, 82.

322 На приеме у Сталина, 662.

sarnaselt NSVL Sõjalaevastiku rahvakomissariaadi Vastuluure valitsus "SMERŠ".[323] Niisiis jaotusid RJ organid alates 1943. aastast koguni nelja NSV Liidu rahvakomissariaadi vahel: NKGB, NKVD, Kaitse rahvakomissariaadi ja Sõjalaevastiku rahvakomissariaadi vahel. Sellesse paralleelsusesse oli juba sisse programmeeritud konkurents ja rivaalitsemine, mis oligi tõenäoliselt Stalini taotlus, sest võimaldas üha suureneva mõjuga julgeolekuorganeid paremini kontrollida.

Juba 16. aprillil 1943 oli EK(b)P KK büroo vastu võtnud otsuse "Nõukogude kaadri ettevalmistamisest ENSV jaoks", samuti hakkas KK büroo nüüd koos käima järjest tihedamalt. 23. aprillil määrati EK(b)P KK sekretäriks propaganda ja agitatsiooni alal Nõukogude Liidu päritolu kommunist Eduard Päll, kes oli juba 1940. aastal Eestisse suunatud.[324]. Seega hakati Eesti NSV administratsiooni ette valmistama Nõukogude tagalas ja Eesti elanikega arvamusega ei kavatsetudki selles osas arvestada.

Septembris 1943 määrati EK(b)P KK kaadrisekretäriks Nikolai Puusepp. Nõukogude Liidu päritolu eestlane Puusepp oli lõpetanud koos Karotammega 1931. aastal Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli ja saadetud 1940. aastal Eestisse.[325] Puusepa ametikohustuste hulka hakkas kuuluma ka RJ organite kaadri komplekteerimise abistamine. See langes ajaliselt kokku partei- ja täitevvõimu asutuste töötajate ettevalmistamise intensiivistamisega Nõukogude tagalas. 27. oktoobril pöördusid ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P KK NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee poole palvega moodustada partei- ja Nõukogude võimuorganite operatiivgrupid, mis pidid panema aluse vastavatele asutustele Eesti territooriumi hõivamisel.[326] Nende kaader allutati hiljem taustakontrollile, mida viis läbi ENSV NKGB.[327]

Eesti NSV NKVD-d ja NKGB-d esialgu ei moodustatud, kuna Eesti territoorium oli sakslaste käes. Jällegi aktiviseerus Karotamm julgeolekuorganite organiseerimise küsimustes 1943. aastal pärast Kurski lahingus (juuli–august 1943) saavutatud edu, kui Punaarmee kogu rindel üldpealetungile asus. Septembris 1943 palus Karotamm NSV Liidu valitsust moodustada kiiremas korras Moskvas Eesti NSV NKGB operatiivgrupp eesotsas rahvakomissariga. Karotamme väitel oli selle järgi suur praktiline vajadus, nimelt oli operatiivgruppi tarvis: 1) Eesti Partisaniliikumise Staabi "teenindamiseks" (julgeolekuorganite leksika järgi agentuur-operatiivtöö läbiviimine mõnel kindlal objektil), 2) ENSV jaoks partei, nõukogude, komsomoli jt kaadri valiku töös osalemiseks, 3) ENSV NKGB enda kaadri valikuks ja ettevalmistamiseks; 4) NKGB tege-

---

323 "SMERŠ"-i ülesannete kohta täpsemalt vt: *Лубянка: органы*, 623–626 ja Saueauk, Nõukogude julgeolekuorganid, 82–83.

324 EKP KK büroo istungite, 45.

325 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 332.

326 Ardi Siilaberg, Nõukogude võimu naasmine: Harjumaa operatiivgrupi koosseisust ja tegevusest 1944. aastal– *Akadeemia* (2010), nr. 8, 1429–1453, 1430–1431.

327 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 183.

vuse taastamiseks ENSV vabastamisel tehtava ettevalmistuse jaoks.[328] Karotamm saatis samasisulise kirja ka Beriale kui Riikliku Kaitsekomitee liikmele.[329] Julgeolekuorganite operatiivgruppide idee ei pärinenud loomulikult Karotammelt, operatiivgruppe oli kasutatud juba 1939.–1940. aastal ja taas asuti neid formeerima 1942. aasta alguses, kohe, kui Punaarmee NSV Liidu territooriumi vabastama asus.[330]

Samasse aega langesid ka esimesed praktilised meetmed Eesti, Läti ja Leedu hõivamiseks plaanitavate NKVD ja NKGB operatiivgruppide moodustamiseks. Moskva lähistele hakati koondama endisi nende liiduvabariikide RJ töötajaid, Punaarmee ridadest ja mujalt värvatud uut rahvuskaadrit, aga ka julgeolekuohvitsere teistest NKVD/NKGB organitest.[331] Oleks siiski ennatlik järeldada, et NKVD ja NKGB operatiivgruppide moodustamine põhineski Karotamme initsiatiivil. Seda tõestab kasvõi Eesti, Läti ja Leedu operatiivgrupi üheaegne formeerimine. Pigem olid Karotamme ettepanekud juba kaasajooksmine niigi toimuvatele protsessidele või siis olid need ettepanekud initsieeritud "instantsidest", et saavutada formaalset initsiatiivi "altpoolt", eesmärgiga teha neid kaasvastutajateks mõne rahvusvahelist õigust või muid üldtunnustatud norme rikkuva käsu andmise eest. "Formaalse initsiatiivi" all peetakse siin silmas seda, kuigi Moskvast tulnud käsus oli ära märgitud, et see on antud ENSV vastavate organite palvel, oli see palve tegelikult initsieeritud üleliiduliste võimuorganite endi poolt, ehk nagu ütleb K. Veskimägi pisut utreerides: "Kõik üleliidulised käsud vabariigile anti nii, nagu oleks vabariik neid ise palunud".[332] Igatahes tõestavad Karotamme kirjad, et ta avaldas Nõukogude juhtkonna ees initsiatiivi julgeolekuorganite organiseerimiseks ja nende tegevuse ettevalmistamiseks Eestis juhul, kui see peaks hõivatama Punaarmee poolt.

Rahvusvahelisel tasandil sai Stalin Baltimaade okupeerimiseks Lääneriikide vaikiva heakskiidu Teherani konverentsil (28. november – 1. detsember 1943).[333] Teherani konverents toimus olukorras, kus Punaarmee koondas jõude läbimurdeoperatsiooni alustamiseks rinde Loodeosas. Punaarmee jälgedes edasiliikuvad NKVD, NKGB ja "SMERŠ" olid seatud igasuguse vastupanu

---

328 Каротамм – Заместителью председателя СНК СССР Молотову, 25.07.1943, äärakiri, ERAF.1.1.481, pagineerimata.

329 Каротамм – Члену Государственного Комитета Обороны Берия, 04.09.1943, ERAF.1.1.482, pagineerimata.

330 Из указания НКВД СССР № 64 о задачах и постановке оперативно-чекистской работы на освобожденной от немецко-фашистских оккупантов территории СССР, 18.02.1942 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой, Т. 3, Кн. 1*, 130–136.

331 Operatiivgruppide moodustamisest ja ENSV NKGB-st vt: Saueauk, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat, 38–57. Täpsema ülevaate saamist ENSV NKGB operatiivgrupist takistab oluliste allikate mittekättesaadavus.

332 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 15.

333 Vt nt: Kaarel Piirimäe, Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 – *Ajalooline Ajakiri* (2007) nr. 1, 23–49; nr. 2, 163–191 ja Eero Medijainen, Balti riikide de jure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945 – *Ajalooline Ajakiri* (2010) nr. 2(132), 153–190.

allasurumiseks ja viisid läbi laialdasi repressioone "mittesoovitavate elementide" suhtes. Julgeolekuorganite ülesandeks Saksa armee käest territooriumi tagasivallutamisel sai partei- ja Nõukogude riigiasutuste abistamine Nõukogude võimu taastamisel, territooriumi "puhastamine" vaenlase agentidest, Saksa võimu abistajatest ning muudest Nõukogude-vastastest isikutest ja organisatsioonidest, Saksa organite arhiivide hõivamine jne. Selleks moodustati "SMERŠ"-i, NKGB territoriaal-, transpordi- ja NKVD organite "operatiivgrupid". Operatiivgruppideks nimetati ajutisi kindlate ülesannetega formeeringud ning seda nimetust kasutati ka väljaspool julgeolekuorganeid (nt Nõukogude armee, partei- ja valitsusasutuste poolt). "SMERŠ"-i operatiivgrupid muutsid oma dislokatsiooni vastavalt rinde edasiliikumisele ja üksuste ümberpaiknemisele. NKVD ja NKGB territoriaalorganite operatiivgruppide isikkoosseisule anti juba enne sihtkohta jõudmist ülesanne kohaliku Nõukogude-vastase "elemendi" arvelevõtmiseks, milleks kasutati üle rinde saadetud agente, partisanisalkade, sõjavangide, ajakirjanduse, trofeedokumentide jt informatsiooni.[334] Territooriumi vallutamisel oli julgeolekustruktuuride tööjaotus reeglina järgmine: "SMERŠ" oli pealetungiva armee peakorteri juures ja pidi võitlema esmajoones Saksa eriteenistustega ning tagama julgeoleku armees, samuti arreteerima "nõukogudevastast elementi" vahetult territooriumi hõivamisel. NKVD ja miilits tema alluvuses liikusid armee järel ning pidid kindlustama avaliku korra kaitse ja objektivalve tagalas, tsiviilisikute relvastatud vastupanu (nn banditismi), desertööride, kriminaalkurjategijate jt. vastase võitluse ning elanikkonna evakueerimise sõjatsoonist, organiseerima sõjavangide filtreerimislaagrid, samas puhastama tagalat, seadma sisse elanike registreerimise ja passirežiimi.[335] Nendega koos asus tegutsema ka NKGB, kes pidi agentuurmeetoditega (salajasi kaastöötajaid kasutades) looma lõpliku korra. Lisaks hakkasid lahingulise jõuna tagalas opereerima ka NKVD väed.

Reaalses olukorras, kus erinevad RJ üksused jõudsid kohale praktiliselt üheaegselt, esines konkurentsi ja kooskõlastamatust, mis viis teineteise agentuuri arreteerimisteni, info kinnihoidmiseni jne.[336]

30. novembril 1943 määrati NKGB Leedu, Läti ja Eesti operatiivgruppide juhtideks sõja ajal NSVL NKGB keskaparaadi "leedu", "läti" ja "eesti" jaoskondade juhid, RJ komissarid Aleksandras Gudaitis-Guzevičius, Alfons Noviks ja Boris Kumm.[337] Operatiivgruppe hakati formeerima Moskva oblastis Pavlov-Possaadi linnas. See annab aluse oletada, et samal ajal moodustati operatiivgrupid ka formaalselt, kuigi näiteks Kummi asetäitja Aleksandr Mihhailov on oma teenistuse alguseks ENSV NKGB rahvakomissari asetäitjana märkinud ankeedis juba 1943. aasta juulikuud.[338] Mihhailov, senine Leningradi oblasti UNKGB Leningradi linna rajooniosakonna ülem, RJ staažiga aastast 1935,

---

334 История советских органов, 393–394.

335 Инструкция заместителя наркома НКВД ЭССР Киселева, juuli 1944, ERAF.17SM.4.1, 3–9.

336 Saueauk, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat, 41.

337 Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 159, 258, 320.

338 Личный листок по учету кадров, 18.03.1944, ERAF.1.6.7381, 3p.

mängis olulist rolli ENSV NKGB organiseerimisel ja juhtimisel kuni 1950. aastani. Endiste rahvuskommunistidest julgeolekujuhtide operatiivgruppide etteotsa määramine näitab soovi järgida skeemi Nõukogude valitsuse järjepidevusest. Lisaks Kummile hakkas rahvakomissariaadi juhtkonda kuuluma rahvakomissari abina (majandusküsimustes) 1941. aastal ENSV NKGB osakonnaülemana ja hiljem NSVL NKGB-s Kummi jaoskonnas töötanud Nõukogude Liidu päritolu RJ kapten Vladimir Aspel, kelle tšekististaaži loeti aastast 1923. Teisi 1941. aastal ENSV NKVD/NKGB juhtkonda kuulunud ohvitsere moodustatava operatiivgrupi (ja hilisemate ENSV NKVD ja NKGB) etteotsa ei määratud (Eesti päritolu või eesti rahvusest juhtivtöötajad Andrei Murro, Elmar Paju ja Sergei Kingissepp olid saanud surma Tallinnast evakueerumisel augustis 1941).

Paralleelselt Eesti NSV NKGB organiseerimisega oli analoogiliselt käivitunud ka ENSV NKVD moodustamine. Karotamm soovitas ENSV NKVD rahvakomissariks Johan Lombakut, keda ta nimetas NKVD rahvakomissari kohale "ainsaks sobivaks kandidaadiks".[339] Sellele vaatamata määrati 24. märtsil 1944 (kinnitati EK(b)P KK bürool 7. aprillil) ENSV siseasjade rahvakomissariks senine parteiametnik, EK(b)P KK organiseerimise-instrueerimise osakonna juhataja ja kaadriosakonna juhataja asetäitja Aleksander Resev, kes oli sarnaselt Kummile Eesti päritolu kommunist "vanade poliitvangide" seast (Resev oli küll sündinud Gatšinas ja asunud Narva 1911. aastal, Nõukogude luurega oli ta oma sõnul asunud koostööle alates 1921. a suvest[340]). EKP-sse astus ta 1923. aastal. Julgeolekuorganites ta töötanud ei olnud.[341] Resevile omistati juba 3. aprillil 1944 RJ komissari auaste.[342] Kuid nagu ENSV NKGB-s, hakkasid ka NKVD-s rahvakomissariaadi töö operatiivset juhtimist teostama rahvakomissari asetäitjad, Nõukogude Liidu päritolu tšekistid.

EK(b)P KK juhtkond hakkas abistama NKGB ja NKVD operatiivgruppide komplekteerimist. 28. detsembril 1943 arutati ENSV NKGB ja NKVD kaadri komplekteerimise käiku EK(b)P KK bürool. Kumm ja Puusepp kandsid ette, et arvele on võetud 100 varasemalt ENSV NKGB-s töötanud isikut, kellele lisandus 71 NKGB operatiivgrupi käsutuses olnud töötajat. Juhtivkoosseisu 69 ametikohast (rahvakomissari asetäitja, osakondade ja jaoskondade ülemad) oli täidetud vaid 13, mida oli ilmselgelt vähe. Büroo kohustas kiiremas korras leidma juhtivtöötajad, parteiorganisatsiooni sekretäri ning organiseerima vene ja eesti keele kursused. NKVD osas oli alates 15. novembrist kokku kogutud 86 inimest ja arvele võetud endistest töötajatest umbes 400, mis moodustas vaid umbes 12–15 % töötajate koguvajadusest.[343]

---

339 Каротамм – Начальнику Главного Управления Кадров НКО Голикову, 20.12.1943, ERAF.1.1.483, pagineerimata.

340 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 576.

341 Vt *Lisa 1* Elulood.

342 Петров, Кто руководил органами, 732.

343 Протокол № 49 заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии 28.12.1943 § 16, ERAF.1.4.97, 84–86.

Boris Kummi staatus oli EKP juhtkonnal mõnevõrra segane või siis valesti vormistatud. 14. veebruari 1944 otsuses oli EK(b)P KK büroo Kummi kui ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari määranud täitma kohakaasluse korras ENSV siseasjade rahvakomissari kohuseid.[344] Tegelikult määrati Kumm NKGB rahvakomissariks NSVL NKGB poolt 29. märtsil 1944 (pärast vastavat Poliitbüroo 27. märtsi 1944 otsust [345]). Kumm oli esimene Baltimaade RJ rahvakomissar, kes ametisse määrati.[346] Ajaliselt langes see määramine kokku Punaarmee jõudude koondamise ja edasitungipüüetega (alates 8. märtsist 1944) Narva ruumis, kui NKVD ja NKGB Eesti operatiivgrupid olid üle viidud Leningradi ja sealt osalt ka edasi läänepoole. NKGB territoriaalorganite juhtide määramine oli seega ÜK(b)P KK (Poliitbüroo või Orgbüroo) kompetents. EK(b)P KK büroo Kummi ametissekinnitamise otsust ei teinud, mis on seletatav Kummi kuulumisega ÜK(b)P KK nomenklatuuri. ENSV Ülemnõukogu kinnitas ÜN Presiidiumi seadluse Kummi rahvakomissariks nimetamise kohta alles 6. juunil 1945, pärast Eesti NSV konstitutsioonimuudatuste vastuvõtmist.[347]

ENSV NKGB juhtivtöötajaid, sh rahvakomissari asetäitja Mihhailov kinnitati EK(b)P KK bürool ametisse 27. aprillil 1944.[348] Maikuus esitati kinnitamiseks NKGB perifeersete allüksuste (linna- ja maakonnaosakondade ning -jaoskondade) ülemad, kuid nende kinnitamiseni jõuti ühekaupa alles sügisel.[349] Mai alguseks oli ENSV NKGB-s kokku 245 töötajat (ENSV NKVD-s ilma miilitsata 220, Eesti raudtee NKGB transpordiosakonnas 46).[350] Teravaks probleemiks sai jällegi reakoosseisu alakomplekteeritus. NKGB kurtis seda olukorda ka EK(b)P Keskkomiteele, kes üritas leida tulevasi operatiivtöötajaid Punaarmee eesti laskurkorpusest.[351] 1944. a augustikuu seisuga oli ENSV NKGB operatiivkoosseisus kokku 698 ametikohta, millest oli täidetud 453, s.o umbes 65%.[352]

NKVD ja NKGB operatiivgrupid jaotati Eesti hõivamist ette valmistades kaheks. Ühed pidid sisenema Eestisse Peipsi järvest põhja-, teised lõuna poolt. ENSV NKVD ja NKGB operatiivgrupid EK(b)P KK juhtkonnale või ENSV Rahvakomissaride Nõukogule ei allunud. Mõningast infot operatiivgruppide ja nende koosseisude kohta Karotammele ja EK(b)P KK aparaadile siiski

---

344 EKP KK büroo, 58.

345 Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б), 342.

346 Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 258.

347 *ENSV Teataja*, 1945, nr. 23, art. 343.

348 EKP KK Büroo, 59.

349 Зам. начальника Отдела кадров НКГБ ЭССР Бочкарев – Секретарью ЦК КП(б)Э Пусеп, 12.05.1944, ERAF.1.1.523, 85–87.

350 Aruanne 3. Riikliku sõjalaenu tellimise kohta ENSV asutustes, 04.05. ja 08.05.1944, ERAF.1.1.847, 68, 81.

351 Каротамм – "доклад о кадрах ЭССР" в УК ЦК ВКП(б) Шаталину, 27.11.1943, ERAF.1.1.473; EK(b)P KK büroo tööplaan 1943. a. detsembriks, 27.11.1943, ERAF.1.1.476.

352 Справка о численности оперативного состава НКГБ ЭССР, 14.08.1944, ERAF.1.1.521, 47.

edastati.[353] Operatiivgrupi koosseisu kuulusid ka kohalike NKGB ja NKGB allüksuste töötajad, kes asusid tegevusse maakondade ja linnade järk-järgulisel hõivamisel. Ametisse asuval NKGB kohaliku (linna või maakonna) osakonna ülemal pidi olema tihe kontakt kohaliku parteikomitee sekretäriga, teineteist tuli vastastikku informeerida. EK(b)P organisatsioonis nägi NKGB abilist oma tööülesannete täitmisel.[354] Peale ENSV NKVD ja NKGB operatiivgruppide hakkasid Eestis tegutsema ka Moskva otsealluvusega "SMERŠ"-i ja NKGB operatiivgrupid.

Esimeses järjekorras asusid ENSV NKGB territoriaalorganid tööle Narva jõe idakalda valdades. Augustis peatasid Saksa väed, sh 20. Eesti *SS*-relvagrenaderidiviis Punaarmee edasitungi Sinimägedes, kuid 10. augustil alustas Punaarmee pealetungi Kagu-Eesti suunalt. 19. augustil saabus Paldiski sadamasse laev Soome armees teeninud Eesti vabatahtlikega, kellest üks pataljon saadeti nädala pärast rindele Kagu-Eestisse võitlema koos Saksa diviisidega. Punaarmee vallutas 13. augustil Võru, kuhu peagi asus Leningradist ka tulevane ENSV juhtkond, sh EK(b)P KK sekretär Karotamm. 7. septembril 1944 andsid ENSV ÜN Presiidium, ENSV RKN ja EK(b)P KK välja määruse Saksa okupatsiooni ajal ajutiselt tühistatud 1940.–1941. a Eesti NSV seaduste, määruste ja otsuste uuesti kehtimapanekust. Nikolai Karotamm valiti 28. septembril 1944 EK(b)P KK IV pleenumil EK(b)P KK esimeseks sekretäriks, samas kinnitati ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks Eesti päritolu "vanglakommunist" Arnold Veimer, üks senistest RKN esimehe, hukkunud J. Lauristini asetäitjatest.[355] Nemad jäid olulisemateks ENSV juhtideks kuni 1950. aastate alguseni. Pärast Tallinna vallutamist 22. septembril 1944 asusid siia EK(b)P Keskkomitee ning ENSV NKVD ja NKGB keskaparaadid. ENSV NKGB kolis samadesse tööruumidesse Pagari tänaval, kust oli lahkutud 1941. aastal. Koos sõjaväevõimudega korraldati suuremates linnades haaranguid. Linnadest, eelkõige Tallinnast sai Nõukogude võimu tugipunkt Eestis. 24. novembriks 1944 oli Punaarmee vallutanud kogu Eesti.

2.1.2. Julgeolekuorganite ülesanded Eesti hõivamisel

Juba 3. märtsil 1944 Leningradis toimunud esimesel ENSV NKGB parteilaste grupi koosolekul, kus viibis ka EK(b)P KK esindaja, loeti ette Stalini käskkiri, mis kohustas NKGB kaastöötajaid tõstma töödistsipliini ja tšekistlikku kvalifikatsiooni ning valmistuma uuteks ülesanneteks seoses Punaarmee sissetungiga Eestisse.[356]

---

[353] Vt näiteks: Заместитель наркома НКГБ ЭССР Михайлов – Секретарю ЦК КП(б)Э по кадрам Пуусеп, 14.08.1944, ERAF.1.1.521, 107.

[354] ENSV NKGB rahvakomissari informatsiooniline juhend parteikomiteede sekretäridele NKGB tööst vabastataval territooriumil, 1944, ERAF.1.1.524, 37.

[355] EKP KK Büroo, 68.

[356] Протокол партсобрания партгруппы НКГБ ЭССР № 1, 03.03.1944, ERAF.1.1.621, 1.

Millised olid need uued ülesanded? 3. märtsil 1944 allkirjastas NSVL RJ rahvakomissar Merkulov juhendi NKGB agentuur-operatiivtöö kohta vabastatavates Nõukogude Balti liiduvabariikides. Seal määrati ära nende Saksa teenistuses olnud juhtivate ametikohtade kategooriad, millede täitjad tuli viivitamatult arreteerida (kokku 19 kategooriat alates Saksa luure ja vastuluure kaastöötajatest kuni kohalike omavalitsuste juhtide ja sakslaste alluvuses tegutsenud rahvuslike väeüksuste ohvitserideni). Lisaks Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikutele oli arreteerimisele kuuluvatena eraldi ära märgitud ka "nõukogudevastaste natsionalistlike organisatsioonide" juhid ja aktiivsed liikmed, mille all mõeldi iseseisvusaegsete poliitilis-ühiskondlike organisatsioonide liikmeid (Eesti osas olid selliste organisatsioonidena välja toodud Vabadussõjalaste Liit, Isamaaliit, Kaitseliit aga ka Saksa okupatsiooni aegne Omakaitse). Teiste kategooriate hulgas kuulusid arreteerimisele ka nõukogudevastaste artiklite autorid ja vastavate ajakirjandusväljaannete toimetajad ning nõukogudevastaste näituste ja stendide korraldamisega aktiivselt seotud isikud. Vaimulike arreteerimine võis toimuda vaid kontrollitud andmetel nende seotuse kohta Saksa luure- või vastuluureorganitega ning ühiskondlikult eriti mõjukate vaimulike arreteerimine üksnes NSVL NKGB loal. Loetletud organisatsioonide realiikmed tuli võtta operatiivarvele ja agentuurse järelevalve alla ning arreteerimisi teostada üldkorras.[357] Arvestades aastatel 1940–1941 toimunud sovetiseerimiskatset oli Baltimaades erinevatel põhjustel Saksa sõjaväe ja administratiivasutuste teenistuses olnud isikute, aga eelkõige Nõukogude võimu halvustavalt või kartlikult suhtuva elanikkonna osa üpris suur. Seega kuulus arreteerimisele aktiivsem osa elanikkonnast, kes oleks võinud ohustada Nõukogude võimu kehtestamist ja sovetiseerimist. Merkulovi juhendi eripäraks eelnenud direktiividega oli aga just iseseisvusaegsete aktiivsete ühiskonnategelaste ja nõukogudevastast meelsust evivate isikute arreteerimine.[358] Ning arreteerimine tähendas peaaegu sajaprotsendiliselt represseerimist.

Saksa sõjaväes ja muudes organites teeninuid ning sakslaste kätte vangi langenud Punaarmeelasi käsitleti kui "erikontingenti", mida tuli enne vabadusse laskmist "filtreerida".[359] Suhtumine Saksa sõjaväes, Omakaitses või muudes üksustes teeninute kohtlemisse ei olnud ühene, kuid mõne reegli võib siiski välja tuua. Näiteks üritati vahet teha vabatahtlikel ja mobiliseeritutel. Omakaitses teenimist käsitleti enamasti vabatahtlikuna, kuigi 1944. aasta veebruarist oli

---

357 Указание НКГБ СССР № 29 об организации агентурно-оперативной работы на освобожденной территории Прибалтийских республик, 03.03.1944 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой, Т. 5, Кн. 1*, 220–223.

358 Eelnenud direktiividest vt nt Из указания НКВД СССР № 64 о задачах и постановке оперативно-чекистской работы на освобожденной от немецко-фашистских оккупантов территории СССР, 18.02.1942 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой, Т. 3, Кн. 1*, 130–136 ja NSVL NKGB ja NSVL NKVD ühisdirektiiv nr 494/94 "kollaboratsionistlike formeeringute sõjaväelaste arreteerimise ja kontrollimise kohta", 11.10.1943 – Djukov, *Deporteerimised Eestis*, 150–152.

359 "Erikontingendi" kohta vt täpsemalt Kaasik, *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika*, 217–278.

tegemist sisuliselt mobiliseerimisega.[360] Kokku ületas erinevates Saksa eesti üksustes teenivate koguarv 1944. aastal kindlasti 50 000 meest.[361] Sellele lisanduvad veel need Omakaitse liikmed, keda rindele ei saadetud. Kokkuvõttes moodustas see märkimisväärse osa Eestis tollasest meeselanikkonnast.

ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja RJ alampolkovnik Viktor Kisseljovi sõnul suunati Saksa sõjaväes teeninud erilaagritesse (hilisema nimetusega "filtratsioonilaagrid" (filterlaagrid)), kus vabatahtlikud ja Omakaitses teeninud arreteeriti ja anti uurimise alla ning ülejäänud, mobiliseeritud, saadeti pärast "töötlemist" koju või sõjakomissariaatidesse.[362] Erilaagritesse (hilisema nimetusega "kontroll-filtratsioonilaagritesse") tuli saata Saksa tagalasse jäänud sõjaväeteenistuseas isikud, Saksa okupatsiooniaja külavanemad, reapolitseinikud, rahvusväeosade jms sarnaste organisatsioonide liikmeid sh endised Punaarmee võitlejad kui puudusid andmed nende "reeturliku" tegevuse kohta.[363]

Põhiliseks süüdistusparagrahviks, mida repressiivorganid kasutas sakslastega koostööd teinute aga ka rahvuslikult meelestatud isikute vastu oli sama – "Kodumaa reetmine" Vene NFSV KrK paragrahvi 58-1 punkti "a" järgi (see paragrahv oli koodeksisse lisatud juunis 1934). NSV Liidu prokuröri käskkirjas 15. maist 1942 anti muuhulgas käsk võtta Nõukogude kodanikke, kes on üle läinud Saksa fašistlike okupantide teenistusse, osalenud luures või lahingutegevuses Punaarmee üksuste vastu vastutusele Vene NFSV KrK § 58-1 punkti "a" järgi.[364] NSV Liit käsitles Eesti Vabariigi kodanikke ja elanikke alates Eesti inkorporeerimisest 1940. aastal Nõukogude Liidu kodanikena, mis justkui võimaldas selliseid süüdistusi esitada. "Kodumaa reetmine" tähendas tegusid, mis olid toime pandud NSVL kodanike poolt NSV Liidu sõjalise võimsuse, sõltumatuse või territooriumi puutumatuse kahjustamiseks nagu spionaaž, sõjalise või riikliku saladuse väljaandmine, üleminek vaenlase poolele, põgenemine või lendamine välismaale. Kodumaa reetmise eest võidi karistada mahalaskmise või vabaduskaotusega (mida reeglina kanti NKVD/MVD karistuslaagrites NSV Liidu raskestiligipääsetavates piirkondades Siberis, Kaug-Põhjas jne) kestvusega kuni 25 aastat. Koos vabadusekaotusega määrati reeglina ka poliitiliste ja mõnede tsiviilõiguste kaotus ning vara konfiskeerimine. Levinuimad õigused, mida kaotati, olid Vene NFSV KrK § 31 järgi aktiivne ja

---

360 Omakaitse kohta vt: Argo Kuusik, Estonian Omakaitse in 1941–1944 – *Estonia 1940–1945*, 797–806.

361 Toomas Hiio, Eesti üksustest Wehrmachti, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise Maaimasõja ajal: komplekteerimisest ja formeerimisest – *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses = Military service in Estonia. Estonians in the military, Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian yearbook of military history*, 2011. 1[7], 158–273, 255.

362 Стенограмма бюро ЦК КП(б)Э от 07.–08.10.1945 "О мерах борьбы с дезертирством", ERAF.1.4.235, 143–144.

363 Директива НКВД и НКГБ СССР № 494/94 от 11.09.1943 – Дюков, *Милость к падшим*, 25–27.

364 Приказ прокурора СССР №46сс О квалификации преступлении лиц, перешедших на службу к немецко-фашистким оккупантам в районах, временно занятых врагом, 15.05.1942– *Сборник законодательных*, 39–41.

passiivne valimisõigus, õigus olla valitavais ametites ühiskondlikes organisatsioonides, õigus olla mõnedes riiklikes ametites, õigus kanda aunimetusi ning õigus pensionile, mida antakse sotsiaalkindlustuse ja riikliku kindlustuse korras, ning toetusele tööpuuduse korral, mida antakse sotsiaalkindlustuse korras.[365]

Juba sõja alguses Nõukogude tagalasse evakueerununa alustas EK(b)P-s liidripositsioonile tõusnud Nikolai Karotamm koos teiste EK(b)P aktivistidega propagandakampaaniat Saksa okupatsiooni vastu ja sakslaste vastu üldse. Sakslased määratleti selles kui "eesti rahva põlised verivaenlased". Ulatusliku propagandakampaania hulka kuulus poliittöö Punaarmee eesti rahvusväeosades, lendlehtede ja muude propagandatrükiste koostamine ja levitamine jne. Karotamme isegi süüdistati mõne EK(b)P KK bürooliikme poolt pärast tema sekretäri kohalt vabastamist, et ta rääkis eesti rahva ühtsusest (sakslaste vastu) ja vältis klassivõitluse teemadel kirjutamist.[366] Sakslaste ja nende kaasajooksikute vägivallategude kirjeldamisel ei hoidutud ka väljamõeldistest. Sakslaste vastu suunatud poliittöö ja propaganda jätkus ka edaspidi.

2.2. EKP ja sovetiseerimise korraldus

2.2.1. Sovetiseerimise algatamine

Vabastades Nõukogude Liidu territooriumi ja jõudes 1944. aastaks nende riikide ja alade piirile, mis olid hõivatud Teise maailmasõja algfaasis, hakkas NSV Liidu poliitika siingi lähtuma sellest, et vabastatakse Nõukogude Liidu territooriumi. Leedu, Läti ja Eesti parteijuhtidele pidi oma ülesannete määratlemisel olema eeskujuks Valgevene NSV kohta tehtud NSVL RKN ja ÜK(b)P KK ühismäärus 1. jaanuarist 1944. Selles anti juhised kolhooside ja rahvamajanduse taastamiseks, toiduainete jm toorainete varumise organiseerimiseks, partei ja täitevvõimu institutsioonide rajamiseks jne. Valgevene K(b)P Keskkomitee pidi kindlustama massilise parteipropaganda juhtimise, pöörates erilist tähelepanu ajalehtedele kui tähtsaimale poliittöö vahendile masside hulgas. Propaganda- ja agitatsioonitöös tuli laialdaselt kasutada fakte Saksa okupantide kuritegude kohta, et õhutada massides vihkamist okupantide vastu.[367]

Ka EK(b)P KK eesotsas Karotammega organiseeris teravatoonilist saksavastast propagandat. Saksa okupantide metsikusi sobis suurepäraselt illustreerima Klooga koonduslaager, kus leiti eest poolpõlenud hukatute laibad. Vähesel määral tehti propagandat sakslaste poolt Eestit administreerima seatud "fašistide käsilaste" (eelkõige Eesti Omavalitsuse), aga ka rahvuslike tegelaste, nagu endise Eesti peaministri Jüri Uluotsa vastu, kui viimane oli esinenud Saksa

---

365 VNFSV kriminaalkoodeks, 11–16, 27.

366 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э, 07.12.1950, ERAF.1.5.45, 31.

367 Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР И Центрального Комитета ВКП(б)

№ П42/246 о ближайших задачах Совнаркома БССР И ЦК КП(б) Белоруссии, 01.01.1944 – *Органы государственной безопасности СССР в Великой, Т. 5, Кн. 1*, 5–9, 8.

mobilisatsiooni toetava avaldusega. Näiteks 29. veebruari 1944. aasta Talurahvaleht avaldas Karotamme artikli "Kaalul on eesti rahva elu ja surma küsimus", kus ta oli sihikule võtnud just Uluotsa.[368] Karotamm kuulutas peatset Eesti NSV vabastamist ja õhutas Eesti elanikke sellele kaasa aitama. Nagu on märgitud, oli Karotamme tegevus Eestisse jõudmisel esialgu tõepoolest üsna ettevaatlik, vaenlasena nimetati sakslasi ja "sisevaenlase" purustamise vajadust ei rõhutatud.[369] Võimalik, et seda ei nõutud seni ka Moskvast, sest seal oldi hõivatud sõja eduka lõpetamise ja Läände edasitungimise küsimustega.[370] Isegi vastupidi: 1944. a esimesel poolel hakati Nõukogude valitsuse initsiatiivil rõhutama liiduvabariikidele suurema otsustusõiguse andmist, mille üheks väljenduseks oli (sh ka Eesti NSV) välisasjade ning kaitse rahvakomissariaatide asutamine.[371] Seda propageeriti ENSV juhtivametnike poolt isegi kui näidet ENSV moodustamisega toimunud Eesti iseseisvuse saavutamisest, mis kõlab juba päris orwelllikult.[372] Sellega kaasnesid muidugi kinnitused, et Eesti on ja jääb Nõukogude Eestiks.

Eesti NSV vabastamise versiooni ei sobitunud aga sakslaste lahkumisel uuesti lõkkele puhkenud iseseisvusmeelsus ning 18. septembril vabariigi presidendi kohusetäitja Jüri Uluotsa poolt ametisse nimetatud Eesti Vabariigi valitsus eesotsas Otto Tiefiga. Tõenäoliselt tegi Stalinit ja NSV Liidu juhtkonda murelikuks NKVD rahvakomissari Beria informatsioon 19. oktoobrist 1944, kus too teatas, et Eestis oli sakslaste taganemisel formeeritud "kodanlik rahvuslik Eesti valitsus"[373], mis ei olnud jõudnud Eestist evakueeruda. NKVD poolt kinnivõetud valitsuse liikme Hugo Pärtelpoja ütlustel järgis see valitsust Eesti Vabariigi põhiseadust ja inglise-ameerika orientatsiooni. RJ organite poolt olid võetud tarvitusele meetmed valitsusliikmete vahistamiseks.[374] Seda tuli teha suurimas saladuses, sest kui kuuldused Inglise-Ameerika orientatsiooniga valitsusest ja selle liikmete arreteerimisest oleks jõudnud liitlasteni oleks see võinud tekitada välispoliitilisi komplikatsioone. Nagu 1941. aasta küüditamise ajal ei räägitud saksameelsete isikute arreteerimisest, siis nüüd hoiti saladuses lääne-

368 Nikolai Karotamm, *Vabanemisaasta,* Tallinn, 1945, 53.

369 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 93.

370 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 163.

371 Vt: Tannberg, Tõnu, "Mul ei ole, ega saagi olla kogu selle välisasjade rahvakomissariks "saamise" ja selle võrdlemisi haleda lõpu puhul kellegi vastu mingit kibestustunnet": miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissari juba 1944. aasta kevadel? – Tuna, (2011) nr. 3, 72–87.

372 A. Veimer, Nõukogude Eesti loomisega sai Eesti täieliku iseseisvuse – *Rahva Hääl* (1944) nr. 31, 01.07.1944, 2.

373 "Kodanlik" oli marksistlikku ideoloogiat järgiv viide klassivaenlasele ja halvustav epiteet iseseisva Eesti Vabariigi kui kodanlastest rõhujate klassi poolt juhitud riigi kohta, mis pidi vastanduma proletariaadi poolt juhitud Nõukogude sotsialistlikule riigile.

374 *НКВД-МВД СССР в борьбе*, 192. Valitsusliikmete vahistamise kohta vt ka Indrek Paavle, Repressions by Soviet Security agencies against underground Estonian national opposition operating during German occupation – *Estonia since 1944*, 377–390, 380–383; Mart Laar, *September 1944: Otto Tiefi valitsus*, Tallinn, 2007.

liitlaste toetajate arreteerimist. Ent nagu peagi selgus, oli Vabariigi Valitsus üksnes "jäämäe tipp", sest iseseisvuse taastamist pooldas valdav osa kohalikust elanikkonnast. Vahetult pärast Eesti hõivamist üritasid iseseisvusmeelsed siiski ennast varjata ja sedagi mitte väga rangelt.

NSV Liidu juhtkonnal oli vaja käivitada hõivatavatel lääneterritooriumidel, sh Balti riikides sovetiseerimisprotsess, mis kindlustaks Nõukogude režiimi püsimajäämise ja funktsioneerimise pikemas perspektiivis. Selleks oli vaja kehtestada kontrollmehhanismid, alustada ühiskonna ideoloogilist tasalülitamist ning võimalikult kiiresti maha suruda igasugune vastupanu. Baltimaade küsimust arutas 1944. aasta oktoobri lõpus ja novembris ÜK(b)P KK Organisatsiooniline büroo (Orgbüroo), kelle otsustes toodi ühe esmatähtsa ülesandena vajadus keskenduda võitlusele "kodanliku natsionalismi" vastu. Nii oli toimitud juba varem Ukrainas ja Valgevenes.[375] Selleks kutsuti ÜK(b)P Keskkomiteesse aru andma Eestimaa, Leedu ja Läti komparteide esimesed sekretärid Nikolai Karotamm, Antanas Sniečkus ja Jānis Kalnbērziņš.[376]

Eestit puudutavale Orgbüroo istungile oli aru andma kutsutud Karotamm, kes valmistas selleks ette raporti sovetiseerimise senisest käigust. Oma ettekande koostamisel võttis ta aluseks erinevate partei- ja valitsusametnike, sh RJ rahvakomissar Kummi ettekanded. Viimases märgiti, et:

> "Punaarmee edu muutis järsult eestlaste suhtumist sakslastesse ja nende propagandasse. Viimastel kuudel ilmnes massiline deserteerumine saksa armeest ja eesti üksustest mitte ainult reakoosseisu, vaid ka üksikute eestlastest ohvitseride poolt. Natsionalistlikud elemendid mitmesuguste poliitiliste parteide ja organisatsioonide endiste väljapaistvate tegelaste näol kasutades ülalnäidatud meeleolusid, viisid läbi suure agiteerimistöö eestlaste ühendamiseks võitluseks iseseisva kodanlik-demokraatliku Eesti taastamiseks, luues niinimetatud "rahvuskomitee". [...] "Rahvuskomitee" juhid Rootsis lõid kontakti mõnede Inglise ja Ameerika diplomaatiliste ringkondadega iseseisva Eesti moodustamiseks. [...] Juba esimestel päevadel osa komitee liikmetest – SUSI, TIEF, MOOR[377] jt – arreteeriti. Natsionalistlikud-kontrrevolutsioonilised elemendid viivad läbi tugevdatud agitatsiooni selle kohta, et Nõukogude võimu kehtestamine Eestis on ajutine nähtus, lootes sellele, et Inglismaa ja Ameerika peavad pidama oma lubadust ja nõudma NSVL-ilt Eestile iseseisvuse andmist. Jätkame tööd ülejäänud komitee liikmete väljaselgitamiseks ja likvideerimiseks."[378]

---

375 Tannberg, Balti küsimus Kremlis, 51.

376 Swain, Cleaning up Soviet, 65.

377 Valitsusjuht, peaministri asetäitja Otto Tief (võeti kinni 10.10.1944), haridusminister Arnold Susi (vahistati 4. oktoobril) ja (tõenäoliselt silmas peetud) Eesti Vabariigi Rahvuskomitee liige Harri Moora (võeti kinni septembris 1944, kuid ei arreteeritud ja vabastati kümnekonna päeva pärast), vt: *Tõotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992*, koostanud ja toimetanud Mart Orav ja Enn Nõu, Tartu, 2004.

378 Докладная записка НКГБ ЭССР Секретарю ЦК КП(б)Э Каротамм "О положении в Эстонии после освобождения от немецкой оккупации и работе по изятию агентуры противника и к-р (контрреволюционного) элемента", 22.10.1944, ERAF.1.1.849**,** 215–218.

Ettekandes märgiti ka, et ENSV NKGB poolt oli 22. oktoobri 1944 seisuga arvele võetud üle 8000 inimese "nõukogudevastast elementi" ja teostatud üle 200 arreteerimise.

Raske on uskuda, et Uluotsa-Tiefi valitsus ja selle välispoliitiline orientatsioon Inglismaale ja USA-le tuli Kummile või Karotammele üllatusena. Pigem mitte: vähemalt Karotamm oli juba 1943. aastal selle võimalusega vähemalt teoreetiliselt arvestanud.[379] Siseasjade rahvakomissar Resev oli Karotammele saatnud vähemalt iseseisvuslasi koondava Eesti Vabariigi Rahvuskomitee korralduse nr. 1 1. augustist 1944, kus kutsuti üles võitlema nii bolševike verise terrori kui natsismi vägivalla vastu.[380] Seda enam võisid andmed sisuliselt lääneliitlastele orienteeritud poliitilisest grupeeringust olnud jõudnud juba varem julgeoleku käsutusse. On aga selge, et jätkuva sõja ja liitlassuhete tingimustes tuli sellise orientatsiooniga valitsus kukutada salajaselt ning liitlaste ees ja siseriiklikult kompromiteerida.

Mõned aastad hiljem, aastal 1948, ütles julgeolekuminister Kumm EK(b)P V kongressil, et RJ organite andmetel oli Eesti kodanlike natsionalistide seas juba sõja algusest lootus, et see sõda lõpeb sarnaselt Esimesele maailmasõjale ning Eestis õnnestub pärast Saksamaa peatamist Lääneriikide poolt taas luua kodanlik valitsus kodanliku Eesti eeskujul. Juba 1943. aastast alates olevat olnud märgata (seega võis NKGB-l olla juba siis vastav informatsioon) natsionalistlike gruppide tekkimist, mis osutasid abi anglo-ameerika grupeeringule, mis oli vaenulik Saksa võimu suhtes. Nad hoidusid kõrvale Saksa mobilisatsioonist, et hoida ennast otsustavaks võitluseks, mis pidi toimuma Nõukogude Liidu ja Inglise-Ameerika bloki vahel, kus nad pidid osalema relvaga käes viimase poolel. Kumm rääkis, et Uluotsa valitsus oli koostanud avalduse Eesti iseseisvuse kohta ja nende arvates pidi asi teostuma nii, et sakslaste taganemisel teatada läbi raadiojaama, et taastatud vabariik paneb Nõukogude poolele ette peatada pealetung ja astuda nendega läbirääkimistesse. Kumm ütles, et "ülesanded olid püstitatud maailmamastaabiga ja Eestis soovisid kodanlik-natsionalistlikud elemendid mängida suurimat ajaloolist draamat, aga välja tuli komöödia". Ta rääkis, et üle Eesti olid maha jäetud eriettevalmistusega terroristlikud grupid, kellel olid punkrid üle Eesti koos toidumoonaga pooleks aastaks. NKGB oli nad aga likvideerinud enne, kui nad olid alustanud oma tegevust.[381] Kontekstist nähtuvalt pidas Kumm silmas Rahvuskomitee liikmetega kontaktis Leo Talgre juhtimisel tegutsenud "Haukka"-"Tümmleri" *Abwehr*i (Saksa sõjaväeluure ja –vastuluure) taustaga luuregrupi liikmeid. Kummi sõnavõtust, mis võis olla ajendatud tolleaegsest kasvavast vastuseisust Nõukogude Liidu ja lääneliitlaste vahel, soovist tähtsustada oma tegevust vaenlase ohu utreerimisega (väljamõeldud "eriettevalmistusega terroristlikud

379 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 104.

380 Приложение к спецсообщении для Каротамма, 22.10.1944, ERAF.1.1.888, 95–96.

381 Подлинник стенограммы 5-го сьезда КП(б)Э, 24.–25.12.1948, ERAF.1.4.512, 177, 178–180.

grupid") kumab läbi RJ peaeesmärgina just eesmärgistatud iseseisvusliikumise vastane tegevus.

Karotamme poolt Orgbüroo istungiks koostatud kokkuvõtvas ettekandes märgiti, et "Eesti NSV vabastamise momendist keskendus EK(b)P Keskkomitee oma töös peamiselt abi osutamisele Punaarmeele ja rahvamajanduse taastamisele, mis oli purustatud saksa fašistlike röövvallutajate poolt."[382] (Ehk siis analoogilistele ülesannetele nendega, mis olid sätestatud 1. jaanuari 1944 a. otsuses Valgevene NSV kohta). Karotamm tõi välja edasised EK(b)P Keskkomitee põhilised edasilükkamatud poliitilised ülesanded, nende seas: võitluse tugevdamine eesti kodanliku natsionalismi vastu; vabariigis valju korra ja distsipliini kehtestamise ja võitluse tugevdamise vaenlase agentide vastu, kes on jäänud või jäetud Eestisse.[383] Võimalik, et Karotamm üritas Moskvas näidata, et on "natsionalistide" küsimusest teadlik ja ennetada sealset rahulolematust. Samas ei pakkunud ta nendega võitluseks välja konkreetseid meetmeid, mis võis olla ka liigne, arvestades Kummi ettekannet.

Eesti NSV ja selle parteiorganisatsiooni küsimus tuli arutlusele Orgbüroo istungil 30. oktoobril 1944, kus osalesid Orgbüroo liikmed Georgi Malenkov, Andrei Andrejev, Aleksandr Štšerbakov ja Nikolai Švernik ning lisaks veel rida ÜK(b)P KK ametnikke. Kuulanud ära Karotamme ettekande, võttis Orgbüroo vastu karmi otsuse, kus ei olnud mainitud midagi positiivset, vaid mis keskendus täielikult "tõsistele puudustele ja vigadele" EK(b)P Keskkomitee töös.[384] Esimese puudusena oli otsuses näidatud nõrk ja aeglane töö maareformi läbiviimisel (mille eesmärk oli Baltimaades Nõukogude võimule toetajate leidmine sh nende Punaarmeesse mobiliseerimise kaasaaitamiseks) ning viljavarumise tõhustamisel. Tegelikkuses aga võeti Moskvasse kutsutud Eesti, Läti ja Leedu parteijuhtide ees esimeses järjekorras tähtsaima küsimusena ette hoopis võitlus "rahvavaenlastega" – "kodanlike natsionalistidega", kelle "rämpsust" tuli need liiduvabariigid puhastada.[385] Termin "kodanlikud natsionalistid" oli marksistlikus ideoloogias kasutusel olnud näitamaks rahvuslust kui kodanluse ideoloogiat ja viitamaks rahvuslaste vastasele võitlusele kui klassivõitlusele. Pidades silmas seda, kelle suhtes kodanliku natsionalisti epiteeti kasutati (eelkõige Uluots ja 1944. a Eesti Vabariigi valitsus), järeldub, et Nõukogude juhtkond tahtis oma propagandas moondada iseseisvusliikumise natsionalismiks ja selle vastase võitluse klassivõitluseks.

---

382 Справка ЦК КП(б) Эстонии о проделанной работе с момента изгнания немецких захвачиков с территории Эстонской ССР, 25.10.1944, ERAF.1.1.849, 1.

383 Справка ЦК КП(б) Эстонии о проделанной работе с момента изгнания немецких захвачиков с территории Эстонской ССР (К п. 5 повестки заседания Оргбюро ЦК ВКП(б) 25.10.1944), ärakiri, ERAF.1.1.848, 50.

384 Vt:

Lisa 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas".

385 Swain, Cleaning up Soviet, 63–66.

Seega võiks Orgbüroo 30. oktoobri otsuse mõtet (kuigi loomulikult sellist sõnastust ei kasutatud) refereerida nii: EK(b)P pole suutnud hankida elanikkonna seast Nõukogude võimule piisavalt poolehoidjaid ning oluliseks takistuseks sel teel on iseseisvusmeelsete ideede ja neid levitavate isikute, Nõukogude võimu vaenlaste olemasolu. **EK(b)P põhiülesanne** pidi otsuse kohaselt olema bolševistlik propaganda ja selle läbi parteiorganisatsiooni ja Nõukogude võimule toetuse tugevdamine. Iseseisvuslased tuli edaspidi tembeldada kodanlikeks natsionalistideks (klassivaenlaseks) ja Saksa okupantide käsilasteks. Neid pidi kompromiteerima, näidates, et Eesti eliit läks koostööle sakslastega ja võttis osa viimaste kuritegudest rahuliku elanikkonna vastu.[386] Sovetiseerimise eduka käigu eelduseks pidi olema, et kõigi tasandi juhtivpositsioonidele tuli paigutada usaldusväärsed parteiliikmed.

Otsuse ajendina toodud EK(b)P Keskkomitee nõrk ja aeglane töö maareformi alal jätab mulje kunstlikult otsitud põhjendusest, sest nii lühikese ajaga (veel ei olnud ju kogu Eesti territoorium hõivatudki) ei oleks maareformi läbiviimine ega otsuses näidatud olnud üldse mõeldav. Teisalt on selge, et sõjaolukorras ning eeldades, et Nõukogude võim Eestis on ajutine, ei kiirustanud ka talurahvas maareformiga aktiivselt kaasa minema.[387]

Analoogilised otsused tehti 1. novembril Leedu ja 3. novembril Läti parteiorganisatsiooni kohta.[388] Need otsused olid väga oluliseks tähiseks järgnevate aastate poliitiliste olude kujundamiseks ja tegevusjuhiseks liiduvabariikide juhtkondadele. Sellisena käsitlesid neid dokumente ka tollased liiduvabariikide juhid.[389] Karotamm nimetas seda otsust (EKP Keskkomitee) edaspidise töö "poliitiliseks direktiiviks".[390]

Samal ajal aktiviseeriti julgeolekuorganite tööd Eestis. Juba novembri esimesel nädalal komandeeriti NKVD ja NKGB operatiivtöö tõhustamiseks, sisuliselt aga eelkõige massiarreteerimiste intensiivistamiseks Eestisse NKVD ja NKGB organite tööd juhtima NSVL RJ rahvakomissar Merkulov koos kaaskonnaga.[391] Eesti territoorium jagati operatiivsektoriteks, kuhu paisati operatiivgrupid eesotsas NSVL NKGB juhtivtöötajatega. Isikute arreteerimiseks pidi olema operatiivsektori ülema nõusolek ("operatiivsektorid" olid 1930. aastatel julgeolekuorganites praktiseeritud struktuurne lüli kohalike RJ osakondade juhtimiseks[392]). Kui ühte MGB alampolkovnikut kuulati 1948. aastal üle süüdistusega, et ta avaldas riigisaladust, kui kirjutas oma abikaasale, et Moskvast saabus NKGB rahvakomissar Merkulov koos 60 kaastöötajaga ning toimus nõupidamine kus tutvustati algavat "suurt operatiivtööd", vastas süü-

386 Võitlusest iseseisvuslaste kui "kodanlike natsionalistidega" vt peatükki 4.1. "Kodanliku natsionalismi" vastane kampaania – võitlus iseseisvuslusega.

387 Vt näiteks: Anu-Mai Kõll, Tender Wolwes. Identification and Persecution of Kulaks in Viljandimaa 1940–1949 – *The sovietization of the Baltic*, 127–149.

388 Otsuseid vt: Таннберг, *Политика Москвы*, 2010, 202–215.

389 Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 227; Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 105.

390 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 21.

391 Tannberg, Balti küsimus Kremlis, 57–58.

392 Тепляков, *Машина террора*, 49.

distatav, et ei näe siin riigisaladuse avaldamist. Seepeale sõnas ülekuulaja, ENSV MGB ministri asetäitja Vladimir Vedejev, et: "igaüks saab aru, et riikliku julgeoleku rahvakomissar ei sõida siia lilli istutama".[393] Nii see ka oli. Kui Eesti hõivamise algusest kuni 6. novembrini oli Eestis NKVD ja NKGB poolt arreteeritud kokku 696 inimest, siis nüüd arreteeriti 9 päevaga üle 420 inimese. Merkulovi poolt esitatud andmetel oli 14. novembriks 1944 arreteeritud 1116 inimese seas 115 Saksa luure- või vastuluureorganite agenti või töötajat, 421 Omakaitse liiget, 206 "sakslaste käsilast" ja 344 inimest "erinevat nõukogudevastast elementi".[394] Jaanuaris 1945 suundus Merkulov analoogilisele komandeeringule Riiga. Tema edastatud informatsiooni "vaenulike elementide puhastamise" üritustest kandis Stalinile jt Nõukogude riigijuhtidele ette Beria.[395] Edaspidi kasvas arreteeritute arv Baltimaades pidevalt, jõudes kõrgpunkti 1945. aastal, kui vastupanuvõitlejate ja ennast varjavate isikute tabamiseks viidi läbi ulatuslikke NKVD ja NKGB ühisoperatsioone.[396] Aastatel 1944–1945 arreteeritute koguhulk on u 17 000 inimest.[397] Eesti ja Baltimaade mastaabis oli sellel karistusaktsioonil "massioperatsiooni" iseloom.

1945. a alguseks arreteeritutest olid Karotamme andmeil 90% "kodumaareeturid ja Saksa okupantide käsilased". Pooled neist olid külaelanikud. Karotamme arvates oli märkimisväärse osa "kontrrevolutsioonilise elemendi kinnivõtmine märgatavalt aidanud kaasa poliitilise olukorra tugevnemisele" liiduvabariigis.[398]

NSVL juhtkond tunnustas tšekiste, kes paistsid silma esimeses laines "territooriumi puhastamisel Saksa spioonidest, diversantidest ja bandiidigruppidest" – NSVL ÜN Presiidiumi 31. mai 1945. a seadlusega autasustati ordenitega kokku 1118 Läti, Leedu ja Eesti NSV NKVD ja NKGB töötajat. Sealhulgas pärjati Punalipu ordeniga Balti liiduvabariikide NKGB ja NKVD rahva-

---

393 Протокол допроса М. Шкуренкова, 1948, ERAF.129SM.1.22627, kd. 1, 115.

394 Из сообщения наркома государственной безопасности СССР № 4 в ГКО об организации агентурно-оперативной работы на освобовденной территории Эстонской ССР, 14.11.1944 – *Органы государственной безопасности, Т. 5, Кн. 2*, 588–594, 589.

395 Спецсообщение Л. П. Берии, И. В. Сталину, В. М. Молотову, Г. М. Маленкову о результатах "чистки"освобожденной территории Латвии, 26.01.1945 – *Лубянка: Сталин и НКВД*, 486–490.

396 Täpsemalt vt: Tannberg, Balti küsimus Kremlis, 59–62; Saueauk, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat, 33–57.

397 Täpsemalt vt: Meelis Saueauk, Data about the persons arrested in Estonia during the Soviet political Repressions in 1942–1990 – *Estonia since 1944*, 307–310.

398 Каротамм – доклад секретарью ЦК ВКП(б) Маленькову "О ходе выполнения Постановления Оргбюро ЦК ВК(б)П от 30.10.1944 "О недостатках и задачах в области политической работы партииной организации ЭССР", 24.01.1945, ERAF.1.3.424, 11.

komissare.[399] Järgmisel korral autasustati korraga nii paljusid julgeolekutöötajaid pärast 1949. aasta märtsiküüditamist.

2.2.2. ÜK(b)P KK Eesti büroo

Lisaks EK(b)P juhtkonna noomimisele moodustati organisatsioonilise meetmena ÜK(b)P KK otsusega ÜK(b)P KK allüksused, mis "abistaksid" ja "vaatleksid", tegelikult aga kontrolliksid ja juhiksid Eesti, Läti ja Leedu sovetiseerimist.[400] Sarnane juhtimis- ja järelevalveinstitutsioon olid ka esimesel "punasel" aastal Balti liiduvabariikidesse määratud ÜK(b)P KK ja NSVL RKN liiduvabariigi volinikud. Nüüd moodustati G. Malenkovi koostatud projekti alusel ÜK(b)P KK Poliitbüroo 11. novembri 1944 otsusega ÜK(b)P KK Eesti, Läti ja Leedu bürood, mille igaühe liikmeks sai ka NSVL NKVD-NKGB volinik.[401] Viimane oli ametnik, kes pidi juhtima ja koordineerima NKVD ja NKGB organite tegevust kindlas piirkonnas. Näiteks sarnaselt asutati Riikliku Kaitsekomitee 1944. a detsembri otsustest lähtuvalt 1945. a jaanuaris läänesuunas edasiliikuvate rinnete NKVD volinike ametikoht, kes juhtisid lisaks NKVD-le ka NKGB ja "SMERŠ"-i organite ning nende operatiivgruppide tegevust, sh eelkõige laialdaste poliitiliste "puhastuste" läbiviimist.[402] Nagu rinnete NKVD volinikud, oli ka NSVL NKVD-NKGB Baltimaade volinike näol tegemist NSVL NKVD rahvakomissarile Beriale lähedalseisvate kõrgemate julgeolekuohvitseridega.

Karotamme sõnul oli ÜK(b)P KK Eesti büroo "ülesandeks juhtida EK(b)P-d kõikide tema eesseisvate küsimuste lahendamisel, aidata kogu tööd parandada, parandada vigu, ületada need puudused, mis töös on ja tõsta kogu töö vajalikule bolševistlikule tasemele."[403] EK(b)P KK büroo arutas ÜK(b)P KK 30. oktoobri ja 11. novembri otsuseid oma istungil 23. novembril ja tunnistas need parteiretoorikat kasutades "õigeks ja õigeaegseks". Nende otsuste täitmisele lubati mobiliseerida kogu Eesti parteiorganisatsioon ja töötav rahvas. See pidi koondama parteiorganisatsioonid ja töörahva veel tihedamalt leninlik-stalinliku ÜK(b)P ja "meie armastatud juhi ja õpetaja sm Stalini ümber."[404] Novembri-

---

399 Кокурин, Органы НКВД, 269; *НКВД-МВД СССР в борьбе*, 451–452; Tannberg, Balti küsimus Kremlis, 63–64.

400 "Abistamine" kõrgemal seisva organi poolt tähendas sisuliselt juhtimist, näib, et seda kasutati, et mitte solvata juhitava nominaalset iseseisvust, kaotada initsiatiivi ning õõnestada selle autoriteeti.

401 Eesti ja Leedu bürood moodustati Poliitbüroo 11. novembri 1944 ja Läti Büroo 29. detsembri otsustega, vt Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 106–107 ja Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 231–234.

402 Петров, По сценарию Сталина, 88–90.

403 EK(b)P V pleenumi stenogramm, 01.12.1944, ERAF.1.4.105, 10.

404 Протокол № 82 заседании бюро ЦК КП(б)Э § 3 "О постановлениях Оргбюро от 30.10.1944 и Политбюро ЦК ВК(б)П от 11.11.1944", 23.11.1944, ERAF.1.4.120, 60–61.

kuus määrati EK(b)P KK II sekretäriks Karotamme kõrval keskkomiteed juhtima Nõukogude Liidu päritolu parteitöötaja Sergei Sazonov.[405]

ÜK(b)P KK Eesti büroo esimeheks määrati Malenkovi "parem käsi", parteiametnik, senine ÜK(b)P KK kaadrivalitsuse ülema asetäitja Nikolai Šatalin (Šatalin määrati juhtima ka Läti bürood ning Leedu bürood senine Stavropoli kraikomitee esimene sekretär Mihhail Suslov), tema asetäitjaks Georgi Perov ja liikmeteks NSVL NKVD-NKGB Eesti volinik (*уполномоченный НКГБ–НКВД СССР по Эстонии*) Nikolai Sazõkin (viimane määrati sellele ametikohale 22. novembrist 1944), lisaks veel EK(b)P KK esimene sekretär N. Karotamm ja ENSV RKN esimees A. Veimer. Kui Perovi senine ametikoht oli Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja, siis Sazõkin oli 3. järgu RJ komissar (vastas kindralleitnandi auastmele NL relvajõududes) ja senine NSVL NKGB 2. valitsuse ülema asetäitja ning NSVL NKVD rahvakomissari Beria usaldusalune.

Sazõkin sai Eestis tegutseda umbes 10 kuud. NSVL NKVD ja NKGB 14. septembri 1945 ühiskäskkirjaga vahetati ta välja senise Krasnodari krai UNKGB ülema kindralleitnant Nikolai Gorlinski vastu. Ka Gorlinski oli Beria soosik ja staažikas tšekist juba 1920. aastast, sealjuures töötanud NSVL NKVD keskaparaadis vastuluuret juhtiva valitsuse ülema ametikohal.[406]

Šatalini asemel sai 1946. aastal Eesti büroo esimeheks Perov ning tema asetäitjaks Vladimir Jefremov. Niisiis kuulusid ÜK(b)P KK Eesti büroosse alates 1946. a keskpaigast G. Perov (esimees), V. Jefremov (aseesimees), N. Gorlinski, N. Karotamm ja A. Veimer.

Väidetud on, et erinevalt teiste büroode esimeestest soovis Eesti büroo esimees Perov hoida liiduvabariigi juhtkonda pidevalt enda kontrolli all, isegi pisiasjades. 1946. aastal käis Eesti büroo koos vähemalt kord kuus, vahel isegi kolm-neli korda, ja alati võeti seal vastu mingi otsus, mida EK(b)P KK oli kohustatud täitma. On väidetud, et näpuganäitav stiil, mida ÜK(b)P KK bürood praktiseerisid, ei halvendanud mitte üksi büroo ja liiduvabariigi juhtkonna vahelisi suhteid, vaid mõjutas ka kohaliku elanikkonna suhtumist "oma valitsusse". Pole juhus, et vabariigi juhtkonnad püüdsid kasvõi väliselt neist võimustruktuuridest distantseeruda.[407] EKP materjalidest pilt päris sellisena ei paista. Sisimas võis Karotamm küll olla solvunud, kuigi tal ei oleks pidanud olema illusioone oma iseseisvuse kohta, kuid keskkomitee koosolekutel toetas ta Šatalinit ja Perovi. Ja Šatalin polnud oma sõnavõttudes sugugi vähem dotseeriv kui Perov. K. O. Veskimägi on kirjutanud, et Karotammel jagus riigimehelikkust ainult esimese pealekärgatamiseni ÜK(b)P KK tegelastelt.[408]

Eelpoolkirjeldatud kontrollmehhanism lubas jagada Eesti NSV kahele kõrgemale juhile kitsamas ringis nii korraldusi, manitsusi kui abi. Liiduvabariiklik administratsioon pidi võtma ÜK(b)P KK büroo direktiivid ja korraldused täitmiseks. NSVL NKVD-NKGB volinik oli selles koosluses asetatud

405 Sazonovi elulugu vt *Lisa 1* Elulood.
406 Šatalini, Perov, Sazõkini ja Gorlinski elukugusid vt *Lisa 1* Elulood.
407 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 108.
408 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 42.

samale pulgale liiduvabariigi juhtidega. Büroo otsused olid kõrgema salastusastmega. Need vormistati istungite protokollidena, kuid büroo Moskvast saadetud liikmed ja büroo aparaadi ametnikud osalesid regulaarselt ka EK(b)P KK büroo istungitel. Sageli toimis põhimõte, et olulisemad küsimused arutati enne läbi ÜK(b)P KK Eesti bürool ja alles seejärel tulid need arutlusele EK(b)P KK bürool.

Eesti büroo juures töötas aparaat, mis koosnes vastutavatest töötajatest, kes tegelesid informatsiooni kogumise, analüüsimise, ettepanekute ja märgukirjade koostamisega jne ning tehnilistest töötajatest (kokku aastatel 1944–1947 üle 30 inimese).[409] Ka NSVL NKVD-NKGB volinikul oli oma kantseleiaparaat. Julgeolekuvolinike ülesandeks polnud ainuüksi NKVD ja NKGB tegevuse üldjuhtimine ja kontroll, vaid nad pidid ka hoidma silma peal kogu ühiskonnas toimuval ning jälgima ka liiduvabariigi juhtkonna ja büroode juhtidegi tegevust, mis on kirjeldatav Leedu julgeolekuvoliniku Ivan Tkatšenko tegevuse näitel.[410]

Eesti büroo 1945. aasta ettekande kohaselt oli "vabariigi puhastamine vaenulikest elementidest" üks selle tähelepanu keskmes olevatest küsimustest.[411]

Tõnu Tannbergi järgi olid liiduvabariikide büroode põhiülesanded järgmised:

- kaasaaitamine nõukoguliku võimuaparaadi töölerakendamisele ning vajaliku isikkoosseisu komplekteerimine;
- sotsialistliku majandusmudeli juurutamine, eeskätt maareformi läbiviimine ja eelduste loomine kollektiviseerimiseks, ning suurtööstuste edendamine;
- vastupanuliikumise mahasurumine ning ühiskonna "puhastamine vaenulikest elementidest";
- ühiskonna vaimuelu suukorvistamine üleliiduliste mallide järgi;
- liiduvabariiklike juhtkondade üle kontrolli teostamine ja keskuse informeerimine.[412]

See tähendab, et tähtsamad otsustusvaldkonnad, sealhulgas ka puhastusoperatsioonid olid tegelikult ÜK(b)P KK Eesti büroo otsealluvuses ja see oli olulisim asjaolu ka julgeolekuorganite parteilises juhtimises. Julgeolekuorganite kohapealne koordinaator ja juht ei allunud ka formaalselt EK(b)P KK juhtkonnale.

ÜK(b)P KK Eesti, Läti ja Leedu bürood likvideeriti Poliitbüroo 24. märtsi 1947. a otsusega, põhjusel, et selle ülesandeid saavad nüüd täita liiduvabariikide parteikomiteed vahetult.[413] Ilmselt olid need liiduvabariikide bürood juba

---

409 Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 236–237.

410 Tannberg, Balti küsimus Kremlis, 63.

411 Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии – Сталину, (mai 1945) – Hilda Sabbo, *Võimatu vaikida, III*, *Eesti inventuur*: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = *Невозможно молчать,. III, Инвентаризация Эстонии*, Tallinn, 1998, 665–685.

412 Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 239.

413 Постановление Политбюро о ликвидации Бюро ЦК ВКП(б) по Литве, Латвии и Эстонии, 24.03.1947 – *ЦК ВКП(б) и региональные*, 23.

moodustamisel kavandatud ajutistena, et sovetiseerimisprotsess korralikult käima lükata.[414] Kokkuvõttena tuleb tõdeda, et oma eksisteerimise vältel olid ÜK(b)P KK liiduvabariiklikud bürood kohapealsed kõrgemad sovetiseerimist juhtivad institutsioonid, muutes EK(b)P juhtrolli (sh ka julgeolekuorganite suhtes) veelgi tinglikumaks.

Kokkuvõte ja järeldused

Balti liiduvabariikide NKVD-d likvideeriti pärast nende territooriumi vallutamist sakslaste poolt. Nõukogude tagalas koondas EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm enda ümber ENSV juhtkonna, kuhu kuulus ka endine julgeolekujuht Boris Kumm. Juba 1942. aasta detsembris tegi Karotamm ettepaneku taasmoodustada ENSV NKVD eesotsas Kummiga. Karotamm esitas ka oma nägemuse ENSV NKVD ülesannete kohta. ENSV NKVD-d Karotamme ettepaneku alusel siiski ei organiseeritud.

1943. aasta aprillis Nõukogude julgeolekusüsteemis läbi viidud organisatsioonilised ümberkorraldused, sh riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB) moodustamine, ei toonud samuti kaasa ENSV NKGB moodustamist. Juulikuus 1943, kui Punaarmee oli asumas juba vastupealetungile, palus Karotamm NSV Liidu valitsust moodustada kiiremas korras Moskvas NKGB Eesti NSV operatiivgrupp eesotsas ENSV NKGB rahvakomissariga. Samasse aega langesid ka esimesed praktilised meetmed NSVL NKVD ja NKGB poolt Baltimaade hõivamiseks plaanitavate NSVL NKVD ja NKGB operatiivgruppide moodustamiseks. Operatiivgrupid olid ajutised kindlate ülesannetega formeeringud, mis sarnaselt 1939.–1940. aastate NKVD operatiivgruppidega olid ette nähtud hõivatavas piirkonnas operatiiv-agentuurtöö läbiviimiseks, sealhulgas Nõukogude võimu vastase vastupanu mahasurumiseks ja sellest osavõtnute suhtes repressioonide rakendamiseks. Ei saa siiski järeldada, et NKVD ja NKGB operatiivgruppide moodustamine põhineski Karotamme initsiatiivil.

1943. aasta novembri lõpus määrati NSVL NKGB Baltimaade operatiivgruppide juhtideks endised liiduvabariikide NKVD rahvakomissarid, mis näitab Nõukogude juhtkonna soovi järgida skeemi Nõukogude võimu järjepidevusest Baltimaades. Nagu NSVL NKGB Eesti operatiivgrupis ja selle baasil märtsis 1943 moodustatud ENSV NKGB rahvakomissariaadis, hakkasid ka ENSV NKVD-s rahvakomissariaadi töö operatiivset juhtimist teostama NSV Liidu päritolu rahvakomissari asetäitjad, staažikad RJ ohvitserid. Kuna reakoosseisu komplekteerimine oli keeruline, asus EK(b)P KK juhtkond NKGB ja NKVD komplekteerimist abistama. 1943. aasta 28. detsembril tehtud EK(b)P KK büroo otsuse kohaselt seisnes see "abi" kõigepealt kohustuses NKGB-le ja NKVD-le oma kaadrid ise komplekteerida, kuid ka parteiaparaat üritas leida tulevasi RJ operatiivtöötajaid Punaarmee eesti rahvusväeosadest.

Eestisse paisatavad ENSV NKVD ja NKGB operatiivgrupid EK(b)P KK juhtkonnale või ENSV Rahvakomissaride Nõukogule ei allunud. Mõningast infot operatiivgruppide kohta Karotammele ja EK(b)P KK aparaadile siiski

[414] Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 238.

edastati. EK(b)P organisatsioonis nägi NKGB abilist oma tööülesannete täitmisel. ENSV NKGB ülesanded Eesti territooriumi hõivamisel sätestas NSVL NKGB juhend 3. märtsist 1944, mis määras ära Saksa teenistuses olnud juhtivate ametikohtade kategooriad, mille täitjad tuli viivitamatult arreteerida, mis reeglina tähendas ka represseerimist. Lisaks Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikutele oli arreteerimisele kuuluvatena eraldi ära märgitud ka "nõukogudevastaste natsionalistlike organisatsioonide" juhid ja aktiivsed liikmed, mille all mõeldi iseseisvusaegsete poliitiliste ja ühiskondlike organisatsioonide liikmeid, mida võib pidada nimetatud juhendi eripäraks võrreldes varasemate analoogilise sisuga direktiividele. Karotamm jätkas Eesti hõivamisel Nõukogude tagalas alustatud propagandistliku kampaaniaga, mis rääkis "sakslastest kui eestlaste põlisest surmavaenlasest" ega peljanud esialgu siinse rahva toetuse saamiseks ka eestlaste rahvuslikust ühtsusest rääkimist. Selle all pidas ta loomulikult silmas ühtsust kommunistliku partei juhtimise all. On tõenäoline, et Karotamm võttis sealjuures eeskuju Stalinilt endalt, kes sõja ajal oli "proletaarse internatsionalismi" asemel hakanud õhutama vene või Nõukogude patriotismi ja üritas ideoloogiliselt kasutada selles poliitikas isegi Õigeusu kirikut.[415]

Tundub, et Karotamme initsiatiiv ENSV julgeolekuorganite organiseerimiseks Nõukogude tagalas vaibus pärast tõdemist, et olenemata partei juhtrollist ei kuulu julgeolekuorganite küsimused, sealhulgas nende käsutamine siiski liiduvabariigi parteijuhi kompetentsi. Kuid esialgu olid need vahekorrad veel selgelt sätestamata ning kindel oli vaid suund Eestit taas sovetiseerima asuda.

Sarnaselt julgeolekuorganitele said ka parteivõimud sovetiseerimiseks ülesanded Nõukogude juhtkonnalt. NSV Liidu territooriumi vabastamisel anti parteiorganitele käsk juhtida rahvamajanduse taastamist, toiduainete varumist ning kindlustada partei-poliitilise propagandatöö juhtimine, mille tähtsaimaks osaks pidi olema saksavastaste meeleolude propageerimine. Neid põhimõtteid järgis ka värskelt EK(b)P KK esimeseks sekretäriks saanud Nikolai Karotamm. Kuid Eesti NSV vabastamise skeemi ei sobinud sakslaste lahkumisel uuesti lõkkele puhkenud iseseisvusmeelsus ning sakslaste taganemisel moodustatud Eesti Vabariigi valitsus, mis oli deklareerinud oma välispoliitilist neutraliteeti, kuid omas sisulist orientatsiooni lääneliitlastele, ähvardades panna Stalini välispoliitiliselt ebamugavasse olukorda. Siin kasutas Nõukogude juhtkond oma tavaks kujunenud lahendusviisi: arreteerimisi ja repressioone. Kuigi represseeritavate seas moodustasid arvulise enamuse Saksa okupatsioonivõimu teenistuses olnud isikud, muutus iseseisvusliikumise liidrite arreteerimine julgeolekuorganite jaoks prioriteediks.

Karotamm sai esimese sekretärina tegutseda vaid umbes kuu aega, kui ta Moskvasse sovetiseerimise käigust Georgi Malenkovi juhitud ÜK(b)P KK Orgbüroo ette aru andma kutsuti. Kuulanud ära Karotamme ettekande, võttis Orgbüroo vastu karmi otsuse, mis viitas "tõsistele puudustele ja vigadele" EK(b)P Keskkomitee töös. EK(b)P KK polnud suutnud hankida elanikkonna

[415] *История России: XX век 1939–2007*, отв. редактор А. Б. Зубов, Москва, 2009, 116–123.

seast Nõukogude võimule piisavalt poolehoidjaid ning oluliseks takistuseks sel teel olid "kodanlikud natsionalistid" ehk tegelikult Eesti iseseisvuslus. EK(b)P põhiülesanne pidi otsuse kohaselt saama olema bolševistlik propaganda ja selle läbi parteiorganisatsiooni ja Nõukogude võimule toetuse tugevdamine. Iseseisvuslased tuli edaspidi tembeldada kodanlikeks natsionalistideks ja Saksa okupantide käsilasteks ning kompromiteerida neid läbi hitlerlaste kuritegude. Võitlusele rahvuslaste ja iseseisvuslastega tuli anda klassivõitluse, st kodusõja ilme.

Sarnased karmis toonis otsused tehti ka Läti ja Leedu komparteide kohta. "Organisatsioonilise järelmina" moodustati ÜK(b)P KK Balti liiduvabariikide bürood, mis said Nõukogude administratsiooni kõrgemateks asutusteks neil maadel. Büroo tähelepanu üheks keskpunktiks oli liiduvabariikide puhastamine Nõukogude režiimi vaenlastest.

Samal ajal intensiivistasid RJ organid arreteerimisi ja repressioone, milleks komandeeriti liiduvabariikidesse julgeolekuohvitseride grupid eesotsas NSVL NKVD ja NKGB kõrgemate juhtidega. Eestisse komandeeriti NSVL NKGB rahvakomissar Vsevolod Merkulov. Arreteerimised võtsid massioperatsiooni ilme. Merkulovi sidemetest või koostööst Karotamme ja ENSV parteijuhtkonnaga andmed puuduvad. Sovetiseerimise esirinnas olnud julgeolekuohvitserid olid ka esimesed, keda NSVL juhtkonna poolt "puhastusoperatsioonide" läbiviimise eest massiliselt autasustati.

Merkulovi lahkumisel hakkas NKVD ja NKGB organite tööd juhtima NSVL NKVD ja NKGB volinik, kelleks oli kõigepealt kindralleitnant Nikolai Sazõkin ja pärast teda kindralleitnant Nikolai Gorlinski, mõlemad Lavrenti Beria usaldusalused. NKVD ja NKGB volinik oli nagu EK(b)P KK esimene sekretär Karotammgi ÜK(b)P KK Eesti büroo liikme staatuses. Kahjuks pole Eesti büroo materjalid olulises osas juurdepääsetavad, mistõttu puudub võimalus anda ülevaade julgeolekuvoliniku ja Karotamme koostööst büroo töö raames. Olemasoleva napi andmestiku põhjal võib aga väita, et julgeolekuvolinike ülesandeks polnud ainuüksi NKVD ja NKGB tegevuse üldjuhtimine ja kontroll, vaid nad pidid ka hoidma silma peal kogu ühiskonnas toimuval ning jälgima ka liiduvabariigi juhtkonna ja büroode juhtidegi tegevust.

On tõenäoline, et kogu olulisem julgeolekuorganite tööd käsitlev temaatika korraldati ÜK(b)P KK Eesti büroo eksisteerimise ajal (november 1944 – märts 1947) just selle organi raames ja ka EK(b)P KK juhtkonna poolt arutatavad küsimused olid eelnevalt olnud vähemalt kooskõlastatud Eesti bürool.

ÜK(b)P KK Orgbüroo 1944. aasta 30. oktoobri otsusega ette antud sovetiseerimisejuhiste järgi oli EK(b)P Keskkomitee (juhtkonna) ülesanne eelkõige majanduselu kontrollimine, parteipropaganda tegemine ja juhtimine ning liiduvabariigi parteiorganisatsiooni juhtimine. See tähistas ka Karotamme võimupiire julgeolekuorganite juhtimisel, kahandades need üpris piiratuteks. Sisuliselt pidi parteiorganisatsioon hakkama tegema sel sovetiseerimise esimesel, kõige vägivaldsemal etapil Stalini ja Beria otsejuhtimise all tegutsevate julgeolekuorganite poolt läbiviidavatele massilise iseloomuga repressioonidele parteipropagandistlikku ideoloogilist "katet".

3. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI ROLL JULGEOLEKUORGANITE ÜLESEHITUSES JA KONTROLLIMISES

1945. aasta tähistas Nõukogude Liidu jaoks sõja võidukat lõppu. Vaatamata kolossaalsetele sõjas kantud kaotustele ja kahjudele oli Nõukogude Liidu mõju maailmas tugevam kui ei kunagi varem. Seda mõju pidi veelgi suurendama Kesk- ja Ida-Euroopa riikide sovetiseerimine, mis intensiivistus 1947. aastast ja millest ametlikult räägiti kui "sotsialistliku süsteemi" tekkimisest.

Eesti, Läti ja Leedu taassovetiseerimine algatati sõja tingimustes. Sõja ajal, kuni 1945. aasta septembrini oli toimunud selle üks vägivaldsemaid etappe, kui otsustada julgeolekuorganite poolt läbiviidud repressioonide mastaapide järgi. Kuigi Eestis oli sõjategevus lõppenud juba 1944. aasta novembriks, ei toonud see rahu ka esimese kümnekonna aasta jooksul, sest reaktsioonina repressioonidele ning iseseisvuspüüdluste alusel tekkis Nõukogude režiimile arvestatav vastupanu kogu annekteeritud läänepoolsetel piirialadel. Vastupanule vastati vägivalla ja repressioonidega, mis vastupanu jällegi intensiivistas.

Julgeolekuorganid moodustasid koos parteiga Nõukogude valitsusjuht Stalini režiimi peamise toe.[416] Kuigi parteivõimud pidid sovetiseerimisprotsessi juhtima, toimus sõjajärgsel Stalini ajal üle kaheksa aasta jooksul partei- ja julgeolekuorganite vahekordades mõningaid muudatusi. Need jõudsid viivitusega ka Eesti NSV-sse ja puudutasid ka EK(b)P ning siinsete Nõukogude julgeolekuorganite suhteid. Kõigepealt muutusid Nõukogude juhtkonna korraldusel julgeolekuorganite enda organisatsiooniline struktuur ja ülesanded. Samuti toimusid muudatused julgeolekuorganite "parteilise juhtimise" korralduses, sealhulgas ka parteiaparaadi reorganiseerimisest tingitud muutused. Kujunesid välja järelevalveskeemid, mida kasutati julgeolekuorganite kureerimiseks erineval moel ka pärast Stalini aja lõppu. Olulisimaks mehhanismiks pidi saama parteiline kontroll julgeolekukaadri üle, sealhulgas nomenklatuuriprintsiip ja kaadriabi. Alljärgnevas osas kirjeldatakse ka parteivõimude osa julgeoleku operatiivtöö järelevalves ning nende parteiorganisatsioonide juhtimises.

3.1. Nõukogude julgeolekuorganite areng aastatel 1945–1952

3.1.1. Julgeolekuorganite ülesanded ja juhtimine

Kahtlemata oli Nõukogude julgeolekuorganite sõjajärgsete aastate üks keskseemaid ülesandeid võitlus sovetiseerimise takistajatega Lääne-Ukrainas, Lääne-Valgevenes ja Balti liiduvabariikides aga ka Punaarmee poolt okupeeritud Kesk- ja Ida-Euroopa riikides. Julgeolekuorganite konkreetsed ülesanded

[416] Хлевнюк, Сталин и органы, 535.

kujunesid välja Nõukogude juhtkonna sovetiseerimisplaanide ja sovetiseerimisele tekkinud vastuseisu vastastikuse mõju tulemusena.

KGB ametkondliku ajalookäsitluse järgi töötasid julgeolekuorganid sõjajärgsetel aastatel "kommunistliku partei keskkomitee juhtimisel, tihedas sidemes töötavate massidega".[417] On selge, et siin peeti silmas "parteilist juhtimist" kui printsiipi ja ideaali. Tänapäeva käsitlustes domineerivad seisukohad, et tegelikult juhtis julgeolekuorganeid vahetult Nõukogude valitsusjuht Stalin, olles muutnud need isikliku võimumehhanismi osaks. Stalini asumine valitsusjuhi kohale põhjendab ka parteiaparaadi ja Poliitbüroo kui võimukeskuse nõrgenemist.

Stalin mitte ainult ei lubanud kellelgi teisel kindlaks määrata julgeolekuorganite töö põhisuundi, vaid kontrollis isiklikult tähtsamate partei- ja riigiaparaadi tegelaste toimikute sisseviimist ja menetlust, võis isiklikult redigeerida uurimismaterjale, teha parandusi ülekuulamisprotokollidesse, määrata süüdistatava süü või otsustada oma resolutsiooniga tema karistusmäära. Stalini juhtimisstiil lubas tal julgeolekuorganite tööd juhtida ka ilma kirjalike korraldusteta, piisas ka telefonijutus julgeolekujuhtidele tehtud vihjetest, et need alustaksid aktiivset tööd "suure juhi" ettenähtud suunas.[418]

Oma poliitiliste oponentide hävitamisel kasutas Stalin julgeolekuorganeid sõjajärgsetel aastatel sarnaselt 1930. aastatega. Süüasjade fabritseerimine toimus niiviisi, et ei Poliitbürool ega seda enam ei olnud ÜK(b)P Keskkomitee liikmetel, kellele Poliitbüroo formaalselt allus, mingit võimalust sellesse sekkuda. Ka seda, keda ja mil viisil tuleb neist süüasjadest teavitada, otsustas isiklikult Stalin. Kogu parteiaparaadi juhtide töö ja ka puhkus oli korraldatud viisil, mis võimaldas julgeolekuorganitel jälgida iga nende sammu, korrespondentsi, telefonisidet jne.[419] Sellises olukorras võis Stalin kahtlustada ka enda jälgimist, mis teda ärgitada julgeolekuorganeid veelgi rangema kontrolli all hoidma.

Julgeolekuorganite kontrollimiseks kasutas Stalin sõjajärgsetel aastatel oma vanu järeleproovitud võtteid. Peamisteks meetoditeks julgeolekuorganite kontrolli all hoidmiseks olid tal regulaarsed organisatsioonilised ümberkorraldused ja kaadripuhastused. Reeglina vahetati pärast MGB poolt parteiladviku seas läbiviidud puhastusi RJ juhtkond välja ja "tugevdati" juhtkonda parteikaadriga (nagu rahvakomissar Nikolai Ježov oli asendatud Lavrenti Beriaga ja minister Viktor Abakumov asendati Semjon Ignatjeviga).[420]

1945. aasta 4. septembril kaotati NSV Liidus pärast sõja lõppemist ja riigis erakorralise olukorra lõpetamist Riikliku Kaitsekomitee võimutäius, mis pidi minema tagasi NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogule. NSV Liidu valitsus eesotsas Staliniga algatas riigiaparaadis, sealhulgas ka julgeolekuorganites, põhjaliku reorganiseerimise. 29. detsembril 1945 vabastati NSVL NKVD rahvakomissari kohalt Beria ja asendati kindralpolkovnik Sergei Krugloviga.

[417] История советских органов, 453.
[418] Пожаров, Власть и органы, 191.
[419] Хлевнюк, Сталин и органы, 537.
[420] Samas.

Beria jätkas NSVL RKN esimehe asetäitjana siiski ka NKVD kuraatorina. Kruglov oli saadetud NKVD-sse tööle ÜK(b)P Keskkomiteest novembris 1938. Detsembris 1945 vabastati NSVL NKGB rahvakomissari asetäitja Bogdan Kobulov, kes asendati senise Kasahhi NSV NKGB rahvakomissari kindralleitnant Sergei Ogoltsoviga. 15. märtsi 1946 seadusega reorganiseeriti NSVL valitsus. Rahvakomissaride Nõukogu nimetati ümber Ministrite Nõukoguks ning rahvakomissariaadid, sealhulgas NKVD ja NKGB, ministeeriumideks (vastavalt MVD ja MGB).

Uueks julgeolekuministriks nimetati mais 1946 senine "SMERŠ"-i ülem kindralpolkovnik Viktor Abakumov. Abakumov oli kaadritšekist, kes oli komsomolitöölt julgeolekuorganitesse võetud 1933. aastal (partei liige oli ta alates 1930. aastast). Abakumovi ametissemääramisega soovis Stalin nõrgendada Beria ja tema NKVD "klanni" aga ka ÜK(b)P KK sekretäri Georgi Malenkovi positsioone.[421] Seda tõestab ka see, et Stalin lubas ka Abakumovil MGB-d tugevdada, mistõttu ei saanud ta põhimõtteliselt olla tugeva julgeolekuorganisatsiooni vastu. MGB-ga liideti kohe "SMERŠ"-i organid, mis määrati NSVL MGB 3. peavalitsuse (sõjaväe vastuluure) alluvusse. Abakumov määras hulga seniseid "SMERŠ"-i ohvitsere ametikohtadele MGB territoriaalorganitesse. Märkimisväärselt muudeti ja täiendati MGB struktuuri.[422] Sarnaselt Beria omaaegse tegevusega NKVDs, moodustas ka Abakumov MGB-s oma "klanni", mille tuumikuks olid tema senised alluvad "SMERŠ"-ist. Abakumov oskas väidetavalt enda tahtmise järgi tegutsema panna ka julgeolekuorganeid kureerima pidanud ÜK(b)P KK sekretäri Aleksei Kuznetsovi ja ÜK(b)P KK administratiivosakonna ülema A. Bakakini ja vastustas MGB kontrollimist ÜK(b)P KK ametnike poolt.[423]

MGB organite süsteem regioonides järgis juba 1920. aastatel kujunenud kolme paralleelset ja iseseisvat haru:

- MGB territoriaalorganid (liiduvabariikide ja autonoomsete liiduvabariikide MGB ministeeriumid ning Vene NFSV MGB krai- ja oblastivalitsused (UMGB-d));
- MGB transpordiorganid (raudteede ja veebasseinide MGB valvevalitsused ja -osakonnad);
- MGB vastuluureorganid relvajõududes (MGB vastuluureosakonnad).

MGB isikkoosseis kasvas pidevalt. Kui 1946. aasta maikuu seisuga oli MGB-s 137 672 töötajat, siis 1952. aastaks oli see arv tõusnud 200 000 kuni 207 000-ni (ilma piirivalvevägedeta).[424]

---

421 Samas, 537.

422 MGB struktuuri kohta täpsemalt vt: Петров, *Кто руководил органами*; *Лубянка: органы*, 139–146 ja Saueauk, "Nõukogude julgeolekuorganid" (ENSV MGB struktuur).

423 Vt näiteks J. Pitovranovi tunnistused aprillis 1952, *Лубянка: Сталин и МГБ*, 424–425.

424 http://shieldandsword.mozohin.ru/nkgb4353/index.htm (01.04.2012).

Viktor Abakumovi ministriaega iseloomustab MGB tugevnemine MVD suhtes ja viimase mõne olulise funktsiooni üleminek MGB-le (siseväed ja "banditismivastane võitlus" (võitlus Nõukogude-vastaste relvastatud gruppidega, alates jaanuarist 1947), miilits ja piirivalveväed (oktoobris 1949), asumiselesaadetute järelevalve (juulis 1950) jt, lisaks moodustati MGB süüasjade menetlemiseks Erinõupidamine NSVL MGB ministri juures (1946) jne). Samas võeti MGB-lt 1947. aastal välisluure funktsioonid, mis anti vastmoodustatud NSVL MN juures asuva Informatsioonikomitee ülesandeks (välisluure MGB koosseisus taastati täielikult 1951. aastaks). Abakumovi ministrikssaamisega halvenesid järsult MGB ja MVD suhted. Tollase NSVL MVD ministri esimese asetäitja Ivan Serovi sõnul ei olnud "nii vaenulikku perioodi organite ajaloos kunagi olnud".[425]

Märtsikuus 1946 nimetati Beria Poliitbüroo liikmeks ja MN esimehe asetäitjaks andes tema järelevalve alla 11 ministeeriumi, sh MVD ja MGB.[426] Tema peamiseks ülesandeks sai aga Nõukogude tuumarelva valmistamise organiseerimine. Märtsis 1947 määras Poliitbüroo kindlaks, et MGB juhtimise küsimustega tegeleb NSVL MN Büroo (koosseis: MN esimees Stalin, MN esimehe esimene asetäitja Vjatšeslav Molotov, MN esimehe asetäitjad (nende hulgas ka Beria) ja NSVL Riikliku plaanikomitee esimees), samas aga sätestati, et MGB küsimused otsustakse Poliitbürool.[427]

Poliitbüroo 17. septembri 1947 otsusega anti MGB ÜK(b)P KK sekretäri Aleksei Kuznetsovi järelevalve alla.[428] Kuznetsov kooskõlastas siiski kõik põhimõttelised küsimused Staliniga saades temalt vastavad juhtnöörid. Kuznetsovi otsustada jäid rutiinsed, teisejärgulise tähtsusega küsimused. Kuid MGB kuraatori positsioon oli ohtlik ka selle kandjale endale. 1948. aasta veebruaristmärtsist on teada iseloomulik konflikt, kus Stalini initsiatiivil tehti Poliitbüroo otsusega nii Abakumovile kui Kuznetsovile noomitus sisuliselt teisejärgulise aukohtute asutamise küsimuse iseseisva otsustamise eest (ilma Stalini loata).[429] Kuznetsovi hävitamine toimus samuti Abakumovi ministriksoleku ajal 1949. aastal ja nüüdsest tegutses Abakumov juba Malenkovi-Beria grupeeringu huvides.[430] Pärast Andrei Ždanovi surma (31. augustil 1948) alanud Malenkovi ja

---

425 Пихоя, *Москва. Кремль*, 195.

426 Постановление Совета Министров СССР № 674 "О распределении обязанностей в Совете Министров СССР между Председателем и Заместителями председателя СМ по наблюдению за работой министерств, комитетов и главных управлении", 28.03.1946 – *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет*, 30.

427 Постановление Политбюро об организации работы Совета Министров СССР, 08.02.1947 – *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет*, 42.

428 Постановление о наблюдении за работой МГБ СССР, 17.09.1947 – *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет*, 51.

429 Хлевнюк, Сталин и органы, 538. Aukohtud (*суды чести*) moodustati NSV Liidu ministeeriumites ja keskasutustes NSVL MN ja ÜK(b)P KK 28. märtsi 1947. a otsusega toetamaks läbiviidavat ideoloogiakampaaniat.

430 Kuznetsov arreteeriti "Leningradi süüasjas" 13. augustil 1949 ja hukati NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi otsusega 1. oktoobril 1950.

Beria naasmisele esimesse võimuešeloni taastus ka Beria juhtiv positsioon MGB ja MVD suhtes.

Tähelepanuväärseks kaadrimuudatuseks MGB-s oli ministri asetäitja kaadrialal kindralmajor Mihhail Svinelupovi asendamine parteiametniku, senise ÜK(b)P KK administratiivosakonna juhataja Vassili Makaroviga 1950. a detsembris (Svinelupov määrati hiljem ENSV MGB ministri asetäitjaks). 1951. aasta juulis moodustas Poliitbüroo komisjoni MGB osakonnaülema asetäitja alampolkovnik Mihhail Rjumini kirjas toodud Abakumovi vastaste süüdistuste kontrollimiseks. Veel samal kuul võeti Abakumov ministri ametikohalt maha ja arreteeriti. MGB ministriks nimetati 9. augustil 1951 senine ÜK(b)P KK partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganite osakonna juhataja Semjon Ignatjev.[431]

Stalin ei kaotanud vaatamata oma tervise halvenemisele kuni oma surmani MGB üle kontrolli.[432] Abakumovi ametistkõrvaldamisele järgnes tema ja ta lähemate kaastööliste arreteerimine ja piinav uurimisprotsess. 1952. aastal oli represseerimise järg jõudmas ka Beria kätte, kui Stalini initsiatiivil initsieeriti nn "megreli süüasi".[433]

Nõukogude juhtkond pani julgeolekuorganitele aastatel 1945–1952 järgmised **põhiülesanded**:

- "Välisluuretegevuse vallas: kõikehõlmava informatsiooni hankimine vaenlase kohta, eelkõige USA ja Inglismaa kohta (poliitiliste plaanide, sõjalis-majandusliku potentsiaali, õõnestustegevuse plaanide, agentide saatmise plaanide kohta); nõukogudevastase emigratsiooni laostamine, välismaa nõukogudevastaste keskuste ja organisatsioonide reaktsioonilise olemuse paljastamine ja õõnestustegevuse tõkestamine;
- Vastuluure vallas: võitluse tugevdamine imperialistlike luurete, peamiselt USA ja Inglismaa, õõnestustegevusega, diplomaatide ja teiste välismaalaste seas tegutsevate luurajate vaenulike aktsioonide tõkestamine; Kodumaa reeturite, äraandjate ja fašistlike okupantide käsilaste väljaselgitamine repatriantide ja reemigrantide seast, keda võisid kasutada USA ja teiste NATO maade luureteenistused;
- Imperialistlike luureteenistuste agentide, end varjavate äraandjate, saksa fašistlike okupantide käsilaste jt riiklike kurjategijate operatiivne tagaotsimine;
- Võitluses kodanlike natsionalistidega ja teiste nõukogudevastaste elementidega – relvastatud natsionalistliku põrandaaluse likvideerimine Ukraina ja Valgevene lääneoblastites ja Baltikumi liiduvabariikides, kirikutegelaste, sektantide jt vaenulike elementide tegevuse tõkestamine."[434]

---

431 Хлевнюк, Сталин и органы, 541–542. Vt ka peatükki 5.2. Parteikontrolli tugevdamine julgeolekuorganite üle.

432 Хлевнюк, Сталин и органы, 544.

433 Põhjalikult julgeolekutöötajate represseerimisest 1950. aastate alguses vt: Петров, Репрессии в аппарате.

434 История советских органов, 454.

Kogu RJ organite eksistentsi vältel oli nende põhiliseks sihtmärgiks kapitalistlike riikide luureagendid ja nende luuretegevus, kriminaalses mõistes spionaaž, mille tõkestamine oli vastuluure põhiülesanne. Sõja ajal keskendus Nõukogude vastuluure eelkõige Saksa eriteenistuste ohvitseride, nende agentuuri ja luurekoolides väljaõppe saanud isikute tabamisele. Kuigi vastuluure oli Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide kodanikke jälginud süstemaatiliselt juba sõja ajal, muutus nüüd nende riikide suunal töö prioriteetseks. Pärast sõda oli RJ organite nägemusel esialgu põhiliseks Lääneriikide luurajate NSV Liitu paiskamise kanaliks repatrieerumine Saksamaa USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa okupatsioonitsoonidest. ÜK(b)P KK 1946. aasta 20. augusti otsuse alusel andis NSVL MGB 2. veebruaril 1947 välja käskkirja "vastuluuretöö tõhustamisest võitluses Ameerika ja Inglise luure agentuuriga".[435]

Spionaaži eest vastutusele võtmise eripäraks oli Stalini ajal see, et välisluure agendiks olemises võis isikut süüdistada igasuguste kontaktide korral välismaalastega.[436] Stalinliku paranoialiku spioonimaania kohaselt olid riigivastased isikud ja grupid seotud võõrluuretega. Nime poolest vastuluurega tegelevad allüksused täitsid tihti ka poliitilise politsei või vastupanuliikumise vastase võitluse ülesandeid.

Julgeolekuorganite terminoloogias hakati pärast sõda vähem kasutama termineid "kontrrevolutsiooniline (element)" (mis oli seotud "kontrrevolutsiooniliste kuritegude" mõistega Vene NFSV Kriminaalkoodeksis) ja "sotsiaalselt ohtlik (element)" asendades selle terminiga "nõukogudevastane (element)" (*антисоветский элемент*).

Nõukogudevastase elemendi all mõisteti RJ argoos isikuid, kes minevikus või olevikus tegelesid tegevusega, mis oli vaenulik NSV Liidus kehtivale korrale.[437] Terminit "nõukogudevastane" kasutati epiteedina üsna laialdaselt: näiteks "nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda", "nõukogudevastane kirjandus" jne.[438] "Nõukogudevastane" oli seega vaenlast, julgeolekuorganite objekti määrav üldmõiste. Kitsamalt oli NKGB/MGB menetluse alla kuulunud isikute kategooriate kontingent jagatud ära 1944. aastal kehtestatud operatiivarvestuse liikide (*окраска*) vahel.

Operatiivarvestuse põhilisteks liikideks olid välisriikide luureagentuur; endiste (bolševikele opositsiooniliste) poliitiliste parteide, organisatsioonide ja gruppide liikmed, kodanlik-natsionalistlike parteide, organisatsioonide ja gruppide liikmed, Saksa fašistlike okupantide käsilased, religioosne nõukogudevastane element jne.[439] Natsionalistlike organisatsioonide liikmeid või "kodanlik-natsionalistlikke vaateid" jagavat isikut nimetati julgeolekutermino-

---

435 Samas, 463–465.

436 В.И. Лазарев, Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период – *Исторические чтения на Лубянке, 2001*, 13.

437 Контрразведывательный словарь, 31.

438 Vt näiteks Gorlinski sõnavõtt: О выполнении Вырумаской уездной организацией и МГБ и МВД постановления бюро ЦК (büroo koosoleku stenogramm), 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 50.

439 Vt Мозохин, *Право на репрессии*, 519–520 jne.

loogias terminiga "natsionalist".[440] Natsionalistide vastast võitlust juhtis NSVL NKGB 2. valitsus, seejärel NSVL MGB 2. peavalitsuse 2-"N" osakond ja aastatel 1952–1953 2. peavalitsuse 7. osakond.[441]

3.1.2. Julgeolekuorganid Eesti territooriumil

Sõjajärgsetel aastatel oli Eestis keskseks julgeolekuorganiks NSVL NKGB/MGB territoriaalne allüksus – ENSV Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (ENSV NKGB) mis nimetati alates märtsist 1946 ümber ENSV Riikliku julgeoleku ministeeriumiks (ENSV MGB). ENSV NKGB/MGB tähtsamad tööülesanded loetles julgeolekuminister Boris Kumm Karotammele 1948. aastal esitatud ettekandes järgmiselt:

> "1. Eesti territooriumi puhastamine lühima ajaga aktiivsetest saksa käsilastest, reeturitest, vaenlase agentuurist jt. nõukogude võimule vaenulikest elementidest eesmärgiga nõrgendada kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse baasi ja tõkestada püüdeid laiendada selle nõukogudevastast tegevust;
> 2. Natsionalistliku ja spioonliku põrandaaluse juhtivate keskuste 3. purustamine ja likvideerimine Eestis, organiseeritud põrandaaluse natsionalistliku spioonliku- ja muu välisriikide luuretegevuse tõkestamiseks;
> 4. Olemasolevate ja alles tekkinud relvastatud band[iitlik-]terroristlike ja mässuliste formeeringute ja nende baasi otsustav purustamine Eesti territooriumil;
> 5. Vastuluurealase töö organiseerimine välisriikide luurete ja välismaa eesti emigrantlike keskuste vastu eesmärgiga tõkestada nende õõnestustegevus Eesti territooriumil." [442]

See tähendas, et kuigi ENSV NKGB/MGB pidi täitma enamust julgeolekuorganite funktsioone, siis peamiseks neist kujunes võitlus vastupanuga sovetiseerimisele.

ENSV NKGB/MGB oli väikseim NSVL MGB territoriaalorgan. 1949. aastal oli ENSV MGB keskaparaadi ja perifeersete organite (kokku 15 linna- ja maakonnaosakonda) koosseisus kokku 1292 ametikohta, sh 711 operatiivkooseisu ametikohta. 31. detsembri 1949 seisuga oli töötajatega komplekteeritud 636 operatiivkoosseisu ametikohta (89,5%) ja 493 mitteoperatiivkoosseisu ametikohta (84,5%), kokku oli ametis 1129 töötajat. Rahvuslikult koosseisult oli neist eestlasi 269 (23%, siia hulka arvati aga ka Nõukogude Liidu päritolu eestlased), venelasi 745 (57%), juute 31 ja teiste rahvuste

---

440 Контрразведывательный словарь, 174.

441 Петров, Никита, *Кто руководил органами*; 47–48.

442 Докладная записка МГБ ЭССР секретарю ЦК КП(б)Э Каротамм "О работе органов государственной безопасности ЭССР за период 1940–1941 г.г. и 1944–1948 г.г.", 16.10.1948, ERAF.1.47.38, 144.

esindajaid 84 (mitte-eestlaste seas tuleb arvestada ka Eesti päritolu isikuid). Parteilasi oli töötajatest 713 (55%), komsomole 226 (17%).[443]

Võrdluseks oli MGB transpordiorgan – Eesti raudtee MGB valvevalitsus – komplekteeritud samal, 1949. aastal 80% ulatuses, sh oli töötajatest venelasi 76,5%, eestlasi 6,5% ja teiste rahvuste esindajaid 17%.[444] Operatiivkoosseisu oli valvevalitsuses kokku 133 ametikohta, millest oli täitmata 20.[445] Miilitsa üleandmisega MVD-st MGB-sse täienes ENSV MGB 1950. a alguseks kokku 2688 kaastöötaja võrra.[446] 1953. aasta 1. juuni seisuga oli pärast MGB ja MVD ühendamist ENSV Siseministeeriumi kaadri hulgas eestlasi 32,3%, sh juhtiva ja operatiivkoosseisu hulgas 26,2%. Ministeeriumi juhtkonnas ega keskosakondade ülemate seas eestlasi siis ei olnud, väga väike oli nende osakaal ka keskaparaadi ülejäänud operatiivkoosseisus. Perifeeria osakondades oli eestlaseid osakonnaülemateks 13,1% ja operatiivtööl 43%. Analoogiline oli olukord ka miilitsa osas.[447] Sarnane oli olukord ka näiteks Leedu NSV-s, kus Leedu NSV MGB keskaparaadis oli 17-st osakonnaülemast vaid üks leedulane.[448]

Aastatel 1944–1947 (märtsikuuni) juhtis Eesti NSV-s nii NKGB/MGB kui NKVD/MVD organeid Tallinnas resideerinud NSVL NKVD-NKGB (MVD-MGB) Eesti volinik, kes oli ühtlasi ÜK(b)P KK Eesti büroo liige.[449] Samas oli mõlemasse rahvakomissariaati/ministeeriumisse juhi asetäitjaks operatiivtööd juhtima paigutatud NSV Liidu taustaga staažikad julgeolekuohvitserid. ENSV NKGB/MGB juhtkonda (kes ka enamjaolt parteiorganitega kokku puutus) hakkasid kuuluma lisaks rahvakomissar kindralmajor Boris Kummile rahvakomissari asetäitjad polkovnik Aleksandr Mihhailov ja polkovnik Pavel Pastelnjak, rahvakomissari asetäitja kaadrialal alampolkovnik Vladimir Vedejev ja rahvakomissari abi majandus-administratiivalal kapten Vladimir Aspel. [450] Pastelnjak oli partei liige ja RJ töötaja juba 1919. aastast. Sõja alguses töötas ta NKVD/NKGB välisluures New Yorgis ja Mehhikos. Muuhulgas oli ta autasustatud Punatähe ordeniga Stalini käsul toimunud Lev Trotski atentaadi läbiviimi-

443 Зам. наркома МГБ ЭССР Ведеев – Зав. админ. отдела Анисимову, 25.12.1949, 1.14a.84, 84.

444 Справка для ЦК КП(б)Э "О состоянии работы с кадрами в Управлении охраны МГБ на Эстонской жел. дороге", 10.12.1949, ERAF.1.14a.83, 13–16.

445 Справка "Об общем состоянии работы в Управлении охраны МГБ Эст. Жел. дороги", 18.08.1949, ERAF.1.14a.83, 17–23.

446 Министр МГБ ЭССР Москаленко – секретарю ЦК КП(б)Э Кэбин, 02.04.1951, ERAF.1.72.73, 27.

447 Справка МВД ЭССР "О положении с национальными кадрами в МВД ЭССР и о результатах проведенных мероприятии органами МВД ЭССР с националистическим подпольем в Эстонии", 04.06.1953 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2008, 286–288.

448 Постановление Президиума ЦК КПСС "О положении в Литовской ССР", 26.05.1953 – *Лаврентий Берия: 1953*: стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы, составители: В. Наумов, Ю. Сигачев, под редакцией А. Н. Яковлева, Москва, 1999, 51–54, 52.

449 Vt alapeatükki 2.2.2. ÜK(b)P KK Eesti büroo.

450 Vt alapeatükki 5.1.1. EKP ja MGB juhtkonna väljavahetamine "Eesti süüasja" raames.

ses osalemise eest.[451] Eesti hõivamisel 1944. aastal tegutses Pastelnjak Saaremaa operatiivsektori ülemana. Vladimir Vedejev oli "uue põlvkonna" ("Suure terrori" ajal tööle asunud) tšekist, kelle karjäär sai alguse 1938. aastal komsomoli lähetuse korras õppima asumisega Moskvas NKVD koolis. Kumm, Pastelnjak, Mihhailov ja Vedejev moodustasid ENSV NKGB/MGB juhtkonna 1950.–1951. aastani. ENSV NKGB keskaparaadile allusid kohalikud (perifeersed) organid: linnaosakonnad Tartus ja Narvas ning maakonnaosakonnad kõigis ENSV maakondades.[452]

1950. aasta alguses alustas NSVL MGB Eesti NSV MGB juhtkonnas põhjalikke kaadrimuudatusi. Uueks julgeolekuministriks sai senine Tšita oblasti UMGB ülem polkovnik Valentin Moskalenko, kes oli ametis kuni 1953. aastani. Edaspidi vahetati välja ka ministri asetäitjad ja muu juhtivkaader (ENSV NKGB/MGB juhtkonna koosseisu vt tabel, Ill. 1).

III. 1 Tabel: ENSV NKGB/MGB juhtkond 1944–1953

AMETIKOHT	**AMETNIK**
ENSV NKGB rahvakomissar/ MGB minister	RJ komissar/kindralmajor Boris Kumm (1944– jaanuar 1950) Polkovnik Valentin Moskalenko (jaanuar 1950– märts 1953)
ENSV NKGB rahvakomissari/ MGB ministri asetäitja	RJ alampolkovnik/polkovnik Aleksandr Mihhailov (1944 (detsember 1943) – oktoober 1950) RJ alampolkovnik/polkovnik Pavel Pastelnjak (märts 1945– mai 1951) Kindralmajor Mihhail Svinelupov (aprill 1951– märts 1953) Polkovnik Aleksandr Tšernov (august 1951– märts 1953)
ENSV NKGB rahvakomissari/ MGB ministri asetäitja kaadrialal (ja ENSV NKGB/MGB kaadriosakonna ülem)	RJ alampolkovnik/polkovnik Vladimir Vedejev (oktoober 1944– aprill 1951) Alampolkovnik Aleksandr Trapeznikov (juuni 1951– märts 1953)
ENSV NKGB rahvakomissari/ MGB ministri abi majandusalal	(RJ) kapten Vladimir Aspel (1944–1946) Polkovnik Georgi Melnikov (1946–1950) Major Alfred Pressmann (1950–1952?)

[451] Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "О награждении Меркадер К.Р. и др", 14.06.1941 – *Лубянка: Сталин и НКВД*, 285–286.

[452] Julgeolekuministrite ja nende asetäitjate elulugusid vt: *Lisa 1* Elulood.

AMETIKOHT	AMETNIK
ENSV MGB ministri asetäitja miilitsa alal (ja ENSV MGB Miilitsavalitsuse ülem)	3. järgu miilitsakomissar Ivan Gonjajev (jaanuar 1949– märts 1951) 3. järgu miilitsakomissar Dmitri Sokolov (aprill 1951– märts 1953)

ENSV NKGB/MGB juhtkonna liikmed kuulusid ÜK(b)P KK nomenklatuuri, st nende vabastamise ja kinnitamise otsustas Nõukogude Liidu juhtkond ja EK(b)P juhtkond seda teha ei saanud. Nagu Boris Kumm 1950. aastal, nii vahetati Läti ja Leedu 1944. aastal ametissemääratud rahvuslikest kommunistidest julgeolekuministrid/rahvakomissarid välja Nõukogude Liidu päritolu julgeolekuohvitseride vastu: Aleksandras Gudaitis-Guzevičius Leedus juba augustis 1945 (suundus kirjandustööle) ja Alfons Noviks Lätis veebruaris 1953 (nimetati varumisministriks). See tähendas julgeolekuametkondade allutamist kaadritšekistidele, kes toimisid kindlasti ka nende organite tegelike juhtidena, mitte eelkõige parteiliste "esindusfiguuridena". Lisaks töötasid ka nende kõrval juhtkondades valdavalt NSV Liidu päritolu mittepõhirahvusest tšekistidest asetäitjad.[453]

Olulisimateks ENSV MGB operatiiv-agentuurtööga tegelevateks struktuuriüksusteks olid 2. osakond (vastuluure), 2-"N" osakond ("natsionalistide" vastane võitlus) ja alates 1949. aastast reorganiseeritud 5. osakond (võitlus nõukogudevastaste elementidega ja riigisaladuse kaitse).

Käesoleva töö teema seisukohalt on oluline, et ENSV NKGB/MGB funktsioonide hulka kuulus ka EKP ja ENSV valitsuse juhtivametnike kaitse. Seda teostas ENSV NKGB 6. osakond, hiljem ENSV MGB valveosakond. EK(b)P KK tehniliste töötajate juurdepääsuks riiklikke saladusi sisaldavatele dokumentidele pidi andma loa ENSV NKGB 5. osakond. Selleks saatis 5. osakond EK(b)P KK erisektorisse kindlaksmääratud vormis kirja, kus teatas, et "5. osakond ei vaidle kodanik N salajaste dokumentidele juurdepääsu vastu".[454] NKGB 5. osakond kontrollis ka šifreerimistöö nõuete täitmist ja tegi märgukirju rikkumiste kohta EK(b)P KK erisektorile.[455] Võib väita, et MGB teadis parteiaparaadi ja selle töötajate kohta rohkem kui EKP juhtkond MGB kohta.

Julgeolekuorganite ja EKP koostöö osas tuleb silmas pidada, et lisaks ENSV RJ rahvakomissariaadile/ministeeriumile hakkas Eestis tegutsema laialdane julgeoleku- ja repressiivasutuste võrk, mis ei allunud ENSV NKGB/MGB-le ja mille juhtideks olid Nõukogude Liidu päritolu tšekistid (v.a siseminister Resev). Siia kuulusid:

---

453 Петров & Скоркин, *Кто руководил НКВД*, 159, 320; Bergmanis & Zālīte, Okupācijas varas represīvā, 418.

454 5-й отдел НКГБ ЭССР – зав. Особым сектором ЦК КП(б)Э Павлову, 29.07.1944, ERAF.1.1.888, 208.

455 Vt näiteks: Зам. наркома ГБ ЭССР Михайлов – Павлову, 16.02.1945, ERAF.1.5a.83, 1.

- julgeolekuorganid relvajõududes (sõjaväe vastuluure – "SMERŠ"-i/MGB vastuluureosakonnad), millest järjepidevaim oli Tallinnas asunud Punalipulise Balti Laevastiku (alates veebruarist 1946 8. Sõjalaevastiku (Põhja-Balti Laevastiku)) "SMERŠ"-i/MGB vastuluureosakond (ülem 1943–1945 kaldateenistuse kindralmajor Valentin Vinogradov, 1945–1946 kaldateenistuse kindralleitnant Nikolai Jermolajev, 1947–1949 polkovnik Vladimir Moskovenko ja 1949–1956 polkovnik Anatoli Panin);
- julgeolekuorganid transpordil – Eesti raudtee NKGB/MGB transpordiosakond (alates 1947 Eesti raudtee MGB valvevalitsus, ülem 1944–1950 polkovnik Aleksei Grigorjev ja 1950–1953 polkovnik Nikolai Bõkov) ja Eesti basseini NKGB/MGB veetranspordi osakond (alates 1947 Eesti merebasseini MGB valveosakond, ülem 1944–1948 alampolkovnik Ivan Surovitskihh, 1948–1950 polkovnik Ivan Dolgintsev ja 1950–1953 polkovnik Aleksandr Tšetski);[456]
- ENSV Siseasjade rahvakomissariaat/Siseministeerium (ENSV NKVD/MVD, rahvakomissar/minister 1944–1951 kindralmajor Aleksander Resev ning 1951–1953 ja 1953–1959 kindralmajor Johan Lombak, rahvakomissari/ministri asetäitjad olid sarnaselt NKGB/MGB-le Nõukogude Liidu päritolu tšekistid);
- ENSV NKVD/MVD sõjavangilaagrid;
- Sillamäe uraanitehase ehitamisega tegelev NSVL MN Esimese peavalitsuse Kombinaat nr 7 ja NSVL NKVD/MVD paranduslik-töölaager (ülema asetäitja töölaagri alal 1946–1947 kindralleitnant Vassili Sergienko);
- NSVL NKVD kontroll-filterlaager nr 0316;[457]
- NSVL NKVD/MVD/MGB vägede üksused;
- NKVD/MVD/MGB vägede Eesti NSV sõjaväeprokuratuur (sõjaväeprokurör 1944–1951 justiitsalampolkovnik Sergei Bõkov ja 1951–1953 justiitspolkovnik Dmitri Nelipa) ja sõjaväeprokuratuurid väeüksuste juures;
- NKVD/MVD/MGB vägede ENSV Sõjatribunal (sõjatribunali esimees justiitspolkovnik Grigori Dõtjuk) ning väeüksuste sõjatribunalid[458] jt.

Kesksel kohal Nõukogude **repressioonide** läbiviimisel Eestis neil aastatel oli ENSV NKGB/MGB. NKGB/MGB kompetentsi kuulus arreteerimine nõukogudevastase tegevuse eest ning "kontrrevolutsiooniliste kuritegude" süüasjade uurimine. ENSV RJ organite poolt EKP Keskkomiteele esitatud andmeil oli 1953. aasta 1. juuniks (siis olid julgeolekuorganid liidetud ENSV Siseministeeriumiga) ENSV MGB poolt arreteeritud kokku 18 772 isikut, neist 6732 kuulumise eest "natsionalistlikku põrandaalusesse" (iseseisvuslased), kelle seast

[456] Relvajõudude- ja transpordi julgeolekuorganite ülemate elulugusid vt: Петров, *Кто руководил органами.*

[457] Filter-, töö- ja sõjavangilaagrite kohta vt: Kaasik, *Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika.*

[458] Justiitsasutuste kohta vt: Aivar Niglas & Meelis Saueauk, Post-war justice system of the Soviet Union – *Estonia since 1944*, 293–304.

olid süüdimõistetud kui "natsionalistid" 4688 inimest. Arreteeritute seas oli kokku 17 866 eestlast (95%). Deporteeritud oli kokku 7655 perekonda 20 919 inimesega.[459] Võrdluseks võib tuua, et samal ajal koostatud 8. sõjalaevastiku (Punalipulise Balti Laevastiku järeltulija Eesti NSV-s) õiendi kohaselt olid laevastiku RJ organid aastatel 1944–1953 arreteerinud 604 eestlast (neist 488 "nõukogudevastasesse natsionalistlikku põrandaalusesse" kuulumise eest) ja 578 inimest oli neist ka süüdi mõistetud.[460] Praktiliselt sama ENSV NKGB/MGB poolt arreteeritute arvu (18 683) saab ka liites Oleg Mozohhini poolt avaldatud RJ organite statistika aastate lõikes.[461] Mozohhini poolt avaldatud andmed on ära toodud alljärgnevas tabelis.

III. 2 Graafik: ENSV NKGB/MGB poolt arreteeritute arv aastatel 1944–1953

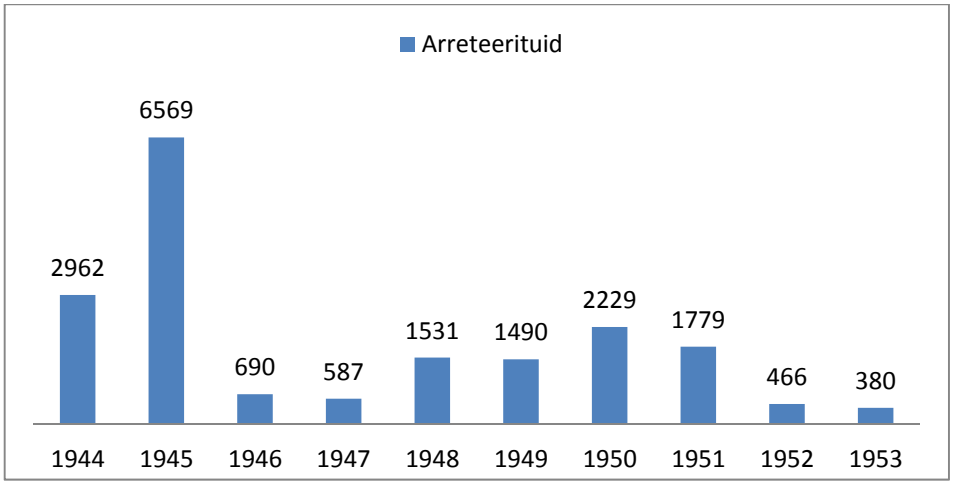

Kuid ENSV NKGB/MGB poolt arreteeritud moodustasid arreteeritute koguarvust vaid ühe, kuigi suurima osa. Eesti kodanike arreteerimiste ja repressioonide läbiviimisega tegelesid kõik ülalpool loetletud repressiivorganid, lisaks veel NSVL NKGB/MGB keskaparaat jt repressiivorganite allüksused. Kokku on Eestis aastatel 1944–1953 arreteerituid täielikemail andmeil umbes 35 000 inimest.[462] Arvestades asjaolu, et Eesti (registreeritud) elanikkond oli kahanenud 1945. aasta alguseks 854 000 inimeseni, on poliitilistel põhjustel represseeritute näol tegemist märkimisväärse osaga kogu kohalikust elanikkonnast.

459 Справка МВД ЭССР "О положении с национальными кадрами в МВД ЭССР и о результатах проведенных мероприятии органами МВД ЭССР с националистическим подпольем в Эстонии", 04.06.1953 – Таннберг, *Политика Москвы*, 286–288.

460 Начальник ОКР МВД 8 ВМФ Котарь – секретарю ЦК КП(б)Э Косову, 04.06.1953, ERAF.1.126.67, 93–94.

461 Мозохин, Право на репрессии.

462 Saueauk, Data about the persons.

Alljärgnevas graafikus on toodud summaarsed andmed repressioonide ulatuse kohta Eestis.

III. 3 Graafik: Nõukogude repressioonide ulatus Eestis 1944–1953[463]

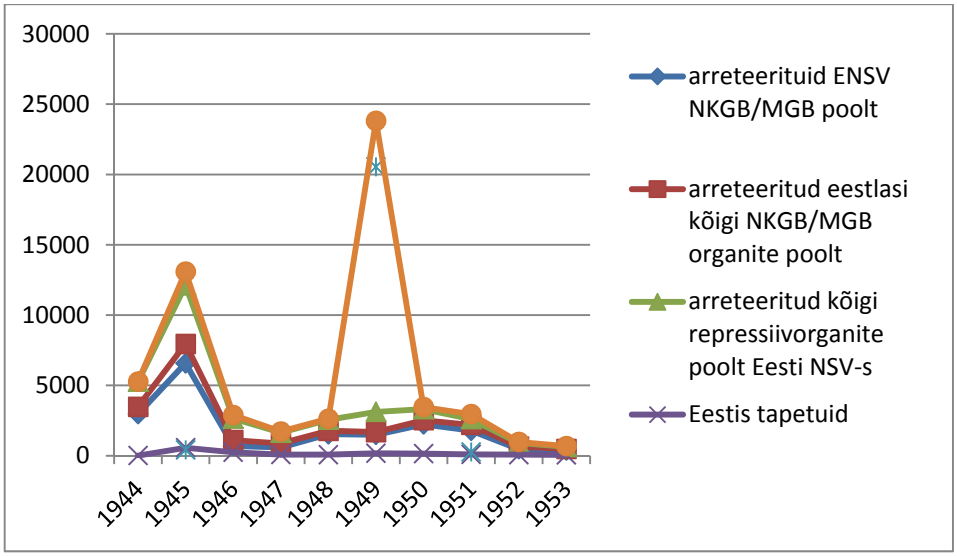

Tabeli põhjal saab järeldada, et repressioonidel oli Eestis kaks kõrgpunkti: 1945. aastal (koos 1944. aasta lõpuga, kui toimusid "massioperatsiooni" laadsed arreteerimised) ning 1949. aastal (märtsiküüditamine). Mõlemad langevad aega, kui Stalini kaaskonnas tegutsesid aktiivselt (muuhulgas kureerisid Eesti sovetiseerimist ja julgeolekuorganite tööd) G. Malenkov ja L. Beria. Terviklikkuse eesmärgil tuleb lisada, et pärast Stalini surma ajasid võimule tulnud Malenkov ja Beria vastupidist, repressioonide leevendamise poliitikat.

Intensiivseim arreteerimiste periood ei langenud aastatesse 1944–1945 üksnes Eestis vaid terves Punaarmee ja julgeolekuorganite poolt okupeeritud Euroopas. Ka näiteks Lätis oli see samamoodi ning võib pidada põhjendatuks seletust, et niiviisi toimimine soodustas taasanneksiooni ning lõi selleks vastavad eeldused, kuna loomuliku arengu teel ei oleks Baltimaad sovetiseerunud.[464] Arreteerimiste massilisus on ka vastuväide sellele, justkui oleks esimestel taasanneksiooni aastatel olnud Nõukogude repressiivpoliitika valikulisem või

[463] Allikad: Мозохин, *Право на репрессии*; Saueauk, Data about the persons; Tannberg, Relvastatud vastupanuliikumine, 24–30.

[464] Ritvars Jansons, Padomju represijas okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā" (Summary: Soviet Repressions in the Occupied Latvia in 1944–1945) – *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.*, Rīga, 2009, 665–671.

leebem.[465] Alles pärast sõja võidukat lõppu septembris 1945 hakkasid ilmnema esimesed märgid repressiivpoliitika mahenemisest.

Eesti tavainimesele seostus esimestel sõjajärgsetel aastatel julgeolekuohvitser lühendiga NKVD, mis oli ilmselt tingitud sellest, et NKVD ja NKGB organite ohvitserid kandsid mõlemad RJ eriauastmeid (aastatel 1943–1945) ning ühesugust, siniste kantidega mundrit (1943–1952). NSVL ÜN Presiidiumi 1945. aasta 6. juuli seadlusega kehtestati RJ eriauastmete asemel NKVD ja NKGB organites sõjaväelised auastmed ning rahvakomissaridest Boris Kummist ning Aleksander Resevist said kindralmajorid.

3.2. EKP ja julgeolekuorganite "parteiline juhtimine"

3.2.1 EKP ja parteiline juhtimine

ÜK(b)P põhikirja järgi juhtis partei töölisklassi, talupoegkonda, intelligentsi ja kogu nõukogude rahvast võitluses töölisklassi diktatuuri ja sotsialistliku korra tugevdamise ning arendamise eest. Partei oli ühtne võitlev (*боевой*) organisatsioon, kõikide töölisorganisatsioonide juhtiv tuumik.[466] Nõukogude riigi ja ühiskonna juhtimist partei poolt nimetati "parteiliseks juhtimiseks". Tegelikkuses tähendas see parteiaparaadi katset juhtida ja kontrollida kogu ühiskonda ehk partokraatiat.

Nõukogude võim oli parteiline võim, kui partei all pidada silmas ÜK(b)P parteiaparaadi võimu. See moodustas unikaalse juhtimissüsteemi, mille üks põhiprintsiip oli nomenklatuuri printsiip. See tähendas, et kõik ametissemääramised juhtivatel kohtadel tuli kohustuslikus korras kinnitada parteiorganite poolt. Selline kord kehtis kuni 1990. a märtsini kui NLKP KK pleenum võttis vastu partei võimumonopoli kehtestava konstitutsioonisätte tühistamise.[467]

Nagu 1940.–1941. aastal, pidi ka sõjajärgsel perioodil Eesti NSV-s parteilist juhtimist teostama ÜK(b)P liiduvabariiklik allorganisatsioon EK(b)P, tegelikkuses selle ametnikkond EK(b)P Keskkomitees. Keskkomitee koosnes pleenumist (parteikongressil valitud esinduskogu), KK büroost (pleenumi poolt valitud täitevorgan) ja parteiaparaadist – KK osakondadest (mõnel juhul eristatakse ka sekretariaati – juhtivate parteiametnike, KK sekretäride kogumit). EK(b)P KK aparaat allus omakorda ÜK(b)P KK aparaadile Moskvas. EK(b)P Keskkomiteele allusid linnade, linnarajoonide (linnarajoonid moodustati vaid Tallinnas 1945. aastal) ja maakondade parteikomiteed. Viimastele allusid omakorda valdade parteikomiteed (1947–1950). Parteiorganisatsiooni madalaim aste oli partei alg-organisatsioon. Lühikest aega (1953–1952) eksisteeris EKP Keskkomitee ja kohaliku tasandi vahel veel partei oblastikomitee tasand.

---

[465] Saueauk, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat, 55. 1944–1945 aastate repressioonide mastaabi ja seletuse kohta vt ka: Mertelsmann & Rahi-Tamm, Cleansing and Compromise.

[466] Устав ВКП(б), 3.

[467] Пихоя, *Москва. Кремль*, 34.

EK(b)P Keskkomitee pidi juhtima kogu sovetiseerimist, sealhulgas nii parteiorganisatsiooni ennast, täitevvõimu asutusi kui "ühiskondlikke" organisatsioone. EK(b)P Keskkomitee "parteilise juhtimise" alt jäid välja relvajõud ja selle parteiorganisatsioonid. Juhtimise meetodid olid ette antud Stalini enda poolt: siia kuulusid ametkondade ja nende töötajate survestamine, pinges hoidmine, retoorika "kriitikast ja enesekriitikast", mis tegelikkusest hõlbustas kõrgemalseisvatel parteiorganitel altpoolt kitsaskohti kajastava info saamist, mida kasutati ära hoiatavate näidetena. Reaalsuses oli kriitika lubatud kõrgemalseisvate või horisontaalstele parteiorganitele ja enesekriitika alluvatele parteiorganitele.

EK(b)P üheks olulisemaks töölõiguks oli uute parteliikmete värbamine ja sellega Nõukogude ülemvõimu toetajate leidmine ja koondamine. Partei liikme üheks kohuseks oli järgida rangelt parteidistsipliini, vastasel korral võisid oodata parteilised karistused või isegi parteist väljaviskamine. Seetõttu said parteiliikmed juhitavateks parteivõimu – parteijuhtide ja parteiametnike poolt.

Sõjajärgseid aastaid iseloomustas EKP liikmeskonna pidev kasv. Kui 1945. aasta alguses oli EK(b)P-s (koos liikmekandidaatidega) 2409 liiget, siis peamiselt teistest liiduvabariikidest siiatulnute ja demobiliseeritute arvel kasvas EKP 1953. aasta alguseks 22 320 liikmeliseks, st ligi kümme korda. Kogu Stalini aja olid eestlased partei liikmeskonna seas vähemuses. 1945. aastal oli eestlasi (siis tuleb aga arvata hulka ka Nõukogude Liidu päritolu eestlased) ligi 40% ja 1953. aastal veidi üle 41%.[468] Kui arvestada ka Baltimaades paiknevate Nõukogude relvajõudude üksuste parteiorganisatsioone, mis allusid läbi Nõukogude armee Poliitpeavalitsuse otse ÜK(b)P Keskkomiteele, oli mitte-kohalikust rahvusest kommunistide suhtarv märksa suurem. Näiteks oli 1948. aasta septembris Eestis koos relvajõudude üksustega kokku 28 124 kommunisti, millest EK(b)P liikmete arv moodustas (detsembrikuu seisu andmed) 16 784, st umbes 60%.[469] Samasugune oli olukord ka teistes Balti liiduvabariikides. Pole imestada, et kommunistide poolt juhitud Nõukogude võimu pidas siinne rahvas "vene võimuks".[470] Seda enam, et EK(b)P juht Nikolai Karotamm oli 1945. aastal EK(b)P KK V pleenumil deklareerinud, et neid inimesi, kes olid elanud Saksa okupatsiooni ajal Eestis, parteisse vastu ei võeta.[471]

EK(b)P kujutas esimestel sõjajärgsetel aastail endast Nõukogude ametnike organisatsiooni. Töörahva ja maarahva seas oli parteilaste arv väike. Parteiorganisatsioonid olid moodustatud asutuste kaupa ja territoriaalsel põhimõttel.

---

468 *Коммунистическая партия Эстонии в цифрах, 1920–1980: сборник статей*, составители Г. И. Волкова и др, редколлегия: А. К. Панксеев и др., Таллин, 1983, 108–109.

469 Список уездных и городских парторганизаций ЭССР с количеством коммунистов по состоянию на 15.09.1948 вместе с войнскими частями, ERAF.1.4.515, 9 ja EK(b)P KK aruanne oma tööst partei V kongressil, detsember, 1948, ERAF.1.4.508, 131.

470 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 110.

471 EK(b)P KK V pleenumi stenogramm, 01.12.1944, ERAF.1.4.105, 37.

Suurimad parteiorganisatsioonid olid NKGB-s, NKVD-s ja Eesti Raudtee valitsuses.[472]

"Partei organisatsioonilise töö peaküsimus" oli Karotamme sõnul "inimeste valik ja tööle rakendamine ning vastuvõetud otsuste, antud seaduste ja korralduste täitmise kontroll."[473] Sealhulgas oli olulisel kohal riigiasutuste (*resp* "Nõukogude asutuste") töö juhtimine ja kontroll. Karotamm tsiteeris Leninit, kes ütles ÜK(b)P KK XI kongressil, et "Parteiorganid peavad kindlustama nõukogude asutuste ja majanduslike organisatsioonide püsiva juhtimise. Nemad valivad sinna juhtivad töömehed ja kasvatavad kõiki partei liikmeid, kes neis asutustes töötavad."[474]

Põhimõtteks oli, et parteiorganid ei tohi asendada riigi- ja majandusorganisatsioone, vaid peavad töötama nende kaudu, juhtides sealseid kommuniste. Püüdeid parteilisest juhtimisest eemalduda nimetas Karotamm nõukogudevaenulikeks, millele tuleb kõige otsustavamalt vastu astuda. Ta rääkis EK(b)P KK osakonnajuhatajate koosolekul, et seadusena tuleb võtta ÜK(b)P KK sekretäri Malenkovi poolt jutuajamisel ÜK(b)P KK Eesti büroo aseesimehele Georgi Perovile öeldut, et üheksa kümnendikku aparaadi tööajast peab minema partei otsuste täitmise kontrolliks.[475] Partei otsuste all mõtles ta ÜK(b)P Keskkomitee (tegelikkuses Stalini ja tema kaaskonna) otsuseid ja neid vahendanud EK(b)P KK büroo otsuseid. Need otsused olid jaotatud parteiaparaadi poolt olulisi valdkondi kureerivate osakondade järgi. Kui küsimus KK bürool ette kanti, pidi lisaks asjassepuutuvale rahvakomissarile (või muule vastutavale töötajale) kaasettekande tegema ka EK(b)P Keskkomitee vastav osakond. Materjalid otsuste täitmise kohta pidi kokku koguma ja KK sekretäridele esitama EK(b)P KK erisektor. Silma torkab parteijuhtkonna väljendatud pidev rahulolematus otsuste täitmise käigu ja bürokraatiaga.

3.2.2. Eesti NSV julgeolekuorganite parteilise juhtimise korraldus

EK(b)P KK sekretär Karotamm käsitles EK(b)P Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ning rahvakomissariaatide vahelisi suhteid nõupidamisel 21. aprillil 1944 Leningradis. Ta juhtis tähelepanu vajadusele tugevdada RKN ja KK vahelist sidet ning tõsta partei juhtivat osa tarvilikule poliitilisele ja organisatsioonilisele kõrgusele, kuna Nõukogude aparaadis tunduvat olevat mõningad KK aparaadi juhtimisest eemaldumise tendentsid. Rahvakomissaride nõukogu büroo ei kooskõlastavat kõiki printsipiaalseid küsimusi KK bürooga. Karotamm tõi välja, et ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees, Rahvakomissaride nõukogu esimees, RJ rahvakomissar(iaat) ja siseasjade rahvakomissar(iaat) kooskõlastavad (peavad kooskõlastama) "kõik printsipiaalsed

472 Samas, 87p.

473 EK(b)P KK VII pleenumi stenogramm, 05.–07.07.1945, ERAF.1.4.142, 148.

474 Samas, 200–201.

475 Совещание зав. отделами ЦК КП(б) Э "Об организации проверки исполнения решении ЦК КП(б)Э, 31.07.1945, ERAF.1.4.247, 1.

küsimused (kui neid pole aega enne KK büroole panna või pole vaja ega saa seda teha) KK esimese sekretäriga."[476] Niisiis nägi Karotamm ennast kui EK(b)P KK esimest sekretäri ja EK(b)P KK bürood vähemalt esialgu ENSV NKGB ja NKVD küsimuste üle otsustaja või vähemalt kooskõlastajana sarnaselt Stalinile ja Poliitbüroole.

Moskva jaoks oli liiduvabariigi parteijuht – esimene sekretär – kohalik asevalitseja. Ta oli seotud kõigi valdkondade juhtimisega ja kontaktide hoidmisega julgeolekuorganitega.[477] Siin peituski vastuolu. Kas esimene sekretär pidi juhtima julgeolekuorganeid või hoidma nendega kontakti?

Esimene sekretär ja teised parteikeskkomitee sekretärid olid keskkomitee liikmeid, keskkomitee bürood ja keskkomitee aparaati juhtivad ja ühendavad parteiametnikud. Parteikongressi poolt valitud keskkomitee liikmed pidid seisma EK(b)P eesotsas parteikongresside vahelisel perioodil, kuid tegelikkuses said nad kokku reeglina vaid keskkomitee täiskogudel – pleenumitel (1944 – märtsini 1953 toimus kokku 48 pleenumit, kuid julgeolekuorganitega seotud küsimusi nendel praktiliselt ei arutatud ja sellekohaseid otsuseid vastu ei võetud). Pleenumite otsused olid aga ette valmistatud EK(b)P KK büroo poolt KK sekretäride juhtimisel, millele keskkomitee liikmed reeglina vastu ei vaielnud (parteidistsipliin oli esmajärgulisem kui sisedemokraatia ja õigus kritiseerida). Reaalsuses tegeles partei igapäevase juhtimise ja valitsusasutuste kureerimisega keskkomitee palgalistest parteiametnikest koosnev aparaat. Keskkomitee aparaadi juhtimisega, sh julgeolekuorganitega koostöö korraldamisega tegeles kitsas isikute ring – keskkomitee sekretärid – partei ladvik, keda nimetagem partei **juhtkonnaks**. Keskkomitee sekretäre oli liiduvabariigi parteikeskkomitees sõjajärgsetel aastatel ette nähtud 3 kuni 6: esimene sekretär, II sekretär (ÜK(b)P KK esindaja liiduvabariigi parteijuhtkonnas, kelle määramise ja tegevusega jäi kohalikul juhtkonnal üle vaid leppida[478]), III sekretär (tegeles enamasti kindlaksmääratud küsimusteringiga, EK(b)P Keskkomitees põllumajanduse (sovetiseerimise) küsimustega), kaadrisekretär (ühtlasi KK kaadriosakonna juhataja) ning sekretär propaganda ja agitatsiooni alal (ühtlasi KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja). Pärast parteiaparaadi reorganiseerimist 1948. aastal kaotati ära kaadrisekretäri ja propagandasekretäri ametikohad ning nende asemel "valiti" 1–3 sekretäri. Allpool on tabelina ära toodud EK(b)P/EKP KK sekretäride koosseis sõjajärgsetel aastatel.

476 Karotamme märkmed, aprill 1944, ERAF.9607.1.190, 24–25.

477 Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 247.

478 Teise sekretäri rollist põhjalikult vt: Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 247–254.

III. 4 Tabel: EKP Keskkomitee sekretärid 1944–1953[479]

EK(b)P/EKP Keskkomitee sekretäri ametikoht	**EK(b)P/EKP Keskkomitee sekretäri nimi ja ametiaeg**
Esimene sekretär	Nikolai Karotamm (september 1944 – märts 1950) Ivan Käbin (aprill 1950 – 1978)
II sekretär	Sergei Sazonov (detsember 1944 – juuli 1948) Georgi Kedrov (oktoober 1948 – august 1949) Vassili Kossov (juuli 1950 – juuni 1953)
III sekretär (kuni 1951)	Nikolai Puusepp (detsember 1944 – aprill 1946) Villem Kuusik (aprill 1946 – juuni 1951)
Sekretär propaganda ja agitatsiooni alal (kuni 1948)	Eduard Päll (aprill 1943 – aprill 1947) Algus Raadik (aprill 1947 – mai 1948) Ivan Käbin (mai 1948 – detsember 1948)
Kaadrisekretär (kuni 1948)	Nikolai Puusepp (oktoober 1943 – detsember 1944) Villem Kuusik (detsember 1944 – aprill 1946) Dmitri Kuzmin (aprill 1946 – detsember 1948)
Sekretär (alates 1948)	Ivan Käbin (detsember 1948 – märts 1950) Aleksei Müürisepp (detsember 1948 – oktoober 1949) Aleksander Kelberg (märts 1950 – jaanuar 1951) Dmitri Kuzmin (jaanuar 1950 – september 1952) Aleksander Jaanus (märts 1950 – veebruar 1951) Stepan Derjabin (aprill 1951 – september 1952) Leonid Lentsman (jaanuar 1951 – 1953) Otto Merimaa (detsember 1951 – aprill 1952)

Nagu juba öeldud oli keskseks julgeolekuorganite küsimustega tegelejaks KK esimene sekretär. Kuid ei Nikolai Karotamm ega teda 1950. aastal välja vahetanud Ivan Käbin ei olnud julgeolekuorganites töötanud ega saanud ka oma eelnevate ametikohtade põhjal olla kokku puutunud julgeolekuorganite kureerimise küsimusega. Seevastu II sekretäri ametikohal olnud parteiametnike elulugude põhjal nähtub, et tegemist oli Nõukogude Liidu päritoluga isikutega, kellel oli pikk parteistaaž ja suur parteiametniku kogemus.[480] Keegi neist ei olnud küll töötanud julgeolekuorganites, kuid kahtlemata oli neil pikemaajalisem ja parem ettekujutus koostööst julgeolekuorganitega kui Karotammel või Käbinil, kuna nad kõik olid olnud NSV Liidus regionaalse tasandi parteijuhid. Arvestades suurt venekeelsete mitte-eesti päritolu isikute hulka EK(b)P liikmeskonnas oli mitte-eestlase määramine sellele ametikohale põhjendatud. Probleemiks võis aga kujuneda see, et üleliidulist võimukeskust esindav amet-

[479] Allikad: *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee* ja Tannberg, Moskva institutsionaalsed.

[480] Vt esimeste ja II sekretäride elulugusid vt *Lisa 1* Elulood.

nik oli liiduvabariiklikus parteivõimu hierarhias formaalselt teisel positsioonil. Seetõttu olenes ka siin palju II sekretäri isikuomadustest, kuidas ta suutis oma autoriteeti maksma panna ilma "ülemust", esimest sekretäri, ärritamata.

On tähelepanuväärne, et kõikide II sekretäride põhiliseks valdkonnaks olid majanduse, eelkõige tööstuse küsimused (lisaks olid 1945–1947 EK(b)P Keskkomitees majandusküsimuste ala tegutsevate sekretäri asetäitjate ametikohad). S. Sazonov hakkas näiteks kureerima tööstuse, ehituse, transpordi ja kaubanduse küsimusi.[481] See näitab industrialiseerimise prioriteetsust Eesti majanduse sovetiseerimisel.

Põhjused, miks KK teised sekretärid Eesti NSV-st töölt lahkusid, olid erinevad. Sazonov edutati pärast ÜK(b)P KK aparaadi reorganiseerimist 1948. aastal Moskvasse ÜK(b)P KK planeerimis-rahandus-kaubandusosakonna juhatajaks. Kedrov kutsuti augustis 1949 Eesti NSV-st ära ja arreteeriti oktoobris seoses "Leningradi süüasjaga" (repressiivaktsioon Leningradi parteiorganisatsiooni liikmete vastu). Ta oli enne Eestisse saatmist olnud Leningradi linnakomitee sekretär kaadrialal. Mälestuste järgi jälgisid MGB töötajad teda enne seda järjekindlalt ja avalikult. On väidetud, et Kedrov ei tunnistanud ennast süüdi. Samas oli üks temavastane süüdistuspunkt olnud see, et "Leningradi süüasja" üks peafiguure, endine Leningradi parteijuht ja siis ÜK(b)P KK sekretär ja julgeolekuorganite kuraator Aleksei Kuznetsov oli Kedrovi Eesti NSV-sse saatnud eriülesandega ning too moodustas siin parteivastase grupi. Kedrov oli uurimise all üle kahe aasta kuni kohtuni jaanuaris 1952, mis määras talle karistuseks 25 aastase kinnipidamise töölaagris.[482] Kedrovi mantlipärija Kossov kutsuti Eesti NSV-st ära seoses Beria uue rahvuspoliitikaga 1953. aastal.

Mis puutub III sekretäri Villem Kuusikusse, siis tänu tema süüasja uurimistoimiku olemasolule Riigiarhiivis, on tema taustast teada rohkem, kui on kirjas ametlikus eluloos. Kuusik oli olnud Eesti Vabariigi kodanik, kuid oli põgenenud NSV Liitu pärast osavõttu 1924. aasta detsembrimässust, seega Eestist Nõukogude Liitu suundunud kommunist. Kuusik oli Karotamme hõimlane ja parteissesoovitaja. Tänu sidemetele Karotammega oli ta saanud ka oma kõrge positsiooni parteivõimuhierarhias (Karotamm soovis tõenäoliselt luua oma parteilist "klanni", kuna eesti kommunistide seas oli ta uus ja võõras). Kuusik oli astunud 1925. aastal NSV Liidu kodakondsusesse ning saadetud 1929. aasta detsembris Leningradi sõjaväeringkonna luureosakonna ülesandel Eestisse luuretööle. Mingeid ülesandeid ta Kominternilt ei saanud, kuigi pärast kinnivõtmist Poliitilises politseis antud tunnistustes väitis ta, et tuli Eestisse just illegaalsele parteitööle Kominterni liinis. Seda olnud Kuusik rääkinud, et varjata oma tegelikku tööd Nõukogude luure heaks. Samas tunnistas Kuusik, et oli saanud kohtumispaiga ja parooli Kominterni sektsioonist Leningradis.[483] Pärast süüdimõistmist oli ta kinnipeetav Eesti vanglas teiste hulgas koos Boris Kummiga, seega lähedalt seotud ka "vanade poliitvangidega". Kuid näiteks

[481] Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 41–42.

[482] Tammistu, Tasalülitamine, 3.

[483] Протокол допроса В. Куузик, 25.,30.,06. ja 03.07.1952, ERAF.129SM.1.15872, kd 1, 29, 33–34, 40.

Kedrov ei hinnanud Kuusikut ei parteitöötajana ega põllumajandusvaldkonna asjatundjana.

EK(b)P KK juhtkond sai omakorda korraldusi ja juhtnööre ÜK(b)P KK Eesti büroost või otse ÜK(b)P Keskkomiteest. Alates 1940. aastast oli peamiseks Eesti "kuraatoriks" ja Karotamme protežeerijaks ÜK(b)P KK sekretär ja Poliitbüroo liige Andrei Ždanov. Nõukogude võimu taaskehtestamisel oli samas rollis eelkõige ÜK(b)P KK sekretär ja Orgbüroo liige Georgi Malenkov. Aprillis 1946 kinnitati vastselt Poliitbüroo liikmeks saanud Malenkovi kohustusteks ÜK(b)P KK sekretärina liiduvabariikide parteikeskkomiteede ja Orgbüroo juhtimine.[484] Kuid juba järgmisel kuul arvati ta Stalini initsiatiivil ÜK(b)P KK sekretäride hulgast välja, tuues ettekäändeks nõrga kontrolli lennukitööstuse üle sõjaajal. Temast sai NSVL MN esimehe asetäitja ja NSVL MN operatiivbüroo esimehe Beria asetäitja. Ta hakkas teostama järelevalvet elektritööstuse ministeeriumi, sidevahendite tööstuse ministeeriumi ja sideministeeriumi üle.[485] Malenkov oli siiski nõupidamistel Stalini juures endiselt üks sagedasemaid külalisi. 1946. aasta teisest poolest kuni 1948. aasta teise pooleni tõusis Stalini kõrval ÜK(b)P Keskkomitees teisele positsioonile jällegi Ždanov.[486] Malenkovi tagasitulek võimuhierarhia etteotsa ÜK(b)P KK sekretäriks ja ka EK(b)P kuraatoriks sai teoks pärast Ždanovi surma 1948. aastal. Karotamme positsioon oli Moskvas nõrgem kui Läti ja Leedu parteijuhtidel, kes olid koos Karl Särega 1941. aastal saanud ÜK(b)P KK liikmekandidaatideks, millisesse positsiooni Karotamme ei tõstetud.[487]

1948. aasta detsembris toimunud parteiline suursündmus – EK(b)P V kongress – valis uue EK(b)P Keskkomitee liikmeteks kogu Eesti NSV juhtkonna, lisaks ka üksikuid madalamal positsioonil olnud parteilasi, kellel aga puudus mõjuvõim partei- ja julgeolekuorganite juhtimiseks. Seni "vanade poliitvangide" poolt domineeritud keskkomitee liikmete koosseis asendati uue, 57 liikmelise keskkomiteega, millest "vanad" moodustasid vaid väikese osa.[488] Kuigi tegemist ei olnud sugugi fraktsiooniga, moodustas Eesti päritolu kommunistide seltskond omavahel tihedalt läbipõimunud seltskonna. Võib arvata, et "poliitvangide" autoriteet kestis siiski veel edasi, polnud aga nüüd enam mitte proportsioonis nende esindatusega keskkomitees. Keskkomitee liikmete hulgast langes välja alates 1941. aastast selle liige olnud ENSV MGB osakonnaülem Alfred Pressmann, kes oli olnud 1944. aastal ka ENSV NKGB parteiorganisatsiooni juht. Pressmann arvas hiljem, et Karotamm ei olnud temaga rahul, kuna ta kritiseeris kohaliku kaadri eelistamist sissetoodutele (olles ise NSV

---

484 Постановление Политбюро об утверждении Г.М. Маленкова заместителем председателля Совета Министров СССР, 02.08.1946 – *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет*, 37.

485 Пихоя, *Москва. Кремль*, 174.

486 Ždanovi esilekerkimisest jne vt nt Gorlizki & Khlevniuk, *Cold peace*, 26–44.

487 Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 252–253.

488 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 66–70.

Liidust Eestisse komandeeritu, Nõukogude Liidu päritolu kommunist).[489] Võimalik, et Karotamm, vastustades 1941. aastal Tartu vanglas toimunud massilisi hukkamisi, pidas Pressmanni selles süüdlaseks ja hoopis see oli tõeline põhjus. Uude keskkomiteesse valiti MGB-st minister Kumm (kes sai taas ka KK büroosse) ja ENSV MGB reatöötaja Johanna Juhkum.

Kuigi esimene sekretär oli oma ametikohast lähtuvalt ka EK(b)P poolseks julgeolekuorganite peakuraatoriks, tegelesid lisaks temale EK(b)P juhtkonnast RJ küsimustega ka II sekretär (kes oli Karotamme asendajaks tema äraolekul), sekretär kaadrialal ja teisedki sekretärid. Millised olid EKP KK esimese sekretäri ja teiste keskkomitee sekretäride põhilised moodused julgeolekuorganite kureerimiseks ja koostööks? Siin võib ära tuua eelkõige järgmised momendid:

- Esimese sekretäri (ja tema asetäitjana II sekretäri) ametipositsiooni realiseerimine, mis nägi ette kogu juhtrolli liiduvabariigi elus ja sealhulgas ka sovetiseerimises;
- Esimese sekretäri roll liiduvabariigi keskkomitee büroo eesistujana, kuna KK büroo oli olulisimaks liiduvabariiki puudutavate riikliku tähtsusega, sealhulgas julgeolekuorganeid puudutavate ja Nõukogude juhtkonna käsul läbi viidud aktsioonide (nt vastupanu vastane võitlus, iseseisvusmeelsete tagakiusamine, kolhoseerimine jne) osas julgeolekuorganeid survestavate otsuste tegija (vahendaja);
- KK sekretärid kui KK aparaadi juhid, mis kureeris erinevaid eluvaldkondi ja täitevvõimu asutusi, sealhulgas julgeolekuorganite kaadritööd, järelevalvet ja parteiorganisatsiooni juhtimist jne;
- Esimese ja II sekretäri, aga ka teiste KK sekretäride kui põhiliste julgeolekuorganitelt lähtuva informatsiooni adressaadid ja kirjavahetuse pidajad;
- Parteijuhtkond kui nomenklatuuri kuuluvate ametnike arreteerimise sanktsioneerija jne.

EK(b)P **Keskkomitee büroo**, mis tegi Eesti NSV julgeolekuorganeid puudutavad parteilised otsused (sealhulgas julgeoleku nomenklatuurkaadri kinnitamise ja vabastamise kohta), kujutas ennast keskkomitee liikmete seast valitud täitevorganit, mis käis regulaarselt koos (reeglina kord nädalas) KK sekretäri eesistumisel (otsuseid võeti vastu ka kirjalikul teel nn "küsitluse korras"). See oli liiduvabariiklik analoog Poliitbüroole, kohalik kollegiaalne võimukeskus, kus tehti või vähemalt vormistati kõik tähtsamad liiduvabariigi elu puudutavad otsused. KK büroosse kuulusid reeglina KK sekretärid, Ülemnõukogu Presiidiumi esimees, Rahvakomissaride/Ministrite Nõukogu esimees, NKGB/MGB rahvakomissar/minister, liiduvabariigi territooriumil paiknevate põhiliste relvajõudude üksuste juhid ja muud personaalselt parteijuhtkonna ettepanekul keskkomitee pleenumil valitud juhtivad keskkomitee liikmed (EK(b)P KK büroo kõnealusel ajal 9–11 liikmeline, lisaks 3–4 hääleõiguseta liikmekandidaati).

[489] Протокол общего собрания парторганизации МГБ ЭССР № 8, 28.04.1950, ERAF.1.53.240, 80.

Näiteks märtsiküüditamise ajal kuulusid EK(b)P KK büroo koosseisu KK sekretärid N. Karotamm, G. Kedrov, V. Kuusik, I. Käbin ja Aleksei Müürisepp ning ENSV Ülemnõukogu esimees Eduard Päll, julgeolekuminister Kumm ja Põhja-Balti (8.) sõjalaevastiku juhataja kontradmiral Fjodor Zozulja. Büroo liikmekandidaatideks (hääleõiguseta liikmed) olid siis ENSV ametiühingujuht Leonhard-Friedrich Illisson, EK(b)P KK naistöö osakonna juhataja Juliana Telman ja Eesti raudtee ülema asetäitja poliitalal Pavel Timofejev. Büroo istungitele võidi kaasata ÜK(b)P KK ametnikke (sh Eesti büroo töötajaid), keskkomitee ametnikke ja muid arutlusel olnud küsimustesse puutuvaid isikuid.[490]

1947. aastal, enne Nõukogude julgeolekuorganite 30. aastapäeva, tegi EK(b)P KK büroo otsuse selle tähtpäeva puhul julgeolekuorganite populariseerimiseks. Kohalike parteikomiteede sekretäre kohustati läbi viima koosolekuid tutvustamaks RJ organite teeneid Nõukogude võimu kehtestamisel ja kindlustamisel ning koos sellega tõsta tööliskonna seas revolutsioonilist valvsust ning organiseerida neid abistamaks julgeolekuorganeid võitluses rahvavaenlasega. Tallinna linnakomitee pidi organiseerima piduliku koosoleku, kus pidi esinema ministri abi polkovnik Georgi Melnikov ENSV MGB-st. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeest kohustati autasustama väljapaistvaid tšekiste aukirjadega ning ajalehetoimetusi kohustati avaldama materjale julgeolekuorganite rollist võitluses Nõukogude võimu vaenlastega.[491]

EK(b)P/EKP KK büroo otsused võib jagada nelja põhilisse gruppi: a) Nõukogude režiimi vaenlaste vastast võitlust, eelkõige nn banditismi aga ka natsionalistide ja kulakute vastast võitlust survestavad otsused (moodustasid umbes poole otsustest), b) julgeolekukaadri värbamist ja väljaõpet puudutavad otsused, c) julgeolekuorganites partei-organisatoorset tööd puudutavad otsused ja d) julgeolekutöötajate autasustamist ja tähtpäevi puudutavad otsused.[492] Nendest tuleb lähemalt juttu vastavates temaatilistes peatükkides.

Mis puutub julgeolekuorganitest EK(b)P juhtkonnale saabunud **informatsiooni**, siis siin võib eristada regulaarset informeerimist ja informatsioone eraldi isikute või küsimuste kohta. Regulaarseid informatsioone, nn "eriteateid", saadeti näiteks "natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandede" vastase võitluse tulemuste kohta (sama info saadeti reeglina ka Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele ja Ministrite Nõukogu esimehele (säilitatakse Riigiarhiivi kollektsioonis

---

490 EKP KK Büroo kohta vt: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline; Veskimägi, Kuidas valitseti ja EKP KK büroo, 5–8.

491 Протокол № 277 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 10.,13.12.1947 § 9 "О праздновании 30 годовщины органов ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ", ERAF.1.4.277, 100–101.

492 Vt *Lisa* 2 EKP Keskkomitee julgeolekuorganeid puudutavad otsused.

ERAF.131SM[493])). Erakorralised informatsioonid saadeti juhul, kui MGB pidas seda vajalikuks (enamasti käis see oluliste erakorraliste sündmuste, parteilaste või nomenklatuursete töötajate väärtegude või muude MGB silmis väärnähtude kohta) või kui Keskkomiteest mingi asja kohta informatsiooni nõuti. Informatsioonid liikusid KK erisektori kaudu. ENSV NKGB teavitas kesskomiteed, et NSVL NKVD ja NKGB poolt kehtestatud korra kohaselt kuulusid liiduvabariikide parteikeskkomiteede ja oblastikomiteede sekretäridele RJ organite poolt saadetud kirjad tagastamisele RJ rahvakomissariaati, ning palus sellised materjalid tagastada.[494] Siiski on jäänud materjale ka tagastamata ja neid säilitati KK erisektoris. Siia hulka kuuluvad mitmesugused informatsioonid, sh eriteated korrespondentsi salajase läbivaatuse materjalidega, mis väljendavad elanike erakirjavahetusest saadud informatsiooni mh Nõukogude režiimi kuritegude ja väärnähtude kohta.[495] Keskkomitee sekretäri Kuusiku sõnul ei saanud peale Karotamme teised KK sekretärid RJ informatsioone lugeda, kuid see võis tähendada ka seda, et Kuusikut "eriteadetega" ei tutvustatud.[496]

Lisaks Karotammele tegelesid MGB-st saadetud kirjadega aktiivselt ka II sekretärid Sazonov, Kedrov ja Kossov, kusjuures nemad andsid korraldusi ka mõne Karotammele saadetud kirja osas, mitte vastupidi. Eesti raudtee NKGB/MGB transpordiosakonna eriteated ja kirjad olid adresseeritud valdavas osas hoopis Sazonovile. 1945. aasta kirjavahetusest nähtub, et kui rahvakomissar Kumm adresseeris oma kirjad Karotammele, siis tema asetäitja Pavel Pastelnjak Sazonovile. Kui tegemist oli partei või täitevvõimu asutuse töötajaga, saatis Sazonov asjad kontrollimiseks kaadrisekretär Kuusikule.[497]

Rääkides julgeolekuorganite "eriteadetest" tuleb silmas pidada, et esimeses järjekorras pidi ENSV MGB siiski olema NSVL MGB peakorteri informaator. Nad edastasid Moskvasse ka sellist teavet, mida liiduvabariigi juhtkonnale ei tutvustatud.[498] Sealhulgas sisaldus kindlasti informatsioon ka kohaliku võimuladviku kohta, nagu oli tavaks kogu NSV Liidus. Näiteks aastatel 1946–1949 saadeti Leningradi oblasti UMGB-st Leningradi juhtide kohta Moskvasse kokku umbes 300 informatsiooni.[499]

---

493 Vt näiteks Копии спецсообщении и справок информационного характера по линии 5 отдела по 1947 г., ERAF.131SM.1.117. Muuseas andsid maakonnaosakonnad aru ka näiteks valimiste, kevadkülvi käigu, Ida-Viru kaevandustes toimunud tulekahjude jne kohta.

494 Начальник секретариата МГБ ЭССР Трутнев – начальнику Особого сектора ЦК КП(б)Э Шергалину, 26.10.1945, ERAF.1.5a.83, 3.

495 Nt: Eriteade "О недостатках по работе советского аппарата и о его засоренности антисоветским элементом, aprill 1945", ERAF.1.3.432, 3–12.

496 Обяснение от В. Кузик, august 1952, ERAF.129SM.1.15872, kd 1, 144.

497 Переписка с органами НКГБ ЭССР, 03.04.–18.12.1945, ERAF.1.3.433.

498 *Eesti ajalugu VI*, 256. Selliste informatsioonide sisust võib saada mõningase ettekujutuse Riigiarhiivi fondis ERAF.131SM kollektsioonis säilitatavatest ärakirjadest. Nõukogude juhtkonnal oli võimalik läbi erinevatest sõltumatutest allikatest päri informatsiooni saada liiduvabariigis toimuvast tõepärasem ja täielikum pilt.

499 ЦК ВКП(б) и региональные, 6.

3.2.3. EKP Keskkomitee aparaadi roll julgeolekuorganite kureerimises

Praktilise igapäevatöö tegid parteilise juhtimise ja valitsusasutuste kureerimise alal EK(b)P KK palgalised töötajad, kes moodustasid keskkomitee sekretäride juhtimise all tegutseva EK(b)P **Keskkomitee aparaadi,** mis koosnes osakondadest ja sektoritest. Partei otsuste ja direktiivide täitmise kontroll oli parteiorganisatsiooni juhtimise ja kaadritöö kõrval KK aparaadi (osakondade) üheks peamiseks tööks. EK(b)P KK aparaadis töötas 1945. aasta alguses kokku 62 vastutavat töötajat, samal ajal kui ametikohti oli 79. Järgnevatel aastatel jäi ametikohtade arv 158 (1947) ja 110 vahele (1949), millest täidetud oli 78 (1949) kuni 135 (1947). EK(b)P Keskkomitee struktuuris oli võrreldes ÜK(b)P KK aparaadiga mõningaid erinevusi, mis seisnesid peamiselt majandusvaldkonna kontrollimises EK(b)P Keskkomitee kaudu.[500] Keskkomitee kaader oli 1944. aastaks 1941. aastaga võrreldes peaaegu täielikult muutunud, samaks oli jäänud ainult 4 töötajat, sh N. Karotamm, I. Käbin ja D. Kuzmin.[501] Suurem osa aparaaditöötajatest oli aga saadetud kohale NSV Liidust. Nii oli Eesti päritolu töötajate osakaal 1945. aastal vaid 8%.[502] Aparaadi koosseis jagunes "vastutavateks töötajateks" (kureerisid keskkomitee nimel mingit valdkonda) ja "tehnilisteks töötajateks" (masinakirjutajad, tõlgid jne).

Kogu parteiaparaadi töökorraldust iseloomustas julgeolekuorganitele sarnane konspiratiivsus ja riikliku- ja partei saladuse kaitse. ÜK(b)P KK Sekretariaadi 1947. aasta 11. oktoobri otsusega kooskõlas võttis EK(b)P KK büroo sama aasta 22. oktoobril vastu otsuse võtta kõikidelt parteiaparaadi töötajatelt alates keskkomiteest kuni vallakomiteedeni kirjalikud kohustused salajaste ja ametkondlike andmete mitteavaldamise kohta, mis pandi kohuseks kohalike parteikomiteede sekretäridele. Kohustuses rõhutati vastutust NSVL ÜN Presiidiumi 9. juuni 1947 seadluse "Vastutusest riikliku saladuse avaldamise ja riiklikku saladust sisaldavate dokumentide kaotamise eest".[503]

Suurimad EK(b)P Keskkomitee struktuuriüksused olid kuni reorganiseerimiseni 1948. aastal propaganda ja agitatsiooni osakond, erisektor (osakonna õigustes), kaadriosakond ja organiseerimise-instrueerimise osakond. Kõik loetletud struktuuriüksused omasid rolli ka koostöös julgeolekuorganitega, lisaks ka sõjaline osakond.

Propaganda ja agitatsiooni osakonna põhiülesandeks oli kommunistliku ideoloogia propageerimine ja agitatsiooni korraldamine partei ja valitsuse ülesannete elluviimiseks.[504] Osakonna juhtis vastav KK sekretär (kuni aastani 1948 – sekretär propaganda ja agitatsiooni alal). Osakond teostama ideoloogilist või-

---

500 Liivik, Eestimaa Kommunistliku, 66, 37.

501 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 142.

502 Liivik, Eestimaa Kommunistliku, 72.

503 Постановление бюро Центрального комитета КП(б)Э Протокол № 40, § 50 от 21.01.1952, ERAF.1.5.48, 122.

504 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 242.

tlust "kodanlik-natsionalistliku" ideoloogiaga, mida evisid "kodanlikud natsionalistid", kelle vastase võitlusega tegeles ka RJ organisatsioon.[505]

Erisektor täitis sõjajärgsetel aastatel KK kantselei rolli aga pidi vastutama ka salajase kirjavahetuse eest ning pidi kontrollima KK büroo otsuste täitmist osakondade poolt. Erisektori juhatajateks olid Andrei Pavlov (1940–1942 ja novembrist 1943 kuni juunini 1945), ning seejärel värskelt ÜK(b)P KK poolt Eestisse komandeeritud Boris Šergalin[506] juunist 1945 kuni augustini 1947 ja maist 1948 kuni 1966. aastani (v.a augustist 1947 kuni maini 1948, kui erisektorit juhtis juhataja kohusetäitjana Erich Köpper).[507] Pavlov ja Šergalin olid Nõukogude Liidust komandeeritud parteitöötajad, sh viimane oli töötanud aastatel 1930–1936 julgeolekuorganites.[508] Erisektori ülesannete hulka kuulus ka keskkomitee hoone valve, tehniliste töötajate taustakontroll koostöös NKGB/MGB-ga ning šifreerimistöö ja kontroll parteiorganisatsioonis.[509] Šifreerimistööd kureeris 1940. aastatel NKGB/MGB. Ei ole alust väita, et repressiivorganite tegevuse suunamine käis enne administratiivosakonna moodustamist erisektori poolt.[510] Vaid kirjavahetus julgeolekuorganitega, nagu kogu salajane kirjavahetus, käis erisektori kaudu. Parteiaparaadi reorganiseerimisega 1948. aastal vähendati erisektori töötajate arvu, mis juba seni koosnes peamiselt tehnilistest töötajatest. Parteiotsuste täitmist hakkasid kureerima ametkondadega tegelevad KK osakonnad, sh julgeolekuorganitega administratiivosakond.

Kaadriosakond tegeles EK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri kuulunud asutuste kaadri leidmise, laialipaigutamise ja "puhastamisega". Kaadriosakonna juhiks oli EK(b)P KK kaadrisekretär. Töö julgeolekukaadriga toimus kaadriosakonna "erikaadrite sektoris". Kaadrite osakond likvideeriti 1948. aasta reorganiseerimisega ja töö julgeolekukaadriga anti üle administratiivosakonnale.[511]

Organiseerimise-instrueerimise osakonna funktsioonide hulka kuulusid parteiorganisatsioonide loomine, järelevalve parteisse vastuvõtu ja kõigi madalama tasandi parteiorganisatsioonide, komsomoli ja ametiühinguorganite üle.[512] Osakond pidi kureerima ka NKGB/MGB parteiorganisatsiooni.[513] Osakonna tegevust kajastava dokumentatsiooni põhjal ei saa aga väita, et julgeolekuorganid oleks sellele osakonnale allunud.[514] ENSV NKVD rahvakomissar

---

505 Vt peatükki 4.1. "Kodanliku natsionalismi" vastane kampaania – võitlus iseseisvuslusega.

506 Список, 1950, ERAF.1.307.66, pagineerimata.

507 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 172, 270.

508 Личный листок по учету кадров, dateerimata (pärast 1948), ERAF.5.76.302, 4.

509 Постановление бюро Центрального комитета КП(б)Э № БЦ-310/8 (оп) 26.07.1948 (Протокол № БЦ-310, § 8 от 23.07.1948) "О состоянии шифрработы в УК и ГК КП(б)Э", ERAF.1.5.19.

510 Nii on väidetud uurimuses: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 204.

511 Kaadriosakonna ja töö kohta julgeolekukaadritega vt peatükk 3.3. Julgeolekukaadri kureerimine EKP Keskkomitee poolt.

512 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 153–154, 184.

513 Selle kohta vt peatükk 3.5. Eesti NSV julgeolekuorganite parteiorganisatsioonid.

514 Nii on väitnud oma uurimuses K. Veskimägi, vt Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 64–65.

Aleksander Resev oli töötanud enne rahvakomissariks määramist aastatel 1940–1944 just organiseerimise-instrueerimise osakonna juhatajana. Aastatel 1945–1948 oli osakonnajuhatajaks Aleksandr Olin. Olin oli NSV Liidu päritolu ja Eestisse komandeeritud 1944. aastal. Julgeolekuorganites ta töötanud ei olnud, samas oli ta teeninud OGPU/NKVD piirivalvevägedes ja lõpetanud seal poliittöötajate nooremkomandöride kursused, seejärel võetud parteitööle. Tema ametikoht enne Eestisse saatmist oli ÜK(b)P Tjumeni linnakomitee II sekretär. 1948. aasta reorganiseerimisega osakond kaotati ja parteiaparaadi juhtimise funktsioonid anti üle partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonnale. Samas anti ENSV MGB parteiorganisatsiooni kureerimine administratiivosakonna vastutusalasse.

Sõjalise osakonna ülesannete hulka kuulus meetmete rakendamine võitluses kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega, eelkõige hävituspataljonide organiseerimine, samuti ka vastavate EK(b)P KK büroo otsuste ettevalmistamine ning nende täitmise kontroll.[515] Sõjalise osakonna töötajate koosseis komplekteeriti valdavalt Nõukogude armeest või Eesti partisaniliikumise staabist demobiliseeritud ohvitseridest.[516] Sõjalise osakonna ülem oli muljetavaldava tšekistitaustaga Nõukogude Liidu päritolu NKVD reservalampolkovnik Pavel Štamm. 1901. aastal Tallinnas sündinuna astus ta 1919. aastal Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei liikmeks. Samal aastal asus ta ametisse Nõukogude Venemaa Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luureosakonna Eesti residendi abina. 1921. aastal arreteeriti ta Eestis, kuid vahetati peagi Venemaa poolt võetud vangi vastu välja.[517]

1921. aastast oli Štamm ametis Vetšekaas, sh alates 1929. aastast välisluure alal. Aastatel 1934–1936 oli ta töökomandeeringutel USA-s, Saksamaal, Prantsusmaal, Tšehhoslovakkias, Norras ja Šveitsis. 1938. aastal (tõenäoliselt seoses välisriikide vähemusrahvuste esindajate kõrvaldamisega RJ organitest) suunati ta NSVL NKVD Kaug-Ida raudtee ehitusvalitsusse ülema asetäitjaks. 1941. aastal, ilmselt Saksa-Nõukogude sõja alguses võeti Štamm tagasi operatiivtööle NKVD-sse. Aastatel 1943–1944 oli ta Eesti Partisaniliikumise Staabi ülema (Karotamme) asetäitja, pärast seda EK(b)P KK sõjalise osakonna juhataja.[518] Ivan Käbin leidis 1949. aastal, et sõjaline osakond oli edukas võitlusel banditismi vastu.[519] Osakonna 1945.–1946. aasta aruande järgi valmistati selle poolt ette kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja banditismivastase võitluse otsused ning tegeleti hävituspataljonide organiseerimise küsimustega.[520] Sõjaline osakond likvideeriti 1948. aastal.

---

515 Vt peatükki 4.2. "Banditismi" vastane kampaania – võitlus relvastatud vastupanuliikumisega.

516 Краткая справка о работе военного отдела ЦК КП(б)Э по 1940–48 гг., detsember 1948, ERAF.1.5a.248.

517 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 171.

518 Справка ЦК КП(б)Э на Штамм П.Ю., dets. 1948, ERAF.1.4.650, 54.

519 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 171.

520 Отчет о работе военного отдела ЦК КП(б)Э за 1945–1946 гг., 11.02.1947, ERAF.1.5a.19.

1948. aasta juulis otsustas Poliitbüroo läbi viia ÜK(b)P KK aparaadi reorganiseerimise, mille põhiliseks sisuks oli kaadrivalitsuse ärakaotamine ja kaadritöö ning partei ja valitsuse otsuste täitmise kontrolli keskendamine kureeritava valdkonnaga tegelevatesse osakondadesse. Muude valdkondade seas hakkas julgeolekuorganite kureerimisega tegelema nüüd vastloodud administratiivosakond, mille üldjuhtimine arvati ÜK(b)P KK sekretär Aleksei Kuznetsovi kohustuste hulka (kes oli ühtlasi MGB kuraator).[521] Sarnastel põhimõtetel tegi Poliitbüroo 25. oktoobril 1948 otsuse ÜK(b)P oblasti- ja kraikomiteede ning liiduvabariikide keskkomiteede reorganiseerimise kohta.[522] See algatas üldjoontes sama süsteemi juurutamise liiduvabariikides, sh Eesti NSV-s, mis siin toimus kuni 1948. aasta detsembrikuu lõpuni. ÜK(b)P KK 10. detsembri 1948 otsuse "Oblastikomiteede, kraikomiteede ja liiduvabariikide komparteide Keskkomiteede koosseisudest" alusel kinnitas EK(b)P KK büroo uue EK(b)P KK struktuuri ja koosseisud kokku 110 vastutava töötajaga. Suurimateks KK osakondadeks said propaganda ja agitatsiooni osakond (24 vastutava töötajaga) ja partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakond (26). Administratiivosakond, mis pidi hakkama kureerima mh julgeolekuorganeid, oli viie vastutava töötajaga üks väiksemaid.[523] Administratiivosakonna kureerimine pandi esialgu KK sekretär Kuzminile.[524]

1948. aasta lõpus toimunud EK(b)P V kongressi järgsel KK I pleenumil "valiti" uued KK sekretärid ja KK büroo koosseis ning kinnitati KK osakonnajuhatajad. Uueks KK sekretäriks, kes pidi muude osakondade kõrval hakkama juhtima ka administratiivosakonda sai värske keskkomitee sekretär Aleksei Müürisepp, kongressil uueks keskkomitee liikmeks saanud senine KK aparaadi kergetööstuse osakonna juhataja, kes oli NSVL Teede rahvakomissariaadi poolt komandeeritud Eesti NSV-sse 1944. aastal. Juba oktoobris 1949 suunati aga Müürisepp keskkomiteest Ministrite nõukogu esimehe asetäitjaks. Erisektori juhtimine anti KK esimese sekretäri kohustuste hulka.[525] Muuseas oli erisektori juhataja B. Šergalin ainus KK osakonnajuhataja, keda keskkomitee kandidaadiks ei seatud ega valitud. Uued sekretärid ja julgeolekuorganite kuraatorid määrati kindlaks alles pärast 1950. a EK(b)P KK VIII pleenumit. Suurema osa ajast kureeris administratiivosakonna julgeolekuorganite küsimusi seejärel KK esimene sekretär Ivan Käbin.[526]

---

521 Постановление Политбюро о реорганизации аппарата ЦК ВКП(б), 10.07.1948 – *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет*, 60–61.

522 Стенограмма пройзводственного совещания работников аппарата ЦК КП(б)Э, 30.12.1948, ERAF.1.4.676, 4.

523 Протокол № 1 заседания ЦК КП(б)Э от 31.12.1948 § 136 "О структуре и штатах аппарата ЦК КП(б)Э", ERAF.1.4.648, 62.

524 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 43.

525 Samas, 44.

526 Vt alapeatükki 5.1.1. EKP ja MGB juhtkonna väljavahetamine "Eesti süüasja" raames .

EK(b)P KK **administratiivosakonna** kureerimise alla määrati kokku 29 ministeeriumi ja ametkonda, lisaks ENSV MGB-le RJ organitest veel Eesti raudtee MGB valvevalitsus ja Eesti merebasseini MGB valveosakond, samuti ENSV MVD, Eesti NSV MVD vägede sõjatribunal, Eesti NSV MVD vägede sõjaväeprokuratuur, MVD paranduslikud töölaagrid, ENSV MN juures asuv Repatrieerimisvalitsus, kohtulikud ja prokuratuuriorganid, riigikontrolli ministeerium, tervishoiuministeerium, kohtuministeerium jt.[527] Kureerimine tähendas kaadritööd sh tööd nomenklatuuriga, direktiivsete otsuste täitmise kontrolli ja asutuste parteiorganisatsioonide töö juhtimist.

Administratiivosakonna juhatajaks kinnitas KK büroo 30. oktoobril 1948 Pavel Anissimovi, senise KK kaadriosakonna juhataja asetäitja, kes tegutses osakonnajuhatajana kuni aprillini 1952. Anissimov oli Nõukogude Liidust, töötanud parteiorganites alates 1932. aastast, RJ organites ta teeninud ei olnud. Eestisse saabus Anissimov 1946. aastal ÜK(b)P KK Eesti büroo vastutavaks töötajaks. Pärast Eesti büroo likvideerimist asus ta EK(b)P KK kaadriosakonna juhataja asetäitjaks.[528] Osakonnajuhataja asetäitjaks kinnitas EK(b)P KK büroo novembris 1948 Friedrich Lätte, senise kaadriosakonna instruktori, kes aga juba aprillist 1949 suunati EK(b)P Jõgeva maakonnakomitee esimeseks sekretäriks. 1949. aasta 4. juunil määras KK büroo administratiivosakonna juhataja uueks asetäitjaks MGB reservpolkovniku Johannes Tipneri, kes siis tegi ajalooalast uurimistööd PAI-s, kuid oli enne seda töötanud RJ organites juba 1922. aastast lühikeste vaheaegadega kuni 1947. aastani. Tema viimane teenistuskoht oli olnud 10. kaardiväearmee MGB vastuluureosakonna ülema asetäitja.[529] Mäletatavasti oli just Tipner saanud eesti rahvuskorpuse NKVD eriosakonna ülemaks, kuigi Karotamm oli selle kohale soovitanud Kummi. Nüüd pidi Tipner hakkama Kummi ja tema juhitavat julgeolekuametkonda kureerima. Kahtlemata tundis Tipner väga hästi RJ sisemist asjaajamist ja tema seisukohad MGB ja siseministeeriumi küsimustes olid asjatundlikud. Samas ei olnud ta töötanud ENSV MGB-s ega MGB territoriaalorganites ja ei saanud selle siseelu hästi tunda. Tipner edutati pärast Anissimovi mujale suunamist 1952. aastal administratiivosakonna ülema kohale.

Administratiivosakonna koosseisus oli ette nähtud 3 instruktori ametikohta. Instruktoritena töötasid MVD reservalampolkovnik Nikita Kuditski, kelle viimane teenistuskoht MVD organites oli olnud kuni juunini 1950 Eesti NSV-s asuvate MVD sõjavangilaagrite poliitosakonna parteikomisjoni sekretär. Ta oli asunud NKVD piirivalvevägede teenistusse veterinaaralal 1930. aastal.[530] Jaanuarist 1949 kuni juulini 1950 oli instruktori ametis "SMERŠ"-i/MGB reservmajor Aleksandr Matusevitš, kes oli RJ organites töötanud alates 1939. aasta oktoobrist kuni 1945. aasta oktoobrini (viimane ametikoht oli NSVL

---

527 Протокол № 2 заседания ЦК КП(б)Э от 05.,08.01.1949 § 8 "О распределении между отделами ЦК КП(б)Э министерств и ведомств республики", ERAF.1.4.702, 2, 6.

528 Anissimovi lühielulugu vt *Lisa 1* Elulood.

529 Tipneri lühielulugu vt *Lisa 1* Elulood.

530 Личное дело МВД ЭССР, ERAF.1SM.2.8340, 1.

MVD Erilaagri nr 0316 "SMERŠ"-i vastuluureosakonna uurimisjaoskonna ülem) ning nimetatud seejärel EK(b)P KK kaadriosakonna instruktoriks.[531] 1950. aastal esines Matusevitš sõnavõtuga EK(b)P KK VIII pleenumil. Veebruarist 1951 kuni 1954. aastani oli instruktori ametis senine Väike-Maarja rajooni prokuröri kohusetäitja Boriss Petrjakov. Petrjakov oli Eesti NSV-sse tulnud 1946. aastal Nõukogude armeega ja suunatud pärast demobiliseerimist Taebla vallapartorgiks. Ta oli töötanud lühikest aega ka julgeolekuorganites "Suure terrori" ajal (1937–1939 NSVL NKVD Riikliku julgeoleku peavalitsuses Moskvas). Aastatel 1951–1956 administratiivosakonna instruktorina töötanud õhujõudude reservmajor Semjon Koršunov oli Eestisse saabunud koos Nõukogude armeega pärast sõda ning töötanud pärast demobiliseerimist ENSV *Dosaafi* vaneminspektorina.[532] Juunist 1949 kuni detsembrini 1950 töötas administratiivosakonna instruktorina Karl Marks, kes määrati seejärel kohtuministri asetäitjaks.

Administratiivosakonna esmajärgulised ülesanded sätestas Karotamm 1948. aasta detsembris järgmiselt:

1. Rahvakohtute ja rahvakaasistujate valimisteks ettevalmistumine, sel etapil eelkõige sobivate kandidaatide valik, et ei esitataks ühtegi vale inimest;
2. "Revolutsioonilise seaduslikkuse" igakülgne tugevdamine, kuna lubamatuid rikkumisi oli massiliselt;
3. Püüda kiiremas korras likvideerida kodanlik-natsionalistlike relvastatud bandede kõik jäänused;
4. Otsustavalt tugevdada parteipoliitilist tööd administratiivosakonna kompetentsi kuuluvates ministeeriumites ja ametkondades.[533]

Administratiivosakonna kureerimistöö julgeolekuorganite suhtes sõltus sellest, milliseid korraldusi KK sekretärid (peamiselt siis esimene sekretär, teine sekretär ja või muu osakonda kureeriv sekretär) osakonna töötajatele andsid. 1949. aastal survestas Karotamm administratiivosakonda MGB järelevalve ja banditismivastase võitluse küsimustega tegelema üpris intensiivselt.[534] Käbin jällegi survestas MGB-d üsna tagasihoidlikult, kui välja arvata perioodi lõpuosa.[535]

---

531 Личное дело ЦК КПЭ, ERAF.1.6.7295.

532 S. Koršunovi isiklik toimik, ERAF.1.6.1295.

533 Стенограмма пройзводственного совещания работников аппарата ЦК КП(б)Э, 30.12.1948, ERAF.1.4.676, 17–18.

534 Vt peatükke 3.4. EKP Keskkomitee roll julgeolekuorganite tegevuse järelevalves, 4.2. "Banditismi" vastane kampaania – võitlus relvastatud vastupanuliikumisega ja alapeatükki 4.3.3. Katsed relvastatud vastupanu likvideerimiseks pärast märtsiküüditamist.

535 Vt osa 5. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI JA JULGEOLEKUORGANITE SUHTED AASTATEL 1950–1953.

3.3. Julgeolekukaadri kureerimine EKP Keskkomitee poolt

3.3.1. Kaadritöö korraldus EKP Keskkomitees

Eesti parteijuhtkonnal oli võimalus mõjutada julgeolekuorganeid "nomenklatuuri" süsteemi kaudu. Otseses mõistes oli "nomenklatuur" ÜK(b)P Keskkomitees ja vastavalt alamates parteiaparaadi struktuurides, sh EK(b)P Keskkomitees kehtestatud loetelu juhtivatest ametikohtadest, millele asumiseks ja millelt vabastamiseks on vaja parteiorganite kinnitust. Nomenklatuursele ametikohale kinnitatu, nomenklatuurtöötaja, vastutas lisaks oma ülematele ka parteivõimude ees, enamasti ka partei distsiplinaarkorras, sest olulisematele nomenklatuursele ametikohtadele määrati parteiliikmeid. Töö nomenklatuurkaadriga oli osa parteitööst kaadrialal, mida Karotamm nimetas korduvalt "partei monopoliks".[536] Sõjajärgseid aastaid iseloomustas Eesti NSV-s pidev Nõukogude võimule poliitiliselt lojaalse kaadri vähesus. EK(b)P Keskkomitee nägi ühte olulisemat kaadrireservi Nõukogude armeest demobiliseeritutes. Kokku tuli Eestisse sõjajärgsetel aastatel üle 35 000 demobiliseeritu.[537]

Kuni 1948. aastani juhtis tööd kaadriga üleliidulisel tasandil ÜK(b)P KK Kaadrivalitsus ja Eesti NSV-s EK(b)P KK kaadrisekretär (ühtlasi KK kaadriosakonna juhataja) ja talle alluv KK kaadriosakond. Kaadrisekretäri, ühtlasi kaadriosakonna juhataja asetäitjateks (struktuuris oli kaks asetäitja ametikohta) olid vaadeldaval perioodil Vladimir Lipp (veebruarist 1944 kuni juulini 1945), Karl Hansson (aprillist kuni detsembrini 1944), Stefan Mohort (detsembrist 1944 kuni veebruarini 1946), Dmitri Kuzmin (juulist 1945 kuni aprillini 1946), Boris Purissev (märtsist 1946 kuni maini 1947), Heinrich Laura (juunist 1946 kuni juunini 1947), Pavel Anissimov (maist 1947 kuni oktoobrini 1948) ja Valdar Leede (juulist kuni detsembrini 1948).[538] Nad kõik puutusid rohkemal või vähemal määral kokku ka julgeolekukaadri kureerimisega. Hansson oli aastatel 1940–1941 olnud ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja kaadrialal, ühtlasi NKVD kaadriosakonna ülem. Kuzmin (hilisem kaadrisekretär) oli Eesti päritolu (vene rahvusest) "vanglakommunist" Narvast, RJ organites ta töötanud ei olnud. Laura oli samuti narvakas, lahkunud aga koos Punakaardiga Narvast 1918. aastal Venemaale, seega Nõukogude Liidu päritolu kommunist. Eestisse oli ta saabunud Punaarmee Eesti rahvusväeosade poliittöötajana 1944. aastal, kust demobiliseeriti ja määrati EK(b)P KK kaadriosakonna ülema asetäitjaks. B. Purissev oli suunatud Eestisse ÜK(b)P korraldusel 1944. aastal tööle EK(b)P KK aparaati. Kellelgi eelpoolnimetatutest ei olnud töökogemust julgeolekuorganites.

Julgeolekuorganite poolt tegeles sealse kaadriga ENSV NKGB/MGB kaadriosakond, mida juhtis rahvakomissari/ministri asetäitja kaadrialal. Seda ametikohta täitsid Nõukogude Liidu päritolu kaadritšekistid Vladimir Vedejev (1944–1951) ja Aleksandr Trapeznikov (1951–1953). Kaadriosakonna ülemal olid

---

536 Näiteks: Стенограмма XII пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 17.

537 Eesti ajalugu VI, 254.

538 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 270.

kaks asetäitjat, kellest üks oli ühtlasi julgeolekutöötajate rikkumisi juurdleva Eriinspektsiooni ülem. Kaadriosakond oli ka Keskkomitee peamine partner julgeolekukaadri küsimuste käsitlemisel.

1946. aasta 26. juulil võttis ÜK(b)P KK vastu otsuse puudustest Ukraina KP kaadritöös[539], mis sai juhtnööriks ka EK(b)P Keskkomiteele.[540] Muuhulgas oli Ukraina kohta käivas otsuses puudusena toodud asjaolu, et prokuratuur, kohtuministeerium, MVD ning MGB esitavad oma nomenklatuurkaadri parteiorganitele kinnitamiseks alles pärast märkimisväärse aja möödumist nende faktilisest ametissemääramisest, mis raskendas parteiorganitel vältida vigu kaadrite valikul ja jaotamisel.

EK(b)P KK kaadriosakond loetles 1946. aastal oma ülesandeid järgmiselt:

1) "juhtivkaadri valik (ametialaste) eelduste ja poliitiliste tunnuste põhjal;
2) sotsiaalselt võõraste ja Nõukogude võimule vaenulike elementide väljaajamine partei, nõukogude, majanduse ja ametiühingute asutustest;
3) vabariigi juhtivkaadri kasvatamine leninlikus vaimus, laia hulga ideeliselt kindla ja poliitiliselt küpse aktiivi kasvatamine;
4) eeskujulike tootmistööliste, Punaarmeest demobiliseeritute ja töötava intelligentsi edutamine juhtivale tööle."[541]

"Juhtivkaadri valik" tähendas nomenklatuursetele ametikohtadele töötajate leidmist, nende taustakontrolli, ametissekinnitamist ja kureerimist kogu ametisoleku vältel. Keskkomitee kaadriosakonna põhitööks kujuneski just nomenklatuurkaadri EK(b)P KK bürool kinnitamise ettevalmistamine ja kaadripuhastuste läbiviimine. Kaljo Veskimägi arvutustel moodustasid kaadriküsimused KK büroo päevakorrapunktide üldarvust kokku kolmveerandi.[542]

Julgeolekuorganid oli Keskkomitee kaadritöö partneriks ja abiliseks, kuid julgeolekukaader kuulus samal ajal ka ise selle kureerimise alla. Kaadriosakonnast saadeti ENSV NKGB/MGB-sse taotlused nomenklatuurametnike kandidaatide taustakontrolliks, ametliku nimetusega "erikontrolliks" (*спецпроверка* ehk *специальная проверка*) ehk "mineviku tegevuse erikontrolliks", mis tuli teostada enne ametissenimetamise kinnitamist.[543] Erikontrolli käigus, mis oli NKVD-s saanud kohustuslikuks 1936. aastal, koguti teavet isiku ja tema hõimlaste mineviku kohta ning, kontrolliti "kompromiteeriva materjali" olemasolu.[544] Kompromiteerivaks materjaliks olid eelkõige poliitilise iseloomuga asjaolud, sh faktid kontrollitava või tema sugulaste represseerimisest, elamisest välismaal või sakslaste poolt okupeeritud territooriumil jne. Põhjaliku kontrolli puhul uuriti esitatud ankeetandmete tõepärasust, tehti päringuid

539 Постановление Оргбюро ЦК ВК(б)П по отчету ЦК КП(б) Украины о подготовке и распределении руководящих партийных и советских кадров в украинской партийной организации, 26.07.1946 – *ЦК ВКП(б) и региональные*, 49–54.

540 Отчет отдела кадров ЦК КП(б)Э за 1946 год, 19.01.1947, ERAF.1.5a.11, 2.

541 Справка о работе отдела кадров ЦК КП(б)Э, ERAF.1.48.38, 6jj.

542 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 21.

543 Отдел кадров ЦК КП(б)Э – Отделу "А" НКГБ ЭССР, ERAF.1.1.865, 255.

544 Тепляков, *Машина террора*, 168.

teistesse NKGB/MGB organitesse ning võidi ka kasutada jälitusmeetmeid. Julgeoleku- ja siseministeeriumi töötajate erikontrolli viisid läbi nende oma kaadriosakonnad, kus avati isiku kohta erikontrolli toimik. Erikontrolli lõppemisel koostas kontrollija kokkuvõtte erikontrolli tulemustest ja tegi ettepaneku kontrollitava edasise teenistuskäigu kohta.

Keskkomitees tegi päringuid erikontrolli (ka "põhjaliku" või "hoolika" erikontrolli) läbiviimiseks ENSV MGB-sse kaadriosakond. Päringute hulk oli üsna suur. Näiteks 1947. aasta jaanuarist on teada 11 kirja päringutega (millele olid lisatud eluloolised õiendid) kokku 62 isiku kohta (sh 21 isikut ENSV Ministrite Nõukogust). Erikontrolli tulemustest teatas ENSV MGB "A" osakond, mille andmete järgi tõenäoliselt ka kontrolli teostati ("A" osakonna funktsiooniks oli operatiivarvestuse ja vastavate kartoteekide pidamine). Erikontrolli tulemusi päringute toimikus reeglina ei sisaldu.[545]

Erikontrolli kõrvalnähuna ei süvenetud keskkomitees enam kaadrikontrolli teostamisse iseseisvalt, vaid oodati "õiendit sm Kummilt" (ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehe Kedrovi väljend), st vastutus veeretati MGB-le.[546] Erikontrolli tulemusi ja muud NKGB/MGB edastatud isikute tausta puudutavat teavet tuli pidada ranges saladuses, teabe allikaid ega täpset sisu ei tohtinud teabe subjektile avaldada. Kui teavet ikkagi tahtlikult või tahtmatult avaldati ja mõned faktid ilmsiks tulid, pidas KK büroo seda parteilise konspiratsiooni rikkumiseks ja bolševistliku valvsuse kaotamiseks, millele järgnes hoiatav selgitustöö KK aparaadis.[547] Parteiametnikud olid andnud allkirja riikliku ja parteilise saladuse mitteavaldamise kohta ja selle rikkumise eest oli ette nähtud parteiline ja kriminaalkaristus vastavalt NSVL ÜN Presiidiumi seadlusele 9. juunist 1947.[548] Osakonnajuhataja Šergalini arvates tuli aparaaditöötajatele töönõupidamistel selgeks teha, et väljendeid "MGB andmetel" või "erikontrolli järgi" kasutataks vähem ja MGB saadetud teavet üldse vähem kasutataks ning püütaks hoopis seda ise koguda ja analüüsida. Keskkomitee partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonna juhataja Jefim Stepanov arvas koguni, et eelpoolnimetatud väljendid võiks aparaaditöötajate sõnavarast üldse välja visata.[549]

MGB kui erikontrolli teostaja roll pani julgeolekuorganid KK kaadritöös erilisse olukorda. Julgeolekukaadri iseseisvaks taustakontrolliks keskkomitee kaadritöötajatel võimalused praktiliselt puudusid ja nad pidid leppima MGB enda esitatud andmetega (kui just välja arvata parteilised iseloomustused endistest töökohtadest).

---

545 Toimik: Переписка с НКГБ ЭССР о спецпроверок партийно-советских кадров, 1947, ERAF.1.48a.174.

546 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 18.08.1949, ERAF.1.4.806, 26.

547 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № 89 § 49оп от 15.03.1950 "О фактах нарушения партийной конпирации и бдительности в аппарате ЦК КП(б)Э", ERAF.1.5.29, 1–2.

548 Обьязательство, 18.11.1947, ERAF.1.6.4467, 18.

549 "О нарушении конспирации работниками партийного аппарата" (EK(b)P KK büroo istungi stenogramm 15.03.1950), ERAF.1.5.29, 3.

3.3.2. Julgeolekuorganite nomenklatuurne kaader

Julgeoleku juhtivkaadri kureerimine parteiorganite poolt käis nomenklatuursüsteemi kaudu, mis oli Nõukogude Liidus kehtestatud juba 1920. aastate alguses. See hakkas tähendama parteiorganite poolt ametisse kinnitamist eeldavate ametikohtade nimekirja, kogumit (nomenklatuursetele ametikohtadel töötavaid ametnikke nimetagem nomenklatuurametnikeks või nomenklatuurkaadriks). Lisaks ametissekinnitamisele pidi parteiaparaat osalema nomenklatuurametnike kandidaatide valikus, kontrollimises, edutamises ja vabastamises st teostama järelevalvet juhtivkaadri poliitilise lojaalsuse üle. Nomenklatuursüsteemi kehtestamisel oli suur tähtsus ÜK(b)P KK aparaadis 1939. Andrei Ždanovi ideede järgi moodustatud kaadrivalitsusel, mille ülemaks oli aastatel 1939–1946 Georgi Malenkov.

Pärast Malenkovi sai aprillis 1946 kaadrivalitsuse ülemaks Ždanovi soosik Aleksei Kuznetsov. Kuznetsovi eesmärgiks oli tugevdada parteiorganite rolli täitevvõimu asutuste kaadri üle. Ministeeriumite kaadripoliitika tuli allutada parteivõimudele. Tuli teha lõpp ministrite omavolile, kes täitsid parteinomenklatuuri kuuluvaid ametikohti ilma parteiorganite kinnitust taotlemata.[550] Nomenklatuurisüsteemi on peetud üheks põhiliseks NSV Liidu tsentraliseerimise ja regionaalsete ja ametkondlike juhtide õiguste piiramise ja Moskva keskusest oluliste kaadripaigutuste reguleerimise vahendiks (NLKP KK nomenklatuur kasvas pidevalt ja 1953. aasta märtsiks kuulus sinna kokku 45 000 ametikohta).[551] Nagu varasemalt mainitud, sai Kuznetsov 1947. aastal ka Nõukogude julgeolekuorganite parteilise kuraatori rolli.

Aastatel 1940–1941 oli nomenklatuurisüsteemi hakatud kehtestama ka Eesti NSV-s, kuigi ENSV NKGB nomenklatuurkaadri kinnitamisega EK(b)P Keskkomitees jõuti vaid algusjärku.[552] Nomenklatuurkaader kinnitati EK(b) KK büroo istungitel. EK(b)P KK tollane kaadrisekretär Adolf Pauk oli hukkunud Tallinnas taganemisel 1941. aastal. 1944. aasta aprillis, ENSV NKGB moodustamisel, oli EK(b)P KK büroo kinnitanud osa rahvakomissariaadi tolleks ajaks ametisse nimetatud juhtivtöötajatest. Üksikute julgeoleku nomenklatuuriametnike kinnitamine jätkus ka edaspidi. 13. juunil 1945 võttis EK(b)P KK büroo vastu otsuse nomenklatuurse kaadri ametissenimetamise, vallandamise ja ümberpaigutamise korra kohta.[553]

Julgeolekukaadri kureerimiseks oli 1944. aastal kindlaksmääratud EK(b)P KK aparaadi struktuuri järgi ette nähtud kaadriosakonna NKVD, NKGB ja kohtuministeeriumi kaadri sektor (alates 1946 lisati sektori kureerimise alla ka

---

550 Liivik, Eestimaa Kommunistliku, 53–55.

551 ЦК ВКП(б) и региональные, 5–6.

552 Vt peatükki 1.2.1. Julgeoleku- ja parteiorganite moodustamine Eestis.

553 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 105. ENSV nomenklatuuri ja selle kujunemise kohta vt Mariliis Hämäläinen, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953, Tartu, 2011.

ENSV välisministeerium ja prokuratuur, mis kajastus ka sektori nimetuses[554]) ehk "**erikaadri sektor**" (*сектор спецкадров*).[555]

Peagi ilmnes, et igapäevases töös on erikaadri sektori volitused üsna piiratud. Erikaadri alal töötav instruktor Anatoli Demidov kurtis KK aparaadi nõupidamisel:

> "[...] ma olen tarbetu. Ma ei saa ("eri")kaadrit praktilises töös tundma õppida. Töötajad, kes tegelevad partei või tööstuse kaadriga on paremates tingimustes, nad võivad teada, kuidas töötab direktor, aga selliste organisatsioonide nagu NKVD ja NKGB erikaadriga tegelejale ei taheta nende tööst rääkida, kuidas nad tegutsevad. Rääkida kasvõi büroo ees üldistest funktsioonidest, millega nad tegelevad, ei pea nad ennast kohustatuks. Ma ei tunne toetust."[556]

Tõenäoliselt oli asi selles, et RJ organid, kes ise kaadri erikontrolli teostasid, olid seisukohal, et parteipoolne kontroll nende oma kaadri üle on liigne ja ootasid KK kaadrialalt vaid abi endale uute töötajate leidmisel ja nende eelvaliku teostamisel. Ja KK poolse kontrolli eest oli alati võimalik põigelda viidates (julgeolekuametkonna) salastatusele.

Sektori töö tegelik seisnes seega valdavalt julgeoleku nomenklatuurtöötajate kinnitamise bürokraatlikus ettevalmistamises. Seda, et julgeolekutöötajate kinnitamine oli sisuliselt formaalsus, näitab see, et nende kinnitamine toimus pärast töötaja tegelikku ametissenimetamist. Samuti ei ole teada, et EK(b)P KK büroo oleks vastu olnud ühegi julgeolekutöötaja nimetamisele/kinnitamisele, kuigi sellest ei pruugi ka dokumentaalset jälge säilinud olla.

On oluline, et tähtsamad EK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvad ametikohad olid samal ajal ka ÜK(b)P KK nomenklatuuris, kes tegigi sisulisi julgeoleku juhtivkaadri kinnitamisotsuseid, sh määras ametisse ENSV NKGB/MGB juhtkonna. Olulisemate juhtivtöötajate, nagu näiteks NKGB/MGB juhi kinnitas ametisse Poliitbüroo. 1944. aasta novembri seisuga kuulusid "erikaadri" hulgast ÜK(b)P KK nomenklatuuri ENSV NKVD rahvakomissar, tema asetäitjad ja Miilitsavalitsuse poliitosakonna ülem, ENSV NKGB rahvakomissar, tema asetäitjad ja 2., uurimis-, "A" ja "V" osakondade ülemad, Eesti raudtee NKGB transpordiosakonna ülem, Eesti basseini NKGB veetranspordiosakonna ülem, ENSV sõjakomissar ja ENSV "Osoaviahimi" kesknõukogu esimees, edaspidi see nimekiri muutus ja lühenes.[557]

1945. aasta 19. jaanuari seisuga oli EK(b)P Keskkomiteele esitatud ENSV NKGB juhtiva kaadri nomenklatuuri nimekirjas kokku 57 ametikohta, millest oli täidetud 45. Kõik ametnikud olid kommunistliku partei liikmed. Rahvuste järgi oli nende seas 34 venelast, 8 eestlast (keskosakondade ülemate seas ei

---

554 Liivik, Eestimaa Kommunistliku, 43–44.

555 Раздел доклада на 7 пленуме ЦК КП(б) Эстонии: 5. Работа партийного аппарата, juuni–juuli 1945, ERAF.1.4.147, 81.

556 Стенограмма совещания инструкторов ЦК КП(б)Э, 18.04.1946, ERAF.1.4.380, 42.

557 Список должностеи, входящих в номенклатуру ЦК ВКП(б), 14.11.1944, ERAF.1.307.109, 2р–3.

olnud ühtegi eestlast) ja 3 muust rahvusest isikut. Neist olid kinnitatud EK(b)P KK bürool 32 töötajat.[558] Keskosakondade ülemad (v.a uurimisosakonna ülem Idel Jakobson) olid kõik enne 1940. aastat teenistuses olnud julgeolekuohvitserid. Seega juhtisid ja korraldasid rahvakomissariaadi tööd mitte-Eesti taustaga inimesed.

Kui 1944. aastal esitati ENSV NKGB poolt EK(b)P Keskkomiteele taotlusi nomenklatuursetele ametikohtadele kinnitamiseks üsna süstemaatiliselt, siis aastatel 1945–1946 olukord muutus ja juhtivtöötajad võisid oma ametis olla kuid, enne kui nad (kui üldse) kinnitamiseks esitati. Nagu rääkis instruktor Demidov, võisid NKVD ja NKGB lasta inimesi töötada 1 või 2 aastat, enne kui pidasid vajalikuks ta kinnitamiseks esitada: "(NKVD ja NKGB) on kaks organisatsiooni, kes (kinnitamise kohustuslikkusega) ei arvesta."[559] Ilmselt tõestab ka see, et tollasel massiarreteerimiste ajal ei tegutsenud NKGB EK(b)P Keskkomitee juhtimise all.

Seoses ENSV MGB reorganiseerimisega muutus julgeolekukaadri nomenklatuur 1946. aastal.[560] 1946. aasta 14. augustil arutati Keskkomitee bürool EK(b)P KK nomenklatuuri kinnitamist. Kaadriosakonna juhataja asetäitja H. Laura edastas, et minister Kumm soovis nomenklatuuri hulka lisada ka ministri abi majandusalal. Karotamm selle vastu ei olnud. II sekretär Sazonov selgitas ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK nomenklatuuri kinnitamise vahekordi ja teatas, et EK(b)P Keskkomiteel on õigus püstitada ÜK(b)P Keskkomitee ees küsimus, et ta mõnda töötajat ei kinnita ja tavaliselt olevat ka ÜK(b)P Keskkomiteest helistatud ja kinnitamine kooskõlastatud. Iseasi olevat, kui ÜK(b)P Keskkomitee on töötaja juba enne kinnitanud ja ENSV-sse saatnud (siis ei saanud EK(b)P Keskkomitee enam seda otsust muuta).[561] Oktoobris saatis kaadrisekretär Dmitri Kuzmin kirja ENSV MGB-sse, kus teatati ministrile, et MGB kaadriosakond ei esita kaadrit KK kaadriosakonnale kinnitamiseks ja vabastamiseks õigeaegselt, mis raskendavat normaalset aruandlust ÜK(b)P Keskkomitee ees ja käib vastu kaadrite tundmaõppimise põhimõttele. Paluti anda vastavad juhtnöörid kaadriosakonda ning esitada vastavad materjalid Keskkomiteele viie päeva jooksul.[562] Need nõudmised vastasid isegi sõnastuselt eelpoolmainitud ÜK(b)P KK 1946. aasta 26. juuli otsusele Ukraina KP kaadritöö puuduste kohta.

ÜK(b)P KK Orgbüroo 5. oktoobri 1946 otsusega sätestati selgesõnaliselt, et edaspidi toimub ÜK(b)P KK nomenklatuuri ametikohtadele (sh oli, nagu eelpool märgitud, ka ENSV MGB juhtkond) määramine ja sealt vabastamine alles pärast ÜK(b)P KK otsust. Regionaalsetelt parteiorganitelt (sh EK(b)P

---

558 Список номенклатурных работников НКГБ ЭССР, 19.01.1945, ERAF.1.3.434, 2–4.

559 Стенограмма совещания инструкторов ЦК КП(б)Э, 18.04.1946, ERAF.1.4.380, 44.

560 EK(b)P KK nomeklatuuri muudatustest julgeolekuorganite osas aastatel 1945–1953 terviklikult ja muu nomenklatuuri seas vt: Hämäläinen, *Eestimaa Kommunistliku Partei*, 76–84.

561 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э, 14.08.1946, ERAF.1.4.361, 170.

562 Секретарь ЦК КП(б)Э Кузмин – министру госбезопасности ЭССР Кумм, 16.10.1946, ERAF.1.48a.89, 42.

Keskkomiteelt) ja ametkondadelt nõuti ettepanekute esitamist selle nomenklatuurkaadri ametissemääramiseks koos iseloomustustega. Parteiorganitelt nõuti teavitamist regioonides paikneva üleliidulise alluvusega kaadri vooruste ja puuduste osas.[563] 1947. aasta jaanuaris kinnitati selle määruse alusel ka EK(b)P Keskkomitee poolt uus nomenklatuuri loetelu, kus oli arvestatud ka 1946. aasta lõpus toimunud struktuurimuudatusi. See sisaldas nii ÜK(b)P KK kui EK(b)P KK nomenklatuuri, kus julgeolekuorganite kaadrit kureeris kaadriosakonna erikaadrite sektor. Keskkomitee hoiatas, et nomenklatuursete ametikohtade korra rikkumist karistatakse karmilt.[564]

ENSV MGB-st hakkas ÜK(b)P KK nomenklatuuri kuuluma vaid ministeeriumi juhtkond, minister ja asetäitjad (4 ametikohta). EK(b)P KK põhinomenklatuuri kuulus 28 ametikohta (ÜK(b)P KK nomenklatuur ning kesk- ja perifeersete osakondade ülemad) ja EK(b)P KK arvestus-reservnomenklatuuri (mille nimetamine ja vabastamine pidi toimuma KK kaadriosakonna nõusolekul) 16 ametikohta (haldusosakondade ülemad ja mõnede osakondade ülemate asetäitjad). Jaoskondade ülemaid enam nomenklatuuri hulka ei loetud. Kaadriosakonna partei- ja komsomolikaadri sektori kureerimise alla kuulus ka ENSV MGB parteikomitee sekretäri ametikoht.[565] Julgeoleku nomenklatuur kinnitati nüüd formuleeringuga "võtta vastu ENSV riikliku julgeoleku ministri ettepanek" (vastuseks MGB taotlusele: "palun anda nõusolek..."). ENSV MGB kontrollnimekirjade järgi oli 1947. a alguses põhinomenklatuurist täidetud 26 ametikohta ja reservnomenklatuurist 15. Põhinomenklatuuri seas oli 4 eestlast (minister Kumm, kapten Eduard Neelus (2-"N" osakonna ülem), Alfred Pressmann ("A" osakonna ülem) ja leitnant Oskar Borell (Viljandi maakonnaosakonna ülem), reservnomenklatuuri seas ühtegi eestlast ei olnud.[566]

EK(b)P KK kaadriosakonna andmeil olid ENSV MGB kaadrid 1946. aasta lõpuks komplekteeritud 86,8 % ulatuses. Aastaga oli juhtivale ja operatiivtööle võetud 155 uut töötajat. Uute töölevõetute haridustase oli tõusnud. Juhtivale tööle oli edutatud 82 isikut. Samas oli vallandatud 6 töötajat kui "poliitilist usaldust mitteväärivad". Need olid tööle asumisel varjanud, et nende sugulased oli lahkunud koos sakslastega. "Revolutsioonilise seaduslikkuse" rikkumise eest oli vallandatud ja kohtu alla antud 8 töötajat (sh osakonnaülema asetäitja Aleksei Natalitš), kes olid peksnud ülekuulatavaid. Marodöörluse eest oli vallandatud 4 operatiivvolinikku (julgeolekuorganite rea-operatiivtöötaja ametinimetus), kes olid omastanud läbiotsitavate vara. Tšekistliku ettevalmistuse osas

563 Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) "О номенклатуре должностей ЦК ВКП(б)", 05.10.1946 – *ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты*, 54–56.

564 Протокол № 218 бюро ЦК КП(б)Э, п. 30 "О номенклатуре должностей ЦК КП(б)Э", 06.01.1947, ERAF.1.4.403, 14–17.

565 Приложение № 1 к прот. № 218, п. 30 бюро ЦК КП(б)Э от 06.01.1947, ERAF.1.4.403, 22; Список номенклатурных должностей, 06.01.1947, ERAF.1.4.404, 88.

566 Контрольный список 1 работников МГБ ЭССР основной номенклатуры ЦК КП(б)Э по состоянию 10.02.1947; Контрольный список 2 работников МГБ ЭССР учетно-резервной номенклатуры ЦК КП(б)Э по состоянию 10.02.1947, ERAF.1.48a.159, 203–209.

oli läbi viidud eriettevalmistus, sh oli uutele töölevõetutele korraldatud 15-päevane seminar. NSVL MGB Kõrgemasse kooli ja teistesse MGB õppeasutustesse oli saadetud 17 isikut. Poliitkasvatuse alal oli MGB-s 16 ÜK(b)P ajaloo tundmaõppimise ringi 352 inimesega, lisaks tegeles osa töötajaid teemaga iseseisvalt. 24 töötajat õppis marksismi-leninismi õhtuülikoolis.[567] EK(b)P KK kaadriosakond ei toonud MGB kaadritöö osas ära ühtegi fakti, kuidas oleks osakond aidanud ENSV MGB-l ja selle kaadriosakonnal julgeoleku kaadritööd teostada (näiteks MVD osas oli ära toodud abi uute töötajate leidmisel). See võib viidata asjaolule, et tegelikkuses viis MGB oma kaadritööd läbi iseseisvalt, ootamata KK kaadriosakonnalt ei juhtimist ega koostööd.

Kuigi ENSV NKGB/MGB juhtkond, mis kuulus ÜK(b)P KK nomenklatuuri oli samal ajal ka EK(b)P KK nomenklatuuris, ei toimunud reeglina nende ametissekinnitamist EK(b)P KK poolt. Nii ei kinnitanud ametisse rahvakomissari/ministrit Kummi. Ministri asetäitja Aleksandr Mihhailov, kes oli küll 1944. aastal EK(b)P KK bürool kinnitatud, vabastati selle poolt ametist alles 25. aprillil 1951, kuigi ta oli tegelikult oma ametist vabastatud juba oktoobris 1950. Ministri asetäitjat Pavel Pastelnjakki EK(b)P Keskkomitee poolt ei kinnitatud ega vabastatud. Ministri asetäitja Vladimir Vedejev kinnitati 21. veebruaril 1945, kuid hiljem teda ei vabastatud. Minister Valentin Moskalenkot ei kinnitatud ega vabastatud MGB ministri ametis, kuid kinnitati hiljem ENSV siseministriks 29. aprillil 1953. Samas kinnitati minister Moskalenko EK(b)P KK büroo poolt 11. juunil 1951 spordiühingu "Dünamo" esimeheks. 1951. aastal ametissemääratud ministri asetäitjaid – Mihhail Svinelupovit, Aleksandr Tšernovi ja Aleksandr Trapeznikovi ei kinnitatud ega vabastatud EK(b)P KK büroo poolt.

Seoses KK aparaadi reorganiseerimisega ja administratiivosakonna moodustamisega 1948. aastal kinnitati ka uus EK(b)P KK nomenklatuur uute KK osakondade järgi. Administratiivosakonna järgi sai EK(b)P KK põhinomenklatuuri 28 MGB ametikohta, sh juhtkond, keskosakondade ülemad, perifeersete osakondade ülemad ning parteikomitee sekretär. Arvestus-reservnomenklatuuri arvati 15 ametikohta (osakonnaülemate asetäitjad). ÜK(b)P KK nomenklatuuri jäid minister ja tema esimene asetäitja ning ka Eesti raudtee MGB valvevalitsuse ülem.[568] Nomenklatuurtöötajad kinnitati ametisse KK administratiivosakonna töötaja koostatud õiendi alusel, millele oli lisatud administratiivosakonna juhataja ettepanek ametisse määramiseks, milles sisaldus administratiivosakonna kinnitus toetuse kohta ametissemääramiseks ning paarirealine iseloomustus, näiteks: "N omab suurt tšekistitöö kogemust, omades organisaatorivõimeid, kasutab neid oskuslikult oma praktilises töös".[569]

Julgeolekunomenklatuur jätkas detailides muutumist ka edaspidi, näiteks 1950. aastal (seoses rajoonide moodustamisega ja MGB rajooniosakondade ülemate kinnitamisega) ja 1952 (seoses oblastite moodustamisega ja vastavate

---

567 Отчет отдела кадров ЦК КП(б)Э за 1946 год, 19.01.1947, ERAF.1.5a.11, 64–65.

568 Протокол № 14 бюро ЦК КП(б)Э от 09.03.1949 § 1 "О номенклатуре должностей ЦК КП(б)Э", ERAF.1.4.719, 127, 145.

569 Справка, 06.02.1950, ERAF.1.4.930, 46–48.

struktuurimuudatustega MGB-s). Seoses Eesti NSV oblastiseerimisega ja ENSV MGB oblastivalitsuste loomisega kinnitati EKP KK büroo poolt ka uus MGB nomenklatuur. Sinna hakkasid kuuluma (administratiivosakonna järgi) ENSV MGB juhtkond, osakonnaülemad ja oblastivalitsuste ülemad ning nende asetäitjad, kokku 27 ametikohta. Nomenklatuuris olid ka ENSV MGB vägede sõjatribunali esimees, ENSV MGB vägede sõjaväeprokurör, Eesti raudtee MGB valvevalitsuse ülem ja tema 2 asetäitjat, Eesti merebasseini MGB valveosakonna ülem ja tema 2 asetäitjat, NSVL MGB Tallinna ohvitserikooli ülem ja tema asetäitja poliitalal ning ENSV MGB Miilitsavalitsuse juhtkond.[570] Kuid, nagu juba eelnevalt mainitud, ENSV MGB juhtkonna liikmeid EK(b)P KK bürool ametisse ei kinnitatud, kuna tegemist oli samaaegselt ka ÜK(b)P KK nomenklatuuri kuuluvate ametikohtadega.

Kes olid peale minister Kummi sõjajärgsel Stalini ajal ENSV NKGB/MGB-s kõige kõrgemale positsioonile tõusnud eestlased? NKGB/MGB juhtkonda tõusid ministri abiks majandusküsimustes kapten Vladimir Aspel ja major Alfred Pressmann, kuid nemad olid Nõukogude Liidu päritolu ja olid komandeeritud Eestisse 1940.–1941. aastatel. Eesti päritolu eestlastest tšekistidest tõusis ametiredelil kõige kõrgemale 1952. aastal alampolkovnikuks saanud 1918. aastal Jaroslavlis sündinud narvakas Eduard Neelus. Neelus oli detsembrist 1945 kuni novembrini 1946 2. osakonna ülem perifeeria alal, seejärel 2-"N" osakonna ülem (mõlemad osakonnad tegelesid Eesti iseseisvuslaste ja nende relvastatud vastupanuliikumise vastase võitlusega) ja juulist 1947 kuni augustini 1950 2. osakonna (vastuluure) ülem. Ta oli värvatud julgeolekutöötajaks 1940. aastal ENSV NKVD Narva osakonda. Neeluse karjäärile sai komistuskiviks just tema Eesti päritolu. 1950. aasta puhastuslaine ajal tõstatati üles, et Neeluse isa oli Kaitseliidus ja tädi oli sõitnud Saksamaale (see kõik oli küll juba kindlaks tehtud erikontrolli käigus 1945. aastal).[571] Järelmina suunati Neelus tööle miilitsaorganitesse, Tatari ANSV MGB Miilitsavalitsuse osakonnaülemaks. Lavrenti Beria lühikeseks jäänud rahvuskaadri edutamise ajal 1953. aastal toodi Neelus Eesti NSV-sse tagasi ENSV siseministri asetäitjaks kaadrialal, mis oli ka tema julgeolekukarjääri tipphetk (siis olid julgeolekuorganid siseministeeriumi koosseisus). 1954. aastal jätkas ta karjääri Eesti NSV miilitsas ja lõpetas miilitsapolkovniku auastmes.

Kõrgeimatele ametipositsioonidele ENSV NKGB/MGB-s, (keskstruktuuriüksuste ülemateks) jõudsid eestlastest veel Albert Heinsaar (sekretariaadi ülem 1946–1950), Elmar Vertmann (spetsiaal-operatiivjaoskonna ülem 1952–1953) ja Konstantin Kohver (sisevangla ülem 1945–1949).

Julgeolekukaadrit pärjati neil aastatel märkimisväärsel hulgal Nõukogude Liidu riiklike autasudega. Nii moodustas Eesti NSV-s aastatel 1945–1952 julgeolekutöötajate osa autasustatute koguhulgast koguni 43,8 protsenti, kuigi nende osakaal aasta aastalt vähenes. Hulgalisimalt autasustati julgeolekutöötajaid

[570] Список, ERAF.1.4.1374.
[571] Справка, dateerimata, ERAF.1.307.66, 28.

1945, 1949 ja 1951–1952 aastatel.[572] Massilisemad Eesti NSV tšekistide autasustamised olid Baltimaades vastupanu mahasurumise eest nende hõivamisel (NSVL ÜN Presiidiumi seadlusega 31. maist 1945), märtsiküüditamise eest (24. augusti 1949 seadlusega) ja Eesti NSV 10. aastapäeva puhul (20. juuli 1950 seadlusega). Aastatel 1951–1952 autasustati MVD ja MGB töötajaid korduvalt teatud teenistusaja väljateenimise eest.[573]

Lisaks riiklikele ordenitele ja medalitele, mida anti välja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poolt, tunnustas ka Eesti NSV juhtkond tšekiste ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjadega. Autasustamise kandidaadid esitas ENSV NKGB/MGB (kaadriosakond) kõigepealt kinnitamise otsustamiseks EK(b)P KK büroole. Nii määras EK(b)P KK büroo ära ENSV VII aastapäeva puhul (1947) ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi poolt autasustatavad, sealhulgas vastavate ministrite ettepanekul 44 ENSV MVD ja 21 MGB töötajat.[574] 19. detsembril 1947 otsustas KK büroo 110 ENSV MGB ja MVD töötaja autasustamise ENSV ÜN Presiidiumi aukirjaga Vetšekaa 30. aastapäeva puhul.[575] Järgmisel aastal autasustati julgeolekuorganite aastapäeval vaid 15 MGB töötajat. Aukirjaga autasustati reatöötajaid ja keskastme juhte.[576] Neljateist MGB töötajat autasustati ENSV ÜN Presiidiumi aukirjaga Vetšekaa aastapäeval 1949. aastal.[577] Järgnevatel aastatel MGB-laste autasustamisi EK(b)P KK bürool ei arutatud.

3.3.3. EKP kaadriabi julgeolekuorganitele

Juba ENSV NKGB ja NKGB taasorganiseerimisel aastatel 1943–1944 oli EK(b)P Keskkomitee pööranud tähelepanu nende kaadripuuduse leevendamisele.[578] Uuesti kerkis kaadriabi küsimus seoses relvastatud vastupanuliikumise vastase (Nõukogude leksikas "banditismivastase") võitluse teravnemisel 1945. aasta lõpus. Siis kohustati kohalike parteikomiteede sekretäre

---

572 Hiljar Tammela, Nõukogude autasude süsteem ja Nõukogude Eesti 1945–1953 – *Tuna* (2009) nr. 2, 87–88.

573 Петров, Кто руководил органами, 975–977.

574 Протокол № 252 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 19.07.1947 § 1 "О награждении почетными грамотами Президиума Верховного Совета ЭССР работников ЭССР в связи с 7-й годовщиной ЭССР", ERAF.1.4.444, 1–36, 2–6.

575 EK(b)P KK Büroo istungi protokoll nr 278 15.,19.12.1947 § 3 "Eesti NSV Siseministeeriumi ja Riikliku julgeoleku ministeeriumi kaastööliste autasustamise kohta Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjadega", ERAF.1.4.475, 17.

576 Протокол № 341 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 18.12.1948 § 15 "О награждении почетными грамотами Президиума Верховного Совета ЭССР сотрудников государственной безопасности ЭССР", ERAF.1.4.647, 29.

577 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № БЦ-71 § 14 от 24.12.1949 "О награждении почетными грамотами Президиума Верховного Совета ЭССР", ERAF.1.4.862, 30.

578 Vt peatükki 2.1. Eesti NSV julgeolekuorganite taasformeerimine ja EKP roll selles.

leidma partei- ja nõukogude aktiivi seast 300 inimest, kes oleksid kõlbulikud töölesaatmiseks ENSV NKVD-sse ja NKGB-sse.[579]

Ilmselt ei olnud eelmine otsus veel maakondadesse jõudnudki, kui 20. veebruaril 1946 tegi EK(b)P KK büroo otsuse ENSV NKGB ja NKVD kohalike allüksuste tugevdamiseks, sh operatiivpunktide asutamiseks, mis pidid hakkama kandma põhiraskust relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses. Selles kohustati muuhulgas KK kaadriosakonda koos NKGB-ga komplekteerima operatiivpunktid kohalikku päritolu kontrollitud partei- ja komsomolikaadriga (loomulikult sai ka neid otsida eelkõige maakondadest).[580] Kohaliku päritolu kaadri otsimine täitis kahte eesmärki: kohaliku elanikkonna kaasahaaramine Nõukogude repressiivsüsteemi (poliitiline) ja kohalikku keelt oskavate reaoperatiivtöötajate leidmine (praktiline).

Seoses ENSV MGB organiseerimisega ja ametikohtade arvu suurendamisega kasvas ka julgeolekuorganite kaadripõud. MGB valis siis välja 10 (valdavalt eesti nimedega) kandidaati, kuid nende seas olevaid partei- ja komsomolikomiteede instruktoreid ei tahtnud parteiorganid ära lubada (ka parteis valitses kaadripõud ning MGB valis ju enda jaoks välja kõige kvaliteetsema ja poliitiliselt "plekitumad" inimesed).[581] Kui MGB valis välja veel 14 kandidaati, tuli KK töötajatel maakonnakomiteedega igaühe osas individuaalselt kokku leppida.[582] Maakonnakomiteed keeldusid nendest ära lubamast seitset. Kui keegi, kes oli välja valitud, keeldus ikkagi MGB-sse tulemast, palus MGB anda Keskkomiteel korraldus kohalikule parteikomiteele selle parteiliikme "personaalküsimuse arutamiseks", mis partežargoonis tähendas parteilise karistuse määramist või sellega ähvardamist.[583]

"Väljapääsmatust olukorrast", kus RJ organid olid komplekteeritud valdavalt venekeelse kaadriga (selles sõnastuses peegeldub hästi kohalike töötajate leidmise praktiline vajadus) võis KK kaadriosakonna instruktori Demidovi arvates päästa vaid demobiliseeritud rahvuskorpuslaste töölesuunamine.[584] Minister Kumm kurtis EK(b)P KK büroo nõupidamisel 24. aprillil 1946, et kaadrist, eriti reatöötajatest, on suur puudus. Ka tema lootis demobiliseeritute värbamisele. Minister tunnistas, et ei tea kust töötajaid võtta, sest maakondadest (partei maakonnakomiteedest) häid inimesi ei antavat. Julgeolekuvolinik Nikolai Gorlinski süüdistas vastu, et Kumm ei ole ise midagi teinud, et tõstatada (NSVL MGB ees) küsimus RJ töötajate kooli asutamisest ja nüüd tehakse kool hoopis Riias. Ta soovitas pöörduda abi saamiseks EK(b)P Keskkomitee poole: "ilma kesk-

---

579 ENSV RKN ja EK(b)P KK määrus nr 01 "Meetmetest võitluse tugevdamiseks kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega", 26.12.1945 – *Hävitajad*, 71–79.

580 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № 147 § 10 от 20.02.1946 "О мероприятиях по усилению органов НКВД и НКГБ ЭССР", ERAF.1.4.276.

581 Зам. Министра МГБ ЭССР Ведеев – Секр. ЦК КП(б)Э по кадрам Кузмину, 17.05.1946, ERAF1.4a.41, 3.

582 Ведеев – Кузмину, 23.05.1946, ERAF1.4a.41, 2.

583 Ведеев – Кузмину, 07.08.1946, ERAF1.4a.41, 6.

584 Стенограмма совещания инструкторов ЦК КП(б)Э, 18.04.1946, ERAF.1.4.380, 43.

komiteeta ei tee te midagi". Gorlinski rääkis, et NKGB-d on vaja aidata partei- ja komsomolikaadriga ja ütles, et "NKGB üksi sellest olukorrast välja ei tule".[585] Järgnenud EK(b)P KK büroo otsuse kohaselt pidi EK(b)P KK kaadriosakond (kaadrisekretär Kuzmin) koostöös MGB ja MVD-ga abistama maakonnaosakondi kaadriga.[586] ENSV MGB valiski endale seejärel välja 31 kommunisti ja komsomoli liiget.[587]

1946. aastal soovis ENSV MGB leida 100 neidu (soovitavalt komsomoli liikmeid) tööks ENSV MGB "V" osakonnas (osakonna funktsioon oli kirjavahetuse salajane läbivaatus, RJ terminoloogias: *перлюстрация корреспонденций*).[588] Ka selle kohta tegi juulis otsuse EK(b)P KK büroo.[589] Keskkomitee kaadriosakonna andmeil tookord 100 kandidaati ka leiti, kellest 60 vormistati tööle ja ülejäänud pandi reservi seoses koosseisu vähendamisega. Lisaks otsis kaadriosakond ENSV MGB-le 1946. aastal ka viite kõrgharidusega töötajat, samuti suunas sinna 8 demobiliseeritud "SMERŠ"-i ohvitseri.[590]

1948. aasta kevadeks jõuti niikaugele, et NSVL Ministrite Nõukogult saadi luba MGB kooli avamiseks Tallinnas (MVD kool oli Tallinnas selleks ajaks juba asutatud). EK(b)P KK büroo kohustas seoses sellega kohalikke parteikomiteede sekretäre leidma ja suunama MGB kooli 10. juuniks "kontrollitud ja enda truudust sotsialistlikule kodumaale tõestanud" kommuniste ja komnoori, kokku 150 inimest. Kuzmini, Kummi ja ENSV MN esimehe asetäitjat Nikolai Puuseppa kohustati leidma kolme päeva jooksul koolile Tallinnas asukoht.[591] Kooli asukohaks määrati Kose-Lükati sanatoorse kooli hooned.[592] Hoonete remondi eest pidi tasuma MGB.[593]

Pärast kooli avamise otsustamist ütles julgeolekuministri asetäitja Pastelnjak KK bürool, et kooli tuleb saata noort rahvuskaadrit, sest ENSV MGB-s, sealhulgas selle perifeersetes organites ei oska 80 protsenti töötajatest eesti keelt.[594]

---

585 О выполнении Вырумаской уездной организацией и МГБ и МВД постановления бюро ЦК (büroo koosoleku stenogramm), 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 49, 53.

586 Постановление бюро ЦК КП(б)Э "О выполнении постановления бюро ЦК КП(б)Э от 24. марта 1946 г в связи с бандитско-террористическим налетом на волость Сымерпалу Вырумааского уезда и убийством 13 человек советских активистов и членов их семей", 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 46–47.

587 Кумм –Кузмину, 05.07.1946, ERAF.1.48a.89, 18–20.

588 K. Veskimägi, kes selle otsuse arutelust on kirjutanud (vt Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 174–175) on ekslikult kirjutanud, et tegemist oli "B" osakonnaga.

589 Протокол № 175 заседания бюро ЦК КП(б)Э § 26 "О подборе девушек комсомолок и несоюзной молодежи для работы в системе Министерства Госбезопасности ЭССР", 08,10,11.07.1946, ERAF.1.4.308, 41.

590 Справка: Зам. Зав. Отделом кадров ЦК КП(б)Э Лаура – секретарью ЦК КП(б)Э Каротамм, 30.10.1946, ERAF.1.4a.89, 43.

591 Протокол № 299 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 10.05.1948 § 40 "Об укомплектовании школы МГБ Эстонской ССР", ERAF.1.4.566, 151.

592 Протокол № 301 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 14.,19.05.1948 § 44 "О здании для размещения школы МГБ ЭССР", ERAF.1.4.566, 224.

593 Протокол № 310 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 22.,23.07.1948 § 1 "О здании для размещения школы МГБ", ERAF.1.4.582, 27.

594 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 31.05.1948, ERAF.1.4.574, 20.

Niisiis oli rahvuskaadri vajadus MGB süsteemis tõsine ja praktiline, sest kohaliku keele mitteoskamine takistas operatiivtööd, eriti tööd agentuuriga.

Minister Kummi 1948. aasta augusti ettekande järgi oli selleks ajaks koostöös partei- ja komsomoliorganitega MGB kooli õppurikandidaatideks välja valitud 224 kommunisti ja komsomoli liiget, kes ei olnud elanud Saksa okupatsiooni ajal Eestis (mis pidi olema siis kehtestatud nõue), kuid mitmesugustel põhjustel oli dokumendid vormistatud vaid 7 isiku kohta. Seetõttu palus Kumm läbi viia täiendava valiku ka Saksa okupatsiooni ajal Eestis elanud kandidaatide leidmiseks, mille jaoks oli põhjaliku taustakontrolli läbimisel luba ka saadud.[595] MGB kooli komplekteerimise otsuse alusel valis ENSV MGB lõpuks välja vaid kõigest 10 õppurikandidaati.[596] See võis olla ka üks peamistest põhjustest, miks 1948. aastal ja ka edaspidi jäi Eestis julgeolekuorganite õppeasutus loomata. Küll aga soovis MGB leida 1949. aastal KK kaudu 30 isikut rahvuskaadri (parteilaste) seast, keda saata õppima NSVL MGB kooli.[597]

1949. aasta lõpus anti koos miilitsaorganitega MGB alluvusse ka senine miilitsaohvitsere ettevalmistanud MVD Tallinna ohvitserikool Nõmmel, mistõttu terav vajadus eraldi julgeolekuohvitsere ettevalmistava kooli järgi langes ära. Jaanuaris 1950 palus Kumm teha KK bürool otsuse, mis kohustaks linna- ja maakonnakomiteid valima MGB Tallinna ohvitserikooli 180 õppurikandidaati. Otsuse pidi ette valmistama KK administratiivosakond.[598] Otsus Tallinna ohvitserikooli kandidaatide valimise kohta nende ettevalmistamiseks tööle MGB organites tehti EK(b)P KK bürool 25. jaanuaril 1950.[599] Edasised kuud oli EK(b)P KK juhtkond aga ilmselt liialt hõivatud VIII pleenumi küsimustega, et MGB-d tema kaadripuuduses abistada.

1950. aasta märtsipleenumil ja MGB parteikoosolekul aprillis 1950 süüdistasid MGB töötajad siis juba esimese sekretäri kohalt vabastatud Karotamme selles, et ta tegi koos ENSV Ministrite Nõukoguga (esimees Arnold Veimer) takistusi MGB kooli loomiseks, ei andnud hoonet jne. Ka oli MGB-laste arvates suhtunud senine parteijuhtkond uute töötajate suunamisse julgeolekuorganitesse formaalselt ning tegelikkuses tööleasumist kõikvõimalike põhjendustega isegi takistatud. Arvestades julgeolekutööle leitud kandidaatide üpris tagasihoidlikku arvu ning fakti, et julgeolekukooli Tallinnas ei avatud, võivad need hinnangud olla ka põhjendatud.

Eesti rahvusest (ja Eesti päritolu) töötajaid üritas ENSV MGB parteiorganite abil oma ridadesse värvata ka uue esimese sekretäri Ivan Käbini ametiaastatel. Oktoobris 1951 palus ENSV MGB juhtkond, kes pidavat oma tähtsaimaks ülesandeks "rahvuslike töötajate" kaasamist, kasvatamist ja väljaõpetamist, EK(b)P KK bürood teha otsus 50 töötaja suunamiseks ministeeriumi käsutusse. Eestlasi oli ametis siis vaid 23% (siia arvati ka Nõukogude Liidu päritolu eestlased, kes

595 Кумм – Каротамм, 17.08.1948, ERAF.17a.78, 10–11.
596 Кумм – Каротамм, 10.12.1948, ERAF.1.14a.15, 1.
597 Кумм – Каротамм, 17.06.1949, ERAF.1.14a.84, 26.
598 Кумм – Каротамм, 13.01.1950, ERAF.1.46a.56, 7–9.
599 Протокол бюро ЦК КП(б)Э № 81 § 30 от 25.01.1950 "Об отборе слушателей в Таллинскую офицерскую школу МГБ", ERAF.1.4.904, 221.

ei pruukinud eesti keelt osata) ja ministeeriumis oli täitmata 76 ametikohta.[600] Uuesti kästi EK(b)P KK büroo poolt partei linna ja maakonnakomiteedel valida välja koos ENSV MGB-ga 1. juuliks 1952 "rahvusliku" juhtiva operatiivkoosseisu ettevalmistamiseks 20 kommunisti ja 15 komsomoli liiget suunamaks neid NSVL MGB 2-aastasesse kooli. Lisaks parteilisele kuuluvusele pidid kandidaadid olema keskharidusega, mitte üle 30 aasta vanad, parteilise-, nõukogude- või ühiskondliku töö kogemusega ning vastama teenistusnõuetele oma poliitilise ja moraalse külje poolest.[601] See otsus tehti MGB palvel, mis teatas, et NSVL MGB kaadrivalitsus oli teinud ENSV MGB-le ettepaneku valida välja ja suunata 30 inimest kohaliku rahvuskaadri hulgast õppima NSVL MGB kaheaastasesse kooli.[602]

Arvestades EK(b)P KK vahendusel leitud uue julgeolekukaadri väikest arvu, tuleb järeldada, et enamik NKGB/MGB uutest töötajatest saadi siiski teisi kanaleid kasutades. On võimalik, et ENSV MGB kaadriosakond ei teinud just väga suurt panust EK(b)P parteiorganite võimekusele lojaalset julgeolekukaadrit leida.

3.4. EKP Keskkomitee roll julgeolekuorganite tegevuse järelevalves

Julgeolekuorganite töötajate seaduserikkumiste ja kuritegude uurimisega pidid tegelema territoriaalne sisevägede sõjaväeprokuratuur (Eesti NSV-s ENSV NKVD/MVD/MGB vägede sõjaväeprokuratuur) ja ametkonnasiseselt ENSV NKGB/MGB kaadriosakonna eriinspektsioon. 1944–1945 aasta ja ka hilisemate parteimaterjalide hulgas on rohkelt materjale Nõukogude sõjaväelaste, aga ka mõnede NKGB/NKVD töötajate kuritegude kohta. Informatsioon saabus partei liinis või olid teavitajateks NKVD või prokuratuuri asutused. Oma positsioonist lähtuvalt pidid parteivõimud, eelkõige EK(b)P Keskkomitee, kodanike ja asutuste kaebustega tegelema. 1945. aasta suvel hakkasid KK esimesele sekretärile Karotammele saabuma informatsioonid ENSV NKVD vägede sõjaväeprokuratuurist, kus osundati puudustele ENSV NKGB uurimistöös. Uurimistöö järelevalve oli sõjaväeprokuratuuri kohustuseks pandud NSVL RKN ja ÜK(b)P KK 1938. aasta 17. novembri ühismäärusega "Arreteerimistest, prokuröri järelevalvest ja uurimise läbiviimisest", mis kohustas prokuratuuriorganeid teostama pidevat järelevalvet julgeolekuorganites uurimisel kriminaalprotsessi koodeksi normidest täpse kinnipidamise üle.[603]

---

600 Министр МГБ ЭССР Москаленко – Секретарю ЦК КП(б)Э Косову, 12.10.1951, ERAF.1.72.73, 73.

601 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № БЦ-54 § 40 от 12.05.1952 "Об отборе кандидатов в школу МГБ СССР", ERAF.1.4.1359, 137.

602 Москаленко – Секретарю ЦК КП(б)Э Кэбин, 31.03.1952, ERAF.1.114.81, 29.

603 Määrus lisatud dokumendile: Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия", 17.11.1938 – *Лубянка: Сталин и Главное*, 607–611.

1945. aasta augustis kirjutas ENSV NKVD vägede sõjaväeprokurör Sergei Bõkov rahvakomissar Kummile ja ÜK(b)P KK Eesti büroo aseesimehele Perovile kirja (saates koopia Karotammele), milles juhtis tähelepanu sellele, et ENSV NKGB uurimisosakonna poolt oli kontrrevolutsiooniliste kuritegude uurimiste kvaliteet ja uurimistähtaegadest kinnipidamine viimasel ajal märgatavalt langenud. Et tähelepanuväärsel hulgal asjadel olid uurimistähtajad ületatud, siis peeti nende järgi inimesi vahi all ebaseaduslikult (24. augusti 1945 seisuga 739 uurimisasjas kokku 856 isikuga). Dokumendil seisab ilmselt Karotamme resolutsioon: "mitu nõupidamist peetud, arhiivi".[604] Muid tulemusi sellel märgukirjal ei näi olevat.

Siiski muutus Nõukogude riigiasutuste kuritarvituste teema 1945. aasta lõpus küllaltki akuutseks. EK(b)P Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu saatsid 26. detsembril kinnise kirja kõigile parteiorganisatsioonidele võitluse tugevdamisest "sotsialistliku seadusandluse rikkumisega" Eesti NSV-s. Kiri rääkis eelkõige RJ organite ja sõjaväevõimude aga ka teiste asutuste laialdasest ebaseaduslikust tegevusest: läbiotsimistest, vara omastamisest aga ka Siberisse saatmisega ähvardamisest jne.[605] 1946. a XIII pleenumil võeti teema samuti üles, sest esines "palju fakte võimu kuritarvitamisest ametiisikute poolt" kohtadel, samuti kodanike ja riigi vara riisumist.[606]

Julgeolekuorganite kontekstis tähendas "sotsialistliku seadusandluse rikkumine" eelkõige vägivalla tarvitamist arreteeritute suhtes ja muude uurimise menetlusnormide rikkumist, samuti isikute vara ebaseaduslikku omandamist jne. Vägivalla kasutamise ulatust RJ organite poolt on raske hinnata. Sagedased on viited psühholoogilisele või füüsilisele vägivallale uurimistoimikutele lisatud rehabiliteerimistaotlustes, kuid üldjuhul nendes vägivallajuhtumite detailidesse ei laskuta. Avaldatud mälestuste järgi oli vägivalla tarvitamine arreteeritute suhtes pigem reegel kui erand.[607]

Vägivalla tarvitamise praktika oli NSVL uurimisorganites välja kujunenud juba 1920.–1930. aastatel, kuigi seaduse järgi oli süüaluselt seletuste ja süütunnistuse saamine vägivalla, ähvarduste jms abil keelatud (Vene NFSV KrPK § 136). Seetõttu toimus füüsilise vägivalla rakendamine salaja, olles siiski sanktsioneeritud kõrgeima võimu poolt. 10. jaanuaril 1939 saatis Stalin ÜK(b)P oblasti- ja kraikomiteede ning liiduvabariikide parteikeskkomiteede sekretäridele, samuti ka kohalikele UNKVD ülematele šifreeritud telegrammi, milles oli öeldud, et: "ÜK(b)P KK selgitab, et füüsiliste mõjutusvahendite kasutamine NKVD praktikas oli lubatud alates 1937. aastast ÜK(b)P KK loal […] ÜK(b)P KK on seisukohal, et füüsilise mõjutamise meetodit tuleb kindlasti kasutada ka tulevikus, erandjuhtumitel, ilmsete ja mitte allaandvate rahva vaenlaste suhtes

---

604 Военный прокурор войск НКВД ЭССР – Наркому НКГБ ЭССР Кумм и зам. пред. председателя Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии Перову, 27.08.1945, ERAF.1.3.430, 35–37.

605 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 160.

606 Стенограмма 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 30.

607 Vt nt: Saatusekaaslased: Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954, koostanud Udo Josia, Tartu, Tallinn, 2004.

kui täiesti õiget ja eesmärgipärast meetodit".[608] Seda telegrammi lubas Stalin tutvustada ka neile prokuratuuritöötajatele, kes pidid teostama järelevalvet eeluurimise üle NKVD-s.[609] On hulgaliselt tõendeid, kus selliste "eesmärgipäraste meetodite" kasutamine viis isikud "üles tunnistama" tegusid, mida nad kunagi ei olnud toime pannud.[610] Sellised Nõukogude juhtkonna seisukohad on seda tähelepanuväärsemad, et kaks kuud enne seda, 1938. aasta 17. novembril välja antud NSVL RKN ja ÜK(b)P KK ühismäärus "Arreteerimistest, prokuröri järelevalvest ja uurimise läbiviimisest" taunis rikkumisi kriminaalmenetluse läbiviimisel. On väidetud, et 1937. aastal saidki ülekuulatavate ja mahalastavate peksmised normiks kõigis NKVD kesk- ja kohalikes asutustes, kusjuures eeskuju selleks andsid keskaparaadi töötajad ise eesotsas rahvakomissar Nikolai Ježoviga.[611]

Mõne vägivalla tarvitamise juhtumi kohta algatati uurimine ENSV NKGB/MGB kaadriosakonna eriinspektsiooni poolt. Enamasti oli uurimise algatamise aluseks prokuröri või kohtulike organite kiri, mis informeeris neile teatavaks saanud "revolutsioonilise (hiljem sotsialistliku või nõukogude) seadusandluse rikkumise" faktidest ja nõudis sisejuurdluse algatamist. Säilinud juurdluskokkuvõtete põhjal võib järeldada, et enamasti piisas juurdluse lõpetamiseks julgeolekutöötaja kinnitusest, et ta "kategooriliselt eitab füüsiliste mõjutusvahendite rakendamist".[612] Enamgi, arreteeritute kaebusi nimetati laimuks eesmärgiga "diskrediteerida riikliku julgeoleku organeid". Seega oli julgeolekutöötajad võimalik vägivalla eest süüdi mõista ja karistada vaid juhul, kui MGB juhtkond oli sellest huvitatud või kui asitõendid olid liiga ilmsed, et neid prokuratuuri või muu kaebuse algatanud asutuse ees ignoreerida oleks saanud. (Ehk nagu tõdeb Tepljakov: "Tšekistid olid suurepäraselt teadlikud oma ametkonna kaadritöö põhimõtetest: vaenlaseks nimetatakse see, kelle peale näitab kõrgemalseisev ülemus"[613]) Neil tõsisematel juhtudel algatas MGB oma töötaja suhtes uurimise ja andis ta sõjatribunali alla.

NKVD vägivalla rakendamise tava kandus koos komandeeritud töötajatega Nõukogude Liidu poolt annekteeritud territooriumitele. Nii jõudis vägivallalaine Eestisse juba 1940. aastal ja jätkus 1944. aastal. 1947. aastaks välja kujunenud praktika kohaselt kasutas MGB nn füüsilise mõjutamise vahendeid NSVL MGB keskaparaadis – NSVL MGB juhtkonna sanktsiooniga, ja kohtadel – vastavalt liiduvabariigi julgeolekuministri, UMGB ülema sanktsiooniga.

608 Шифротелеграмма И.В. Сталина секретарям обкомов, крайкомов и руководству НКВД-УНКВД о применении мер физического воздействия в отношении "врагов народа", 10.01.1939 – *Лубянка: Сталин и НКВД*, 14–15.

609 Лубянка: Сталин и НКВД, 19.

610 В. Кудрявцев & А. Трусов, *Политическая юстиция в СССР*, Москва, 2000, 234–245.

611 Тепляков, *Машина террора*, 263.

612 Peeter Väljas, Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest – Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme" materjalid, Tallinn, 1999, 134.

613 Тепляков, *Машина террора*, 168.

Ametlikult kasutati neid mõjutusvahendeid eelpoolkirjeldatud ÜK(b)P KK 10 jaanuari 1939. a instruktsiooni alusel "spioonide, diversantide, terroristide ja teiste aktiivsete nõukogude rahva vaenlaste suhtes, kes ülbelt keelduvad välja andmast oma kaasosalisi ega anna tunnistusi oma kuritegeliku tegevuse kohta."[614]

Juba 1945. aasta 1. septembri seisuga oli Eriinspektsiooni menetluses kolm "revolutsioonilise seadusandluse rikkumise" juhtumit, kus ülekuulamistel peksti arreteerituid "ilma sanktsioonita".[615] 1946. aastal lõpetati ENSV prokuröri materjalide alusel algatatud MGB sisejuurdlus "füüsiliste mõjutusvahendite" kohaldamise fakti kohta Eesti basseini MGB veetranspordiosakonna töötajate poolt arreteeritu Viirese suhtes seetõttu, et see "erirežiim" oli lubatud NSVL MGB ja MVD Eesti voliniku kindralleitnant Nikolai Gorlinski sanktsiooniga.[616] Siit järeldub, et MGB juhtkond võis anda loa seaduserikkumiseks, mille pidi aktsepteerima ka prokuratuur, nagu oli ka ette nähtud 10. jaanuari 1939. a regulatsioonis. ENSV MGB minister Valentin Moskalenko ajal aastatel 1950–1953 võis sanktsiooni "füüsiliste mõjutusvahendite kohaldamiseks" ametlikult anda ainult minister vastava raporti alusel.[617]

1946. aastast on säilinud Eesti NSV NKVD vägede sõjaväeprokuratuuri kiri, kus viidati arvukatele seaduserikkumistele, mis väljendusid arreteeritute peksmises, põhjuseta kartserisse paigutamises, toidu mitteandmises ja tualeti kasutamise keelamises eesmärgiga saada neilt soovitavaid tunnistusi.[618] Kirjas oli toodud ära mitu juhtumit, kus MGB töötajaid anti ka kuritarvituste pärast sõjatribunali alla. Näidete seas on ENSV MGB 2. osakonna operatiivvoliniku leitnant Aleksander Tanise juhtum, kes oma ülema, major Aleksandr Aleksejevi käsul peksis 22. juulil 1945 soovitavate tunnistuste hankimiseks kinnivõetut rasedat L. L.-i, samuti lasi tal lahti riietuda ja paigutas ta pingile näoga allapoole ja peksis teda keppide ja rihmaga kuni teadvusekaotuseni. Selle tulemusena kaotas L. hiljem Paide kinnipidamiskambris oma 3-kuuse loote. Tanisele mõisteti selle eest NSVL MVD Erinõupidamise otsusega 4 aastat vabadusekaotust ja A. Aleksejevile 20 päeva aresti.

Samuti toodi ära ENSV MGB Saaremaa maakonnaosakonna ülema asetäitja kaardiväemajor Mihhail Aleksejevi juhtum, kus ta pidas kinni ilma prokuröri sanktsioonita 16. märtsil 1946 Kuressaare metsamajandi direktori Grigori

---

614 Абакумов – Докладная записка Сталину – Hilda Sabbo, *Võimatu vaikida, II*: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = Невозможно молчать, II, Tallinn, 1996, 990.

615 Справка о характерных проступках и нарушениях по службе совершенных сотрудниками НКГБ ЭССР, 03.09.1945, ERAF.SM134.1.11, 10–11.

616 Справка по материалам расследования о применении мер физического воздействия к арестованного Вииресу, 24.12.1946. ERAF.SM134.1.12, 134.

617 Рапорт зам. начальника РО МГБ ЭССР Корнеева – министру МГБ ЭССР Москаленко, 31.10.1951, ERAF.SM134.1.98, 60.

618 Пом. военного прокурора войск МВД ЭССР Лухминский – министру Кумм, уполном. МВД–МГБ СССР Горлинскому и поможнику военного прокурора Погр. войск Ленинградского округа Дмитреву, 21.09.1946, ERAF.SM134.1.4, 99–104.

Šitikovi, hoidis teda 3 päeva osakonnas kinni ja pinnis välja tunnistusi spioneerimise kohta sakslaste kasuks. Neid saamata tulistas ta 19. märtsil Kuressaares MGB maja hoovis, olles ise purjus, korduvalt Šitikovi suunas ja jättis ta hiljem haavatuna kogu ööks hoovis asuvasse puukuuri. Järgmise hommikul, avastanud, et Šitikov oli surnud, arutati, mida teha tema laibaga. Esialgu oli kõne all neli võimalust, mis olgu siinkohal ka ära toodud:

1) Matta laip öösel elanike eest salaja linnakalmistule ja võtta kalmistuvahilt allkiri vaikimise kohta;
2) Anda laip välja sugulastele ja "legendeerida" tema surm (st valetada omastele surma põhjuste kohta);
3) Kaevata laip MGB osakonna territooriumil maasse;
4) Uputada laip merre.[619]

Lõpuks otsustati koos kolleegidega viia laip salaja metsa ja hävitada nii, et isikut ei oleks võimalik tuvastada. Laip viidi metsa, valati mõnituste saatel bensiiniga üle ja põletati. Koht tundus julgeolekutöötajate jaoks sobiv, sest seal olid hiljuti tapetud metsavennad, kelle põlenud laibad oleksid operatsiooni hästi maskeerinud. Eriinspektsioon viis 27. märtsist 9. aprillini 1946 läbi sisejuurdluse, mis tuvastas, et Aleksejev on küll süüdi tapmises, kuid kohtupsühhiaatrilise ekspertiisi järgi oli ta vaimselt haige ega vastutanud oma tegude eest. Samuti ei tuvastanud juurdlus, et Šitikovi laip põletati, vaid võttis aluseks süüdlase valetunnistuse, et laip uputati merre. Aleksejevit karistati administratiivkorras 20 päevaks kartserisse (peavahti) määramisega ja ta otsustati MGB-st vallandada.

Kuna 9. aprillil aga avastati kohalike kooliõpilaste poolt laibajäänused ja informatsioon edastati prokuratuurile, ei saanud MGB enam juhtunut varjata. Aleksejevi ja kolme teise julgeolekutöötaja kohta tuli ENSV MVD vägede sõjaväeprokuratuuri nõudel algatada ka kriminaaluurimine, mille viis läbi Eriinspektsioon koostöös sõjaväeprokuratuuriga. Aleksejev arreteeriti ja pärast uurimise lõppu anti tema ja ta kaasosaliste süüasi läbivaatamiseks ENSV MVD vägede sõjatribunalile, kes mõistis Aleksejevi süüdi KrK § 193-17 punkti "b" järgi ja mõistis karistuseks 10 aastat töölaagrit, kaasosalistele Viktor Koroljovile ja Jevgeni Ramjalgile mõisteti vastavalt 3 ja 2 aastat töölaagrit.[620] Parteist heideti Aleksejev ja Koroljov välja Saaremaa EK(b)P Saaremaa maakonnakomitee otsusega 28. veebruarist 1947, mille EK(b)P KK büroo kinnitas aprillis 1947, siis, kui nad juba karistust kandma oli pandud. Väljaviskamise põhjus oli süüdimõistmine inimese tapmise eest (Aleksejev) ja süüdimõistmine kriminaalkuriteo eest (Koroljov), laibamõnitamist parteimaterjalides ei mainitud.[621]

---

619 Протокол допроса М. Алексеева, 05.06.1946, ERAF.129SM.1.2560, 57.

620 Tiit Noormets, Väljakutse julgeolekusse lõppes bensiinileekides – *Meie maa* (2007), 08.03.2007; Особая испекция МГБ ЭССР, Следственное дело № 8940. 25.03.–29.11.1946, ERAF.129SM.1.2560.

621 Протокол № 236 заседания ЦК КП(б)Э от 28.,29.04.1947 п.20 "Об исключении из партии Алексеева М.А. – Решение Саремаского УК КП(б(Э", п.21 "Об исклю-

Eelpoolnimetatud sõjaväeprokuratuuri 21. septembri 1946. a kirjas juhiti tähelepanu ka seaduserikkumistele noorteorganisatsioonide liikmete süüasjade menetlemisel, samuti asjaolule, et MGB sisekontroll viivitab juurdluste läbiviimiste ja süüdlaste karistamisega ja paluti kiirelt juurdlused lõpule viia ja süüdlasi kriminaalkorras karistada, samuti tutvustada 17. novembri 1938. a määrust kogu MGB töötajaskonnale. Rikkumiste suure arvu tõttu MGB Võru maakonnaosakonnas (ülem Vassili Zagrebalov) paluti moodustada komisjon selle osakonna töö uurimiseks.

Eriinspektsiooni statistiliste aruannete kohaselt võeti ebaseaduslike uurimismeetodite kasutamise ehk "revolutsioonilise seadusandluse rikkumise" eest 1945. aastal distsiplinaarkorras vastutusele 11, 1946. aastal 14 MGB töötajat. Eriinspektsioon võis karistada rikkujat noomituse, aresti, ametikoha alandamise või vallandamisega. Neile lisandusid MGB töötajad, kelle suhtes algatati kriminaaluurimine (arvandmed puudulikud). Lisaks vägivalla tarvitamisele olid levinuimateks seaduserikkumisteks tunnistuste valesti kirjapanek uurimise käigus (uurimismaterjalide võltsimine) ja prokuröri sanktsioonita või üle lubatud tähtaja vahi all pidamine. Reeglina tuli uurimine VNFSV KrPK §116 nõudel läbi viia 2 kuu jooksul alates selle algatamisest kuni kohtu alla andmise akti koostamiseni. Erandjuhtudel lubati prokuröri loal uurimistähtaja pikendamist üheks kuuks või rohkemaks.[622]

Uurimistähtaegade süstemaatilise ületamise kohta ENSV MGB-s informeeris MVD vägede sõjaväeprokurör Bõkov Karotamme kui parteijuhti ka edaspidi. Bõkovi kinnitusel oli MGB-l arreteerituid, kes oli uurimise all juba poolteist või kaks aastat. 1946. aasta II kvartali jooksul saadeti tagasi täiendavale uurimisele 55 toimikut. Ta palus meetmete tarvituselevõttu Karotammelt. Mingit resolutsiooni Karotamm otsusele ei kirjutanud.[623] Tuleb arvestada, et ENSV MVD vägede sõjaväeprokuratuuri käsutuses olnud info MGB uurimistöö kohta ei olnud sugugi täielik, vaid kajastas ainult neid süüasju, mille osas otseselt järelevalvet teostati. Kuid samal ajal teostasid MGB süüasjade üle järelevalvet ka teised prokuratuuriasutused.

Sõjaväeprokurör Bõkov kirjutas järjekordse kirja EK(b)P Keskkomiteesse 12. detsembril 1948, kus edastas andmed ENSV MGB mõnede töötajate ametialaste kuritarvituste kohta ning kodanike kaebustele mittereageerimise kohta. Kiri saadeti KK administratiivosakonna kaudu kontrollimiseks ENSV MGB-sse.[624] Kas siis MGB tööd kontrolliti ja milliste tulemustega, ei ole teada.

Juba mõne kuu pärast saatis Bõkov uue analoogilise sisuga kirja, kus teatas, et kontrrevolutsiooniliste kuritegude uurimise olukord on ENSV MGB-s äär-

---

чении из партии Королева В.И. – Решение Саремаского УК КП(б(Э", ERAF.1.4.425, 19–20.

622 Докладные записки и статистическая отчетность Особой Инспекции ОК НКГБ-МГБ ЭССР о проступках и преступлениях, совершенных сотрудниками органов МВД ЭССР за 1947 год, 01.01.1944–31.12.1947, ERAF.134SM.1.11.

623 Военный прокурор войск МВД ЭССР Быков – Каротамм, 12.08.1946, ERAF.1.4a.61, 13–15.

624 Секретарь ЦК КП(б)Э Мюрсепп – Кумм, 07.03.1949, ERAF.1.14a.106, 154.

miselt ebarahuldav. Lohakalt toimetatavat arreteerimismaterjalide vormistamist, mõningatel juhtudel tendentslikult. See viivat ebaseaduslikele arreteerimistele ja hiljem vahi alt vabastamisteni. Nii olnud 1948. aastal ebaseaduslikult arreteeritud 12 inimest, kelle kohta süüasjad lõpetati. Mõnel puhul oli tuvastatud ilmselge uurimismaterjalide võltsimine, kus uurijad kirjutasid ülekuulamisprotokollidesse endale vajalikke ütlusi ja sundisid ülekuulatavaid neid allkirjastama. Vaatamata sõjaväeprokuröri korduvatele meeldetuletustele oli ebaseaduslike arreteerimiste eest vastutusele võetud vaid üks operatiivvolinik. Sõjaväeprokurör palus anda juhtnöörid minister Kummile kõigi uurimistähtaja ületanud süüasjade uurimise lõpuleviimiseks ja süüdlaste karistamiseks ning kohustada MGB parteiorganisatsioone arutama rikkumisi toimepannud kommunistide küsimust jne. Nüüd andsid Georgi Kedrov ja Karotamm administratiivosakonna ülemale Pavel Anissimovile korralduse küsimus läbi töötada, kusjuures Karotamm kirjutas, et see pole selliste tegude kohta esimene signaal.[625]

Anissimov tegi ettepaneku kutsuda MGB uurimisala töötajatega kokku koosolek, kus kuulata ära sõjaväeprokurör Bõkovi ettekanne, millega ka Karotamm nõus oli. Seekord kontrollis administratiivosakond olukorda üpris põhjalikult. Selle põhiteostajaks oli osakonnaülema asetäitja Johannes Tipner. Tipner oli välja töötanud sisulised ettepanekud MGB uurimistöö parandamiseks, näiteks, et enne süüasja kinnitamist ministri poolt tuleb see eelnevalt ja hoolikalt üle kontrollida uurimisosakonna ülema poolt, et prokurörile tuleks aresti sanktsiooni saamiseks esitada kõik olemasolevad materjalid sh nii aresti otstarbekust kinnitavad kui mittekinnitavad, et prokuratuuri poolt tuleks tugevdada järelevalvet ka maakonnaosakondade uurimistöö üle, kiiresti vähendada uurimistähtaja ületanud süüasjade arvu, arutada MGB partei-algorganisatsioonides nende kommunistide küsimusi, kes on rikkunud arreteerimise ja uurimise korda jne.[626] Enamik nendest ettepanekutest olid siiski sellised, mida MGB-s niikuinii järgida oleks tulnud.

14. juunil minister Kummi juures toimunud nõupidamisel osalesid Bõkov, uurimisosakonna ülem Idel Jakobson, ENSV prokuröri asetäitja eriasjades (julgeolekuorganite poolt uuritud süüdistused) Sergei Nikiforov, Tipner jt. Nõupidamise järgselt koostas osakonnajuhataja Anissimov ettekande, kus võttis kokku, et uurimisele tagastatud ja lõpetatud süüasjade hulk ei olnud momendil enam nii suur, nagu see oli olnud 1948. aastal. Põhiliseks põhjuseks, mis uurimistöö oli 1949. aasta esimeses kvartalis takistatud oli see, et uurimisaparaat nii keskuses kui maakondades oli mobiliseeritud "kulakluse likvideerimise ja kulakute väljasaatmise ürituste" läbiviimisele (st märtsiküüditamise ettevalmistamisele ja läbiviimisele). See tähendanud, et peale kõige tähtsamate asjade ei toimunud uurimistegevuses süüasjades sel ajal praktiliselt mingeid toiminguid. See olukord oli olnud teada ka sõjaväeprokurör Bõkovile, kes oli sellest teavitanud ka oma ülemaid. Hullem olevat uurimistöö olukord kohalikes osakon-

625 Быков – Каротамм, 13.05.1949, ERAF.1.14a.82, 1–7.

626 Типнер к совещанию в МГБ, 13.06.1949, ERAF. 1.14a.82, 13–17.

dades, eriti Tartu osakonnas. Seal puuduvat süstemaatiline kontroll uurimistöö üle nii MGB keskuse kui prokuratuuriorganite poolt.

Ettekandes märgiti ära aga ka ilmnenud puudused sõjaväeprokuratuuri enda töös, näiteks täiesti nõrk järelevalve uurimistöö üle maakondades, minister Kummi mitteteavitamine uurimistöö puuduste kohta jne. Anissimov esitas ettepanekud nende puuduste kõrvaldamiseks ja soovitas seetõttu, et uurimistöö olukord olevat paranenud, küsimust EK(b)P KK bürool mitte arutlusele panna (st küsimus sulgeda ja mitte kedagi karistada). Kedrov kirjutas ettekandele resolutsiooni: "jälgige, kuidas toimub puuduste parandamine".[627]

Huvitava asjaoluna selgub järelevalve materjalidest, et kõnesoleval ajal ei olnud ENSV MGB-s 1938. aasta 17. novembri määrust "Arreteerimistest, prokuröri järelevalvest ja uurimise läbiviimisest" üldse olemaski (see olevat küll varem olnud, kuid pärast läbitöötamist juba kaua aega tagasi tagastatud, mistõttu uuemad töötajad ei olnud selle määruse sisust teadlikud). Augustikuus 1949 administratiivosakonna antud järelevalve uurimistöö küsimuses lõpetati, sest sõjaväeprokurör Bõkovil enam ENSV MGB-le mingeid tõsiseid pretensioone ei olnud.[628]

Augustis 1949 viidi NSVL MGB kontrollbrigaadi poolt läbi kontrollreid Eesti raudtee MGB valvevalitsuses, mis samuti avastas rea puudusi nii agentuur- kui uurimistöös. Kuigi valvevalitsuse juhtkond kontrollkäigust KK administratiivosakonda ei teavitanud, saadi teave selle kohta siiski ning pärast järjekindlat taotlemist võimaldati ka Tipnerile kokkusaamine kontrollbrigaadiga ning infot kontrolli tulemuste kohta. Ühe kitsaskohana märkis kontrollbrigaad ära asjaolu, et valvevalitsuse ülem polkovnik Aleksei Grigorjev oli lakanud täielikult arvestamast ENSV MGB ja minister Kummiga, kes oli siiski vanem operatiivjuht liiduvabariigis (julgeolekuorganite harude vahel valitses konkurents ja rivaalitsemine). Pärast kontrollbrigaadi selgitusi oli Grigorjev lubanud oma suhtumist muuta. Tipner tegi omakorda ettepaneku parteipoliitilise töö kontrollimiseks valvevalitsuse parteiorganisatsioonis, mille teostas ENSV MVD parteikomitee sekretär Ivan Krotov. Detsembris 1949 kontrolliti NSVL MGB poolt valvevalitsust uuesti, misjärel leiti, et olukord on märgatavalt paranenud.[629]

Oktoobris 1949 võttis Karotamm ette veel ka ENSV MGB distsipliini küsimused. MGB-st saabunud vastavale õiendile kirjutas ta: "Kumm ja Anissimov: Distsipliin ja kord ENSV MGB kaastöötajate seas ei ole veel vajalikul tasemel! On vaja tarvitusele võtta meetmed distsipliini tugevdamiseks [...] Kahe kuu pärast palun mulle anda teada, mis on teie poolt selles vallas ette võetud." Lisatud õiendi järgi oli eksimusi ja rikkumisi 1949. aasta 9 kuuga olnud kokku

627 Докладная записка, 16.06.1949, ERAF.1.14a.82, 30–35.

628 Справка (от Типнер), 23.08.1949, ERAF.1.14a.82, 45.

629 Справка "Об общем состоянии работы в Управлении охраны МГБ Эст. Жел. дороги", 18.08.1949, ERAF.1.14a.83, 17–23.

96-l töötajal.[630] Kuid peagi oli Karotammel suuremaid muresid kui MGB distsipliin.

Analoogilise sisuga kirju, kus keskenduti enamasti MGB uurimistöö puudustele, hakkas sõjaväeprokurör Bõkov saatma aga umbes aasta pärast ka uuele EK(b)P KK esimesele sekretärile Käbinile. Neist ühes palus ta anda KK sekretäril ENSV MGB-le korraldus süüasjade uurimise kiireks lõpuleviimiseks, eriti nende osas, mis on oma tähtaja ületanud.[631] Teises kirjas palus ta kontrrevolutsiooniliste süüasjade uurimistöö küsimused ENSV MGB-s panna arutlusele EK(b)P KK bürool.[632] Mõlema kirja puhul märkimisväärset kontrolli EK(b)P Keskkomitee poolt ei nähtu, samuti ei saanud Bõkov ka nõudmise peale oma pöördumisele kirjalikku vastust. Ka Bõkovi märgukirja noorsoo kontrrevolutsioonilise tegevuse kohta ei käsitletud eraldi, vaid piirduti lubadusega arutada seda küsimust mais 1951 toimuval ELKNÜ VI kongressil.[633] Järjekordsele sõjaväeprokuröri kirjale käskis KK II sekretär Kossov Anissimovil reageerida MGB ministri asetäitja Vedejevi väljakutsumisega Kossovi juurde, kus Vedejevile anti korraldus võtta ette meetmed kontrrevolutsiooniliste süüasjade kiiremaks uurimiseks.[634]

1951. aastal saadeti keskkomiteesse kaks avaldust kohalike elanike tapmise kohta MGB töötajate poolt. Nagu selgus administratiivosakonna poolt läbiviidud kontrollis, oli MGB selgitustes keskkomiteele esitatud hulgaliselt valeandmeid. Kontrolliks moodustati brigaad, mille koosseisus oli instruktor Koršunov, MGB eriinspektsiooni vanemuurija ja ENSV Prokuratuuri miilitsaorganite järelevalve osakonna ülem. Komisjon jõudis järeldusele, et ühe tapetu puhul oli alust tema kriminaalvastutusele võtmiseks, sest ta oli teeninud Omakaitses. Kuid asjaga tegelenud MGB Jõgeva rajooniosakonna töötajad olevat siiski tegutsenud tema kuritegeliku tegevuse kontrollimisel ning kinnivõtmisel valesti ning lisaks andnud valeinformatsiooni MGB juhtkonnale, kes seejärel edastas valeinfo EK(b)P Keskkomiteele.[635] Septembris 1951 tegi Anissimov nende juhtumite põhjal Käbinile õiendi revolutsioonilise seadusandluse jämedatest rikkumistest mõnedes ENSV MGB organites. Ta tegi ettepaneku nõuda Moskalenkolt 1938. a määruse tundmaõppimist operatiivtöötajate poolt ja töö põhjalikku ümberkorraldamist. Selles põhjalikus kirjas kajastatud asjaolude kontrollimisest andmed puuduvad. Käbin andis kirja enda eksemplari erisektorisse 1954. aastal.[636]

---

630 Справка “О проступках и нарушениях сотрудниками МГБ ЭССР за период 01.01.1949–01.10.1949”, 1.10.1949, ERAF.1.14a.82, 46–47.

631 Быков – Секретарю ЦК КП(б)Э Кэбин, 09.08.1950, ERAF.1.46a.57, 1–2.

632 Быков – Кэбин, 14.10.1950, ERAF.1.46a.57, 13–20.

633 Быков – Кэбин, 15.12.1950, ERAF.1.46a.57, 29–32.

634 Быков – Кэбин, 07.03.1951, ERAF.1.72.73, 7–12.

635 EKP KK erisektori toimik nr 75 “Материалы о фактах грубейшего нарушения революционной законности в некоторых органах МГБ ЭССР по заявлениям граждан Метсоя, Роос, Сютт”, 21.03.1951–11.03.1952, ERAF.1.72.75.

636 Anissimovi õiend Käbinile “О фактах грубейшего нарушения революционной законности в некоторых органах МГБ ЭССР”, 17.09.1951, ERAF.1.72.73, 62–69.

3.5. Eesti NSV julgeolekuorganite parteiorganisatsioonid

3.5.1. Parteiorganisatsioonide moodustamine ja arendamine

Partei-poliitilise töö keskuseks Nõukogude asutustes, sh julgeolekuorganites pidid olema partei-algorganisatsioonid. ÜK(b)P põhikirja järgi võis üle 500 töötajaga ettevõttes (nagu oli ka ENSV NKGB/MGB) luua parteikomitee ning allüksustes parteiorganisatsioonid partei-algorganisatsiooni õigustes. Partei-algorganisatsiooni ülesandeks pidi olema:

1) agitatsiooniline ja organisatsiooniline töö massides partei otsuste elluviimiseks;
2) uute parteiliikmete vastuvõtmine ja kasvatamine;
3) kohaliku parteikomitee tööle kaasaaitamine;
4) asutuse töötajate mobiliseerimine plaani täitmiseks, töödistsipliini tugevdamine, sotsialistliku võistluse tugevdamine jne;
5) võitlus korralagedusega asjaajamises ja hoolitsus töötajate kultuurilisolmelise parandamise eest jne.

Partei-algorganisatsioonide kõrgeim organ oli üldkoosolek, mis valis täidesaatvaks organiks büroo või komitee. Rahvakomissariaatide/ministeeriumite parteiorganisatsioonidele ei olnud antud õigust kontrollida asutuse administratsiooni tööd, kuid nad olid kohustatud "signaliseerima" puudustest asutuse töös ÜK(b)P Keskkomiteele ja rahvakomissariaadi/ministeeriumi juhtkonnale (seda regulatsiooni sõna-sõnalt võttes võib nentida, et ENSV MGB parteiorganisatsioon ei olnudki kohustatud teavitama probleemidest EK(b)P Keskkomiteed). Rahvakomissariaadi parteiorganisatsiooni sekretäri kinnitas ÜK(b)P Keskkomitee. 100–1000 parteilasega organisatsioonis võis olla 2–3 tasulist parteitöötajat, kes olid põhitööst vabastatud.[637] Partei-algorganisatsioonil oli õigus oma liikmeid karistada kas märkuse, noomituse (raskemal juhul koos partei arvestuskaardile kandmisega) või parteist väljaheitmisega. Nii olid ka parteidistsipliini küsimused NKGB/MGB parteiorganisatsiooni otsustada. Karistuse pidi siiski kinnitama kohalik parteikomitee (ENSV MGB puhul näiteks EK(b)P/EKP Tallinna Keskrajooni (hiljem Kalinini rajooni) komitee). Samuti pidi rajoonikomitee kinnitama parte-algorganisatsioonide poolt tehtud partei liikmeks võtmise otsused.

Kuigi ENSV NKVD/NKGB parteiorganisatsioon oli eksisteerinud ka aastatel 1940–1941, oli selle tegevus katkenud ja organiseerimist tuli alustada uuesti. ENSV NKGB formeerimise ajal Leningradis 1944. aastal peeti EK(b)P KK initsiatiivil rahvakomissariaadi parteilaste grupi esimene koosolek 3. märtsil 32 parteiliikme ja 13 liikmekandidaadi osavõtul. Koosolekul teatas EK(b)P KK instruktor Aili Männikus EK(b)P KK otsusest organiseerida ajutine ENSV NKGB parteigrupp, mille tööülesandeks saaks "asutuses parteitöö läbiviimine, KP liikmete seas töö- ja parteidistsipliini, tšekistliku valvsuse ja poliitilise ning kultuurilise taseme tõstmine". Samuti pidi see parteigrupp hakkama tegelema

[637] Устав ВКП(б), 22–25.

tavapärase parteiorganisatsioonilise tööga – parteiliikmete ja liikmekandidaatide vastuvõtuga. Koosolekul loeti ette Stalini käskkiri, mis kohustas NKGB kaastöötajaid tõstma töödistsipliini ja tšekistlikku kvalifikatsiooni ning valmistuma uuteks ülesanneteks seoses Punaarmee sissetungiga Eestisse. Männikus teatas EK(b)P KK otsusest määrata parteiorganisaatoriks jaoskonnaülem RJ kapten Ivan Jadrov.[638] Juunis 1944 moodustati Leningradis selle parteigrupi baasil ENSV NKGB partei-algorganisatsioon, mille sekretäriks valiti osakonnaülema asetäitja Alfred Pressmann (Tartu NKVD ülem 1940.–1941. aastal), kes oli ühtlasi EK(b)P KK liige. Organisatsiooni eestseisusesse – parteibüroosse – hakkas kuuluma ka rahvakomissar Boris Kumm. Juuliks oli algorganisatsioonis arvel 145 liiget ja 37 kandidaati.[639] 26. juulil 1944 korraldas parteiorganisatsioon pärast Narva vabastamise kohta käiva Stalini käskkirja raadios ettelugemist kõigi NKGB töötajate miitingu. Sõnavõtjad "avaldasid sügavat tänu võidukale Punaarmeele ja marssal sm Stalinile, kes andsid eesti rahvale tagasi Narva linna".[640] NKGB parteiorganisatsioon oli üks viiest suuremast Eesti NSV parteigrupist Leningradis. Alates aprillist hakati organiseerima ka komsomoli liikmeid.

Sarnaselt ENSV NKGB-le moodustati Leningradis ka Eesti raudtee NKGB transpordiosakonna parteialgorganisatsioon. Organisatsiooni sekretäriks valiti 13. aprillil 1944 EK(b)P KK esindajate kohalolekul jaoskonnaülem RJ vanemleitnant Andrei Šarapov. Koosolekul osales 31 partei liiget ja 2 liikmekandidaati. Algorganisatsiooni tööplaanis oli Stalini teoste tundmaõppimise organiseerimine, seinalehe "Tšekist" toimetuskolleegiumi valimine, olmekomisjoni moodustamine ning tankikolonni "Lembitu" ja lennueskadrilli "Tasuja" formeerimiseks annetuste kogumine (EK(b)P KK poolt organiseeritavad kampaaniad).[641] 1944. a juulis oli transpordiosakonna parteiorganisatsioonis 35 liiget ja 5 kandidaati.[642]

EK(b)P KK büroo otsusega 21. veebruarist 1945 moodustati "partei-poliitilise töö parandamiseks ja partei mõju suurendamiseks" ENSV NKGB ja ENSV NKVD parteiorganisatsioonis parteikomitee. NKVD-s oli siis 320 kommunisti (see oli suurim ENSV parteiorganisatsioon, kui välja arvata sõjaväeasutuste parteiorganisatsioonid, mida ei kureerinud EK(b)P Keskkomitee) ja NKGB-s 204 (145 parteiliiget ja 59 liikmekandidaati). Parteikomiteede juurde moodustati muust tööst vabastatud parteikomitee sekretäri ja tehnilise töötaja ametikohad. Parteiorganisatsiooni kõrgeim organ pidi olema partei üldkoosolek. Osakondade juures moodustati partei-algorganisatsiooni õigustega parteiorganisatsioonid eesotsas büroo ja sekretäriga. Mõned sellised partei-algorgani-

---

638 Протокол № 1 партииного собрания партгруппы НКГБ ЭССР, 03.03.1944, ERAF.1.1.621, 1.

639 Статистический отчет по июль 1944, 27.07.1944, ERAF.1.1.692, 17.

640 Секретарь парторганизаций НКГБ ЭССР – орготделу ЦК КП(б)Э, 27.07.1944, ERAF.1.1.672, 147.

641 Протокол № 2 заседания бюро парторганизаций ТО НКГБ Эст. жел. дороги, 19.06.1944, ERAF.1.1.626, 39.

642 Статистический отчет по июль 1944, 28.07.1944, ERAF.1.1.692, 45.

satsioonid võisid hõlmata ka mitut osakonda ning koosneda parteigruppidest. NKGB parteikomitee alluvuses oli sel ajal 9 osakondade parteiorganisatsiooni. See otsus tuli kinnitada ÜK(b)P Keskkomitees.[643] Istungi stenogrammi kohaselt käis otsuse vastuvõtmine Karotamme sõnadega: "otsuse kinnitame".[644] Tegelikkuses oli NKGB parteikomitee valitud juba jaanuaris ning selle sekretäriks oli valitud senine 2. osakonna jaoskonnaülem RJ major Dmitri Gurov, mis tähendas ka parteitöö allutamist NSV Liidu taustaga tšekistidele.[645] NKGB töötajad said oma parteiorganisatsiooni rollist aru niiviisi, et parteitöö eesmärgiks on abistada rahvakomissariaadi juhtkonda teenistusülesannete täitmisel ja kasvatada töötajaid leninismi-stalinismi vaimus.[646] Sarnaselt parteikomiteega moodustati rahvakomissariaadis ka komsomolikomitee.

1947. aasta alguse seisuga oli ENSV MGB parteiorganisatsioonis (hõlmas ainult keskaparaati) 236 parteiliiget ja 68 liikmekandidaati.[647] Territoriaalselt alluti EK(b)P Tallinna linnakomiteele ja Keskrajooni rajoonikomiteele (kuni 1946), hiljem Kalinini rajooni komiteele. 1953. aastaks koosnes parteiorganisatsioon 383-st kommunistist, kelle hulgas oli eestlasi vaid 16%, st 61 (siia hulka tuleb arvestada ka Nõukogude Liidu päritolu eestlastest tšekistid).[648]

ENSV MGB parteikomitee koosnes 11 liikmest, kellest eestlasi oli 1 või 2. Huvipakkuv on, et alates 1948. aasta märtsis toimunud valimistest minister Kummi enam parteikomitee liikmeks ei valitud. 1950. aastal kritiseeris uus minister Valentin Moskalenko seniseid parteikomitee moodustamise põhimõtteid, mille järgi olid komitee liikmeteks valitud väikeste mitteoperatiivosakondade töötajad.[649] Uue parteikomitee valimisel augustis 1950 (liikmeks valiti ka Moskalenko) ei osutunud valituks ühtegi eestlast. 1953. aasta juuni seisuga oli MGB (siis ühendatud ENSV MVD-ga) parteikomitee 11-st liikmest vaid üks eestlane, partei-algorganisatsioonide 19 sekretäri seas oli eestlasi 2.[650]

ENSV MGB parteiorganisatsiooni tööd juhtisid vaadeldaval perioodil järgmised MGB töötajad:

- RJ kapten Ivan Jadrov, jaoskonnaülem – ENSV NKGB parteiorganisatsiooni parteiorganisaator märtsist juunini 1944;

---

643 Протокол № 96 Заседания Бюро ЦК КП(б)Э, 21.02.1945, ERAF.1.4.163, 109–110.

644 Стенограммы заседания бюро ЦК КП(б)Э, ERAF.1.4.227, 136.

645 Протокол №12 заседания партийного комитета НКГБ ЭССР, 11.01.1945, ERAF.1.3.80, 10.

646 Протокол №12 общего закрытого собрания парторганизации НКГБ ЭССР, 08.01.1945, ERAF.1.3.80, 2.

647 Materjalid EK(b)P komiteede koosseisude kohta, 1946–1947, ERAF.1.4.319.

648 Справка МВД ЭССР "О положении с национальными кадрами в МВД ЭССР и о результатах проведенных мероприятии органами МВД ЭССР с националистическим подпольем в Эстонии", 04.06.1953 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2008, 286.

649 Прокол общего закрытого партсобрания МГБ ЭССР, 04.07.1950, ERAF.1.53.239, 56.

650 Справка МВД ЭССР "О положении с национальными кадрами в МВД ЭССР и о результатах проведенных мероприятии органами МВД ЭССР с националистическим подпольем в Эстонии", 04.06.1953 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2008, 104.

- RJ major Alfred Pressmann, osakonnaülema asetäitja – parteiorganisatsiooni parteibüroo sekretär juunist 1944 kuni jaanuarini 1945;
- (RJ) major Dmitri Gurov, senine jaoskonnaülem – ENSV NKGB/MGB parteikomitee sekretär (vabastatud põhitööst) jaanuarist 1945 kuni veebruarini 1947;
- Major Aleksandr Puditšev, senine uurimisosakonna ülema asetäitja, parteikomitee sekretär (vabastatud põhitööst) veebruarist 1947 kuni juulini 1950;
- Major Aleksandr Aleksejev, senine 5. osakonna ülema asetäitja, parteikomitee sekretär (vabastatud põhitööst) juulist 1950 kuni oktoobrini 1951;
- Major Nikolai Maznjev, senine osakonnaülema asetäitja, novembrist 1951 kuni juulini 1952;
- Alampolkovnik Jevgeni Dudinov, senine osakonnaülema asetäitja, augustist 1952 kuni oktoobrini 1953.

Parteisekretärid vahetusid koos uue parteikomitee valimisega. Näiteks Aleksejev langes valimistel kriitika alla ja kuna uue parteikomitee kandidaate oli rohkem kui komitees kohti, ei osutunud ta valituks.[651] Parteikomitee sekretärile valiti ka kaks asetäitjat.

ENSV NKGB/MGB keskaparaadi allüksuste partei-algorganisatsioonide arv tõusis aastatel 1944–1953 üheksast kahekümneni. Parteiorganisatsiooni juhtis parteibüroo ja selle sekretär. Organisatsioonide numeratsioon vahetus vastavalt MGB struktuuri muudatustele, kuid 2. osakonna, uurimisosakonna ja 5. osakonna parteiorganisatsiooni number jäi kogu perioodil samaks (vastavalt parteiorganisatsioonid nr 1, 2 ja 8).

3.5.2. Eesti NSV NKGB/MGB parteiorganisatsiooni tegevusest

Julgeolekuorganite asumisel Leningradist Eestisse jäi parteitöö teenistusülesannete – massiarreteerimiste läbiviimisel tagaplaanile. Tallinna linnakomitee tunnistas oma 15. detsembril 1944 otsusega NKGB parteiorganisatsiooni töö kommunistide poliitilisel kasvatamisel mitterahuldavaks. Süüdlane leiti senises parteibüroo sekretäris Pressmannis, keda NKGB vastvalitud parteikomiteed enam juhtima ei määratud.[652]

1945. a EK(b)P KK VII pleenumi otsusega määrati ära partei-algorganisatsioonide põhilised ülesanded, mis pidid olema: "asutuse aparaadi töö parandamine, rahvakomissari ja kõrgemalseisvate parteiorganite informeerimine puudustest aparaadi töös, võitlus bürokraatia ja viivitamisega asjade läbivaatamisel

[651] Справка, 04.01.1952, ERAF.1.4.1310, 86.

[652] Резолюция по очетному докладу секретарья партбюро НКГБ ЭССР от 06.01.1045, ERAF.1.3.80, 7.

antud asutuses, sotsialistliku võistluse organiseerimine". Parteikoosolekuid tuli pidada vähemalt kaks korda kuus.[653]

1945. aasta parteikoosolekutel võeti vastu uusi liikmeid, arutati töödistsipliini küsimusi, parteiorganisatsiooni liikmetele määrati parteilised kohustuste täitjad – lektorid ja parteihariduslike poliitringide juhid ÜK(b)P ajaloo tundmaõppimiseks, agitatsioonikollektiiv, seinalehe "Tšekist" toimetus jne. Kuulati ära allüksuste parteilaste ettekandeid (auto-tehniline jaoskond, kapten Pavel Kudrjavtsevi jaoskond (2. osakonna 1. jaoskond), söökla jne). Arutati ka EK(b)P KK pleenumite otsuseid. Olulisel kohal olid olmeküsimused, mida hinnati pidevat ebarahuldavaks (elamispindade puudus, vilets kvaliteet sööklas, abimajandis jne). Parteikomitee käis koos reeglina korra kuus.[654]

Kui vaadelda tavapärast parteikoosolekut, siis näiteks 21. märtsi 1945 parteikomitee koosolekul arutati poliit-kasvatuslikku tööd parteialgorganisatsioonis nr 1 (2. osakond, suurim osakond ja parteiorganisatsioon). Osakonnaülem polkovnik Boris Nazarov rääkis ettekandes enesekriitiliselt, et poliitkasvatustöö on parteiorganisatsioonis veel väga nõrk. Seni oli olnud vaid üks ÜK(b)P ajaloo kursuse tundmaõppimise üritus "organisatsioonilise iseloomuga", kus oli 26-st poliitringi liikmest vaid 14 inimest, sedagi 20-minutise hilinemisega. Häda olevat selles, et kuulajate tase on ebaühtlane, samuti ei oskavat kõik täielikult vene keelt. Iseõppijaid ei kontrollita kuidagi jne. Teised sõnavõtjad rääkisid, et parteikoosolekuid ei viida läbi aktiivselt ja nendeks ei valmistuta ette. Kavandatud teoreetilise konverentsi 3 põhiettekandjat ei ilmunud kohale ja ajasid seega konverentsi nurja. Poliitringide üritused ei olevat korralikult organiseeritud, juhtkond ja parteiorganisaatorid nendes ei osale. Kommunistidel ei ole "bolševistlikku sädet". Välja on antud vaid üks number seinalehte, seegi kõige ebaõnnestunum kogu rahvakomissariaadis. Enesekriitikat seal ei kohta. Jaoskonnaülemate autoriteet on madal, ei olda nõudlikud ei enda ega isikkoosseisu suhtes. Halvast distsipliinist rääkivat fakt, et 10 protsendil rahvakomissariaadi töötajatest oli kehtiv distsiplinaarkaristus ja 12 töötajat oli antud kohtu alla. Parteikomitee otsustas seepeale, et parteiorganisatsiooni nr 1 parteibüroo ja osakonna juhtkonna poolt ei ole pööratud piisavalt tähelepanu osakonna kaastöötajate igakülgsele ja täielikule kasvatamisele ustavuse vaimus Lenini-Stalini parteile. Parteikomitee tegi algorganisatsiooni parteibüroole ettepanekud puudused lähemal ajal kõrvaldada, ilmutada initsiatiivi poliit-massilise töö läbiviimisel (seinalehtede ja poliitinformatsioonide väljaandmine jne), pöörata erilist tähelepanu parteilise ja teenistusliku distsipliini tugevdamisele osakonnas jne.[655]

---

653 EK(b)P KK VII pleenumi otsus ENSV parteiorganisatsioonide parteiorganisatsioonilise töö seisukorrast ja ülesannetest, 07.07.1945, ERAF.1.4.142, 211–212.

654 Протоколы первичной парторганизации НКГБ ЭССР, 08.01.1945–27.12.1945, ERAF.1.3.80.

655 Протокол №12 расширенного заседания парткома НКГБ ЭССР, 21.03.1945, ERAF.1.3.80, 46–49.

Järgnevatel aastatel jäid juba šabloonseks kujunenud tegevused ENSV MGB parteiorganisatsioonis üldjoontes samaks. Põhilised töövaldkonnad parteiorganisatsioonis olid:

- Parteisse vastuvõtt ja personaalküsimused,
- Poliit-kasvatustöö,
- Kultuur-massiline töö (kinokülastused, teatrikülastused, loengud),
- Distsipliiniküsimuste arutamine,
- Seinalehtede koostamine ja ajakirjanduse tellimine,
- Komsomoliorganisatsiooni juhtimine,
- Partei-algorganisatsioonide juhtimine,
- Olmeküsimuste arutamine.

Seda, et suuremas osas käsitleti parteikoosolekutel teisejärgulisi küsimusi, põhjendas minister Moskalenko 1950. aastal konspiratsiooni järgimise vajadusega.[656]

Uute parteiliikmete vastuvõtt, distsiplinaar- ja olmeküsimused jäid parteikoosolekute põhilisteks teemadeks ka edaspidi. Aeg-ajalt võttis ENSV MGB parteikomitee vastu resolutsiooni töödistsipliini puudujääkide kohta, mille järgi oli distsipliin osas allüksustes madal, esinesid räiged distsipliinirikkumised ning moraalivastased teod ja kuriteod, ülesannete mittetäitmine, hoolimatu suhtumine oma ametikohustuste täitmisesse, tööle hilinemised, joomingud, huligaansed teod avalikes kohtades ning mittetagasihoidlik käitumine olmes. Kuid parteikomitee aruandlusperioodi (aasta) lõppedes tunnistati parteikomitee poliitiline kurss ja tehtud töö siiski enamasti rahuldavaks.

3.5.3. NKGB/MGB parteiorganisatsioonide kureerimine EKP poolt

ENSV MGB parteiorganisatsiooni kureeris territoriaalsel printsiibil Tallinna linnakomitee ja Tallinna Keskrajooni rajoonikomitee (kuni 1946, hiljem Kalinini rajoonikomitee), ning kui ministeeriumi parteiorganisatsioonile oli selle kuraatoriks EK(b)P Keskkomitee ja selle organiseerimise-instrueerimise osakond. Praktikas tähendas see reeglina vaid seda, et linna- ja rajoonikomitee ametnikud, aga mõnikord keskkomitee ametnikud (näiteks osakonnajuhataja Aleksandr Olin 19. oktoobril 1946) külastasid parteiorganisatsiooni koosolekuid, osalesid parteikomitee valimistel või esinesid seal sõnavõttudega ning et parteiorganisatsioon oli kohustatud saatma keskkomitee organiseerimise-instrueerimise osakonda tundmaõppimiseks ja parteilaste arvelevõtuks oma parteikoosolekute protokollid. EK(b)P KK kaadriosakonna partei- ja komsomolikaadri sektori kureerimise alla kuulus ka ENSV MGB (muudest ametikohustustest) vabastatud parteiorganisatsiooni sekretäri ametikoht.[657]

---

656 Протокол общего закрытого партсобрания МГБ ЭССР, 04.07.1950, ERAF.1.53.239, 57.

657 Приложение № 1 к прот. № 218, п.30 бюро ЦК КП(б)Э от 06.01.1947, ERAF.1.4.403, 22.

1946. aasta kinnisel parteikoosolekul, kus oli päevakorras ka uue parteikomitee sekretäri valimine, üritas Keskrajooni rajoonikomitee esindaja Ivan Malõšev takistada senise sekretäri tagasivalimist, kuid sai julgeolekuohvitseride vastuseisu osaliseks ning parteisekretär Gurov valiti tagasi.[658] Augustis 1947 osales ENSV MGB parteikoosolekul Nikolai Sutokski EK(b)P Keskkomiteest, kes ütles kokkuvõtteks, et poliittöö läheb parteiorganisatsioonis "süstemaatiliselt" s.t hästi.[659] Jääb mulje, et NKGB/MGB parteiorganisatsioon avaldas oma protokollidest nähtuva parteilise "kirjaoskusega" muljet isegi EK(b)P Keskkomitee ametnikele.

Rahvakomissar Kumm nägi parteiorganisatsiooni rolli asutuse juhtide "abistamises" ja manitses ka asutuse juhte parteiorganisatsioone aktiviseerima.[660] EK(b)P KK XII pleenumil 1946. aastal tõstatas Kumm küsimuse, et kohalikud parteikomiteed pööravad vähe tähelepanu partei algorganisatsioonidele, eriti siseministeeriumi ja julgeoleku omadele. Ta teadis ainult kahte juhtumit (EK(b)P Harjumaa ja Läänemaa maakonnakomiteedes), kus arutati RJ töötajate küsimusi ja ka see oli toimunud alles siis, kui muud enam üle ei jäänud, kui isik parteist välja arvata. Kuskil ei olevat nii, et julgeolekutöötajaid kutsutaks parteikomiteesse oma vääratest tegudest aru andma. Kumm palus parteid MGB töös "abistada" sellega, et maakonna- ja linnakomiteed pööraksid RJ parteialgorganisatsioonidele suuremat tähelepanu.[661]

1948. a aprillis otsustas KK büroo korraldada ümber ENSV MGB parteiorganisatsioonide töö niiviisi, et maal valdades elavad parteiliikmed võtaksid ennast MGB parteiorganisatsiooni arvelt maha ja kohustas neid 1. maiks ennast arvele võtma partei vallaorganisatsioonide juures.[662]

EK(b)P Keskkomitees 20. mail 1948 MGB, MVD ja miilitsa partei-algorganisatsioonide sekretäridega peetud nõupidamine oli Karotammele näidanud, et parteitöö neis asutustes on äärmiselt nõrk.[663] Sel ajendil saatis ta kohalikele parteikomiteede sekretäridele kirja, kus viitas nende asutuste parteilastel tarviliku enesekriitika. Seoses sellega soovitas EK(b)P Keskkomitee kohalike parteikomiteede sekretäridel sügavalt kontrollida siseparteilist tööd MGB, MVD ja miilitsa partei-algorganisatsioonides ja arutada selle tulemusi parteibürool. Edaspidi soovitati süstemaatiliselt abistada nende partei-algorganisatsioonide sekretäre praktilises töös, osaleda parteikoosolekutel, aeg-ajalt läbi viia kommunistide üldkoosolekuid, millest tuli aru anda ka EK(b)P keskkomiteele

---

658 Протокол № 5 закрытого партсобрания парторганизации НКГБ ЭССР, 11.03.1946, ERAF.1.4a.209, 25.

659 Протокол № 3 закрытого партийного собрания МГБ ЭССР, 27.08.1947, ERAF.1.26a.208, 44.

660 EK(b)P KK VI pleenumi stenogramm, 09.–11.03.1945, ERAF.1.4.137, 188.

661 Протокол 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 169–170.

662 Протокол № 296 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 10.,17.04.1948 § 25 "О передаче на постоянный партийный учет коммунистов, работающих в органах МГБ, МВД и подсобных хозяйствах предприятии волостным парторганизациям", ERAF.1.4.566, 25–26.

663 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э 22.05.1948, ERAF.1.4.654, 27.

jne.[664] See oli seni tõsiseim MGB parteiorganisatsiooni survestamine EK(b)P KK juhtkonna poolt.

1948. aasta oktoobris jõuti seoses relvastatud vastupanuliikumise mahasurumise püüete intensiivistamisega esimest korda ENSV MGB parteiaktiivi koosoleku läbiviimiseni, kus osales ja võttis resoluutses, nõudvas vormis sõna ka Karotamm.[665] Karotamm käitus sellel koosolekul liiduvabariigi juhina, kellele alluvad ka RJ organid.

Seoses EK(b)P KK aparaadi reorganiseerimisega ja administratiivosakonna moodustamisega 1948. aastal määrati ENSV MGB parteikomitee sekretär ja sellega ka parteikomitee töö KK administratiivosakonna kureerimise alla.[666] Parteikomitee järjekordsetest valimistest võttis osa administratiivosakonna instruktor Aleksandr Matusevitš. Ilmselt inertsist suunati 1949. a parteikoosolekute protokollid MGB-st siiski enamuses veel KK partei-, komsomoli- ja ametiühinguorganite osakonda.

EK(b)P Valga maakonnakomitee sekretär Aleksei Ovsjannikov saatis aprillis 1949 EK(b)P Keskkomiteesse kirja MGB Valga maakonnaosakonna kohta, mille II sekretär Kedrov suunas läbitöötamiseks administratiivosakonnale (Anissimovile). Ovsjannikov kurtis, et MGB maakonnaosakonda ei saa kontrollida ega kritiseerida parteikoosolekutel, kuna viidatakse, et selle tegevus on täiesti salajase iseloomuga. Samuti ei toodavat esile puudusi töös, partei- ja kasvatustöö on maha jäänud aja nõuetele.[667]

Märtsiküüditamise järgselt kohustati kohalikke parteikomiteesid haarama juhtroll banditismivastases võitluses, sh viima läbi julgeoleku parteiorganisatsioonide partei-poliitilise töö kontrolli.[668] Sisuliselt kordas seeba 1948. aasta mais antud korraldust, mida ei oldud ilmselt veel täitma asutud. Võru MGB maakonnaosakonna partei-algorganisatsiooni partei-poliitilist tööd kontrollis maakonna parteikomitee 30. septembril 1949, misjärel tunnistas maakonnakomitee büroo selle mitterahuldavaks ning märkis, et osakonnaülem (kes oli ka ise maakonna parteikomitee büroo liige) ei abistanud parteiorganisatsiooni tema töös. Samuti ei olnud seda tööd siiamaani kontrollinud ka maakonna parteikomitee. Parteiõppega ei oldud julgeoleku partei-algorganisatsioonis viimasel õppeaastal üldse tegeldud. Parteikoosolekuid peeti harva (aasta algusest vaid 5 korda) ja nendelgi arutati enamasti vaid parteisse vastuvõtu küsimusi ning personaalküsimusi (parteilaste karistamist). Parteiorganisatsiooni büroo istungeid enamasti ei peetud. Parteibüroo liikmete osas oli ilmnenud partei- ja teenistusdistsipliini rikkumisi sh. joomarlust. Sellises olukorras ei saanudki olla

---

664 Каротамм – Секретарю УК, ГК и РК КП(б)Э, 03.07.1948, ERAF.1.7a.16, 7–9.

665 Протокол собрания партактива МГБ ЭССР, 02.10.1948, ERAF.1.48.279.

666 Протокол № 14 бюро ЦК КП(б)Э от 09.03.1949 § 1 "О номенклатуре должностей ЦК КП(б)Э", ERAF.1.4.719, 145.

667 Секретарь Валгамаского УК КП(б)Э Овсянников – Докладная записка секретарю ЦК Каротамм, 23.04.1949, ERAF.1.14a.84, 3–6.

668 Протокол № 48 заседания бюро ЦК П(б)Э от 27.08.1949 § 1 "О выполнении решения бюро ЦК КП(б)Э от 18.05.1949 "О состоянии и мерах по усилению борьбы с бандитизмом в республике", ERAF.1.4.806, 1–3.

juttugi sellest, et parteiorganisatsioon oleks kaasa aidanud MGB maakonnaosakonna operatiivtöö parandamisele.[669] Oktoobri lõpus arutati EK(b)P KK büroo otsuseid MGB parteiüldkoosolekul, millest võttis osa ka KK töötaja Tipner.

Novembris 1949 kontrollis administratiivosakonna ülesandel ENSV MVD parteikomitee sekretär Krotov ka Eesti raudtee MGB valvevalitsuse parteipoliitilist tööd. Parteiline kontroll oli algatatud seoses kriitikaga MGB valvevalitsuse aadressil NSVL MGB kontrollbrigaadi poolt 1949. aasta augustis. Valvevalitsuse parteiorganisatsiooni kuulus siis 61 parteilast ja 5 kandidaati, aastaga oli juurde võetud 7 parteilast. Parteikoosolekuid peeti ebaregulaarselt (märtsis 1949 ei toimunud koosolekud "mõjuval põhjusel", mis tähendab, et ka valvevalitsus oli hõivatud märtsiküüditamise läbiviimisega), nendel arutati KK pleenumite otsuseid, kohalike komiteede otsuseid ja poliithariduse organiseerimise küsimusi, lisaks muidugi parteisse vastuvõtu küsimusi. Kontroll jõudis järeldusele et kriitika ja enesekriitika tase on parteiorganisatsioonis madal (stampsed formuleeringud parteilises kriitikas). Märgiti ka ära, et kõrgemalseisva parteiorgani (Tallinna Kalinini rajoonikomitee) poolt on parteiorganisatsiooni juhtimine puudunud. Aasta jooksul ei olnud keegi rajoonikomitee töötajatest valvevalitsust külastanud ja mingeid juhtnööre andnud. Kui parteiorganisatsioonis oli arutatud banditismivastase võitluse küsimusi, ei olnud rajoonikomitee töötaja kohale tulnud, kuigi oli seda lubanud. Üldjäreldus oli siiski, et parteiorganisatsioon on tugev ja tuleb oma ülesannetega toime. Muu hulgas pandi EK(b)P Keskkomiteele ette ka kaaluda võimalust parteiorganisatsioonis tööst vabastatud sekretäri ametikoha loomist.[670] Valvevalitsuse parteipoliitilise töö küsimuste arutamiseks kutsuti kokku nõupidamine administratiivosakonna juhataja Anissimovi juures, kus valvevalitsuse töötajad andsid lubaduse parteipoliitilise töö otsustavaks parandamiseks.

Kui minister Kumm mängis "parteilise juhtimise" mängu kaasa, siis uus minister Moskalenko oli parteikontrolli suhtes märksa resoluutsem. Ta leidis, et parteivõimud ei tohi kontrollida MGB tööd, vaid ainult MGB parteiorganisatsiooni tööd ja viitas sealjuures parteipõhikirjale. Kui 1950. aastal soovis ENSV MGB tööd kontrollima tulla Tallinna linna Kalinini rajoonikomitee esimene sekretär Aleksei Kurme, ei lubatud teda ministeeriumisse, viidates salajasele tööle. Parteikomitee sekretär Puditšev ütles, et kolme ja poole aasta jooksul (ja ilmselt ka varem) polnud keegi parteikomitee tööd kontrollinud ja selle tegevusest huvitunud.[671]

1950. a oktoobris avaldas EK(b)P Tallinna linnakomitee sekretär Aleksandr Tšepurin lootust, et ka linnakomitee, millel (seni) puudusid töised kontaktid MGB parteiorganisatsiooniga (kuigi territoriaalselt oleks pidanud MGB partei-

669 Справка о ходе ликвидации бандитизма в Вырумаском уезде, 22.10.1949, ERAF.1.4.834, 10–13.

670 Доклад "О результатах проверки состояния партийно-политической работы в управлении МГБ Эстонской жел. дороги", 22.11.1949, ERAF.1.14a.83, 6–12.

671 Протокол № 9 закрытого общего партийного собрания МГБ ЭССР, 04.07.1950, ERAF.1.53.239, 61.

organisatsiooni kureerima ka linnakomitee ja Kalinini rajoonikomitee) seab MGB parteiorganisatsiooniga sisse vastastikuse praktilise "abistamise". Linna- ja rajoonikomitee viitasid mõningatele puudustele MGB parteiorganisatsiooni töös ja kohustasid neid kõrvaldama.[672]

1951. aastal hakkas aga eskaleeruma Stalinist endast lähtuv surve MGB juhtimiseks parteivõimude poolt, mis viis ka Eesti NSV MGB parteiorganisatsiooni põhjaliku kontrollimiseni EK(b)P KK poolt 1952. aasta lõpus ja 1953. aasta alguses.[673]

Kokkuvõte ja järeldused

Sõjajärgsetel aastatel jätkus Nõukogude julgeolekuorganite diktaatorlik juhtimine Nõukogude valitsusjuhi Jossif Stalini poolt, kelle jaoks olid julgeolek ja parteiaparaat tema võimu peamisteks tugedeks. Sealjuures olid julgeolekuorganid parteiaparaadi suhtes erilisel positsioonil, kuna omasid võimalusi koguda salaja informatsiooni iga tasandi parteiametniku töö- ja eraelu kohta.

Peamisteks meetoditeks julgeolekuorganite kontrolli all hoidmiseks olid Stalinil juba 1930. aastatel järele proovitud meetodid – regulaarsed organisatsioonilised ümberkorraldused ja kaadripuhastused. Pärast sõja lõppu käivitas Stalin julgeolekuaparaadi reorganiseerimise, mille tähtsaimaks eesmärgiks oli nõrgendada Georgi Malenkovi ja Lavrenti Beria (klanni) positsioone, kes olid olnud eelnevalt seotud julgeolekuorganite kureerimise või otsese juhtimisega. MGB ministriks määrati Viktor Abakumov, kelle ministriaega iseloomustab MGB tugevnemine MVD suhtes, viimase mõningate oluliste funktsioonide üleminek MGB-le (mis tõi kaasa ametkondade vahelise rivaalitsemise ägenemise) ning MGB aparaadi pidev kasv. Abakumovi ajal kureeris MGB-d ÜK(b)P Keskkomitee poolt sekretär Aleksei Kuznetsov, kes siiski tegeles vaid rutiinsete küsimustega ning juhindus Stalini juhtnööridest. Pärast Andrei Ždanovi surma 1948. aastal hakkasid Kuznetsovi ja tema toetajate positsioonid nõrgenema ja Malenkovi ja Beria juhtiv roll taastus.

Kuigi MGB tähtsaimaks ülesandeks oli vastuluure Lääneriikide, eriti Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia luuretegevusele, kulus neil aastatel peamine "ressurss" uute lääneterritooriumite sovetiseerimise toetamise eesmärgil läbi viidud sovetiseerimisvastaste iseseisvusmeelsete rahvuslaste ehk julgeolekuterminoloogias "natsionalistide" likvideerimisele läbi arreteerimiste ja repressioonide. Need "puhastusoperatsioonid" olid ka peamisteks ja esmajärgulisteks Eesti NSV keskse julgeolekustruktuuri – ENSV NKGB/MGB – tööülesandeks.

Lisaks ENSV MGB-le hakkas Eestis tegutsema märksa laialdasem repressiivasutuste võrk, sealhulgas MGB sõjaväe vastuluure organid ja MGB transpordiorganid, MVD jt. Kesksel kohal Nõukogude repressioonide läbiviimisel Eestis oli siiski ENSV NKGB/MGB. Repressioonidel oli Eestis kaks kõrg-

672 Протокол № 4 закрытого партийного собрания МГБ ЭССР, 24.10.1950, ERAF.5.14.128, 30–33.

673 Vt peatükki 5.2. Parteikontrolli tugevdamine julgeolekuorganite üle.

punkti: 1945. aastal ning 1949. aastal. Mõlemad langevad aega, kui Stalini kaaskonnas tegutsesid aktiivselt (muuhulgas kureerisid Eesti sovetiseerimist ja julgeolekuorganite tööd) Malenkov ja Beria.

Arvestades Stalini tahet ja praktikat ise julgeolekuorganeid juhtida ühelt poolt ja teiselt poolt "parteilise juhtimise" imperatiivi, mille mõju pidi ulatuma ka regioonidesse, olid vastuolud EKP ja ENSV NKGB/MGB suhetesse juba sisse programmeeritud. Stalin võis kummagi poole tegeliku juhina nõuda kas MGB allumist parteivõimudele regioonides või siis vastupidi, MGB iseseisvust, või isegi erinevatelt pooltelt mõlemat üheaegselt, et tekitada konkurentsi ja rivaalitsemise õhkkonda. See võimaldas läbi viia "jaga ja valitse" poliitikat ning kontrollida mõlemaid pooli ning saada sovetiseerimisprotsessist tõepärast infot, kasutades ära vasturääkivusi mõlema allika poolt antud informatsioonis. Palju pidi hakkama sõltuma konkreetsete isikutest, nende läbisaamisest Staliniga, isikuomadustest, julgeolekutemaatika tundmisest jne.

EK(b)P ametnikkond pidi etandama kogu sovetiseerimisprotsessi juhtimist ehk teostama Eesti NSV-s "parteilist juhtimist". Parteilise juhtimise põhimeetodid olid inimeste valik ja tööle rakendamine ning partei ja valitsuse otsuste, seaduste ja korralduste täitmise kontroll.

Nikolai Karotamm nägi esialgselt ennast kui EK(b)P KK esimest sekretäri ning EK(b)P KK bürood ENSV NKGB ja NKVD küsimuste üle otsustajana sarnaselt Stalinile ja Poliitbüroole. Kuigi esimene sekretär oli oma ametikohast lähtuvalt ka EK(b)P poolseks julgeolekuorganite peakuraatoriks, tegelesid lisaks temale RJ küsimustega ka II sekretär (ÜK(b)P KK esindaja liiduvabariigi parteijuhtkonnas), sekretär kaadrialal jt KK sekretärid. Olulisemad figuurid sõjajärgsetel stalinismiaastatel olid siin Karotamme ja Ivan Käbini kõrval II sekretärid Sergei Sazonov, Georgi Kedrov ja Vassili Kossov. Keegi neist ei olnud töötanud julgeolekuorganites, kuid kahtlemata omasid nad pikemaajalist ja paremat ettekujutust koostööst julgeolekuorganitega kui esimesed sekretärid.

Esimene sekretär omas kogu liiduvabariigi administreerimisel juhtrolli. Ta oli keskkomitee büroo eesistuja, mis oli olulisemaks liiduvabariiki puudutavate riikliku tähtsusega, sealhulgas julgeolekuorganeid puudutavate ja Nõukogude juhtkonna käsul läbi viidud aktsioonide osas julgeolekuorganeid survestavate otsuste tegija või enamasti siiski ÜK(b)P KK otsuste vahendaja. KK sekretärid olid KK aparaadi juhid, mis kureeris erinevaid eluvaldkondi ja täitevvõimu asutusi, sealhulgas julgeolekuorganite kaadritööd, järelevalvet ja parteiorganisatsiooni juhtimist. Esimene ja II sekretär olid põhilised julgeolekuorganitelt lähtuva informatsiooni adressaadid ja julgeolekuorganitega kirjavahetuse pidajad (siiski oli julgeolek eelkõige Moskva keskuse informaator ja Eesti NSV juhtkonda nende informatsioonidega ei tutvustatud). Lisaks oli parteijuhtkonnal õigus sanktsioneerida partei nomenklatuurametnike arreteerimisi.

Julgeolekuorganite kureerimistööd ja koostööd nendega teostasid KK sekretäridele alluva KK aparaadi osakonnad. Kuni KK aparaadi reorganiseerimiseni 1948. aasta II poolel oli mitmel KK osakonnal oma kindel lõik, mille raames nad julgeolekuorganitega kokku puutusid:

- Propaganda ja agitatsiooni osakond pidi teostama ideoloogilist võitlust "kodanlik-natsionalistliku" ideoloogiaga, mida evisid "kodanlikud natsionalistid", kelle vastase võitlusega tegelesid julgeolekuorganid;
- Erisektori kaudu käis salajane kirjavahetus julgeolekuorganitega, koostööd tehti ka tehniliste töötajate kontrolli alal, šifreerimistöös (mis oli NKGB/MGB vastutusala) ja KK hoone julgeoleku tagamisel;
- Kaadriosakonna "erikaadrite sektor" kureeris tööd julgeolekukaadriga;
- Organiseerimise-instrueerimise osakond pidi kureerima NKGB/MGB parteiorganisatsiooni;
- Sõjaline osakond pidi kureerima võitlust relvastatud vastupanuliikumisega, mis oli alates 1947. aastast ENSV MGB põhiülesanne. Siia hulka kuulus ka hävituspataljonide organiseerimine.

Pärast 1948. aasta parteiorganite reformi, kui kaotati ära KK kaadriosakonnad, sõjalised jt osakonnad, keskendati kõik julgeolekuorganite ja teiste repressiivasutuste tegevuse kureerimise aspektid vastloodud administratiivosakonda. See tähendas tööd julgeolekukaadriga, direktiivsete otsuste täitmise kontrolli ja asutuste parteiorganisatsioonide töö juhtimist. EK(b)P KK administratiivosakonda juhtisid aastatel 1948–1952 NSV Liidust komandeeritud parteitöötaja Pavel Anissimov ja seejärel NSV Liidu päritolu eestlane, pikaajalise tšekistikogemusega reservpolkovnik Johannes Tipner. Osakonna väikesearvulise töötajaskonna seas oli enamus Nõukogude Liidu päritolu ja enamusel oli lühem või pikem töökogemus julgeolekuorganites. Samas ei suunatud Stalini ajal osakonna töötajatest kedagi teenistusse MGB-sse, nii nagu seda praktiseeriti üleliidulisel tasandil. Administratiivosakonna järelevalvetöö sõltus sellest, milliseid korraldusi KK sekretärid andsid. 1949. aastal survestas Karotamm intensiivselt administratiivosakonda tegelema MGB järelevalve ja banditismivastase võitluse küsimustega. I. Käbin tegi seda üpris tagasihoidlikult, kui välja arvata perioodi lõpuosa.

Kui kuni parteiaparaadi reformini 1948. aastal oli koostöö julgeolekuorganitega KK aparaadi osakondade vahel hajutatud, siis edaspidi andis administratiivosakonna moodustamine EKP juhtkonnale olulise abinõu julgeolekuorganite järelevalveks ja survestamiseks.

Üheks hoovaks julgeolekuorganite kureerimisel oli EKP-le "partei monopol" – kaadritöö. Julgeolekukaadriga tegeles aastatel 1944–1948 EK(b)P KK kaadrisekretär, kaadriosakond ja selle "erikaadrite sektor", edaspidi aga EK(b)P/EKP KK administratiivosakond.

Lisaks sellele, et keskkomitee julgeolekukaadrit kureeris, oli ENSV NKGB/MGB keskkomitee kaadritöö partneriks ja abiliseks. Nimelt täitis julgeolekuametkond kaadriosakonnast saadetud taotlused kõikide ametkondade nomenklatuurametnike kandidaatide taustakontrolliks ("erikontroll"). Erikontrolli kõrvalnäht oli see, et keskkomitees ei süvenetud enam kaadrikontrolli teostamisse iseseisvalt, vaid oodati MGB arvamust ja veeretati sellega vastutus nomenklatuurkaadri kontrolli eest julgeolekuorganitele. MGB kui erikontrolli

teostaja roll pani nad KK kaadritöös erilisse olukorda. Julgeolekukaadri iseseisvaks taustakontrolliks KK kaadriosakonnal võimalused praktiliselt puudusid.

MGB ei lasknud esimestel sõjajärgsetel aastatel erikaadri sektori töötajatel oma ametkonna kaadritöösse märkimisväärselt sekkuda. Praktiline sektori töö seisnes siis valdavalt julgeoleku nomenklatuurtöötajate EK(b)P KK bürool ametissekinnitamise bürokraatlikus ettevalmistamises. Et julgeolekutöötajate kinnitamine oli sisuliselt formaalsus, näitab see, et nende kinnitamine toimus pärast töötaja tegelikku ametissenimetamist. Asja muutis veel segasemaks see, et osa EK(b)P KK nomenklatuuri julgeolekukaadrist kuulus samal ajal ka ÜK(b)P KK nomenklatuuri, mis tekitas probleemi kinnitamise pädevusest. 1946. aastaks oli olukord muutunud selliseks, et MGB aga ka juba MVD viivitasid nomenklatuurametnike kinnitamiseks esitamisega kuude kui mitte aastate viisi või ei esitanud ametnikku kinnitamiseks üldse.

Pärast seda, kui ÜK(b)P KK kaadrivalitsuse ülemaks sai Aleksei Kuznetsov, olukord mõnevõrra muutus. Moskvas võeti vastu otsused, mille suunaks oli kaadripoliitika allutamine parteivõimudele ja ministeeriumide, kes määrasid nomenklatuurametnikke kohale ilma parteivõimudelt kinnitust taotlemata, omavoli lõpetamine. Olukord muutus ka ENSV-s ja MGB hakkas EK(b)P Keskkomiteesse regulaarselt saatma nomenklatuuri kontrollnimekirju ning esitama kandidaate ametissekinnitamiseks.

ENSV NKGB/MGB nomenklatuurkaadri moodustasid peaaegu sajaprotsendiliselt Nõukogude Liidu päritolu mitte-eesti rahvusest töötajad. ENSV MGB keskstruktuuriüksuste juhtideks tõusid ajutiselt vaid üksikud kohalikku päritolu eestlased. Neist kõige kõrgelennulisema karjääriga oli aastatel 1945–1950 osakonnaülemana töötanud alampolkovnik Eduard Neelus, kellele kõrgelennulise karjääri komistuskiviks sai tema päritolu.

Seoses ENSV MGB organiseerimisega ja koosseisude suurendamisega tekkis ministeeriumis kaadripõud. MGB nägi EK(b)P Keskkomitees abilist uute töötajate leidmisel, keda too pidi otsima kohalike parteilaste ja komnoorte seast. "Rahvuskaadrit" oli julgeolekuorganitel tarvis eelkõige praktilistel põhjustel: operatiiv-agentuurtöö nõudis keeleoskust. Samuti oli kohalikku elanikkonda tarvis kaasata poliitilistel põhjustel. Reaalselt oli parteivõimude abi kaadri osas siiski väike, sest kaadripuudus kummitas ka neid endid ja MGB oli uue kaadri osas väga valiv. Asja ei saanud ka MGB kooli asutamisest Tallinnas.

Kokkuvõttes võib järeldada, et kuigi EK(b)P juhtkonnal ja aparaadil oli võimalus julgeolekuorganeid kaadritöö kaudu kontrolli all hoida, siis tegelikkuses see efektiivselt ei toiminud ja kandis enamuses vaid nomenklatuurametnike formaalse kinnitamise ja keskkomitee poolse kaadriabi iseloomu, mis samuti eriti viljakas ei olnud.

Vägivalla tarvitamine ja muude menetlusnormide rikkumine julgeolekuorganites oli sanktsioneeritud Stalini ja Nõukogude juhtkonna poolt, kuid samal ajal oli Eesti NSV NKVD/MVD/MGB vägede sõjaväeprokuratuurile pandud kohustus uurimisnormidest kinnipidamise üle järelevalvet teostada. See ajendas sõjaväeprokuröri saatma mitmeid märgukirju ka EK(b)P Keskkomiteesse, mis

palusid parteijuhti survestada julgeolekuorganeid Nõukogude normide rikkumist lõpetama. Esimene tõsine kontroll sõjaväeprokuröri süüdistuste osas võeti Karotamme sanktsioonil ette administratiivosakonna poolt alles juunis 1949. Leiti, et uurimistoimingute venitamine 1949. aastal oli tingitud märtsiküüditamise ettevalmistamisest, viidati vigadele ka sõjaväeprokuröri enda töös ja otsustati küsimust EK(b)P KK bürool mitte arutlusele panna. Siiski oli see nii MGB jaoks esimene tõsine parteivõimude järelvalveaktsioon ja ühtlasi ka tõenäoliselt hoiatus. Samal ajal võeti EK(b)P KK poolt ette ka Eesti raudtee MGB valvevalitsuse ja ENSV MGB töötajate distsipliinirikkumiste küsimus. Survestamine EK(b)P KK juhtkonna poolt ühes administratiivosakonna aktiivse tegevusega paistis kulgevat tõusvas joones kuni Karotamme ja Kummi tagandamiseni. Seejärel EK(b)P etteotsa saanud mehed eesotsas esimese sekretäri Käbiniga ei teostanud aktiivseid järelevalvetoiminguid MGB üle, vaid pigem lähenesid tõstatatud probleemidele formaalselt.

Partei-poliitilise töö keskuseks julgeolekuorganites pidid olema parteiorganisatsioonid. Kuna need pidid alluma otse parteivõimudele, oleks EK(b)P KK juhtkond ka parteiorganisatsiooni abil võinud ENSV NKGB/MGB-d suunata või survestada, seda enam, et parteiorganisatsioonid olid partei põhikirja järgi kohustatud "signaliseerima" puudustest riigiasutuse töös. Nii pandigi EK(b)P KK initsiatiivil ENSV NKGB parteiorganisatsioonile alus juba 1944. aasta märtsis rahvakomissariaadi moodustamise ajal Nõukogude Liidu tagalas. Analoogiliselt moodustati ka NKGB transpordiosakonna parteiorganisatsioon ning ENSV NKGB komsomoliorganisatsioon.

ENSV NKGB/MGB parteiorganisatsioonist kujunes rohkearvulisim EK(b)P allorganisatsioon, mida juhtisid enamuse selle eksisteerimise ajast NSV Liidu päritolu julgeolekuohvitserid. Ka parteiorganisatsiooni liikmete seas oli 1953. aastaks vaid 16% eestlasi. Siis oli parteilasi kogu MGB töötajaskonnast 64%.

Eesti NSV julgeolekuorganite töötajad said oma parteiorganisatsiooni rollist aru niiviisi, et parteitöö eesmärgiks on abistada juhtkonda teenistusülesannete täitmisel ja kasvatada töötajaid leninismi-stalinismi vaimus. See viitab parteiorganisatsiooni lojaalsusele julgeolekuorganite juhtkonnale, mitte liiduvabariigi parteiorganisatsioonile, EK(b)P-le. Parteiorganisatsiooni põhitegevuseks oligi uute liikmete vastuvõtt, personaal (distsiplinaar-) küsimuste arutamine, parteipoliitilise töö läbiviimine ja olmeküsimuste arutamine. Operatiivtööst räägiti minimaalselt, sest salajasi tööalaseid küsimusi ei saanudki arutada koosolekul, kus osalesid ka operatiivtööga mitte kokku puutuvad kaastöötajad.

ENSV NKGB/MGB parteiorganisatsiooni kureeris territoriaalselt EK(b)P Tallinna linnakomitee ja ka Tallinna linna Keskrajooni (Kalinini rajooni) komitee. Kui ministeeriumi parteiorganisatsioonile oli selle kuraatoriks EK(b)P Keskkomitee ja selle organiseerimise-instrueerimise osakond (alates 1948. aasta lõpust administratiivosakond). Tegelikkuses hakkas KK esimene sekretär Karotamm rõhutama MGB partei-poliitilise töö kontrolli vajalikkust alles 1948. aasta mais, kui MGB oli jäänud hätta oma tööülesannete täitmisega "banditismi" likvideerimisel. Esimeste tegelike kontrollideni jõuti vaid MGB maakonnaosakondade partei-algorganisatsioonides ja alles 1949. aasta sügisel, kui

“banditismivastase võitluse” küsimus oli jällegi teravnenud. Pärast Ivan Käbini parteijuhiks saamist kontrollreide MGB-s ega selle parteiorganisatsioonides esialgu ei toimunud. Minister Valentin Moskalenko keelas parteivõimudel ministeeriumi töö kontrollimise. Muutus saabus alles 1952. aasta lõpus, kui Stalin ise andis korralduse MGB survestamiseks parteivõimude poolt.

Seega ei kujunenud NKGB/MGB parteiorganisatsioonist EK(b)P KK juhtkonna tarvis kontrollmehhanismi ega isegi “signaliseerijat”. NKGB/MGB parteiorganisatsioon oli asutusesiseselt vähemõjukas ja lojaalne juhtkonnale, mistõttu polnud sellel polnud karta parteiorganisatsiooni sekkumist julgeolekuorgani juhtimisse või kriitika edastamist parteivõimudele. Teistsugune olukord oleks olnud võimalik ainult juhul, kui vastav käsk oleks antud Nõukogude juhtkonna poolt paralleelselt nii partei kui julgeoleku liinis.

4. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI KOOSTÖÖ JULGEOLEKUORGANITEGA VÕITLUSES "RAHVAVAENLASEGA"

1944. aasta lõpus kohustas ÜK(b)P Keskkomitee Baltimaade kommunistlike parteisid tugevdama võitlust "kodanlike natsionalistide" ja nende ideoloogia, kodanliku natsionalismi vastu. Peavaenlane oli seega defineeritud. Epiteet "kodanlik" viitas klassivaenlasele ja klassivõitlusele.

On seletatud, et nii kodanliku natsionalismi vastase võitluse kui põllumajanduse kollektiviseerimise näol oli tegemist poliitiliste kampaaniatega.[674] Sealjuures on kodanliku natsionalismi vastast võitlust peetud ajajärgu suurimaks massiliseks ideoloogiliseks kampaaniaks Eestis.[675] Tõepoolest, keskvalitsuse otsuste vahendamisega tegeles Eestis EKP ja selle organisatsiooni ühiskonnale suunatud aktsioonidele oli omane kampaanialikkus koos agitatsiooni ja propagandavõtetega. Kremli suuniseid asuti vähemalt sõnades täitma hoogtöö korras. Siia alla kuulusid valimis-, varumis- jm kampaaniad ning erandiks ei olnud ka vaenlaste vastu võitlemise kampaaniad, isegi kui partei poolt neid kampaaniateks ei nimetatud.

Sovetiseerimise vastaste väljaselgitamine, jälitamine ja kõrvaldamine oli otseselt julgeolekuorganite ülesanne. Samas pidi ka liiduvabariigi parteivõim, kui sovetiseerimise keskne juht, olema esirinnas vaenlase vastases ideoloogilises võitluses. Käesoleva uurimuse selle osa peatükkides käsitletaksegi EK(b)P KK osa võitluses sõjajärgsete aastate peamiste vaenlaskategooriatega Eestis (ja ka Lätis ning Leedus), niinimetatud "kodanlike natsionalistide", "bandiitide" ja "kulakutega". Jelena Zubkova sedastusel oli Nõukogude võim Baltimaades kindlaks teinud kolm peamist vaenlast, kellele anti ka vastavad nimetused – "bandiidid", "kulakud" ja "natsionalistid". Need olid otsekui häbimärk ja ühtlasi "vaenlase" tunnus, sealjuures olid nende mõistete piirid ja sisu erakordselt segased. Seesugune ebamäärasus jättis palju ruumi ideoloogilisteks tõlgendusteks ja poliitilisteks manipulatsioonideks, seda kasutasid ära nii otsuste langetajad kui täideviijad.[676]

Marksistlik-stalinistlik tees klassivõitlusest ja selle teravnemisest ei kadunud kuhugi. Siia juurde kuulus tees Nõukogude režiimi vaenlastest kui "rahvavaenlastest". EK(b)P KK esimene sekretär Karotamm nimetas 1948. aastal ENSV MGB töötajatele peetud kõnes sotsialistliku-kommunistliku ülesehitustöö (st sovetiseerimise) teiseks küljeks Nõukogude võimu vaenlaste äärmuslikku vastupanu sellele protsessile. Ta ütles, et riigisisene ja rahvusvaheline olukord nõuab, et me "vabastaksime meie õhu haisust, saastast, et me kiirendaksime banditismi ja Nõukogudevastase elemendi likvideerimist." Ta ütles ka,

---

674 Vahtre, Lauri, Nõukogude aja periodiseerimisest – *Muinasaja loojangust omariikluse läveni: pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks,* koostanud Andres Andresen, Tartu, 2001, 375–386.

675 Liivik, Campaign against, 115.

676 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 133–135.

et kahtlemata likvideeritakse kulaklus varem või hiljem.[677] Keda peeti Nõukogude võimuorganite poolt silmas nende vaenlaskategooriate all ja kuidas osales partei julgeolekule ülesandeks tehtud vaenlaste represseerimises ongi kirjeldatud järgnevates peatükkides.

4.1. "Kodanliku natsionalismi" vastane kampaania – võitlus iseseisvuslusega

4.1.1. "Kodanlike natsionalistide" vaenlaskuvandi loomine ja põhjendamine

Korraldus kodanlike natsionalistide ja kodanliku natsionalismi vastase võitluse algatamiseks anti EK(b)P Keskkomiteele sovetiseerimise algatamisel ÜK(b)P KK 30. oktoobri 1944 otsusega "Puudustest ja ülesannetest Eesti parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas".[678] Otsus oli salajane ja seda avalikkusele ei tutvustatud. Siiski asuti vahetult pärast seda kodanlikke natsionaliste trükiajakirjanduses esialgu üsna ettevaatlikult vaenama.[679] Ühes oma artiklis ähvardas Karotamm, et eesti rahvas on neile põlastavalt selja pööranud, on neednud neid kui Saksa roimarite käsilasi ja asetab nad esimesel võimalusel süüpingile.[680] Keda aga täpselt kodanlike natsionalistide all silmas peeti, esialgu ei konkretiseeritud. Kogu kodanlike natsionalistide vastane propaganda (võrreldes näiteks saksa okupantide vastase vihkamise ja rahvaste sõpruse õhutamisega) oli üsna tagasihoidlik.

ÜK(b)P KK otsuseid arutati EK(b)P KK bürool 23. novembril 1944. Esmane ÜK(b)P KK direktiiviga sätestatud ülesanne oli Karotamme sõnul maa tagastamine talunikele, mis oli hakanud venima.[681] Järgmine küsimus oli kohe "vaenulikest elementidest", eelkõige "eesti kodanlikest natsionalistidest – saksa agentidest", kes olevat Saksa okupatsiooni ajal levitanud "natsionalistlikku šovinismi" ja vaenulikkust "vene ja nõukogude" vastu. Karotamme sõnul tuli näidata, et sellised "kodanlikud natsionalistid", nagu Uluots, Penno, Ast, Rei,

---

677 Протокол собрания партактива МГБ ЭССР, 02.10.1948, ERAF.1.48.279, 24.

678 Vt alapeatükki 2.2.1. Sovetiseerimise algatamine ja *Lisa* 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas".

679 Nikolai Karotamm, Suur pidupäev – Karotamm, *Vabanemisaasta*, 159–160.

680 Nikolai Karotamm, Läheneb meie lõplik võit vaenlase üle – Karotamm, *Vabanemisaasta*, 181.

681 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 1. ENSV Ülemnõukogu oli 17. septembril 1944 vastu võtnud seaduse "saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele" (*ENSV Teataja* 1940, 2, 10), millega tunnistati 1940.a seadused, millega loeti kogu maa "rahva s.o riigi" omanduseks ja sellest anti "töötavatele talupoegadele" kasutamiseks kuni 30 hektarit. Korralduslik määrus selle seaduse täitmiseks anti ENSV RKN ja EK(b)P KK poolt 16. oktoobril 1944 (*ENSV Teataja*, 1944, 3, 40).

Pitka jt on vastutavad Saksa okupatsiooni aegsete metsikuste eest.[682] Karotamm viitas, et nii Poliitbüroo ka Orgbüroo otsused märkisid, et EK(b)P Keskkomitee kasutab täiesti ebapiisavalt ära fakte "Saksa ja nende eesti fašistidest käsilaste metsikuste" kohta.[683] Ei ole tõenäoline, et Saksa okupatsiooni ajal Eesti olukorda jälginud Karotamm ei teadnud, kes olid peamised sel ajal Eesti administreerimisel Saksa võimudega koostööd teinud isikud ja et tema poolt nimetatud persoonide sõjaroimadega seostamiseks ei olnud mingit alust. Karotamme poolt välja käidud tähtsamate "natsionalistide" isikud olid ju seotud hoopis Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise katsega 1944. aasta sügisel.

Karotamm väitis, et "kõikide saksa okupatsiooni agentide ja kodanlike natsionalistide keskus asub Rootsis Stockholmis ja nad töötavad selle nimel, et Eesti Nõukogude Liidust lahti rebida" (jällegi viide iseseisvustaotlusele). Nende isoleerimiseks tuli näidata nende osalust Saksa mobilisatsiooni läbiviimise abistamisel.[684] Karotamme arvates olid kodanliku natsionalismi juured Eestis üsna sügaval, eriti "väikekodanlikes" kihtides.[685] Teisisõnu oli "kodanlike natsionalistide" puhul kõige ohtlikum see, et nad soovisid Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist ja et see soov oli üsna üldrahvalik.

Rahvakomissar Kumm märkis arutlusel, et "vaja on võidelda mitte üksnes sakslaste-fašistide toetajatega, vaid ka proinglise ja proameerika (toetajatega), kes unistavad kodanlikust vabariigist".[686] Valitsusjuht Veimer soovitas kasutada NSV Liidu kogemust ja organiseerida näidisprotsesse natsionalistide üle, kes on organiseerinud nõukogude inimeste vastast vägivalda.[687] Selliseid protsesse tollal Eestis siiski ei organiseeritud.

ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehe Šatalini arvates oli ENSV parteiorganisatsiooni suurim viga selles, et "paljud juhtivatest seltsimeestest käisid ikka veel seda rida, et Eestis seame korra jalule klassihuvide maharahustamisega nii, et hundid oleks söönud ja lambad terved".[688] Klassivõitlus oli Šatalini kinnitusel vältimatu. Tema arvates oli veel palju ära teha ka punanurkades, Stalini portreede ja loosungitega (propaganda- ja agitatsioonitöös). Ta süüdistas EK(b)P keskkomitee liikmeid, et "teil ei ole tahet rahvaga rääkida ja inimestega

---

682 Ilmselt on mõeldud Uluotsa-Tiefi valitsuse kaubandus-tööstusministrit Rudolf Pennot, kes põgenes Rootsi, samuti põgeneda jõudnud Eesti riigitegelasi Karl Asti ja August Reid ning teadmata kadunud admiral Johan Pitkat. Ei ole mingeid andmeid, et nad oleks osa võtnud kuritegudest Saksa okupatsiooni ajal.

683 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 5–7.

684 Jüri Uluots oli 7. veebruaril 1944 raadiointervjuus toetanud mobilisatsiooni Saksa sõjaväkke, et aidata tõkestada Eesti hõivamist Nõukogude vägede poolt.

685 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 8–9.

686 Samas, 30p.

687 Samas, 35. Selliste protsesside kohta vt nt: Tanja Penter, Local Collaborators on Trial – Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953) – *Cahiers du monde russe*, 2008/2, 341–364. Selline protsess koos avaliku hukkamisega korraldati ka 1946. aastal Riias SS-obergruppenführer Friedrich August Jeckelni jt. üle.

688 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 40.

töötada”.[689] “Keskkomitee peab juhtima”, arvas Šatalin, niiviisi võib Eesti liiduvabariik lähemal ajal olla enam mitte viimaste seas.[690] Selline vastuolude provotseerimine vastas ka julgeolekuorganite eesmärkidele, võimaldades kindlaks teha uusi “vaenlasi”. Šatalini, kui Eesti NSV tollase kõrgeima administraatori seisukohavõttudest nähtub, et Nõukogude juhtkonna taotlus oli näidata Eestis ilmnenud, kuid põranda alla surutud iseseisvustaotlusi kui kodanliku natsionalismi ilmingut ja selle mahasurumist kui klassivõitlust Eesti ühiskonna sees, st kui kodusõda.

Istungil vastuvõetud otsusega tunnistas EK(b)P Keskkomitee ÜK(b)P KK otsused parteiretoorikat järgides “õigeks ja õigeaegseks”.[691] Niisiis tuleb tõdeda, et ÜK(b)P Keskkomitee 30. oktoobri 1944 otsuse **põhiliseks järelmiks** oligi kodanlike natsionalistide kui põhilise vaenlasekategooria sissetoomine. Võitlus “kodanlike natsionalistide paljastamise” eest pidi hakkama toimuma “ideoloogiarindel” ja praktilises töös.[692]

ÜK(b)P KK otsuseid arutati 1.–2. detsembrini 1944 peetud EK(b)P KK V pleenumil. See ja ka järgnevad KK pleenumid ei olnud otseses mõttes keskkomitee täiskogud, vaid nendele oli osalema kutsutud ka ENSV riigiasutuste juhid ning hiljem ka ÜK(b)P KK Eesti büroo vastutavad töötajad, seega kogu Eesti NSV administratiivne ladvik.

Rahvakomissar Kumm rääkis V pleenumil, et need, kes näitavad julgeolekuorganeid, parteid ja riigiasutusi vägivallaaparaadina (teatavasti oli käivitunud ulatuslik arreteerimiste laine), millel “pole muud eesmärki kui eesti rahvast hävitada ja süütuid kodanikke vanglasse saata”, tuleks arreteerida.[693] Ta teatas, et sakslased on eesti natsionalistide toetusel jätnud Eestisse oma agente ja ütles, et “Siit (pleenumilt) ära minnes peaks igaüks endaga kaasa võtma teadmise, et maa puhastamine vaenulikust elemendist on meie ülesanne.”[694] Järelikult pidi elanikkonna seas olema märgatav hirm ja vastuseis repressioonide terrorile ning seega oli sovetiseerijatel tõsine vajadus propaganda järgi, mis viitaks represseeritutele kui süüdlastele. Iseasi on, kas kellegi süüdistamine Nõukogude võimu vaenlaseks olemises Eesti elanikkonda ikkagi veenis. Pigem valdavalt siiski mitte, mida kinnitab elanikkonna passiivsus Nõukogude kampaaniate järgimisel.

Pleenumi eelviimane sõnavõtja enne Karotamme lõppsõna oli siingi Šatalin.[695] Ta formuleeris Eesti parteiorganisatsiooni ülesande selgelt: tõelise Nõukogude korra sisseseadmine. Ta taunis jällegi rahumeelset suhtumist

689 Samas, 43–44.

690 Samas, 46.

691 Протокол № 82 заседании бюро ЦК КП(б)Э, § 3 “О постановлениях Оргбюро от 30.10.1944 и Политбюро ЦК ВК(б)П от 11.11.1944”, 23.11.1944, ERAF.1.4.120, 60–61.

692 Постановление 12-го Пленума ЦК КП(б)Э “О выполнении постановления ЦК ВК(б)П от 30.10.1944 “О недостатках и задачах в области политической работы партийной организации ЭССР”, 08.08.1946, ERAF.1.4.256, 256.

693 V pleenumi stenogramm, 02.12.1944, ERAF.1.4.107, 64.

694 Samas, 65.

695 Vt ka Tannberg, Moskva institutsionaalsed, 238–239.

kodanlikesse natsionalistidesse. Šatalin kinnitas, et Eesti natsionalistid tahavad Eestis taastada kodanliku korra ja allutada Eesti Saksamaale (!). Ta ütles, et "Kodanlikud natsionalistid on Eestimaa töörahva kõige vihasemad vaenlased ja me peame nad välja juurima kõige otsustavamal moel."[696] See loosung leidis hiljem kodanliku natsionalismi vastases kampaanias laialdast kasutamist. Meenutagem, et enne Orgbüroo otsust oli Karotamm nimetanud Eesti rahva kõige vihasemateks vaenlasteks või verivaenlasteks hoopis Saksa okupante. Toiduainete sundkoormiste täitmiseks pakkus Šatalin välja retsepti: "*Надо ударить по классовому врагу как следует, тогда будет и хлеб*!"[697]

V pleenumi otsus kuulutas partei maakonna- ja linnakomiteede ning partei alg-organisatsioonide tähtsaimaks ülesandeks "eesti-saksa natsionalistide rahvavastase fašistliku olemuse ja nende reetlik-bandiitliku tegevuse paljastamistöö tugevdamise, võttes neid vastutusele kui Saksa okupantide metsikuste käsilasi."[698] Võitlust kodanliku natsionalismiga käsitleti ka edaspidistel EK(b)P KK pleenumitel, kohustades loosunglikult parteiorganeid muutma seda otsustavamaks, süsteemsemaks jne.[699]

Sellest sai ka samal ajal julgeolekuorganite poolt aktiviseeritavate massiliste arreteerimiste ideoloogilis-propagandistliku põhjendamise alus. "Nõukogude inimeste vastu" Saksa okupatsiooni ajal toime pandud inimsusevastased- ja sõjakuriteod täitsid propagandamaterjali eesmärki. Samas juutide hukkamist Eestis reeglina ei mainitud, vaid hukatutena nimetati "nõukogude inimesi". Isegi olukorras, kus Eesti iseseisvuslaste ja Saksa okupantide koostöö kohta näiteid tõepoolest leida võis, ei veennud bolševike propaganda rahvast iseseisvusmeelsusest loobuma. Seda eriti olukorras, kus Punaarmee tulekuga kaasnes ulatuslik vägivald ja marodööritsemised ning julgeolekuorganite saabumisega massilised arreteerimised, piiride sulgemine jne. ENSV prokurör Kaarel Paas rääkis EK(b)P KK bürool:

> "Kõik teavad, et maapiirkondades pannakse (punaarmeelaste poolt) toime palju korrarikkumisi. See on seadusetus, kui talunikelt võetakse ära lehm, hobune, jalgratas, tihti röövitakse talunik puupaljaks. Te võite minna Tallinna äärelinna, astuda sisse ükskõik millisesse tallu ja teile räägitakse, et venelased (st Punaarmee) võtsid ära seda või teist (seadusevastast)".[700]

---

696 EK(b)P KK V pleenumi stenogramm, 02.12.1944, ERAF.1.4.107, 153.

697 "Peab lööma klassivaenlase pihta nii et aitab, siis tuleb ka vili!" Samas, 156.

698 EK(b)P KK V pleenumi otsus "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest", 01–02.12.1944, ERAF.1.4.104, 19–20 ja Постановление 5-го Пленума ЦК КП(б) Эстонии от 1–2 декабря 1944 г. "О недостатках и задачах в области политической работы партийной организации Эстонской ССР", 01–02.12.1944, ERAF.1.4.101, 17–18, 23.

699 Vt nt EK(b)P KK VII pleenumi otsus ENSV parteiorganisatsioonide parteiorganisatsioonilise töö seisukorrast ja ülesannetest, 07.07.1945, ERAF.1.4.142, 220.

700 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Эстонии, 23.11.1944, ERAF.1.4.127, 26–27.

Tõsi, Paasi eesmärk oli siis Punaarmeelaste marodööritsemisi kahtluse alla seada, viidates, et need ei ole tõestatud. Paraku ei ole ka tänapäeval enam võimalik nende kuritegude ulatust tõestada ja tuleb piirduda enamasti võimuorganite poolt fikseeritud üksikjuhtumitega.

Kaks nädalat pärast V pleenumit, 14. detsembril 1944, valmis Orgbüroo otsuse alusel ENSV RKN ja EK(b)P KK ühismäärus nr 380 "ENSV ÜN 1944. aasta 17. septembri seaduse "Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele" täitmise käigu ja Eesti NSV põllumajanduse taastamise esmajärjekordsete abinõude kohta". See nägi ette esmajoones "saksa kolonistide ja koos nendega ärajooksnud kodumaa-reetjate" omandi arvelevõtmist ja äravõtmist ning "saksa okupantide käsilaste" (siin oli eelnevat arvestades viide ka natsionalistidele) omandi ja põllusaagi osalist äravõtmist.[701] Määrusele eelnenud arutluses ütles Šatalin, et "eeskujutalude" omanikud, kes olid teinud koostööd sakslastega, tuleks välja saata, st esitas idee sakslastega koostööd teinud külaeliidi küüditamise kohta.[702] Nüüd hakati maakondade täitevkomiteedes koostama "rahvavaenlaste" talude toimikuid, et võõrandada nende vara.

Mida tähendas "kodanlik natsionalism" kui mõiste tolleaegses retseptsioonis? Olgu see siinkohal avatud sellisel määral, nagu seda on vajalik käsiteldava teema mõistmiseks.

Eesti keeles tähendas "natsionalism" rahvuslust, "natsionalist" aga rahvuslast, st kujutas ennast neutraalset või positiivset terminit.[703] Rahvuslus oli "poliitiline mõttevool, mis ühiskondlik-riiklike küsimuste otsustamisel lähtub maa ja rahva rahvuslikest huvidest, pidades kõigis taotlustes silmas rahvust kui erilaadset orgaanilist ja vaimset kollektiivi. Rahvuslus nõuab, et kõigil ühiselu aladel soodustaks riik ainult seda, mis tuleks kasuks rahvusele".[704] Seega võis "kodanliku natsionalismi" mõiste luua kohalikes elanikes seose kodanluse esindajate poolt evitavast rahvuslusest, mida on aga raske, kui mitte võimatu seostada Eesti rahva vaenulikkusega.

Marksismi-leninismi-stalinismi ideoloogia järgi tähendas natsionalism proletariaadi klassivaenlase, kodanluse ideoloogiat, kujutas endast negatiivset terminit. Lenini järgi oli kodanlik natsionalism proletaarse internatsionalismi lepitamatu vastand, klassivaenlase ideoloogia.[705] Proletaarne internatsionalism taotles bolševike fraseoloogias töölisklassi ühtsust olenemata nende rahvusest või kodakondsusest (loosung: "kõigi maade proletaarlased: ühinege!"), kuna aga kodanlik natsionalism väljendas kodanluse huvisid, mis seisnesid "klassileppimises" rahvuslikul pinnal ja solidaarsust rahvuse, mitte klassi järgi.[706]

---

701 *ENSV Teataja*, 1944, 15, 186.

702 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 118.

703 Eesti Entsüklopeedia, VI, 1936, 141.

704 Samas, 1384.

705 Põhjalikumalt vt: Gustav Naan, Proletaarne internatsionalism ja kodanlik natsionalism, Tallinn, 1950.

706 Vt näiteks Gustav Naan, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus, Tallinn, 1947, 62.

Epiteet "kodanlik" (*буржуазный* ehk kodanlusele, buržuaale omane) tähendas natsionalismi klassivaenulikkust.

Kui juba põgusalt analüüsida parteiametnike väljaütlemisi aastatest 1944–1945, saab selgeks, et "kodanliku natsionalismi" mõiste oli nende poolt üpris avaralt defineeritav. Peale iseseisvuslaste ja sakslaste agentide nimetati kodanike natsionalistidena veel jõukamaid talunikke ("hallparunid", ilmselt oli "kulak" veel liiga harjumatu mõiste) jne. See terminoloogiline ebaselgus ning tarvidus viia kodanliku natsionalismi ideoloogia paljastamine iga reapropagandisti oskuste hulka tekitas Nõukogude võimuorganitel vajaduse teoreetilisemate tööde järele, mis oleks partei-propagandatöös praktiliseks abiks. 1945. a detsembris, kui "rahvavaenlaste" vastase võitluse raskuspunkt hakkas kanduma juba "banditismivastase" võitluse poole, tõstis Perov ÜK(b)P KK Eesti büroost EK(b)P KK bürool üles küsimuse, et paljudel, sh juhtivatel parteitöötajatel, polevat siiani ettekujutust, mida kujutavad endast kodanlikud natsionalistid ja nende ideoloogia. Selgitustöö nende vastu olevat liiga üldine ja piirduvat enamasti üldiste arutlustega kodanlike natsionalistide kui rahvavaenlaste kohta jne ning olevat ettevalmistamata ja poliitiliselt kirjaoskamatu. Seda selgitustööd ei saavat teha igaüks ja partei maakonnakomiteed peaksid selle asemel keskenduma konkreetsetele natsionalistide pahategudele. Perov tegi EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonnale ettepaneku koostada nimekiri nendest, kes oleks pädevad esinema antud selgitustöös ning koostama teadusliku töö kodanlikest natsionalistidest, kelle ainsa ideena tuleks näidata viha nõukogude võimu vastu: "On vaja purustada nende ideoloogia, mitte jättes sellest kivi kivi peale!" Propagandasekretär Eduard Pällile pakkusid selleks abi nii Perov ise kui julgeolekukindral Gorlinski. Eeskujudena tõi Perov Otto Wille Kuusise ja Dmitri Manuilski tööd vastavalt soome ja ukraina kodanlikest natsionalistidest. Karotamme teate kohaselt järgmises EKP ajakirja Eesti Bolševiku numbris ilmuvat Gustav Naani vastavasisulist artiklit[707] pidas Perov ebapiisavaks ja seni ilmunud artikleid mittekonkreetseteks.[708]

Siiski said Naani kirjutised Eesti Bolševikus 1945. ja 1946. aastal esimesteks põhjalikumateks teoreetilisteks käsitlusteks kodanliku natsionalismi kohta.[709] Naan oli Nõukogude Liidu päritolu eestlasest kommunist, kes oli siis ÜK(b)P KK Kõrgema parteikooli õppur. Ta kasutas oma käsitluse ajaloolises osas meetodina enamasti marksistlik-stalinistlike seisukohtade illustreerimist Hans Kruusi ajaloouurimuste faktoloogiaga. Naan rõhutas, et omariikluse kontseptsioon on üks eesti kodanliku natsionalismi nurgakive.[710] Tema käsitluses oli kodanliku natsionalismi häbimärgistamise eesmärgiks Eesti omariikluse kompromiteerimine, kuna kodanlikud natsionalistid olevat hoopis eesti rahva reeturid. "Kodanlikud natsionalistid", kirjutas Naan (kindlasti EK(b)P juht-

---

707 G. Naan, Eesti kodanliku natsionalismi arenemisteest – Eesti Bolševik (1945), nr. 23/24, 1001–1027. Artikkel avaldati "arutluse korras".

708 Стенограмм заседании бюро ЦК КП(б)Э, 26.12.1945, ERAF.1.4.238, 101–106.

709 Avaldati täiendustega: Naan, *Eesti kodanlike*; vt lisaks ka Naan, *Proletaarne internatsionalism*.

710 Naan, Eesti kodanlike, 3.

konna heakskiidul), "on eesti r a h v a v e r i v a e n l a s e d – need kes esinesid küll eesti rahva nimel, kuid tegelikult reetsid tema elulised huvid [...], kes ise muutusid lõppeks fašistlike inimsööjate käsikuteks ja oma rahva timukateks, kelle riismed püüavad nüüd takistada vaba rahva loovat tööd".[711] Nagu näeme, järgisid Naani põhiseisukohad varem EK(b)P Keskkomitee kinnistel foorumitel väljaöeldut.

Kuna mujal Nõukogude Liidus oli kodanlus poliitilisest elust välja tõrjutud, ei saanud seal eksisteerida enam ka natsionalismi. Teine lugu oli värskelt annekteeritud territooriumidel. 1944. aastaks oli Eestisse jäänud vaid marksismi mõistes "väikekodanluse" esindajad, eelkõige talupidajad, kes samas enamasti esindasid ka rahvuslikku hoiakut. Ka (endised) ametnikud võis siia hulka arvata (nn "uuskodanlus"). Bolševike järgi oligi väikekodanlus rahvuslike eelarvamuste peamiseks kandjaks.[712] Naan õhutas pealetungi klassivaenlasele, Eesti kontekstis eelkõige külaeliidile, väites, et kodanlik natsionalism väljendab eelkõige nende kui väikekodanlaste klassihuvisid. [713] See oli kaasas käimine uute suundadega, kus hakati ette valmistama Eesti küla sovetiseerimist.

Ka teistes kirjutistes, näiteks juunikommunisti ja õigusteadlase Paul Vihalemma artiklis seostati kodanlikku natsionalismi samuti Eesti iseseisvuslusega. Eesti presidendi kohusetäitjat Uluotsa nimetati kodanlike natsionalistide eesotsas seisvaks ja nende üheks peaideoloogiks.[714] Vihalemma jt sarnased artiklid olid osa EK(b)P Keskkomitee poolt juhitavast ja koordineeritavast ideoloogilisest kampaaniast.

Praktiline propagandatöö vajas siiski lihtsamaid selgitusi, kui teoreetilise tooniga kirjutised. Karotamm formuleeris asjad lihtsalt niiviisi, et kodanlik natsionalist – see on vaenlane, kes "töötab nõukogude võimu ja partei vastu, kes levitab vaenulikke kuuldusi ning saboteerib, kes püüab lõhkuda, purustada ja kahju teha jne."[715] On näiteid, et sarnaselt said definitsioonist aru ka reaparteilased, kes seletasid, et kodanlik natsionalist on see, kes vastustab venelasi, kommunistlikku parteid ja Nõukogude korda.[716] On väidetud ka, et kodanliku natsionalismi näol üritas Nõukogude Liit ühendada klassivaenlase ja rahvusliku vaenlase ideed ja et reeglina käsitleti kodanliku natsionalismina igasugust nõukogudevastast hoiakut ning et selle mõiste täpsem defineerimine on raske, kuna see muutus ideoloogiliste vajaduste muutudes.[717] Nagu juba antud töö historiograafiaosas on näidatud, ei lähtunud kodanliku natsionalismi defineerimine mitte niivõrd selle nimetuse sisust endast, vaid toimus vastavalt poliitiliste

711 Samas, 4.
712 Samas, 78.
713 Samas, 92–93.
714 P. Vihalem, Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu – *Eesti Bolševik* (1946), nr. 1, 6–16.
715 Karotamme sõnavõtt tööstuse ja ehituse parteiaktiivi nõupidamisel, 21.08.1946, ERAF.1.4.366, 254.
716 Jaan Roos, Läbi punase öö. 1. osa, 1944. ja 1945. aasta päevik, Tartu, 1997, 150.
717 Olev Liivik, Campaign against "bourgeois nationalism", 113.

olude ja vaenlaskuvandi kujutamise muutumisele. Seetõttu ongi kodanliku natsionalismi defineerimine otstarbekam koos kindla ajahetke määratlusega.

Kodanliku natsionalismi mõistet ei kasutatud õigusliku mõistena (kriminaalprotsessi vormis läbiviidud poliitilistes) süüdistustes, kriminaalkoodeksis neid ei leidunud, vaid kodanlike natsionalistide süüdistusparagrahviks sai reeglina Vene NFSV KrK paragrahv 58-1-"a" – "Kodumaa reetmine".[718] Sama paragrahvi rakendati ka "sakslaste käsilaste" vastu ja ka näiteks nende suhtes, kes tabati põgenemiskatselt Nõukogude Liidust. Nii ei ole võimalik Nõukogude süüdistusparagrahvide järgi eristada näiteks iseseisvuslasi ja neid, keda süüdistati koostöös Saksa okupatsioonivõimudega. Samas võisid need süüdistused ka ühte langeda. Nii juhtus ka näiteks valitsusjuht Otto Tiefi jt valitsusliikmete puhul, kelle üle peeti Moskvas kohut kinnisel NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi istungil 2.–3. juulil 1945. Nende põhiliseks süüks oli nüüd iseseisvuse taastamise asemel saanud "Nõukogude kodanikena" üleminek sakslaste poolele ja viimaste aitamine võitluses Punaarmeega. Süüdistusena oli ära märgitud ka osalemine niinimetatud Eesti Valitsuses, mis ei olevat olnud leidnud rahva hulgas mingit toetust.[719]

Julgeolekuorganid kasutasid oma sisemises dokumentatsioonis eelkõige operatiivarvestusliku kategooriana terminit "natsionalist" isiku kohta, kes omas kodanlik-natsionalistlikke vaateid või kuulus natsionalistlikesse poliitilistesse või muudesse organisatsioonidesse.[720] Kuna "kodanlikud natsionalistid" olid sunnitud ennast tagakiusamise eest varjama ja tegutsema salaja ehk "põranda all", kasutati RJ organite (ja ka parteiorganite) poolt ka nimetust "kodanlik-natsionalistlik põrandaalune" (*подполье*). Julgeolekuorganitel oli "kodanlike natsionalistide" kohta eraldi arvestuse liik – "kodanlik-natsionalistlike parteide, organisatsioonide ja gruppide liikmed".[721] Hilisematel aastatel produtseeriti KGB ametkondlikuks tarbeks mitmeid erinevatest rahvustest "kodanlike natsionalistidega" võitlust käsitlevaid brošüüre.[722]

Parteipropagandas ei kasutatud reeglina terminit "natsionalism" ("natsionalist") ilma epiteedita "kodanlik". Seda teha oleks olnud propagandistlikult kahjulik, kuna niiviisi oleks võinud see saada seostatud rahvuslike tunnete riivamisega, millest hoiduti.

Siiski saab väita, et EK(b)P Keskkomitee poolt suunatava nn "kodanlike natsionalistide vastase võitluse" esialgne (eelkõige aastate 1944–1946) peasihtmärk oli iseseisvuslaste kompromiteerimine ja iseseisvusliikumise mahasurumise maskeerimine klassivõitluseks, ideoloogiline allasurumine ja taandamine tagurlikuks rahvusegoistlikuks ideoloogiaks või "kallakluseks" ning

---

718 Samas.

719 Kohtuotsus, 02.–03.07.1945 – *Tõotan ustavaks jääda*, 1511–1516.

720 *KGB lexicon,* 261–262.

721 Vt nt: Мозохин, *Право на репрессии*.

722 Nt Борьба с подрывной деятельностью буржуазных националистов в территории СССР, лекция, прочитанная председателем КГБ при Совете Минмстров Литовской ССР генерал-майором А. Б. Рандакявичюсом в Вышей школе КГБ, Москва, 1965.

repressioonide ideoloogiline õigustamine. Kampaanial iseseisvuslaste vastu oli agressiivne, ründav iseloom. Iseseisvuslased pidid saama arreteeritud ja iseseisvuspüüdlused hääbuma.

Arvestades käsitletava perioodi terminoloogilist segadust, ei saa kindlasti väita, et kõik need, keda siis nimetati "kodanlikeks natsionalistideks" olidki iseseisvuslased või isegi tänapäevases mõistes natsionalistid ja samuti seda, et kõiki iseseisvuslasi nimetati "kodanlikeks natsionalistideks" (kindlasti olid ka näiteks metsavennad reeglina iseseisvuslased). Nagu järgnevates peatükkides näeme olid mõlemas osas võimalikud erinevad variatsioonid.

4.1.2. EKP propagandatöö kodanliku natsionalismi vastu

Põhiliseks EK(b)P juhtkonna, parteiaparaadi ja kogu parteiorganisatsiooni ülesandeks jäi võitlus "kodanliku natsionalismi" kui ideoloogiaga. Siinkohal tulebki rõhutada vahet võitlusel "kodanlike natsionalistidega" ja võitlusel "kodanliku natsionalismiga", mida poliitiliselt "kirjaoskajamad" parteiliikmed ka oma seisukohavõttudes eristasid. Võitlus "kodanliku natsionalismiga" tähendas ideoloogilist võitlust, propagandat natsionalismi vastu, omariikluse ja iseseisvusmeelsuse kompromiteerimist, samas kui võitlus "kodanlike natsionalistidega" tähendas meetmeid konkreetsete isikute vastu, kes ülalnimetatud ideid evisid.

EK(b)P võitluses "kodanliku natsionalismiga" olid põhilisteks meetoditeks propaganda ja agitatsioon. ÜK(b)P KK Orgbüroo 1944. aasta 30. oktoobri määruses ette antud suuniste kohaselt tuli propagandaskeem üles ehitada niiviisi, et "paljastada eesti natsionaliste elanikkonna ees kui eesti rahva rahvuslike huvide vaenlasi ja reetureid, kui hitlerlike imperialistide lakeisid, laialdaselt avalikustada eesti natsionalistide metsikuste, mõnitamiste ja vägivalla fakte Eestimaa töötava elanikkonna vastu, võtta vastutusele saksa okupantide metsikuste kaasosalisi. Ajakirjanduse, raadio ja suuliste ülesastumiste kaudu selgitada pidevalt elanikkonnale, et ainult Nõukogude Liidu koosseisus, vene ja teiste NSVL rahvaste vennalikul toetusel võib eesti töötav elanikkond kindlustada endale vabaduse, taastada okupantide poolt purustatud majanduse, tõsta oma materiaalset olukorda ja kultuuri."[723] Juba samal Orgbüroo istungil 30. oktoobril tehti ka otsus konkreetsete meetmete kohta Eesti NSV aitamiseks massilise-poliitilise ja kultuur-haridusliku töö parandamise osas.[724] See määras kindlaks konkreetsed propagandameetmed erinevate partei- ja riigiasutuste poolt ja olulisemad vastutavad isikud.

723

Lisa 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas".

724 Постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) "О мерах помощи Эстонской ССР в деле улучения массово-политической и культурно-просветительской работы", 30.(31.).10.1944 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2010, 200–202.

Vastavalt neile suunistele nõudis EKP juhtkond rahva "kasvatamist kodanlike natsionalistide vihkamise vaimus".[725] Ideoloogilise võitluse valdkonda pidi vahetult juhtima EK(b)P KK sekretär propaganda ja agitatsiooni alal (oli ühtlasi KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja), alates 1948. aasta lõpust, kui propagandasekretäri ametikoht kaotati, samade ülesannetega KK sekretär (aastatel 1944–1953 olid sellisteks KK sekretärideks Eduard Päll (1943–1947), Algus Raadik (1947–1948), Ivan Käbin (1948–1950), Aleksander Kelberg (1950–1951) ja Leonid Lentsman (1951–1953).[726] Propagandasekretärile allus keskkomitee aparaadi propaganda- ja agitatsiooni osakond. Aastatel 1944–1947 oli selle osakonna juhataja (propagandasekretäri) asetäitja Ivan Käbin, oktoobrist 1948 kuni aastani 1950 oli osakonnajuhataja Leonid Lentsman (senine KK koolideosakonna juhataja), 1951. aastal Georgi Kimask, edasi Aleksandr Buratšenko (maist 1951 kuni aprillini 1952) ja edaspidi jälle Georgi Kimask (augustist 1952 kuni aprillini 1955).[727]

EKP "võitlusest kodanliku natsionalismiga" annavad aimu 1946. aasta 2.–3. augustil toimunud EK(b)P KK XII pleenumi materjalid, kus ühe päevakorrapunktina arutati Orgbüroo 1944. aasta otsuse täitmist. Pleenumi ettevalmistamisel koostas propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja Käbin õiendi aastatel 1944–1946 läbiviidud poliitilise töö kohta rahva kasvatamisel vene rahvaga sõpruse vaimus ja võitluse kohta kodanlike natsionalistide ideoloogiaga. Nagu õiendist nähtub, toimus see "võitlus" trükiväljaannete, suulise propaganda, kino ja teatri, raadio ning muu agitatsioonitöö kaudu ehk propaganda, massilise selgitustöö ja kultuurharidusliku töö raames. Trükiajakirjanduses oli Rahva Hääles ilmunud 61 teemakohast artiklit, sealhulgas (eesti ja vene) rahvaste sõpruse, saksa fašistlike okupantide ja nende eesti kodanlikest natsionalistidest käsilaste kuritegude kohta Eestis, kodanlik-natsionalistliku ideoloogia paljastamise kohta jne. Samas märgiti ära, et ka *Советская Эстония* on avaldanud venelastele eesti rahvast tutvustavaid artikleid. Eesti Bolševikus oli avaldatud 15 teemakohast artiklit. Käbin märkis, et trükiajakirjandus on eriti küla tingimustes Eesti NSV-s parim propagandavahend. Suulise propaganda osas olnud 1944. aastal olnud suureks abiks ÜK(b)P KK propagandagrupp. Aastatel 1944–1946 (1. juulini) oli ENSV-s peetud üle 10 000 loengu ja ettekande, nendest 1570 EK(b)P KK lektorite poolt (Karotamme ääremärkus: "Tohutu kogus aga nende sisu kvaliteet jätab tihti soovida"). 1945. aastal peeti vabariiklikul propagandistide ja agitaatorite nõupidamisel näidisloeng "Eesti kodanlikud natsionalistid – eesti rahva õelaimad vaenlased". Üheks põhiliseks ülesandeks oli eesti rahva sõpruse kasvatamine suure vene rahva vastu. Selles temaatikas oli peetud aastatel 1944–1945 21 000 loengut ja vestlust ning 1946. a esimese poolaasta jooksul 25 200 vestlust.

---

725 Постановление 13-го пленума ЦК КП(б)Э "О решении ЦК ВК(б)П "О росте партии и о мерах по усилению партийно-политической работы с вновь вступившими в ВКП(б)", 03.10.1946, ERAF.1.4.248, 66.

726 Propagandasekretäride kohta vt ka alapeatükki 3.2.2. Eesti NSV julgeolekuorganite parteilise juhtimise korraldus.

727 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 271.

Käbini arvates demonstreeris rahvaste sõprust ja armastust nõukogude riigi vastu eredalt fakt, et tervituskirjale Stalinile ENSV 5. aastapäeva puhul kirjutas alla 516 112 töötajat (kampaanialikus korras antud allkirjad ei demonstreerinud kindlasti nii suure hulga töötajate toetust Stalinile, arvestada tuleb ka asjaolu, et töötajaskonnast oli osa ka Eestisse Nõukogude Liidust sisse toodud). Suurt armastust ilmutavat eesti rahvas ka Punaarmee vastu. Kõik poliitilised üritused toimuvad sõjaväeüksuste osalusel. Agitatsioonivallas on koostatud vihikute seeria "Abiks agitaatorile". Tehtud oli ka banditismivastast propagandat (vt järgmist peatükki).[728] Et pilt oleks veelgi täielikum, võib parteipoolse "kodanliku natsionalismi vastase võitluse" hulka kanda ka Karotamme korralduse Vabadussõja mälestusmärkide hävitamiseks augustis 1945.[729]

Ka valdkonda kureeriv keskkomitee sekretär Päll ei uskunud nendesse propagandatöö statistilistesse arvudesse, veel vähem statistika kui propagandatöö kvaliteedi ja mõju hindamise peegeldust.[730] Kirjanik Mait Metsanurk kirjutas Pällile 1946. aastal, et: "Uue korra liigne ülistamine, olgu proosas või luules, propaganda kirjanduses või kõnedes mõjub pigemini tagasitõukavalt kui soovitavas suunas kasvatavalt".[731]

EK(b)P KK XII pleenumil, hoiatas Karotamm, et "praegu lähevad vaenlased – kodanlikud natsionalistid, sakslaste ja teiste imperialistide agendid meie majandustegevuse sabotaaži taktikale ja püüavad nurjata meie üritusi" ("sabotaaž" oli olnud üheks esimeseks põhiliseks Vetšekaa võitlusobjektiks, mis väljendus juba selle asutuse nimes). Karotamm väitis, et on olemas materjalid, mis räägivad otse sellest, et põrandaalune kodanlik-natsionalistlik rühmitus on välja andnud sellekohase direktiivi. Ta tunnistas, et "meie RJ organite: MGB ja MVD poolt on ära tehtud suur töö kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse likvideerimisel". "Nõukogude võimu vastu võitlevad põrandaalused kodanlik-natsionalistlikud elemendid" ja nende juhtivad keskused olevat hävitatud, kuid siiski olevat üht teist järel, näiteks banded (millest tuleb juttu järgmises peatükis).[732] Samas ei soovinud Karotamm algatada sabotaažihüsteeriat ja ei olnud ilmselt rahul propagandatööga, mida juhtisid Päll ja Käbin.[733] Paistab, et Karotamm jättis üsna meeleldi kodanliku natsionalismi vastase ideoloogiatöö EK(b)P propaganda- ja agitatsioonitöötajate õlule, sest 1950. aastal kirjutas ta vaid üksikutest näidetest oma osalusest selles. Kuigi ta väitis 1950. aastal Stalinile saadetud kirjas, et ta "pidas mitmes esinemises ja artiklis võitlust eesti kodanliku natsionalismiga" ei olnud tal ühtegi selleteemalist artiklit ja ka esinemistest mainis ta vaid nelja (jaanuaris 1945 ettekanne liiduvabariiklikul intelligentsi kongressil; oktoobris 1945 kõnes agitaatoritele seoses NSVL Ülem-

728 Справка о проведенной в 1944–1946 гг политической работы по воспитанию народа в духе дружбы с русским народом и по борьбе против идеологии бурж. националистов, 25.07.1946, ERAF.1.4.258, 72–77.

729 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 144–147.

730 Стенограмма 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 98.

731 David Feest, Metsanurga kiri Pällile – *Tuna* (2003) nr. 1, 76–86.

732 Стенограмма 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 16, 33.

733 Samas, 16, 33.

nõukogu valimiskampaaniaga; mais 1946 kõne vabariiklikul propagandistide ja agitaatorite nõupidamisel ja septembris 1946 liiduvabariiklikul ideoloogiatöö nõupidamisel).[734] Tõepoolest, kui 1946. aastal hakkas EK(b)P poliittöö keskenduma relvastatud vastupanuliikumise vaenamisele ja küla sovetiseerimisele jäi ka kodanlike natsionalistide vastane retoorika tagaplaanile.

Keskkomitee II sekretär Sazonov rääkis XII pleenumil, et 1944. aasta Orgbüroo otsus on ikka veel olulistes küsimustes täitmata ja viitas põllumajanduskooperatsiooni tugevdamise vajadusele, mis peaks ette valmistama baasi põllumajanduse sotsialistlikuks ümberkorraldamiseks. Ta märkis ka, et kohtuorganid võitlevad nõrgalt "kulaku sabotaažiga".[735] Kõik see paistab ENSV administraatorite tulevase põllumajanduse sovetiseerimise mõttega harjutamisena, seda enam, et samu mõtteid rõhutas pleenumil ka ÜK(b)P KK Eesti büroo juht Perov. Ta rääkis "kodanlike natsionalistide" kohta, et need tegutsevad nüüd varjatult, need, kes on tööl ettevõtetes, varastavad riigiomandit ja kutsuvad inimesi "sabotaažile". Ta ütles, et võitlust kodanliku natsionalismiga tuleb läbi viia nii, et see ei solvaks rahvustundeid, vaid et see kutsuks inimestes "esile vihkamistunde nende vastu, kes natsionalismi taha varjudes kahjustavad rahvast". Sellega pidi kaasnema kodanliku natsionalismi paljastamine teoreetiliselt, ajalooliselt, kirjanduses, kunstis jne.[736]

Minister Kumm rääkis pleenumil kaadri puhastamisest ja rõhutas üldhariduskoolide õpetajaskonna puhastamise vajadust, sest viimasel ajal olid sagenenud faktid koolinoorte vaenulikust tegevusest. Samuti kutsus ta üles kohalikke parteikomiteesid arutama oma koosolekutel tšekistide rikkumisi, mis võivad tuua kaasa inimelu hävimise, mis olevat "väärtus, mida keegi enam taastada ei suuda".[737]

Karotamm tõstatas pleenumil eraldi esile ka vajaduse alustada kultuurivaldkonna ideoloogilist katmist, "kogu eesti rahva kultuuripärandi kriitilist läbivaatamist".[738] See oli avapauk kirjanduse, teatri, kunsti muusika jm kultuurielu sovetiseerimise intensiivistamisele. See hakkas toimuma hiljem vastavalt ÜK(b)P Keskkomitee poolt Ždanovi projektide järgi vastu võetud kultuurivaldkonna ideoloogiaotsustele.[739] Edasist kultuurivaldkonna sovetiseerimist ehk nn "kultuurirevolutsiooni" on käsitletud ajalookirjanduses üsna põhjalikult ning selle käsitlemine siinkohal väljuks antud doktoritöö teemast, sest ideoloogiatöö

---

734 Письмо секретаря ЦК КП(б)Э Каротамма – Сталину, 17.02.1950 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2008, 179–196, 196.

735 Стенограмма 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 193.

736 Samas, 155.

737 Samas, 170.

738 Samas, 33.

739 ÜK(b)P KK otsused 14. augustist 1946 "Ajakirjadest Zvezda ja Leningrad", 14.08.1946; "Draamateatri repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks", 26.08.1946; "Kinofilmist "Suur elu"", 04.09.1946; "V. Muradeli ooperist "Suur sõprus"", 10.02.1948.

kultuurivaldkonnas ei toimunud otseses koostöös julgeolekuorganitega.[740] EK(b)P Keskkomitee ideoloogiatöös tähendas see üleliiduliste "lääne ees lömitamise", "apoliitilisuse", "formalismi" jne vastaste propagandakampaaniate järgimist. Ideoloogiaotsuste rakendamine sai uue KK sekretäri Algus Raadiku põhiülesandeks. Ideoloogiatöö küsimusi arutati EK(b)P KK XVII pleenumil juulis 1947. Üheks ideoloogiaotsuste järelmiks oli ka nn "kosmopoliitide" vastane üleliiduline kampaania. Nimetust "kosmopoliit" halvustavana ("kodumaatud Lääne ees lömitajad") aastatel 1948–1953 diskrimineeritavate intellektuaalide, enamuses juutide kohta, mõnikord kasutades ka terminit "juudi kodanlik natsionalist".[741]

XII pleenumi otsuste seas on tähelepanuväärne punkt, mis märkis, et "ideoloogiarindel" loetakse edasilükkamatuks ülesandeks "kodanlik-natsionalistlike kontseptsioonide paljastamist" ajaloo, filosoofia, õigusteooria, kunsti ja kirjandusteooria valdkonnas kodanlikus Eestis. Selleks tuli kaasata ENSV parimad teoreetilised jõud ja organiseerida EK(b)P Keskkomitee juures vastavad perioodilised nõupidamised. Pleenum pööras kommunistide tähelepanu sellele, et viisaastaku plaan tuleb ellu viia tugevneva vastupanu tingimustes kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede, kulakute ja teiste klassivõõraste elementide poolt. 2–3 kuuga tuli likvideerida relvastatud banded ja legaliseerida illegaalid (end võimude eest varjavad isikud).[742]

1946. aasta teisel poolel toimus seega EK(b)P poolses võitluses "kodanliku natsionalismiga" oluline muudatus: kui seni oli esikohal massidele suunatud propagandatöö ja agitatsioon, mis pidi häbimärgistama iseseisvuslasi kui kodanlikke natsionaliste ning kompromiteerima neid sakslaste kuritegude kaasosalistena, mis sisuliselt pidi olema ideoloogiliseks õigustuseks iseseisvuslaste kõrvaldamisele ja represseerimisele julgeolekuorganite poolt, siis edaspidi pidi "kodanliku natsionalismi" vastane ideoloogiline võitlus haarama sügavalt intellektuaalsfääri: teaduse, kunsti, kirjanduse jt loomingulisi valdkondi.

4.1.3. EKP tegevus võitluses "kodanlike natsionalistidega"

1944. aasta ÜK(b)P KK Orgbüroo otsuses oli EK(b)P Keskkomiteele ette kirjutatud ka kohustus tugevdada võitlust kodanlike eesti natsionalistide ja kõikide

---

740 Loomevaldkonna tasalülitamisest Eesti NSV-s vt: Raid, Kas peremees, III, 51–55; Veskimägi, *Kuidas valitseti*; Toomas Karjahärm & Helle-Mai Luts, *Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953*, Tallinn, 2005;

T. Karjahärm & Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*, Tallinn, 2007, Tiiu Kreegipuu, Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954 – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 352–388 jt.

741 Электронная еврейская энциклопедия, http://www.eleven.co.il/article/12203 (01.01.2012).

742 Постановление 12-го Пленума ЦК КП(б)Э "О выполнении постановления ЦК ВК(б)П от 30.10.1944 "О недостатках и задачах в области политической работы партийной организации ЭССР", 08.08.1946, ERAF.1.4.256, 258, 261.

nendega leppijate vastu. Samas tuli moodustada prokommunistlik aktiiv ja teha nende seas "kodanlikele natsionalistidele" vastupropagandat. Oluliseks peeti aga ka ENSV asutuste ja organisatsioonide kaadri puhastamist "kodanlikest natsionalistidest". Tegelikkuses sai iseseisvuslaste ametist kõrvaldamine esialgu parteiorganite ainsaks võitlusvahendiks, kuna selle võitluse põhiraskus – iseseisvuslaste jälitamine, arreteerimine ja represseerimine oli julgeolekuorganite ülesanne. Parteiorganite roll seisnes esimeses järjekorras ENSV administratiivasutuste, aga ka parteiorganisatsiooni kaadri puhastamist "natsionalistidest" ja nende ideelistest toetajatest, kui "vaenulikust või poliitiliselt ebausaldusväärsest elemendist". Tuleb arvestada, et eelpoolnimetatud "elemendi" alla arvati sageli ka saksa okupatsioonivõimude ja tolleaegsete relvaformeeringute, näiteks Omakaitse teenistuses olnud isikud, mistõttu on parteivõimude "puhastusaktsioonides" üht või teist kategooriat raske eristada ja tuleb vaadata iga isiku juhtumit eraldi, mis aga vääriks iseseisvat käsitlust ja ei olnud suure töömahu tõttu antud uurimuse raames võimalik.

1945. aasta kevadel Eestis aktiviseerunud relvastatud vastupanuliikumine jõudis suveks oma aktiivsemasse etappi.[743] See nõudis reageerimist ka EK(b)P KK juhtkonna poolt. Võitlus "kodanliku natsionalismiga" seostati nüüdsest suures osas võitlusega metsavendadega ehk Nõukogude leksikas "banditismiga" ja 1945. aasta lõpul hakati rääkima võitlusest "kodanliku natsionalismi ja tema relvastatud bandedega".

EK(b)P Keskkomitee 1946. aasta tööaruandes kirjutati ÜK(b)P Keskkomiteesse, et EK(b)P Keskkomitee tähtsaim tegevusülesanne aruandeaastal oli parteiorganisatsioonide, iga kommunisti ja kogu töörahva mobiliseerimine võitlusele kodanlike natsionalistidega, nende relvastatud bandedega ja kodanliku natsionalismi kõikvõimalike ilmingutega. Praktilise tegevuse kohta natsionalismivastases võitluses esitati andmeid siiski vähevõitu: kaadripuhastuse osas toodi ära, et 10 maakondades töötanud parteikomiteede sekretäri oli ametist maha võetud kui poliitilist usaldust mittevääriv, represseeritud on 4 jne, 200-st valla täitevkomitee esimehest oli aasta jooksul kõrvaldatud poliitilistel motiividel 21 ja represseeritud 13. Tõsiste poliitiliste vigade eest oli ametist maha võetud üks ajalehetoimetaja. Üle oli vaadatud õpetajate kaader, kelle hulgast oli poliitilistel põhjustel vabastatud 15 inimest. Kõige hullem olevat olukord ajalooõpetajatega, kus sajast õpetajast oli vaid 17 kommunisti, samal ajal kui 15 olid endised kodanlike organisatsioonide liikmed. Kodanliku natsionalismi ja tema bandede vastase võitluse tugevdamist oli teostatud nende küsimuste ülesseadmisega EK(b)P KK pleenumitel ja bürool ning parteiorganite kontrolliga kohapeal. 1947. aastaks seati eesmärgiks kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandede täielik likvideerimine (aruandes toodud "kodanliku natsionalismi" vastast ideoloogiatööd on käsitletud eelmises alapeatükis).[744] EK(b)P KK nomenklatuuri kuulunud töötajatest vabastati "poliitilistel mo-

[743] Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 72.

[744] Отчет о работе ЦК КП(б)Э за 1946-й год (koopia), 04.01.1947, ERAF.1.4a.274, 71, 73, 75, 80.

tiividel" 1946. aastal 22 isikut, sh erikaadrite hulgast Järva maakonna prokurör August Lepp.[745]

EK(b)P Keskkomitee 1947. aasta aruandes oli uudseks teemaks luterlik vaimulikkond kui kodanlike natsionalistide abistaja, kes vaatamata julgeolekuorganite repressioonidele jätkas avalikku nõukogudevastast tegevust.[746] Sama aruande järgi oli eelneva kolme aastaga RJ organite poolt likvideeritud 317 kodanlik-natsionalistlikku organisatsiooni 1257 liikmega, samuti oli 578 terroristlikku ja mässulist gruppi kokku 3403 liikmega. 1947. aastal oli järsult vähenenud vaenulike väljaastumiste hulk.[747]

Olgu siinkohal toodud näide kodanlike natsionalistide vastase võitluse kohta partei ridades. 1946. aasta septembris sai Tartus kontrollkäiku teinud ÜK(b)P KK Eesti büroo töötaja Nikolai Sutokski teate Tartu linnakomitee lektori (tegelikult agitatsiooni ja propagandaosakonna instruktor) August Bormi kohta (endise nimega Born), kes olevat endine aktiivne trotskist st parteiopositsionäär. Sutokski tegi oma ettekandes ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehe asetäitjale Jefremovile ettepaneku tõstatada küsimus Bormi kohta linnakomitee bürool.[748] Juba 25. septembril otsustas Tartu linnakomitee Bormi kui trotskisti ja nüüd ka juba kui kodanliku natsionalisti ametist maha võtta ja parteist välja heita. 27. septembril koostati ENSV MGB Tartu linnaosakonnas "tunnistajate ütluste alusel" Bormi arreteerimismäärus ja 1. oktoobril Borm ka arreteeriti.[749] Toimikus sisaldub MGB õiend, et Bormi arreteerimisega on nõus Tartu linnakomitee esimene sekretär Eduard Brandt. Bormi süüasja uurimist alustati Tartus ja jätkati Tallinnas ENSV MGB uurimisosakonnas, kus koostati ka süüdistuskokkuvõte, mille järgi oli süüdistatav Borm "olles vaenulikult meelestatud kehtiva Nõukogude korra vastu laimas nõukogude tegelikkust ja püüdis külvata vaenu eesti ja vene rahva vahele, ülistas kapitalistlikku majandust ja avaldas mitteuskumist viisaastaku plaani realistlikkusse, st. kuritegudes Vene NFSV KrK § 58-10 järgi ("nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda")".[750] See, mida Bormile ette heideti, oli kriitika Nõukogude ühiskonna ja vildaka ajalookäsitluse kohta.[751] ENSV Ülemkohus otsustas 17. märtsil 1947 istungil Bormi süüdi mõista ja määrata karistuseks 8 aastat vabadusekaotust koos valimis-

---

745 Список номенклатурных работников ЦК КП(б)Э освобожденных в 1946 году по политическим мотивом, august, 1947, ERAF.1.48a.106, 26–28.

746 ENSV NKGB oli vaimulikega tegelemiseks ilmutanud initsiatiivi juba 1945. aastal, paludes EK(b)P Keskkomiteel kinnitada NSVL NKGB-ga ja Usuasjade nõukoguga kooskõlastatult luteri ja õigeusu kirikute asjade volinikud ENSV RKN juures (Кумм (Михайлов) и Ведеев – Каротамм, 20.01.1945, ERAF.1.3.434, 5). Luterliku vaimulikkonna vastasest tegevusest ENSV NKGB/MGB poolt vt Riho Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*, Tartu, 2000, 55–57.

747 Отчет о работе ЦК КП(б)Э, detsember 1947, ERAF.1.26a.163, 12.

748 Сутокский – Докладная записка зам. председателья бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии Эфремову "О резуьтатах командировки в Тартума", 26.09.1946, ERAF.1.4a.71, 81, 84.

749 Следственное дело МГБ ЭССР № 9126, 30.09.1946–29.11.1946, ERAF.130SM.1.4209.

750 Обвинительное заключение, 29.11.1946, ERAF.130SM.1.4209, 121–122.

751 Kuuli, *Stalini-aja võimukaader*, 79–80. Vt sealt ka A. Bormi elulugu.

õiguse kaotamisega 5 aastaks. Juba 27. veebruaril 1947 oli Bormi parteist väljaheitmise kinnitanud EK(b)P KK büroo, põhjendades seda Bormi süüdistamisega kodanlikus natsionalismis.[752] August Bormi edasise saatuse kohta andmed puuduvad, kuid 14. detsembril 1960 muudeti Ülemkohtu eelpoolnimetatud otsus ära ja süüasi lõpetati seoses kuriteokoosseisu puudumisega. Ilmselt ei olnud Bormi näol tegemist iseseisvusmeelsega, pigem dissidendi või lihtsalt lobisejaga. Kuid on samas on üsna ebatõenäoline, et parteisse ja eelkõige parteiaparaati aktiivseid iseseisvuslasi üldse sattus. Küll aga võis partei- ja riigiorganitesse sattuda (ja sattus) isikuid, kes olid omariiklusajal kuulunud poliitilistesse parteidesse või ühiskondlikesse organisatsioonidesse, autasustatud osavõtu eest Vabadussõjas jne. "Uus laine" selliste isikute kõrvaldamisel sai alguse 1949–1950 aastal.[753]

Üheks valdkonnaks, mida kaadripuhastus tõsiselt tabas, oli haritlaskond ja selle arvukam osa – kooliõpetajad. Karotamm kandis 1950. aasta alguses Stalinile ette, et viimase kolme aasta jooksul oli vallandatud 1022 õpetajat. Kuid jaht kodanlikele natsionalistidele õpetajate seas oli alanud juba 1944. aastal.[754] On näidatud, et tegelikult oli vallandatud õpetajate hulk isegi oluliselt suurem.[755] ÜK(b)P Keskkomitee otsusel tuli ühiskondlike ja majanduslike erialade kaadrist ning vastavate kõrgkoolide, tehnikumide ja keskkoolide õppeainete (õppejõudude) seast minema saata kogu kodanlik-natsionalistlik element.[756] Kõrgkoolidesse kandideerijad pidid läbima mandaatkomisjoni, mis kontrollis nende tausta ja mille esimees pidi olema partei linna- või maakonnakomitee kaadrisekretär. Kontrolliti aga ka tehnikumide jt haridusasutuste õpilaskandidaatide tausta.[757] EK(b)P KK XIV pleenumil 1946. aasta detsembris tehtud otsuses ELKNÜ Keskkomitee tööst kohustati komsomoliorganeid läbi viima murrang oma töös ja mobiliseerima noorsugu stalinliku viisaastaku plaani täitmisele ja veelgi otsustavamale võitlusele kodanlike natsionalistide, kulakute ja nende relvastatud bandedega.[758] Detsembris 1947 saatis Karotamm kirja komsomoliorganisatsioonidele, kus nõudis et ka komsomol peab aitama parteiorganisatsioonidel kodanlikke natsionaliste paljastada.[759] Need on vaid mõned näited hariduselu survestamisest EK(b)P Keskkomitee juhtimisel.

ENSV MGB saatis NSVL MGB-sse 1949. aasta detsembris mahuka ettekande nõukogudevastastest ilmingutest Eesti õpetajaskonna ja kooliõpilaste seas

---

752 Протокол № 233 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 27.02.1947 п. 25, ERAF.1.4.419, 62–63.

753 Vt peatükki 5.1. Muudatused EKP ja ENSV MGB juhtkonnas ning repressioonide ägenemine.

754 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 126–127.

755 Anu Raudsepp, Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, Tartu, 2005.

756 Стенограмма совещания партииного актива республики "О решении ЦК ВКП(б) по работе Литовской парторганизации и о задачах Эстонской партийной организации, вытекающих из этого постановления", 14.–15.11.1946, ERAF.1.4.369, 52.

757 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 132–133.

758 Протокол 14. пленума ЦК КП(б)Э, 24.12.1946, ERAF.1.4.263, 28.

759 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 206.

ning operatiivtööst õpetajaskonna seas. Olukorrast informeeriti ka EK(b)P Keskkomiteed.[760] Nagu selgub kirjavahetusest, oli NSVL MGB nõudnud sellist ettekannet juba 1949. aasta veebruaris, kuid erinevatel põhjustel (sh märtsiküüditamise ettevalmistamine ja koolivaheaeg) esitamine viibis.

1946. aasta novembris, kui ENSV parteiaktiivi koosolekul arutati parteitöö olukorda seoses Leedu KP kohta tehtud ÜK(b)P KK 5. oktoobri 1946 otsusega, ütles Karotamm, et "kodanlik-natsionalistlikud elemendid, nende põrandaalused keskused ja organisatsioonid on Eestis purustatud ja järel vaid jäänused".[761] Karotamme selline järeldus põhines ilmselt julgeolekuorganite informatsioonil. See võis tähendada Karotamme jaoks seda, et võitlus iseseisvuslastega hakkab marginaliseeruma ja on muutumas kolhoseerimise kampaania kõrval teisejärguliseks ning väljendub lahingutes "bandiitidega". ÜK(b)P KK Eesti büroo aseesimees V. Jefremov rääkis samal parteiaktiivil just põllumajanduse "kollektiviseerimisest", sealhulgas kolhooside propageerimise vajadusest.[762] See oli tõenäoliselt jällegi mõeldud pinna sondeerimiseks kolhoseerimisele.[763]

Ilmselt ei olnud aga kodanlike natsionalistide vastase võitluse maharahustamine siiski tollal Nõukogude juhtkonna plaanis, sest Leedu kohta käivast otsusest inspireeritud EK(b)P KK büroo otsus, mis võeti vastu 1947. aasta alguses, tõdes, et saksa-fašistlike jäänukite ja kodanlike natsionalistide paljastamine ja väljajuurimine nii ideoloogiarindel kui praktilises töös on ENSV-s nõrk. Sellesuunalised meetmed kohtavat ägedat vastupanu kulakluse, kodanlike natsionalistide ja nende relvastatud bandede poolt, bandiitliku terroriga partei ja nõukogude aktiivi vastu, kehvikute, keskmike ja intelligentsi eesrindliku osa hirmutamisega jne. Räägiti klassivõitluse raames kulakluse ja linna kapitalistlike elementide ründamisest ja vajadusest luua tööliste liit talunikega.[764] Kodanlike natsionalistide vastu ette nähtud meetmed olid aga siingi poliitilis-propagandistliku ja deklaratiivse iseloomuga, konkreetsem tähelepanu oli pööratud hoopis sovetiseerimistööle külas ja ideoloogilis-propagandavaldkonnas. Võitlus kodanliku natsionalismi ja kodanlike natsionalistidega jäi EK(b)P koostöös julgeolekuorganitega nüüdsest tahaplaanile võrreldes selliste teemadega nagu võitlus relvastatud vastupanuliikumisega (nn "banditismivastane

---

760 Кумм и нач. отдела МГБ ЭССР Никольский – докладная записка начальнику отдела МГБ СССР Волкову "О засоренности школ и средних специальных учебных заведении ЭССР антисоветским элементом и фактах вскрытых антисоветских проявлении среди преподователей и учащихся", 28.12.1949, ERAF.131SM.1.118, 200–252.

761 Стенограмма совещания партиного актива республики "О решении ЦК ВКП(б) по работе Литовской парторганизации и о задачах Эстонской партийной организации, вытекающих из этого постановления", 14.–15.11.1946, ERAF.1.4.369, 5.

762 Samas, 123.

763 Vt alapeatükki 4.3.1 Suund küla sovetiseerimisele, kolhoseerimise ja "kulakukstegemise" algatamine.

764 Протокол № 219 бюро ЦК КП(б)Э от 04.–08.01.1947 п.4 "О мероприятиях по выполнению постановления ЦК ВКП(б) от 05.10.1946 "О работе ЦК КП(б) Литвы"", ERAF.1.4.403, 82–91.

võitlus") või küla sovetiseerimine, et 1950. aasta alguses uuenenud vormis jällegi esiplaanile kerkida.

4.2. "Banditismi" vastane kampaania – võitlus relvastatud vastupanuliikumisega

Pärast Teise maailmasõja alguses annekteeritud lääneterritooriumite tagasivallutamist seisis Nõukogude võim siin vastakuti relvastatud gruppidega, kes sovetiseerimisele rohkem või vähem vastupanu osutasid.[765] Baltimaades oli relvastatud vastupanuliikumise põhiliseks eesmärgiks nende riikide iseseisvuse taastamine. See muutus kiiresti sovetiseerimise peamiseks takistuseks, olles mastaapseim Leedus. Vastavalt partei ja Nõukogude riigi traditsioonidele käsitleti relvastatud vastupanus osalemist kriminaalkuriteo – "banditismina", millega võitlus kuulus kuni 1947. aasta alguseni NKVD/MVD vastutusalasse. Ometi ei saanud niivõrd tähtis probleem jääda ilma meetmeteta ka partei ja NKGB/MGB "liinis". Alljärgnevalt ongi vaatluse alla võetud eelkõige EK(b)P Keskkomitee ja ENSV NKGB/MGB ühisosa selles.

4.2.1. EKP Keskkomitee ja julgeolekuorganid võitluses "banditismiga" 1944–1946

Terminid "banditism" ja "banditismivastane võitlus" võeti vaenulike relvastatud gruppide kohta Nõukogude Venemaal kasutusele vahetult pärast bolševike võimuhaaramist 1917. aastal. "Banditismi" kui kuriteo sätestas Vene NFSV 1926. a KrK paragrahv 59-3 kui eriti ohtliku NSV Liidu valitsemiskorra vastase teo, mis seisnes relvastatud jõukude organiseerimises ning nende tegevusest osavõtus (nt kallaletungidest riigiasutustele jne).

Eristamaks riigivaenulike gruppe röövlijõukudest kasutati täpsustavat mõistet "poliitiline banditism", mis oli sünonüümiks "bandiitlik-mässulisele tegevusele" (*бандитско-повстанческая деятельность*). See seisnes relvastatud bandede organiseerimises kontrrevolutsioonilistest, kodanlik-natsionalistlikest ja teistest valitsusvastastest elementidest kehtiva võimu kukutamiseks. [766] Juhul. kui isik tegutses üksinda, kasutati terminit "üksikbandiit" (*бандит-одиночек*). Julgeolekuorganite objektiks olid ka bandiitide abistajad, kelleks loeti bandiitidele varjamisvõimaluse pakkujaid, luureinformatsiooni kogujaid, rünnakutes osalejaid, varustajaid jne (*бандпособник*). Eesti terminoloogias kasutati siis ja kasutatakse praegu mõistet "metsavend", mis kehtis nii aktiivsete vastupanuvõitlejate kui ennast varjavate isikute kohta.

---

765 Käsitlustest relvastatud vastupanuliikumisega kogu lääneterritooriumitel vt: Statiev, Alexander, *The Soviet counterinsurgency in the western borderlands*, Cambridge; New York, 2010.

766 Контрразведывательный словарь, 34.

1941. aastal oli moodustatud NSVL NKVD banditismivastase võitluse osakond (BVVO) ning Baltimaade liiduvabariiklike NKVD-de moodustamisel 1944. aasta märtsis loodi vastavad osakonnad ka nende koosseisus.[767] BVVO vastutusalasse kuulus peale võitluse banditismiga veel tegelemine Punaarmee mobilisatsioonist kõrvalehoidjate, desertööride jms-ga. Sarnaseid ülesandeid oli ka NKGB-l, NKVD sisevägedel ja "SMERŠ"-il. BVVO jäi kuni 1947. aasta alguseni oluliseimaks ENSV NKVD/MVD operatiivosakonnaks. Selle koosseisus töötasid RJ ohvitserid ja tema töömeetodid olid samasugused NKGB-ga. Eesti hõivamisel osales BVVO massilistes arreteerimistes koos NKGB-ga.

ENSV RJ rahvakomissar Boris Kumm näis enne Eesti hõivamist mitte uskuvat relvastatud vastupanu/banditismi levikut Eestis. Ta rääkis BVVO töötajatele, et see osakond peab hakkama tegelema ainult (endiste Saksa teenistuses olnud) politseinikega, samas kui ülejäänud Nõukogude-vastaste elementide kategooriad kuuluvad NKGB funktsioonide alla. Lisaks teatas Kumm, et BVVO ei olevatki Eestis vajalik, sest Eesti pole Ukraina või Kaukaasia ja bandiitlikke ilminguid seal vaevalt kohtab. Nn "metsavendade" olemasolu Kumm ei uskunud, kuna nende kohta ei olevat usaldusväärset informatsiooni, ja avaldas arvamust, et arreteerimistesse Eestis tuleb üldse suhtuda ettevaatlikult, sest see võib meessoost elanikkonna sealt üldse ära kaotada.[768] Sellest Kummi seisukohast pidas NKVD rahvakomissar Aleksander Resev vajalikuks informeerida NSVL NKVD rahvakomissari asetäitjat Sergei Kruglovi. Võimalik, et Kumm ei olnud tõepoolest NSVL NKGB 3. märtsi 1944 käskkirjaga ette nähtud arreteerimiskavade ulatuslikkust enda jaoks veel teadvustanud.

1944. aasta sügisest alates hakkasid Eestis stiihiliselt kujunema ennast varjavate isikute grupid, mis moodustusid Saksa armee taandumisel Eestisse jäänud eestlastest sõjaväelastest ja nendega liitujatest, samuti mobilisatsiooni ja repressioonide eest pakku läinud inimestest. Kokku on aastatel 1944–1945 ennast varjanud isikute arvu hinnatud 20 000-le. Need rühmad püüdsid enamasti ära oodata sõja lõppu Euroopas, mis oodatavalt pidi kaasa tooma kokkupõrke lääneliitlaste ja Nõukogude Liidu vahel ning seejärel Eesti vabanemise.[769] Ka parteivõimud nägid olukorda esialgu sarnaselt. ÜK(b)P KK Eesti büroo aruandes 1945. aasta maikuus kirjutati Stalinile, et oluline osa "sõjalis-fašistlike" ja "kodanlik-natsionalistlike" organisatsioonide aktiivseid liikmeid, kes ei jõudnud põgeneda, hakkasid Punaarmee tulekul ennast varjama. Aktiivseid väljaastumisi nad ette ei võtnud, kuid osutasid vastupanu, kui neid tabada üritati.[770]

---

767 Täpsemalt vt Tannberg, Balti küsimus Kremlis. Banditismivastase võitluse osakonnast vt Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud*.

768 Нарком НКВД ЭССР Резев – спецсообщение заместителью НКВД СССР Круглову, juuli 1944, ärakiri, ERAF. 17/1SM.1.9, 43.

769 Eesti ajalugu VI, 320–321.

770 Председатель Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии Шаталин и Зам. Председателя Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии Перов – в ЦК ВКП(б) Сталину, 1945 – *Sabbo, Võimatu vaikida III*, 665–685, 665–666.

Samas oli NKVD-le ja NKGB-le juba aasta algusest peale selge, et olukord halveneb ning metsavendade hulk suureneb. EK(b)P KK VI pleenumil 1945. a märtsis rääkis Kumm, et kui Nõukogude võimu naasmise alguses relvastatud vastuhakud puudusid, siis nüüd oli NKGB ja NKVD ametnike seas oma ametikohustuste täitmisel terve rida langenuid ja haavata saanuid.[771]

Veebruaris 1945 kavandasid rahvakomissarid Resev ja Kumm metsavendade perede ja abiliste küüditamist NSV Liitu. Siis jäi see läbi viimata, sest NSVL NKVD juhtimisel hakati ette valmistama ja rakendama uusi banditismivastase võitluse meetodeid.[772] Märtsis 1945 algasidki üle Eesti taas julgeolekuorganite ühisoperatsioonid vaenuliku elemendi massiliseks tabamiseks ja arreteerimiseks. Eesti NSV territoorium jagati operatiivgruppide vahel operatiivsektoriteks. Operatiivgruppidesse kuulusid NKVD, NKGB, "SMERŠ"-i ja piirivalvevägede operatiivtöötajad ning NKVD vägede ja mõnel juhul ka Punaarmee üksused. Mõnda operatiivgrupi juhtisid ENSV NKGB juhtivtöötajad, sh ka rahvakomissari asetäitjad Pavel Pastelnjak ja Aleksandr Mihhailov. Põhiliseks tegevusmeetodiks sai mastaapne "tšekistlik-sõjaline operatsioon", kus operatiivtöötajad juhtisid agentuuri ja tunnistajaid kasutades saadud informatsiooni alusel metsavennagruppide ja üksikisikute varjumispaikadesse NKVD väeüksused, kes pidid punkrid hävitama ja isikud arreteerima või tapma.[773]

Pole teada dokumentaalset jälge selle kohta, et NSV Liidu kõrgemal tasandil oleks arutatud relvastatud vastupanu probleemi Baltimaades enne 1945. aasta suve. Selleks ajaks oli aga Baltimaades, eriti Leedus puhkenud juba tõeline partisanisõda.[774] Pärast Saksamaa alistamist ei saanud relvastatud vastupanu enam seletada Saksa võimude poolt organiseeritud vaenlase tegevusena. Esimesena tõusis vastupanuvõitluse küsimus päevakorda Leedus. 24. mail 1945 valmis ÜK(b)P KK Leedu bürool otsus "Kodanlik-natsionalistlike bandede aktiviseerumisest ja nende vastu võitlemise abinõude tõhustamisest", mis seadis selle võitluse partei, komsomoli ja nõukogude organisatsioonide ning NKVD ja NKGB kõige tähtsamaks ülesandeks. Leetu saadeti üheaegselt kaks inspektorite rühma: ÜK(b)P KK ja NKVD-NKGB poolt (viimane NSVL NKGB rahvakomissari asetäitja Bogdan Kobulovi ja NSVL NKVD rahvakomissari asetäitja Arkadi Apollonovi juhtimisel).[775]

Banditismivastase võitluse uutest plaanidest informeeriti ka EK(b)P Keskkomiteed. Partei kohustus tulevaste operatsioonidega samaaegselt maakondades läbi viima ulatuslikku poliitilist selgitustööd. Maakondade parteikomiteedesse läkitati propagandistide ja agitaatorite ettekannete teesid, mis kõnelesid Nõukogude riigi ja Punaarmee võimsusest ja kutsusid varjajaid ise metsast välja

---

771 EK(b)P KK VI pleenumi stenogramm, 09.–11.03.1945, ERAF.1.4.137, 182.

772 Kuusk, Nõukogude võimu lahinguid, 50.

773 Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud*, 51–94 ja Tannberg, Tõnu, Julgeolekuorganite "uue töömeetodi" juurutamine relvastatud vastupanuliikumise vastu 1945. aastal – *Tuna* (2008) nr. 3, 58–68.

774 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 164–165.

775 Samas, 171.

tulema.[776] Nikolai Karotamm tõstatas küsimuse banditismist EK(b)P KK aparaaditöötajate nõupidamisel 31. juulil 1945, väites, et end varjavate isikute hulk on vähenenud ja alles on jäänud vaid kõige "kangemad" ning nende vastu tuleb tugevdada propagandat. Ta tegi selle ülesandeks propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitjale Käbinile.[777]

Olulise abijõuna vastupanuliikumise vastases võitluses nähti **hävituspataljone**, mis aga ei olevat kuni 1945. aasta suveni veel tegutsenud soovitud tasemel.[778] Hävituspataljonid olid moodustatud kõigis Baltimaades ja nende oluline poliitiline eesmärk oli iseseisvuslastest sisside vastasele võitlusele kodusõja ilme andmine.[779] Sama eesmärki oli täitnud ka klassisõja kuulutamine kodanlikele natsionalistidele. Hävituspataljonide moodustamine oli EK(b)P liinis sätestatud EK(b)P KK büroo 20. aprilli 1944 otsusega "vaenulike elementide riigivastase tegevuse ennetamiseks ja tõkestamiseks ning vaenlase luurajate ja diversantide kahjutukstegemiseks".[780] Selle kohaselt tuli igas maakonnas, suuremas linnas ja asulas moodustada vastavalt territooriumi hõivamise käigule hävituspataljon, mille tuumik tuli värvata kohaliku partei-, täitevvõimu- ja komsomoliaktiivi seast. Hävituspataljoni komandöriks määrati NKVD kohaliku osakonna ülem või tema asetäitja. Komandöri asetäitjaks poliitalal määrati kohaliku parteikomitee vastutav töötaja, kelle kanda jäi poliitiline vastutus. Täitevvõimu esindajale jäid eelkõige materiaalse vastutuse küsimused. Hävituspataljoni staap asus maakonnakeskuses ja hävituspataljoni rühmad valdades. Hävituspataljonide võitlejad ehk "hävitajad" (*истребители* või *истребки*) pidid tegutsema pataljonides oma põhitöö kõrvalt. See ja rida muid põhjusi muutis hävituspataljonide võitlusvõime märkimisväärselt nõrgaks ja kogu oma eksisteerimise vältel ei olnud neist metsavendadele vastast. Kõige üldisemas mõistes oli hävitajate ülesanne valvata, julgestada ja toetada relvajõul kõiki Nõukogude võimu ettevõtmisi, käske ja korraldusi, mida elanikkond võis saboteerida, neist kõrvale hoida või neile vastu hakata.[781] Hävituspataljonid olid heaks näiteks partei- ja julgeolekuorganite koostööst. Hävituspataljonid allutati koos BVVO-ga 1947. aastal ENSV MGB alluvusse ja likvideeriti 1954. aasta lõpuks. Kokku käis hävituspataljonidest läbi umbes 10 000 inimest, kõige suurem oli hävitajate koguarv 1947. aastal (6755).[782]

ENSV NKVD-s oli hävituspataljonide juhtimine alates 1944. aasta detsembrist allutatud BVVO-le. Hävituspataljonide organiseerimist ja banditismivastase võitluse otsuste ettevalmistamist arutamiseks EK(b)P KK bürool valmistas ette

---

776 Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 55.

777 Совещание зав. отделами ЦК КП(Э) (stenogramm), 31.07.1945, ERAF.1.4.247, 16–17.

778 vt *Hävitajad*, 13, 63, 64.

779 Swain, Cleaning up Soviet, 83.

780 EK(b)P KK Büroo otsus protokoll nr 58 "Hävituspataljonide loomisest Eesti NSV-s", 20.04.1944 – *Hävitajad*, 63–64. Võrdluseks: Läti NSV-s moodustati hävituspataljonid LK(b)P KK I sekretäri ja LNSV NKVD rahvakomissari direktiiviga 13. juulist 1944, vt Jansons & Zālīte, LPSR valsts drošības, 405.

781 Täpsemalt hävituspatajonide kohta vt *Hävitajad*.

782 *Hävitajad*, 29–31.

KK sõjaline osakond, samuti oli nende otsuste täitmine sõjalise osakonna kontrollimise all (näiteks 26.12.1945 ja 23.09.1946 otsused, vt allpool).[783]

7. augustil 1945 peeti EK(b)P KK II sekretäri Sazonovi juures nõupidamine, kus räägiti banditismivastase võitluse meetmetest erinevates maakondades ja tehti ettepanekuid töö parandamiseks. ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehe asetäitja Perov käsitles seal nii banditismivastase võitluse teoreetilisi ja praktilisi aluseid, kui ka maakonna tšekistlike organite ja parteiorganite suhteid, mida tulnuks tema arvates parandada. Ta ütles:

> "Ei ole õige vaadelda banditismivastast võitlust niiviisi, et partei maakonnakomiteed viivad läbi bolševistlikku, poliitilist tööd ja NKVD bandiitide likvideerimist. See on jäme, mehhaaniline ühe organi teisele vastandamine. Vastupidi, partei maakonnakomiteed ja meie NKVD peavad töötama ühise plaani alusel. Mingeid saladusi ei või teineteise eest selles vallas olla. Nad vastutavad ühiselt banditismivastase võitluse eest. Isegi enam: maakonnakomitee sekretär vastutab rohkem, vastutab NKVD ülema käitumise eest, kuidas too ehitab üles banditismivastase võitluse töö. [...] Partei maakonnakomitee peab oma töö üles ehitama niiviisi, et omada valdades tugevad rusikat ustavast aktiivist, kes viiks seal läbi luuret ja rünnakuid bandiitidele, aidates sel moel tšekiste."[784]

Perovi seisukohad on kahetimõistetavad: ühest küljest pidas ta maakonnakomitee sekretäri vastutavaks ka NKVD tegevuse eest, teisest küljest pidi parteiorganisatsioon NKVD-d abistama. Perov pidi kindlasti teadma, et banditismivastane võitlus on Nõukogude juhtkonna poolt pandud NKVD vastutusalasse.

7. augusti nõupidamise sõnavõttudest kõlas läbi, et olukord Eestis oli võimude jaoks halvenenud, toetus elanikkonna poolt relvastatud vastupanuliikumise jaoks nõrk ning kogu töö pidid ära tegema RJ (*resp* NKVD) organid.

Nõupidamisele järgnes EK(b)P KK (büroo) otsus 8. augustist 1945 "ENSV hävitusrühmade juhtimise parandamisest", mis andis suunised partei maakonnakomiteede sekretäridele, ENSV NKVD rahvakomissarile, NKVD maakonnaosakondade ülematele jt-le. NKGB rahvakomissar B. Kumm sai ülesandeks maakondade sidetöötajate kontrolli ja poliitiliselt ebausaldatavate kõrvaldamise (telefonisidet peeti oluliseks informatsiooniallikaks "bandiitide" kohta). Otsusele kirjutas alla Sergei Sazonov.[785]

EKP ajaloo ülevaates on väidetud, et Karotamme ei häirinud eriti kohalike kommunistide ja aktivistide tapmine (metsavendade poolt) ja eelpoolnimetatud otsus võeti vastu alles pärast korduvaid hädakirju maakonnakomiteedelt. Ka pärast seda otsust ei olnud olukord märkimisväärselt paranenud, sest tegelikult

---

783 Отчет о работе военного отдела ЦК КП(б)Э за 1945–1946 гг., 11.02.1947, ERAF.1.5a.19, 5–6.

784 Стенограмма совещания, 07.08.1945, ERAF.1.4.246, 35–36.

785 EK(b)P KK büroo otsus "Hävituspataljonide juhtimise parandamisest", 08.08.1945 – *Hävitajad*, 69–71; originaal vt: Постановлние Бюро ЦК КП(б)Э Протокол № 121 § 13 ОП "Об улучении руководства истребительными отрядами ЭССР", 08.08.1945, ERAF.1.4.197.

võitlust organiseerima ei hakatud. Vastuvõetud otsused sisaldasid palju üldiseid, deklaratiivseid lauseid, mis algasid nõudega "otsustavalt parandada...". Ka oli olnud otsuste täitmise kontroll nõrk. EKP ajaloolased jõudsid järeldusele, et "bandiidijõukude likvideerimine edenes aeglaselt peamiselt seepärast, et maaelanike, eriti kehvikute hulgas tehti nõrgalt poliitilist tööd, mis ei lasknud kaasa tõmmata laiu rahvahulki".[786] Loomulikult said sellised seisukohad formeeruda alles 1950. a märtsipleenumi tulemina, kuid võisid olla ka vähemalt osaliselt tõesed.

Ühe võimalusena metsavendluse mahasurumisel nähti nende toetajate karistamist ja karistusega ähvardamist. 22. augustil 1945 laiendati EK(b)P KK ja ENSV RKN ühismääruse nr 380 kehtivust uue ühismäärusega nr 790 ka metsavendade ja nende toetajate vastu. Täielikult võis selle alusel omandi ära võtta perekondadelt, kelle liige oli "bandiit, kes võitleb Nõukogude võimu vastu" ning osaliselt neilt perekondadelt, kelle liikmed olid "aktiivsed bandiitide käsilased, kes bandiite varjavad, abistavad materiaalselt jne."[787] See oli olnud ka Sazonovi idee eelpoolkirjeldatud nõupidamisel.

1945. a septembri alguses Eestis kontrollkäigul viibinud NSVL NKGB rahvakomissari asetäitja Kobulovi poolt Beriale tehtud aruande kohaselt oli 1. septembriks NKVD ja NKGB poolt siin likvideeritud 227 relvastatud gruppi, tapetud, kinni võetud ja legaliseerunud 1944 isikut ning nõukogudevastase põrandaaluse liikumise osalisi arreteeritud 9724 isikut. Samas teatati, et NKVD ja NKGB on saanud andmeid, et "kodanlikud natsionalistid soovivad oma põrandaaluse taastada". Näitena tõi Kobulov Voldemar Hendriksoni ja tema grupi, kes paljastati juulis ja kelle süüasja uurimist hakkas juhtima NSVL NKVD-st kohale saadetud kindralmajor Vassili Prošin.[788] Hendrikson oli võetud kinni Tallinnas 31. augustil 1945 seepärast, et ta olevat olnud Viljandimaal ja Pärnumaal asuva põrandaaluse organisatsiooni juht, mis seadis oma ülesandeks "Nõukogude võimu kukutamise Eestis, relvastatud ülestõusu abil ja vana kodanliku korra taastamise".[789] Beria käskis seepeale võitlust tugevdada ja anda Kobulovil Eestis vastavad korraldused kõrvaldamaks puudused agentuurtöös ja NKVD vägede sõjalises tegevuses. Sellest lähtuvalt andis Kobulov koos rahvakomissaride Kummi ja Reseviga 4. septembril 1945 käskkirja banditismivastase võitluse parandamiseks. Käskkiri nõudis "Nõukogudevastase natsionalistliku põrandaaluse ja tema relvastatud bandede likvideerimiseks ja Nõukogude Liidu Marssali sm. Beria juhendi kiiremaks täitmiseks" komandeerida raskematesse maakondadesse NKVD ja NKGB vastutavad töötajad, kes pidid juhtima kohtadel nii NKVD kui NKGB tegevust. NKVD ja NKGB maakonnaosakondade ülematel kästi tõhustada siseagentide, marsruutagentide ja spetsiaalsete naisagentide värbamist. Tuli aktiviseerida agentuurtööd intelligentsi ja vaimulike seas, arvestades nende "ideelist seotust" relvastatud gruppidega. Samuti tuli

---

786 Ülevaade Eestimaa Kommunistliku, 185–186.

787 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 148–149.

788 Кобулов – Наркому НКВД СССР Берия, (september 1945), ärakiri, ERAF.17SM.4.15, 341–342.

789 Постановление на арест, 31.08.1945, ERAF.129SM.1.85, kd 1, 5.

agiteerida gruppide liikmeid "legaliseeruma", st lõpetama enda varjamine.[790] Ilmselt ei langenud ka juhuslikult samasse aega NKVD ja NKGB voliniku kindralleitnant Nikolai Sazõkini väljavahetamine kindralleitnant Nikolai Gorlinskiga, mis toimus septembri esimesel poolel (vormistati 14. septembril[791]). Kuna Gorlinski oli kurikuulsaks saanud kasakatevastaste karistusoperatsioonide juhtimisega 1943. aastal Stavropoli krais, oodati ilmselt temalt ka siin läbimurret just eelkõige relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses.[792] Detsembri alguses 1945 moodustati maakondades natsionalistide vastase võitluse juhtimiseks ENSV NKGB 2. osakond "perifeeria alal".[793]

Omapoolset tegevust jätkas ka EK(b)P juhtkond. Seoses metsavendade rünnakuga Meremäe vallas pani EK(b)P KK oma 12. septembri otsusega "Bandiitlikust kallaletungist Võru maakonna Meremäe vallas" NKVD-le kohustuse bandiitlik grupp likvideerida.[794] Juba järgmisel istungil 19. septembril räägiti Tartu maakonnakomitee mitterahuldavast tööst banditismi ja kodanlik-natsionalistlike ilmingute likvideerimisel, sätestades, et: "Vägagi nõrk, mittepiisavalt konkreetne ja veenev on massiline selgitustöö elanikkonna seas küsimustes, mis puudutavad vihkamise õhutamist bandiitide ja nende käsilaste vastu". NKGB-le selles otsuses korraldusi ei antud.[795]

Peatselt ilmus julgeoleku poolt kasutatav määratlus iseseisvuslaste ja relvastatud vastupanuliikumise ühtsusest ka parteiotsustesse. 26. detsembril 1945 arutati EK(b)P KK bürool EK(b)P KK ja ENSV RKN ühismääruse projekti "kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandede" vastase võitluse tõhustamisest. Et määruse tekst oli kopeeritud Läti K(b)P KK analoogilisest otsusest, tõendab, et määruse vastuvõtmine järgis kõrgemalt poolt tulnud korraldusi või soovitusi.[796] Läti määruse koopia olemasolu ENSV NKVD arhiivimaterjalide hulgas annab alust oletada, et EK(b)P KK määruse projekt koostati ENSV NKVD-s. Juba määruse pealkirjast nähtub, et "banditiite" käsitleti nüüdsest ühtsena "kodanlike natsionalistidega", täpsemalt selle "põrandaalusega". "Kodanlike natsionalistide" seostamine banditismiga vastas aja

---

790 Приказ НКВД и НКГБ ЭССР № 00106/0012, 04.09.1945, ärakiri, ERAF.131SM.1.34, 111–112.

791 Петров, Кто руководил органами, 304.

792 Senine NKVD ja NKGB volinik Sazõkin määrati olulisele kohale NSVL NKVD "S" osakonna ülema asetäitjaks, mis oli äsja moodustatud NSV Liidule tuumarelva soetamise küsimuste lahendamiseks ja kuulus Beria isikliku kureerimise alla.

793 Протокол № 123 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 22.08.1945 § 17 "Постановление СНК ЭССР и ЦК КП(б)Э "О дополнении к пункту 1 "а" и "б" постановления СНК ЭССР и ЦК КП(б)Э от 14.12.1944"", ERAF.1.4.202, 16, 33.

794 Протокол № 126 заседания бюро ЦК КП(б)Э § 10 "О бандитской вылазке в волости Меремяэ, Вырумаского уезда", 12.09.1945, ERAF.1.4.206, 26.

795 EK(b)P Tartumaa komitee ebarahuldavast tööst banditismi likvideerimisel, EK(b)P KK büroo otsus 19.09.1945 – *Hävitajad*, 84–86, originaal vt: Постановлние Бюро ЦК КП(б)Э Протокол № 127 § 35 ОП "О работе Тартумааского Укома КП(б) Эстонии по ликвидации бандпроявления и буржуазно-националистического подполя", 19.09.1945, ERAF.1.4.207.

796 Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 85–86.

vaimule: kuna iseseseisvusliikumist ei olnud enam võimalik diskrediteerida nüüdseks alistatud Saksamaa sepitsusena, tuli leida uus tee ja banditism sobis selleks suurepäraselt. See andis iseseisvusliikumise jõuga mahasurumiseks õigustuse nii siseriiklikult kui ka välispoliitiliselt, kui seda oleks vaja läinud. Idee oli sini-must-valge lipu all võitlejaid näidata tavakurjategijatena ja parteiorganid pidid selle kuvandi loomisele igati kaasa aitama.

26. detsembri määruse heakskiitmisele eelnenud arutelul (ettekandja oli rahvakomissar Resev) tundis Karotamm huvi, millised saavad olema määrusega loodava Hävituspataljonide keskstaabi ja NKVD vahekorrad. Gorlinski ja Perov selgitasid, et staap hakkab üldistama operatiivtööd ja ei asenda NKVD aparaati vaid tegutseb viimase kaudu.[797] Arutluse tulemusena sõnastati lõplikult EK(b)P KK ja ENSV RKN ühismäärus "Meetmetest võitluse tugevdamiseks kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega", milles tuletati kõigile partei kohalikele komiteedele, täitevkomiteedele ja vallapartorgidele "veel kord" meelde, et võitlus kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandedega on kõikide Eesti partei-, nõukogude- ja komsomoliorganisatsioonide töötajate tähtsaim ülesanne. NKGB-d puudutas määruses otseselt vaid see, et moodustatavasse Karotamme juhitavasse hävituspataljonide keskstaapi pidi hakkama (koos RKN esimehe Arnold Veimeri, ELKNÜ KK esimese sekretäri Arnold Meri ja rahvakomissar Reseviga) kuuluma ka rahvakomissar Kumm. Analoogilistel põhimõtetel moodustati maakondlikud hävituspataljonide staabid. Muuhulgas kohustati kohalike parteikomiteede sekretäre leidma aktiivi seast 300 inimest, kes oleksid kõlblikud töölesaatmiseks NKVD-sse ja NKGB-sse.[798] On ka välja toodud, et määruse tuumaks oli kohustus maakonnakomiteede kaadrisekretäridele hakata koostama "illegaalide ja bandiitide" nimekirju.[799] 1945. aasta 26. detsembri määrus jäi alusdokumendiks, millele viidati ka edaspidistes EK(b)P KK "banditismivastast võitlust" käsitlevates otsustes järgneval aastal.

EK(b)P KK otsusega ei olnud rahul aga värskelt NSVL siseministriks saanud Sergei Kruglov, kes oli vastu partei juhtimisel moodustatavate staapide loomisele. Pärast Karotamme kirja Beriale allkirjastas viimane siiski 1946. aasta 27. jaanuaril NSVL valitsuse korralduse, kus kehtestati neile ENSV hävitajatele, kes pidid hakkama elama kasarmurežiimil, samasugused toitlustamise ja tasustamise normid kui Leedus.[800]

---

797 Стенограмм заседании бюро ЦК КП(б)Э, 26.12.1945, ERAF.1.4.238, 101.

798 ENSV RKN ja EK(b)P KK määrus nr 01 "Meetmetest võitluse tugevdamiseks kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega", 26.12.1945 – *Hävitajad*, 71–79, originaal vt: Постановление ЦК КП(б) Э и СНК ЭССР № 01 "О мерах усиления борьбы с буржуазно-националистическим подпольем и его вооруженными бандами", 26.12.1945, ERAF.1.4.225, 112. Samal ajal ei tohi unustada, et "kõige tähtsamaid ülesandeid" oli samal ajal teisigi, näiteks siis NSVL ülemnõukogu valimiste ettevalmistamine.

799 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 149.

800 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 181, 182.

1946. aastal algas Eesti NSV-s esimene, "stalinlik" viisaastak ja põhiliseks sai viisaastakuplaani täitmine. Kolhoseerimisest plaanis juttu ei olnud. 10. veebruaril toimunud NSVL ÜN valimisi, kus Karotamme teatel osales Eesti NSV-s 98,7% valijatest (kellest 94,59% hääletas "kommunistide ja parteitute bloki" poolt) näitas EK(b)P juhtkond Kremli ees oma suure kordaminekuna.[801] Muidugi ei rääkinud Karotamm, et kogu võimalik opositsioon oli aastatel 1944–1945 kas likvideeritud või põranda alla surutud. Siiski vajaks valimistulemuste usaldusväärsuse hindamine eraldi uurimust, sest teadaolevalt oli ka EK(b)P juhtkond teadlik mõnes kohas esinenud küllalt suurest vastuhääletajate protsendist, või siis sellest, et ilmumata jäänud inimesed tõmmati valijate nimekirjast lihtsalt maha.[802] 1946. aasta alguses kinnitas aga Karotamm nii ENSV parteiladvikule kui Stalinile, et asjad on saamas kõige paremasse korda ja et on saavutada õnnestunud rahva toetus.

20. veebruaril 1946 tegi EK(b)P KK büroo otsuse ENSV NKGB ja NKVD kohalike allüksuste tugevdamiseks, mis pidid hakkama kandma relvastatud vastupanuliikumise vastase võitluse põhiraskust. Määruses paluti ENSV NKGB-d organiseerida maakondades NKGB operatiivpunktid, mis alluksid vastavatele kohalikele allüksustele ja paikneksid maakonnakeskustest kaugemal paiknevates valdades, kus asus nõukogudevastast ja bandiitlikku elementi. Ühtlasi kohustati EK(b)P KK kaadriosakonda koos NKGB-ga komplekteerima need allüksused kontrollitud partei- ja komsomolikaadriga.[803] Selle määruse projekt oli välja töötatud ENSV NKGB-s selgelt NSVL NKGB ja NKVD korraldusel, mistõttu ei saa siinkohal rääkida EK(b)P KK initsiatiivist julgeolekuorganite töö korraldamisel.

Esimene suurem tagasilöök saabus aga juba märtsikuus, kui 13. märtsil ründas metsavendade salk Võru maakonna Sõmerpalu valla täitevkomiteed, tappes 13 "nõukogude aktivisti" ja nende pereliiget. Järgnes teravas toonis nõupidamine EK(b)P KK bürool 24. märtsil. Sellel domineeris Karotamm ja kõige rohkem kriitikat sai Resev. Keskkomitee sekretär Villem Kuusik ja ÜK(b)P KK Eesti büroo vastutav töötaja Fjodor Kalošin märkisid, et vaenlased on aktiviseerunud seoses Winston Churchilli kõnega Fultonis (5. märtsil 1946), mida oli tutvustatud ka Eesti NSV lehtedes. (Karotamme oli enne ENSV MGB poolt teavitatud, et Rahva Hääl Churchilli kõnega oli kioskites poole tunniga läbi müüdud, hiljem müüdi neid lehti edasi spekulatiivse hinna eest[804]). Karotamm ütles, et Sõmerpalu rünnaku fakt räägib "NKVD ja NKGB täielikust pankrotist". Sazonov toetas teda ja teatas, et büroo ees kannavad personaalset vastutust banditismi likvideerimise eest Resev ja Mihhailov (ENSV NKGB rahva-

---

801 Постановление X пленума ЦК КП(б)Э "Об итогах выборной кампании и очередных задачах массово-политической работы в ЭССР",, 16.–17.02.1946, ERAF.1.4.248, 4–13.

802 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 162.

803 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № 147 § 10 от 20.02.1946 "О мероприятиях по усилению органов НКВД и НКГБ ЭССР", ERAF.1.4.276.

804 Зам. министра МГБ ЭССР Михайлов – Каротамм, 15.03.1946, ERAF.1.4a.41, 47–51.

komissari asetäitja). Sazonov pakkus välja "bandiitide" perekondade ümberasustamise Narva piirkonda, tööjõu vajadust silmas pidades. Julgeolekuvolinik Gorlinski manitses, et parteiorganite töö peab olema konkreetsem. Ta heitis ette ka Karotammele, et viimasel aastal pole keegi bürool banditismiküsimust tõstatanud ja et seda võiks teha tihedamini, kuulates istungitel ära Resevi ja Kummi.[805] Küsimuse panek büroole tähendas parteiargoos kritiseerivat otsust ja/või "organisatsioonilisi meetmeid" parteilise karistuse või isegi ametikohalt vabastamise näol.

NKGB materjale osavõtust banditismivastasest võitlusest 1946. aastal on säilinud minimaalselt.[806] EK(b)P KK bürool 26. märtsil 1946 toimunud nõupidamise sõnavõttudest nähtub siiski, et kuigi NKGB-l lasus samuti kohustus asjaga tegeleda, anti banditismi süüasjad reeglina menetlemiseks üle NKVD-le. Nõupidamisel võeti vastu otsus "Bandiitlikust terroristlikust rünnakust Võru maakonna Sõmerpalu vallale ning 13 nõukogude aktivisti ja nende perekonnaliikme tapmisest". Otsuses märgiti, et Sõmerpalus toimunu oli suurim "bandiitlik rünnak pärast ENSV vabastamist". Juhiti tähelepanu partei maakonnakomiteede sekretäridele parteiorganisatsiooni halva töö osas bandiitide paljastamisel ja kohustati tarvitusele võtma vastu meetmeid, sh aitama kaasa rahvakaitsepataljoni (hävitajate uus ametlik nimetus) töö parandamisele. MVD Võru maakonnaosakonna ülem (määruses kasutati juba uusi, ministeeriumide nimetusi) sai hoiatuse ja MGB osakonnaülema tähelepanu juhiti tema halvale tööle (teda oli nõupidamisel kaitsnud Gorlinski). MVD osakonnaülemat kohustati likvideerima banditism maakonnas ühe kuu jooksul. Siseministrit ja RJ ministrit kohustati abistama Võru maakonna organeid ja kutsuma kokku kohalike osakondade ülemate nõupidamine juhtunu arutamiseks. Võrumaale komandeeriti maakonnakomitee abistamiseks keskkomitee sekretär Kuusik. Otsuses juhiti kohalike parteikomiteede tähelepanu sellele, et kodanlik-natsionalistlik põrandaalune ja tema banded olid aktiviseerunud just seoses Churchilli sõnavõtuga ja nõuti efektiivset vastutegevust.[807]

Nagu minister Kumm hiljem tunnistas, ei pööranud NKGB/MGB kohalike osakondade ülemad siiamaani banditismivastasele võitlusele erilist tähelepanu ja see olukord muutus alles seoses Sõmerpalu juhtumiga.[808] Ka säilinud NKGB/MGB kohalike osakondade materjalidest nähtub, et "banditismiilmingutega" üritati tegeleda nii vähe kui võimalik ja selles kategoorias kinnivõetud isikud püüti edasi anda NKVD/MVD osakondadele. Nüüd olukord muutus.

Juba ööl vastu 1. aprilli pidasid julgeolekutöötajad oma 1946. aasta kevade suurima lahingu Avo Pruusi metsavendade salgaga Sõmerpalu vallas Määritsa

---

805 Стенограмма закрытого заседания бюро ЦК КП(б)Э, 23.03.1946, ERAF.1.4.277, 6–45.

806 Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 125.

807 Постановление бюро ЦК КП(б)Э № 151 § 1 "О бандитском террористическом налете на волость Сымерпалу Вырумааского уезда и убийство 13 человек советских активистов и членов их семей", 26.03.1946, ERAF.1.4.277, 1–5.

808 О выполнении Вырумаской уездной организацией и МГБ и МВД постановления бюро ЦК (büroo koosoleku stenogramm), 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 50.

talus, kus kaks metsavenda ja nende üks abistaja tapeti ning ülejäänud kaheksa koos kahe abistajaga valisid tulesurma, jätkates võitlust viimse võimaluseni. Lahingukohalt põlenud majast leiti üleskutse Eesti rahvale võitluse jätkamiseks iseseisva Eesti eest.[809]

EK(b)P KK büroo banditismivastase võitluse otsuste, eelkõige 26. detsembri 1945 otsuse täitmist kontrollis KK sõjaline osakond. Andmeid selleks saadi maakonnakomiteede sõjaliste osakondade ülematelt ja NKVD BVVO-lt. Sõjalise osakonna hinnangul olid põhilised otsusepunktid 1946. a märtsiks kas täidetud või täitmisel. Nagu nähtub sõjalise osakonna aruandest, oli ka NSVL valitsus selles valdkonnas ette kirjutanud kuus nõudmist, mis olid samuti täidetud. Need puudutasid aruandest nähtuvalt hävituspataljonide organiseerimise alast tööd ja olid ilmselt ette nähtud eelmainitud Beria korraldusega. Koos hävituspataljonide vabariikliku keskstaabiga olid moodustatud ja suuremas osas komplekteeritud maakondade ja valdade hävituspataljonide staabid ning hävituspataljonide koosseisus oli kokku 5942 isikut. Puudustena märgiti, et hävituspataljoni maakondlike staapide organiseerimine ja sellega seoses talvel avalikkuse ees käima lükatud "kampaania kodanlike natsionalistide ja nende relvastatud bandede vastu" oli seoses metsavarumise päevakorrale tõusmisega nõrgenenud.[810]

Juba kuu aja pärast tuli 24. märtsi otsuse täitmisest KK büroo ees aru anda. Võru maakonnakomitee sekretäri Hugo Tamme ettekande peale arvas ÜK(b)P KK Eesti büroo töötaja Kalošin, et vaja on korraldada massilist poliitilist tööd. Karotamm pakkus, et kuulujuttude levitamise tõkestamiseks tuleb maakonnas "inimest-viis" kinni võtta ja "*осудить как следует*". Gorlinski teatas, et nõukogudevastane element on viimasel ajal aktiviseerunud, levitades lendlehti ja kuulujutte, nad organiseeruvad ning kaasavad endaga noorsugu, keda kasvatatakse kodanlik-natsionalistlikus vaimus. Eriti hull olevat olukord Võrus ja just MGB tööliinis. Ka banditism (MVD tööliin) oli muutunud teravamaks ja grupid arvukamaks. Gorlinski arvates oli jällegi süüdi ka partei maakonnakomitee, kes enne Sõmerpalu juhtumit oli hävitajate organiseerimisega tegelenud minimaalselt. Karotamm ütles kokkuvõtteks, et peab avalikult koosolekutel tõstatama küsimuse, et bandiidid on olemas ja et julgeolekuorganite abistamine nende tabamisel on iga nõukogude inimese kohus. Võitlema pidi ka provokatsiooniliste kuulujuttude levitajatega.[811] Järgnenud otsuses kohustati Võrumaa partei-, MVD ja MGB organeid meetmeid tõhustama eelnevalt arutluses kõlanud seisukohtade vaimus. Muuhulgas pidi EKP KK kaadriosakond

---

[809] УК КП(б)Э – Каротамм, 08.04.1946, ERAF.1.4a.16, 14–16.

[810] Справка (Зав. Военным отделом ЦК КП(б)Э Штамм) О выполнении постановления ЦК КП(б)Э и СНК ЭССР № БЦ 140/45 от 26.12.1945, 22.03.1946, ERAF.1.4a.73, 57–62.

[811] О выполнении Вырумаской уездной организацией и МГБ и МВД постановления бюро ЦК (büroo koosoleku stenogramm), 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 48–56.

(Dmitri Kuzmin) koos MGB ja MVD-ga abistama nende maakonnaosakondi kaadriga.[812]

5. juunil 1946 andis minister Resev banditismivastase võitluse kohta aru ÜK(b)P KK Eesti büroo istungil. Istungil osalesid bürooliikmetest Perov, Gorlinski, Karotamm ja Veimer. Eesti büroo otsustas tunnistada Resevi "teate" mitterahuldavaks ja kohustada tal 10 päeva jooksul analüüsima banditismivastase võitluse olukorda ja kandma ettepanekud meetmete kohta banditismi likvideerimiseks ette Eesti bürool. Teiseks pidas Eesti büroo hädavajalikuks saata 10–15 päevaks maakondadesse vastutavad EK(b)P KK ja MN töötajad, kes tutvuksid kohapealse olukorraga ja kohaliku partei- ning nõukogude aktiivi banditismi likvideerimiseks tehtava organiseerimistööga ning sellega seoses oleva elanikkonna seas tehtava massilise poliittööga. Büroo otsustas, et maakondade juurde kinnitatud seltsimehed on kohustatud süstemaatiliselt jälgima olukorda maakonnas, aitama maakonnakomiteesid ja maakonna täitevkomiteesid nende töös, perioodiliselt kohapeale välja sõitma, läbi töötama iga banditismiilmingu (metsavendade aktsiooni) ning tarvitusele võtma meetmed. Kolmandaks luges Eesti büroo tarvilikuks saata partei maakonnakomiteedele ja maakondade täitevkomiteedele, vallatäitevkomiteedele ja valdade parteiorganisaatoritele EK(b)P KK ja ENSV MN ühine kiri banditismi likvideerimise meetmetest, pöörates sealjuures tähelepanu nende isikute "legaliseerimisele", kes varjasid end kartuses saada karistatud teenimise eest Saksa sõjaväes ja teiste sarnaste tegude eest.[813] Banditismivastase võitluse küsimus oli seega Eesti büroo esimese (protokollitud) istungi esimene teema ja kindlasti näitab see küsimuse tähtsust. See andis selged juhised nii NKVD-le kui EK(b)P Keskkomiteele.

25. juulil 1946 arutati banditismivastase võitluse tugevdamise küsimust ÜK(b)P KK Eesti bürool uuesti. Kuulanud ära minister Resevi vastavasisulise ettekande otsustas büroo kiita heaks ENSV MVD plaani banditismivastase võitluse tugevdamiseks, taastada (ilmselt siis vahepeal katkenud) banditismivastase võitluse staapide (hävituspataljonide tegevust juhtivad organid) tegevuse, lisades sinna ka sõjaväe (10. armee) esindajad ning teha II sekretärile Sazonovile ülesandeks määrata maakondadesse uued EK(b)P KK volinikud ning töötada koos nende ja maakondade parteisekretäridega välja poliittöö ja kaadrite tugevdamise meetmed. EK(b)P Keskkomiteel tuli ENSV MVD käsutusse saatmiseks välja valida 30 kommunisti või komsomoli liiget ning kindlus-

---

812 Постановление бюро ЦК КП(б)Э "О выполнении постановления бюро ЦК КП(б)Э от 24. марта 1946 г в связи с бандитско-террористическим налетом на волость Сымерпалу Вырумааского уезда и убийством 13 человек советских активистов и членов их семей", 24.04.1946, ERAF.1.4.277, 46–47.

813 Протокол № 1 заседания Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии от 05.06.1946 – Hilda Sabbo, *Võimatu vaikida, III,* Eesti inventuur: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = Невозможно молчать,. III, Инвентаризация Эстонии, Tallinn, 1998, 727.

tada läbi maakonnakomiteede kuu aja jooksul miilitsa täielik komplekteerimine kontrollitud kaadriga.[814]

ÜK(b)P KK Eesti büroo 5. juuni 1946 istungi otsusega oli parteiorganitele pandud kohustus hakata tegelema legaliseerimiskampaaniaga. Viimaseid oli partei ja täitevorganite osalusel läbi viidud juba alates 1945. aastast Lääne-Ukrainas, kui 19. mail 1945 avaldasid Ukraina NSV Ülemnõukogu Rresiidium ja Rahvakomissaride Nõukogu pöördumise "Ukraina lääneoblastite töölistele, talupoegadele ja intelligentsile" kutsudes rahvusliku põrandaaluse liikmeid end legaliseerima ja lülituma "sotsialistlikku ülesehitustöösse" st sovetiseerimisse. Julgeolekuorganeid pidasid sellist tegevust "profülaktilisteks meetmeteks".[815] Eestis olid esimesed legaliseerimiskampaaniad läbi viidud NKVD ja NKGB poolt 1945. aastal. Nende esialgse suhtelise edu põhjus oli 7. juulil 1945. a NSVL ÜN Presiidiumi seadlus "Amnestia väljakuulutamisest seoses võiduga fašistliku Saksamaa üle". Kuid tuleb silmas pidada, et samal ajal viidi Eestis läbi massiarreteerimiste ühisoperatsioone ning ka paljud legaliseeritud arreteeriti hiljem ikkagi.[816]

Põhjus, miks nüüd, 1946. aasta suvel otsustati legaliseerimiskampaaniat uuesti parteiorganite toel alustada (suunatuna eelkõige Saksa sõjaväes teeninud meestele), oli tõenäoliselt selles, et Nõukogude juhtkond oli viimasel ajal astunud samme repressiivpoliitika pehmendamiseks just selle kategooria isikute suhtes. 13. aprillil 1946 andis NSV Liidu Ministrite Nõukogu välja määruse vabastada eriasumiselt riigi põhjarajoonides repatrieeritud leedulased, lätlased ja eestlased, kes olid teeninud Saksa sõjaväes või olnud leegionärid, vlassovlased või politseinikud. Mobilisatsioonialuste aastakäikude mehed (1922–1927) tuli saata majandus- ja tööstusettevõtetesse oma koduliiduvabariikides, kuni nende eakaaslased demobiliseeruvad. Sealjuures kuulusid nad omavolilisel töölt lahkumisel kriminaalvastutusele võtmisele. Mobilisatsiooni alla mittekuuluvad aastakäigud tuli saata nende alalistesse elukohtadesse.[817] Initsiatiiv lähtus Läti NSV juhtkonnalt, kes saatis keskvalitsusele ettekande läti leegionäride asumisele saatmise äramuutmiseks ja nende koduliiduvabariiki jätmiseks. MVD andmetel oli sel ajal kontroll-filtratsioonilaagrites üle 41 000 eestlase, lätlase ja leedulase, eestlasi oli sh 5967.[818] Repressiivpoliitika pehmenemisest räägib ka surmanuhtluse ära kaotamine järgneval, 1947. aastal.

19. juunil 1946 arutati EK(b)P Keskkomitees Sergei Sazonovi juures "kontrrevolutsioonilise natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede likvideerimist" Virumaal. Sazonov rõhutas vajadust hävitajaid tulemusrikka töö eest tasustada (nt anda lehma, ülikonna, saapad vms). Ta taunis olukorda, kus

---

814 Протокол № 4 заседания Бюро ЦК ВКП(б) по Эстонии от 25.06.1946, РГАСПИ Ф. 17, Оп. 122, Д. 186, Л. 9–10.

815 История советских органов, 473.

816 Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 108–109.

817 Постановление СМ СССР № 843-342сс "О возвращении на родину репатриантов – латышей, эстонцев и литовцев", 13.04.1946 – *Сталинские депортации*, 632–633.

818 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 122.

hävitajate poolt kinnipüütud bandiidi tabamise eest "lõikab loorberid" MVD, sest hävitajate puhul "püüab rahvas ise bandiite, hävitajad – need on rahvas, mitte siseministeeriumi või riikliku julgeoleku eriväed" (kodusõja ja klassivõitluse motiivi ülekordamine). Ta leidis, et bandiite tuleb näidata kui kurjategijaid, mõrtsukaid ja röövleid, sest praegu saavat mõned talupojad aru, et tegemist on poliitiliste võitlejatega kommunistide vastu. Sazonov ütles, et on vaja näidata rahva ees, et bandiidid ei ole poliitiline grupp ning et neil mingeid ideid ei ole ja tegemist on mõrtsukate ja röövlitega. Ta esitas taas küsimuse bandiitide perekondade väljasaatmisest: "Võibolla on aeg tõstatada (Nõukogude) Liidu valitsuse ees küsimuse sellest, et kõige kuritahtlikumad perekonnad siit välja viia? Las sõidavad eriasumisele! (*Пусть поедут на спецпоселение!*)". Seda on peetud ka esmakordseks eelseisva (1949. a) küüditamise mainimiseks büroo stenogrammides.[819] Tõenäoliselt siiski suurküüditamise kava siis veel ei olnud. Sazonov taunis ka ENSV MVD vägede sõjaväeprokuröri Sergei Bõkovi tegevust, kes on jätnud sanktsioneerimata mõned bandiitide arreteerimised.[820]

Järgnenud EK(b)P KK büroo 19. juuni 1946 otsuses "Võitluse käigust kontrrevolutsioonilise natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega Viru maakonnas" (alla kirjutanud Sazonov) sai kriitikat partei maakonnakomitee, keda kohustati Eestis nõukogude võimu kehtestamise 6. aastapäevaks likvideerima maakonnas kõik banded, pidades seda esmajärguliseks poliitiliseks ülesandeks, samuti osalema "illegaalide" (*нелегал*, end Nõukogude võimu eest varjav isik) legaliseerimisel. Relvastatud vastupanuvõitlejaid tuli näidata kui "parandamatuid mõrtsukaid ja röövleid". Illegaalide perekondadega tuli viia läbi individuaalset selgitustööd. "Rahvakaitse" võitlejad (hävitajad) tuli viia lahinguvalmiduse olukorda. Minister Kummi kohustati aitama Viru maakonda banditismi täielikul likvideerimisel ja puhastama 15 päeva jooksul Virumaa telefonisidesõlmed "mitteusaldusväärsetest ja võõrastest inimestest".[821] Otsus näitas uusi suundi banditismivastases parteitöös: varjajate väljameelitamist ning relvastatud vastupanuliikumise kompromiteerimist kui kriminaalkurjategijaid, kes ei võitle poliitiliste eesmärkide nimel.

ÜK(b)P KK Eesti büroo suunistele vastavalt otsustas EK(b)P KK büroo 1. juulil 1946 komandeerida banditismivastase võitluse organiseerimise abistamiseks maakondade parteikomiteede ning MVD ja MGB osakondade juurde EK(b)P KK volinikud.[822]

---

819 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 150–151.

820 "О ливидации контрреволюционного националического подполья и его вооруженных банд в Вирумаском уезде" (EK(b)P KK büroo nõupidamise stenogramm), 19.06.1946, ERAF.1.4.302, 4–17.

821 Постановление бюро ЦК КП(б)Э 170/2ОР "О ходе борьбы с контрреволюционным националическим подпольем и его вооруженными бандами в уезде Вирума", 19.06.1946, ERAF.1.4.302, 1–2.

822 Протокол заседания бюро ЦК КП(б)Э № 173 § 40 "О посылке уполномоченных ЦК КП(б)Э в уезды для оказания помощи в организации борьбы с бандитизмом", 01.07.1946, ERAF.1.4.308, 11–12.

Legaliseerimiskampaania käivitamiseks avaldas Karotamm kesk- ja maakonnalehtedes artikleid, kus ta kutsus enda varjajaid metsast välja tulema. Põhiline artikkel oli "Kõik ülesehitavale tööle" oli kirjutatud Karotamme poolt anonüümselt. Seal lubati, et "väiksemate pattudega" varjajaid, nagu Saksa sõjaväes teeninuid või Punaarmeest ärajooksnuid enda varjamise lõpetamisel vastutusele ei võeta ega karistata. EK(b)P KK ja ENSV MN nimel saadeti kiri legaliseerumise aktiviseerimiseks maakonnakomiteede esimestele sekretäridele ja maakondade täitevkomiteede esimeestele.[823]

Maakondades lisati Karotamme artikli teksti sobivad näited end seni veel nõukogude võimu eest varjavate kohalike tuntumate elanike kohta, mis pidi andma artiklile isiklikuma tooni. Artiklit sisaldavate ajalehtede tiraaži suurendati, seda levitati tasuta ja viidi isegi metsadesse, lootuses, et varjajad selle leiavad ja läbi loevad. Järjena artiklile "Kõik tööle" avaldati juulikuus Karotamme artikkel "Tänulik nõukogude võimule", mis oli üles ehitatud kui vastus Võrumaa ajalehe Töörahva Elu toimetusele saabunud "nimeta kirjale". Selles kirjas rääkis autor, kuidas "esimene päikesekiir" saabus tema "pimedasse elamisse", kui ta luges kirjutist "Kõik tööle!". Sellele selgelt konstrueeritud lugejakirjale vastates kordas Karotamm üle juba esimeses artiklis esitatud väited ning kinnitas, et "Nõukogude võim annab Teile andeks ja võimaldab Teil eksimused heaks teha vaba, ausa tööga oma sünnimaa hüvanguks".[824] Tähelepanuväärne on see, et nii kaugeleminevaid lubadusi andis ajaleht anonüümse kirjutisega.

Legaliseerimiskampaanias ei piirdutud üksnes ajaleheartiklitega. 1946. aasta juulikuuks oli EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonna poolt bandiitide ja illegaalidega võitluse eesmärgil moodustatud, instrueeritud ja pikemaks tööperioodiks kõige rohkem võitlusest haaratud maakondadesse saadetud 4 prop(aganda)gruppi kokku 33 liikmega. Need olid KK propaganda ja agitatsiooni osakonna väitel läbi viinud 42 vallaaktiivi koosolekut kokku 710 osalejaga ja 91 rahvakoosolekut kokku rohkem kui 6 tuhande inimese osavõtul.[825] Jällegi rõhutas propagandaosakond statistilisi arve, laskumata propaganda mõju hindamisse.

Augustis 1946 peeti EK(b)P KK XII pleenum, kus arutati ÜK(b)P KK Orgbüroo 1944. aasta otsuse täitmist. Karotamm rääkis avakõnes, et kuigi MGB ja MVD olid kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse juhtivad keskused likvideerinud, eksisteerivad siiski veel mõned elemendid, kes jätkavad võitlust nõukogude võimu vastu, näiteks banded metsas. Ta ütles, et näiteks Võru ja Viru maakondades, kus olukord on selles osas kõige teravam, ei tee maakonna parteikomiteede sekretärid piisavat tööd, et banditismi likvideerida, vastupidi nad tegelevad iseenda maharahustamisega (*самоуспокоились*). Virumaal isegi

---

823 Секретарь ЦК КП(б)Э Сазонов и председатель СМ ЭССР Веймер – Первым секретарям УК КП(б)Э и председателям УИК, 07.07.1946, ERAF.131SM.176, 6–7.

824 Kuusk, Nõukogude võimu lahingud, 109–111.

825 Справка о проведенной в 1944–1946 гг политической работы по воспитанию народа в духе дружбы с русским народом и по борьбе против идеологии буржуазных националистов, 25.07.1946, ERAF.1.4.258, 77.

kartvat maakonna juhtkond valdadesse ilma relvastatud kaitseta välja sõita. Karotamm sõnas, et bandiidid tuleb hävitada kõikvõimalike vahenditega (*уничтожить любыми средствами*). Illegaalide suhtes tuleb jätkata legaliseerimise poliitikat, mis aga kulgevat mitteküllaldase tempoga.[826] Resev hindas legaliseerimiskampaania tulemusi positiivseteks, sest juulis oli metsast välja tulnud 732 inimest, mis oli umbes sama palju kui eelneva poole aasta jooksul.[827] Pleenumi otsuses kohustati parteiorganeid tugevdama võitlust kodanlik-natsionalistliku põrandaalusega ning kindlustada nende likvideerimine ja illegaalide legaliseerimine põhilises osas 2–3 kuu jooksul.[828] Pleenumi otsuseid arutati ka ENSV MGB kinnisel parteikoosolekul, mille resolutsioonis loeti MGB parteiorganisatsiooni tähtsaimaks ülesandeks lisaks kaastöötajate kasvatamisele Lenini-Stalini parteile ustavuse vaimus katkematu võitluse kodanlike natsionalistidega, kodanliku ideoloogia kandjatega jne.[829] Selge, et see oli "kummardus" pleenumi otsusele, mitte aga uus MGB parteiorganisatsiooni seisukoht. Eteruttavalt võib öelda, et pleenumi otsust likvideerida banditism 2–3 kuu jooksul julgeolekuorganid ei täitnud, nagu ka järgnevate aastate samasisulisi otsuseid.

Edaspidi hakkas mõneks kindlaks tähtajaks banditismi lõplikult likvideerima kutsuvaid EK(b)P KK otsuseid tulema juba regulaarselt. EK(b)P KK büroo 23. septembri 1946 otsuses "Banditismi likvideerimise käigust Eesti NSV-s" kohustas KK teiste organite hulgas ka MGB-d lõpetama "kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja relvastatud bandede" täieliku likvideerimise EK(b)P KK XII pleenumi otsusega nimetatud tähtajaks, st hiljemalt novembri alguseks 1946. Rohkem ja efektiivsemalt kohustati kasutama nõukogude-parteiaktiivi luureks gruppide varjamiskohtades ja gruppide likvideerimiseks. Kohalike parteikomiteede sekretäre kohustati tugevdama selgitustööd, mh rääkides Pariisi rahukonverentsi käigust (sooviti näidata, et Lääs on Nõukogude ekspansiooniga leppinud ja sealt abi oodata ei ole mõtet). Kõige problemaatilisemate maakondade juurde kinnitati uued EK(b)P KK liikmed: Võrumaale Resev, Virumaale Veimer, Järvamaale ENSV kaitseminister Lembit Pärn ja Tartumaale Sazonov.[830]

Rahvakaitsepataljonide keskstaabi ülemana andis Karotamm septembris 1946 käskkirja, kus hindas legaliseerunud illegaalide arreteerimist MGB maakonnaosakondade poolt ENSV MGB käskkirja rängaks rikkumiseks (järelikult tekitasid legaliseerunute arestid juba probleeme legaliseerumiskampaania jätkamisele). Ta keelas MGB ja MVD maakonnaosakondadel kate-

826 Стенограмма 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 16, 33.

827 Протокол 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 115.

828 Постановление 12-го Пленума ЦК КП(б)Э "О выполнении постановления ЦК ВК(б)П от 30.10.1944 "О недостатках и задачах в области политической работы партийной организации ЭССР"", 08.08.1946, ERAF.1.4.256, 261.

829 Резолюция, 05.09.1946, ERAF.1.4a.209, 8.

830 Постановление бюро ЦК КП(б)Э Протокол № 188 § 72 ОП "О ходе ликвидации бандитизма в ЭССР", 23.09.1946, ERAF.1.4.323.

gooriliselt igasugused legaliseerunute arestid ilma ministrite isikliku loata.[831] Karotamm uuris ka prokuratuuriorganite seisukohta legaliseerunute karistamise suhtes. Detsembris 1946 teatati talle, et NSV Liidu peaprokurör oli vastu võtnud otsuse mitte võtta kriminaalvastutusele ülestunnistusega välja ilmunud desertööre, sh bandiidigruppide liikmeid.[832] Nagu hiljem selgus, ei olnudki Karotammele ja EK(b)P Keskkomiteele Nõukogude justiitsorganite poolt antud mingit selget garantiid, et legaliseerunuid ei arreteerita. Nii palus ENSV MVD vägede sõjatribunali esimees Dõtjuk 1949. aastal Karotammel saata sõjatribunalile üleskutse ja muud dokumendid legaliseerimise kohta, kuna mõned kontrrevolutsioonilistes kuritegudes süüdimõistetud viitasid oma edasikaebustes NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumile, et juhindusid ENSV valitsusorganite üleskutsetest (kus teatavasti lubati eksimuste eest mitte karistada).[833] Lõpuks saatis vastuse sõjatribunalile minister Kumm, kes edastas vaid anonüümse artikli "Kõik tööle" koopia. Järelikult ei olnud julgeolekuorganitel tegelikult juriidilisi piiranguid legaliseerinute arreteerimiseks. Legaliseerimiskampaania soikus 1947. aasta kevadeks. ENSV MVD andmeil legaliseeriti 1946. aastast kuni 1947. aasta veebruari lõpuni kokku 3210 isikut (siis anti banditismivastane võitlus MGB vastutusalasse).[834]

1946. aasta 4. (5.) oktoobril andis ÜK(b)P KK Orgbüroo Leedu NSV kohta välja otsuse kus nõuti muuhulgas "kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede kiiret likvideerimist" Leedus. Otsuses oli aga peamine, et Baltimaades toimuv on "klassivõitlus" ja et seda ei tohi vaadelda "lahus pealetungist kulaklusele ja linna kapitalistlikele elementidele".[835] Just sellest otsusest ajendatuna tõstatas Karotamm 1946. aasta novembris ka Eesti parteijuhtkonna ees uue temaatika: küla sovetiseerimine ja kulakluse likvideerimine, mis esialgu jäi banditismi kõrval teisejärguliseks, kuid kerkis päevakorrale järjest enam kuni kulminatsioonini 1949. a märtsiküüditamisega, millest tuleb juttu järgmises peatükis.

Relvastatud vastupanuvõitluse ilmingud aga jätkusid. 1946. aasta novembris kuulutas Karotamm, et parteiorganid on faktiliselt viimastel kuudel loobunud banditismivastasest võitlusest, mistõttu vaenlane aktiviseerub. Edaspidi tuli

---

831 Приказ Центрального Штаба Батальонов Народной Защиты № 10/1946 "О состоянии работы Уездных штабов Народной защиты уездов Сарема и Вильяндима в вопросе борьбы с бандитизмом и легализацией нелегалов", 9.09.1946, ERAF.1.94.1, 24–27.

832 Врид. военного прокурора Ленинградского округа Лазарев – Каротамм, 14.12.1946, ERAF.1.4a.61, 29.

833 Председатель ВТ Войск МВД ЭССР Дытюк – Каротамм, 23.05.1949, ERAF.1.14a.87, 89.

834 Резев – Круглову, Политико-экономическая характеристика Эстонской ССР, 31.12.1949, ERAF.17SM.4.102, 48.

835 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 174. Jelena Zubkova näeb seda Leedus uue ülesandena, nagu nägime oli see termin vähemalt Lätis ja Eestis kasutusele võetud juba 1945. aasta lõpus, klassivõitluse temaatika aga juba 1944. aastal.

rünnata kulaklust ja likvideerida kulaklik natsionalistlik põrandaalune ja selle relvastatud banded.[836]

Kokku kuulati EK(b)P KK bürool 1946. aastal maakonnakomiteede ja MVD esindajate aruandeid banditismivastase võitluse küsimustes seitse korda. Aasta lõpuks oli EK(b)P KK jõudnud seisukohale, et parteiorganisatsiooni ette pandud ülesanne kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse relvastatud bandede likvideerimiseks on üldjoontes täidetud (kuigi jäi veel MVD andmetel 36 gruppi kokku 1387 liikme, üksikbandiidi ja muude illegaalidega), ning edaspidi tuli tugevdada tööd elanikkonna ja MVD organite seas bandede jäänuste lõplikuks purustamiseks.[837]

Ka julgeolekuorganite ametkondlikus ajaloos hinnati 1946. aasta lõppu kui ühe etapi läbisaamist relvastatud natsionalistliku põrandaaluse likvideerimisel. See etapp oli seisnenud bandiitlike formeeringute avalike väljaastumiste mahasurumises. Teine etapp pidi seisnema kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse likvideerimises ja kolmas selle põrandaaluste jäänuste hävitamises ja üksikute bandiitide ja väikeste gruppide kinnivõtmises.[838] On selge, et tegemist on lihtsustatud skeemiga. Kuid ka näiteks EK(b)P KK otsustes hakati alates juunist 1946 julgeolekuorganeid kohustama likvideerima banditism lõplikult, mis tähendab, et Nõukogude võimuorganitele oli jäänud mulje, et suuremas osas on vastupanuvõitlus alla surutud.

4.2.2. Võitlus relvastatud vastupanuliikumisega ENSV MGB peaülesandena

1946. aasta lõpus ja 1947. alguses oli EK(b)P Keskkomitee tähtsaim parteipoliitiline kampaania ENSV Ülemnõukogu valimiste ettevalmistamine. Samal ajal alustati julgeolekuorganites reorganiseerimist, millega viidi banditismivastane võitlus MVD alluvusest MGB-sse. NSVL MGB 2. peavalitsuse koosseisus moodustati osakond 2-"N" (litera "N" tähistab siin ilmselgelt "natsionaliste"), mis hakkas juhtima võitlust "kodanlike natsionalistide ja nende relvastatud bandedega". Aastatel 1947–1951 oli selle juhiks kindralleitnant Jakov Jedunov). Sellele allusid vastmoodustatud 2-"N" valitsused Ukraina NSV ja Leedu NSV MGB-s ja 2-"N" osakonnad Valgevene NSV, Läti NSV ja ENSV MGB koosseisus.[839] ENSV MVD banditismivastase võitluse osakond otsustati anda 1947. jaanuaris ENSV MGB koosseisu koos kohustusega likvideerida banditism lühima aja jooksul. Pärast ülevõtmist koostatud BVVO töö ülevaate kohaselt oli 1947. a 1. märtsil arvel 37 relvastatud gruppi kokku 173 liikmega.

---

836 Стенограмма совещания партиного актива республики "О решении ЦК ВКП(б) по работе Литовской парторганизации и о задачах Эстонской партийной организации, вытекающих из этого постановления", 14.–15.11.1946, ERAF.1.4.369, 13, 40.

837 Отчет о работе военного отдела ЦК КП(б)Э за 1945–1946 гг., 11.02.1947, ERAF.1.5a.19, 8–10.

838 История советских органов, 470.

839 Samas, 455.

Gruppide agentuursel läbitöötlusel tuli välja selgitada nõukogudevastased organisatsioonid, kes banditismi organiseerivad ja bandede sidemed natsionalistliku emigratsiooniga.[840] Minister Kumm täpsustas MGB banditismivastase võitluse funktsioone ja sätestas, et MGB BVVO tööliin on "poliitiline banditism", mis eristub "kriminaalsest banditismist", mis jäi edasi MVD vastutusalasse.[841] 1947. aasta keskel ühendati BVVO 2-"N"osakonnaga.

Juba veebruari lõpust hakkasid ENSV MGB eriteated banditismivastase võitluse tulemustest saabuma ka Karotammele kui EK(b)P KK esimesele sekretärile (samad eriteated saadeti ka ÜK(b)P KK Eesti büroosse Vladimir Jefremovile ja ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Arnold Veimerile).[842] Juunist hakati keskkomiteesse ja Ministrite Nõukogusse saatma ka viiepäevaseid infokokkuvõtteid võitluse tulemustest natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega.[843] Regulaarse informatsiooni saatmine MGB-st ENSV juhtivametnikele jätkus sarnaselt ka järgnevatel aastatel. Näiteks 1949. aastal saadeti kümne päeva infokokkuvõtteid KK esimesele sekretärile (Karotammele), II sekretärile (Georgi Kedrovile), MN esimehele (Veimerile) ja siseministrile (Resevile).[844] Eriteated sisaldasid tapetud ja kinnivõetud metsavendade andmeid, informatsiooni äravõetud relvade ja muude asjaolude kohta.

Samal ajal saadeti EK(b)P Keskkomiteest ÜK(b)P Keskkomiteesse minister Kummi iseloomustus, kus sisaldusid juba ka negatiivsed hinnangud. 23. jaanuaril 1947 kaadrisekretär Dmitri Kuzmini poolt ÜK(b)P KK kaadrivalitsusele saadetud Kummi iseloomustuses seisis muuhulgas, et "praktilises töös tuleks ilmutada rohkem initsiatiivi ja järjekindlust".[845] Resev meenutas 1968. aastal, et Kumm oli tolleks ajaks juba täiesti põdur, pealegi niisuguseks tööks vajaliku ettevalmistuseta. Enamiku asju ajas ja sidet keskusega pidas tema asetäitja Pavel Pastelnjak.[846]

1947. aasta kevadel likvideeriti Eesti NSV kontrollorgan – ÜK(b)P KK Eesti büroo. ÜK(b)P Keskkomitee otsustas 27. märtsil likvideerida ÜK(b)P KK Eesti, Läti ja Leedu bürood põhjendusel, et büroo ülesandeid suudavad edaspidi täita Eesti, Läti ja Leedu K(b)P keskkomiteed. Samal päeval võeti aga vastu otsus määrata kohalike parteiorganite kontrollimise ja inspekteerimise tõhustamiseks igasse liiduvabariiki alaline ÜK(b)P KK inspektor.[847] Nagu eelpool nägime, tegutses ka Moskva poolt Eesti juhtkonda lisatud keskkomitee II sekretär

---

840 Справка ОББ МГБ ЭССР "Главные задачи и мероприятия МГБ ЭССР по борьбе с бандитизмом по март–апрель 1947", 01.03.1947, ERAF.SM131.1.80, 2–13.

841 Директива МГБ ЭССР № 489, 25.03.1947, ärakiri, ERAF.131SM.1.80, 46–47.

842 Дело ОББ № 3 "Записки по "ВЧ" и копии спецсообщений в ГУББ МВД СССР и 2 Главн. Упр. МГБ СССР за 1947 г.", 01.01.–31.12.1947, ERAF.131SM.1.81.

843 Дело ОББ № 5 "Пятидневные информационные сводки о результатах борьбы с нац. подпольем и его вооруженными бандами", 20.06.–31.12.1947, ERAF.131SM.1.89.

844 Дело № 5 "С информационными сводками о результатах борьбы с нацподпольем и вооруженными бандами за 1949 г.", 01.01.–12.12.1949, ERAF.131SM.1.159.

845 Характеристика, 23.01.1947, ERAF.1.6.1423, 19–20.

846 Tammistu, Tasalülitamine, 14.

847 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 109.

Sazonov küllaltki võimukalt ja aktiivselt, oletatavasti oli samalaadne olukord ka Lätis ja Leedus ning inspektorit oli vaja eelkõige selleks, et II sekretär liiga "kohalike" mõju alla ei langeks. Eesti NSV-s toimuva üle järelevalveks saadeti edaspidi Moskvast kohale ÜK(b)P KK kontrollkomisjone. Ei saa välistada, et ÜK(b)P KK büroode ärakaotamise üheks põhjuseks võis olla ka MGB minister Abakumovi soov vabaneda MVD ja MGB volinikest, kes tegutsesid mõlema ministeeriumi nimel ja olid ühtlasi Beria soosikud. Liiduvabariiklike büroode ärakaotamine tähendas liiduvabariigi parteikeskkomitee iseseisvuse ja staatuse mõningast tõusu. Sellega võisid kaasneda ka Kremli uued instruktsioonid suhete osas julgeolekuorganitega.

NSVL MGB sätestas meetmed banditismivastaseks võitluseks 22. aprilli 1947. a käskkirjaga "Võitluse tugevdamisest natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega Ukraina NSV-s" ja järgnevate analoogiliste käskkirjadega teiste liiduvabariikide (Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti NSV) kohta. See nägi ette kontrollitud agentide infiltreerimist bandedesse nende koosseisu kindlakstegemiseks, seejärel gruppide ja nende juhtide kinnivõtmist või hävitamist, nende sidemete kindlakstegemist kohaliku elanikkonna ja välisriikide luureteenistuste seas koos viimaste ärakasutamisega RJ organite huvides jne.[848] ENSV MGB andis 22. juulil 1947 välja käskkirja nr 0043 "Otsustavate meetmete rakendamisest relvastatud natsionalistlike bandede likvideerimiseks Eesti NSV territooriumil" (alla kirjutas ministri asetäitja Pastelnjak), kus kohustas likvideerima relvastatud natsionalistlikud banded hiljemalt 15. septembriks 1947 ja loetles konkreetsed meetmed, sh operatiivgruppide moodustamise, mis saadeti pärast instrueerimis-seminari juulikuu lõpus maakondadesse operatsioonile.[849] Käskkiri saadeti tutvumiseks ka Karotammele. Karotamm kiitis selle heaks ja nõudis, et MGB linna- ja maakonnaosakondade ülemad kannaksid käskkirjast ja selle täitmisest ette ka kohalike parteikomiteede esimestele sekretäridele.[850] Toimiku andmetel tutvustati parteisekretäre käskkirjaga osaliselt, jättes välja punktid operatiivtegevuse kohta. 23. augustil kirjutas Karotamm kirja kohalike linna- ja maakonnakomiteede sekretäridele, kus rõhutas, et parteiorganid on legaliseerimistöö viimastel kuudel unarusse jätnud, mis on täiesti lubamatu seetõttu, et see töö peaks olema koos natsionalistlike bandede likvideerimisega üks tähtsamatest ENSV partei- ja nõukogude organite ülesannetest. Karotamm kohustas kontaktis MGB-ga legaliseerimistööd jätkama. Ta nõudis "võtma partei ja nõukogude liinis ette kõige otsustavamad meetmed linnade ja maakondade puhastamiseks bandiitlikust ja illegaalsest elemendist, kes ei taha heita ennast Nõukogude võimu armu alla ja eelistab kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse urgastest osutada ühes või teises vormis vastupanu

---

848 История советских органов, 471.

849 Зам. министра МГБ ЭССР Пастельняк – Спецсообщение начальнику 2 ГУ МГБ СССР Питовранову "О выделении 18 оперативных групп для ликвидации вооруженных националистических банд действующие в Эстонии в кратчйший срок", 11.08.1947, ERAF.131SM.1.82, 1–13.

850 Пастельняк – Каротамм, 04.08.1947, ERAF.131SM.1.82, 29.

parteile ja Nõukogude võimule".[851] MGB osakondadele ja maakondadesse paisatud operatiivgruppidele tuli selles töös osutada igakülgset kaasabi. Aktiviseerida tuli partei-poliitilist propagandatööd. See oli tüüpiline survestava iseloomuga direktiiv, mis ei pakkunud ühtegi uut lahendust juba ammu üles kerkinud probleemidele.

Septembris 1947 tegi Pastelnjak Karotammele käskkirja nr 0043 täitmisest ettekande, kus teatas muuhulgas, et kuna käskkiri pole täielikult täidetud, pikendatakse operatsiooni kestvust kuni 1. novembrini 1947.[852] Karotamme käest operatsiooni pikendamiseks nõu ega luba ei küsitud.

1947. aasta augustis saatis Karotamm linna- ja maakonnakomiteede esimestele sekretäridele kirja, kus teatas, et aastatel 1946–1947 maakonnakomiteede poolt kontaktis MVD/MGB organitega läbiviidud legaliseerimistöö oli andnud tulemusi mõne tuhande legaliseerinu näol, kuid on viimasel ajal soikunud ning käskis seda taas elavdada. 1. septembriks 1947 tuli läbi viia parteikomiteede büroode spetsiaalsed istungid koos MVD ja MGB esindajatega. MGB osakondadele ja MGB maakondadesse paisatud operatiivgruppidele tuli osutada parteiorganite poolt igakülgset abi, tugevdada tuli poliitööd jne.[853]

EK(b)P KK 1947. aasta tööaruande arutelul EK(b)P KK bürool ärritas II sekretäri Sazonovit aruande lõik banditismivastasest võitlusest, mis märkis ainult RJ organite saavutusi ja vaikis EK(b)P osast. Sazonovi sõnul organiseeris võitlust hoopis partei, MGB ja MVD olid aga partei tahte elluviijad. Kumm soovis MGB üldse aruandest välja jätta ja lisada partei suure töö legaliseerimise organiseerimisel. Aruande projektis puudusid konkreetsed faktid EK(b)P võitlusest kodanliku natsionalismiga.[854] Ka tegelikkuses ei olnud parteiorganid midagi märkimisväärset banditismivastases võitluses 1947. aastal korda saatnud, kui mitte arvesse võtta šabloonseid korraldusi parteiorganisatsioonile legaliseerimistöö ja võitluse elavdamiseks. 1947. aastal ei tehtud EK(b)P KK büroos mitte ühtegi MGB-d survestavat ega banditismivastast võitlust intensiivistavat otsust. Üheks võimalikuks seletuseks on siin endise olukorra inertsist tingitud jätkumine, kus Karotamm hoidus sekkumast MGB töösse. Suurt tähelepanu väärib Sazonovi seisukohavõtt julgeolekuorganite töötamisest parteiorganite juhtimise all ja partei tahte elluviijana, kuna tegemist on EK(b)P juhi esimese nii konkreetse sõnavõtuga. Kuna II sekretär oli nüüd, kui ÜK(b)P KK Eesti büroo ära kaotati, kohalik Kremli kõrgeim esindaja, oli sellel seisukohal suur kaal.

Kui 1947. aasta lõpp ja 1948. algus möödus vastupanuilmingute osas suhteliselt rahulikult, siis 31. mail 1948 arutati KK bürool banditismiküsimusi ajendatuna ENSV MN töötaja Suurkase tapmisest ja röövidest Läänemaal ning

---

851 Каротамм – Первым секретарям УК и ГК КП(б)Э, 23.08.1947, ERAF.131SM.1.82, 25–27.

852 "Докладная записка МГБ ЭССР о результатов выполнения приказа МГБ ЭССР № 0043 от 22.07.1947 по ликвидации активных банд на территории ЭССР", 20.09.1947, ERAF.131SM.1.87, 180–186.

853 Каротамм – Первым секретарям УК и ГК КП(б)Э, 21.08.1947, ERAF.1.5a.29, 39–42.

854 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э, 19.12.1947, ERAF.1.4.487, 17.

Elmar Ilbi salga aktiivse tegutsemise jätkumisest Saaremaal.[855] Istungist võtsid osa KK büroo liikmed Karotamm, Kumm, Kuusik, Kuzmin ja Veimer ning EK(b)P KK sõjalise osakonna juhataja Štamm, lisaks kutsututena Pastelnjak, ENSV siseministri asetäitjad Aleksei Barannikov ja Ivan Gonjajev (ministri asetäitja miilitsa alal ja Miilitsavalitsuse ülem), EK(b)P Läänemaa komitee II sekretär Alma Pruks, Saaremaa maakonnakomitee II sekretär Elmar Raag, MGB Saaremaa maakonnaosakonna ülem Vassili Zagrebalov, MGB Lääne maakonnaosakonna ülema asetäitja Aleksandr Nevolihhin jt.

Karotamm, kes istungit ja arutelu juhtis, väljendus banditismi ja MGB (aga MVD ja parteiorganite) tegevuse kohta vägagi karmide sõnadega (samuti ka Veimer). Ta rõhutas, et maakonnakomitee sekretär on "maakonna peremees" ja käitus ise kui Eesti NSV peremees (ilmselt Sazonovi eelpooltoodud seisukohtade mõjul). Saaremaa MGB osakonna kohta ütles Karotamm väga radikaalset ja isegi solvavalt, et nähtavasti töötab osakonna juures bandiitide agentuur ning osakonna töötajad saavad asjata nõukogude võimult palka ja söövad teenimatult selle leiba. Ta hoiatas, et kui MGB osakonnad tähtajaks banditismi ei likvideeri, võetakse nende juhid ametikohalt maha ja võetakse rangele parteilisele vastutusele. Karotamm ütles, et on olemas fakte, kus julgeolekuorganid ei pidanud vajalikuks maakonnakomiteed oma asjadega tutvustada ja nimetas seda "kahjulikuks praktikaks". Štamm oli seisukohal, et partei- ja julgeolekuorganite vahel tegelik koostöö puudus. Seepeale sõnas Karotamm, et jutt käib siiski MGB ja MVD organite **juhtimisest** partei poolt, eesmärgiga rõhutada, et partei ja julgeoleku suhted ei põhine koostööl vaid julgeolekuorganite juhtimises partei poolt. Parteiorganisatsioonid ei viinud Karotamme arvates läbi tegelikku poliittööd, nõudsid ja abistasid vähe. Piisavat kontakti ei olnud ka MGB ja MVD endi vahel. Tuli bandiitidele peale tungida, neid rünnata. Muutunud oli ka Karotamme suhtumine illegaalidesse. Nüüdsest tuli seni veel metsast välja tulemata illegaali käsitleda kui bandiitide liitlast. Ta ütles, et (illegaale) tuleb püüda ja kui nad alla ei anna, siis tappa. Veimeri arvates olid partei maakonnakomiteed tolleks ajaks banditismiküsimustega tegelemisest praktiliselt loobunud ja edaspidi oleks vaja korraldada töö nii, et iga viimane karjus oleks " meie tšekistide luuraja". Seni ei ole rahva käest toetust saadud. Kummi arvates pidanuks kogu külaaktiiv olema "rahvakaitse" ("hävitajate" uus nimetus) liikmed. Rahvast tulnuks avalikult hoiatada, et bandiitide toetamine on karistatav. Pastelnjaki arvates oli Saaremaa ja Läänemaa eripäraks, et bandiitlik baas oli seal täiesti puutumata. Ta süüdistas väheses otsustavuses ka prokuratuuri, eelkõige sõjaväeprokurör Bõkovit ja tema asetäitjat, mistõttu olevat mitmel korral tulnud pöörduda sanktsioonide saamiseks otse nende ülemate poole. Ta soovitas sõjaväeprokuratuuri küsimuse tema suhtumises "bandiitide baasi" tõstatada ka KK bürool. Pastelnjak uskus, et ligi pooled Ilpi toetajatest teevad seda, sest nad on klassivaenlased – kulakud. Saaremaa eripära oli Zagrebalovi arvates ka see,

[855] Läänemaal tegutses metsavend Endel Redlichi juhitud "Relvastatud Võitluse Liit" (RVL) ja osaliselt ka "Hirmsa Antsu" (Ants Kaljuranna) salk. RVL oli alates 1947. aasta lõpust üks peamisi MGB relvastatud vastupanugruppide vastase võitluse objekte.

et seal tegelesid banditismiküsimustega peale MGB ka veel MVD, piirivalve ja sõjaväe vastuluure, sealjuures koordineerimatult ja tegevust teineteise eest salajas hoides. Karotamm võttis nõupidamise kokku niiviisi:

> "Partei maakonnakomitee peab kontrollima, kuidas tšekistid banditismi likvideerimise eest võitlevad. Ei ole vaja teada kõiki agentuurkombinatsioone, kuid kui vaja, peab neidki kontrollima. Aga kui MGB ei usalda partei maakonnakomitee sekretäri, siis tuleb tõstatada küsimus sekretäri mahavõtmisest. Aga tundub, et sm Kummil on tava mitte hoida kontakti parteiorganitega. See kirjutakse stenogrammi ja ma vastutan oma sõnade eest".[856]

Võrreldes eelnevate aastate büroo arutlustega olid nüüd Karotamme poolt väljaöeldud seisukohad julgeolekuorganite juhtimisest partei poolt midagi märkimisväärselt uut. See märkis ENSV MGB resoluutses vormist survestamise algust EK(b)P juhtkonna poolt. On väga tõenäoline, et kas Sazonovit või Karotamme või neid mõlemaid oli selles osas instrueeritud Moskvast.

EK(b)P KK büroo 31. mai 1948 otsusega "mitterahuldavast tööst võitluses banditismiga Läänemaa ja Saaremaa maakondades" määrati karistus MGB maakonnaosakonna ülemale Nevolihhinile (noomitus koos partei arvestuskaardile kandmisega) ja Zagrebalovile (märkus). Minister Kummile juhiti tähelepanu ebapiisava töö eest banditismi likvideerimisel. Teda ja siseministri asetäitja Barannikovi kohustati looma ministeeriumite vahel tihe kontakt. Banditismi baasi likvideerimiseks tuli kasutada ka passirežiimi võimalusi.[857] EK(b)P maakonnakomiteede töö tunnistati ebarahuldavaks ning kohustati partei- ja täitevkomiteede juhte organiseerima elanikkonda banditismivastaseks võitluseks, aktiviseerima rahvakaitsevõitlejaid ja tugevdama nende distsipliini jne. Maakonnakomiteede sekretäre kohustati kuulama ära kohalike MGB osakonnaülemate ja rahvakaitsepataljonide ülemate aruanded. Seda otsust tuli arutada maakonnakomiteede büroode kinnistel istungitel koos nende valdade parteikomiteede sekretäridega, kus banditism oli kõige teravam probleem. Taas rõhutati, et antud momendil oli banditismi täielik hävitamine kõige tähtsamaks ülesandeks.[858] Otsuse ärakiri saadeti ÜK(b)P Keskkomiteesse. Otsuse täitmise üle pidi järelevalvet teostama KK sõjaline osakond.

2. juulil 1948 koostas Eesti NSV-s kontrollreidi teinud ÜK(b)P KK ametnik informatsiooni, milles märgiti, et MGB ja MVD organid tegutsevad tugevneva banditismi tingimustes nõrgalt ja ebajärjekindlalt ning ka partei maakonna- ja vallakomiteed ning partei-algorganisatsioonid mobiliseerivad kommuniste, komsomole ja nõukogude aktiivi nõrgalt valvsuse tugevdamisele ja talupoegade kaasamisele võitlusse bandede likvideerimiseks. Olevat fakte, mis räägivad

---

856 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 31.05.1948, ERAF.1.4.574, 6–35.

857 Passirežiim – elanikkonna passistamise, sissekirjutamise ja väljakirjutamise kord, mis oli ette nähtud passisüsteemi normidega ühe või teise kindla piirkonna jaoks – *Контрразведывательный словарь*, 209.

858 Постановление бюро Центрального комитета КП(б)Э, Протокол № БЦ-303, § 4-оп от 31.05.1948 "О неудовлетворительной работе по борьбе с бандитизмом в уездах Лянемаа и Саремаа", ERAF.1.4.574, 1–5.

sellest, et rahvakaitseüksused on saastatud vaenulike elementidega.[859] See oli üpris tõsine süüdistus nii EK(b)P kui ENSV julgeolekuorganite vastu. Selles dokumendis peegeldusid ka tüüpilised partei- ja julgeolekuorganite vastastikused süüdistused. Julgeolekuorganid ootasid parteivõimudelt sama, mis Moskva – elanikkonna toetuse tagamist. Loodeti kasutada skeemi, kus eliidi hävitamise ja tema omandi äravõtmisega leitakse laiemate rahvahulkade toetus. Kuid Nõukogude repressioonid ja vägivald elanikkonna suhtes oli sedavõrd laialdane, et jämedakoelise propaganda abil ei olnud võimalik elanikkonna toetust leida. Nüüdsest hakkas parteijuhtkond sisendama ka kohalikele parteikomiteedele, et võim ja juhtpositsioon kohtadel kuulub neile. Tegelikkuses ei omanud kohaliku tasandi parteitöötajad ettevalmistust ja mõju julgeolekuorganite juhtimiseks. Siiski püüdsid ka MGB kohalikud juhid parteiorganitega läbi saada, et mitte partei juhtrolli ignoreerimisega silma paista.

Võimalik, et just eelpoolnimetatud parteiliinis Moskvasse saadetud info oli aluseks uutele korraldustele MGB süsteemis. NSVL MGB ministri asetäitja Ogoltsovi 27. juuli 1948 käskkirja alusel andis ENSV MGB minister Kumm 13. augustil 1948 käskkirja "Võitluse intensiivistamisest natsionalistlike relvastatud bandedega". Selle käskkirja järgi olid relvastatud grupid oma tegevust intensiivistamas ja selle taga nähti välisriikide luure (eelkõige inglise ja ameerika) tegevust. Käskkiri kritiseeris eelkõige MGB maakonnaosakondade nõrka (agentuur)tööd. Ühe puudusena nähti, et kasutatud ei olnud spetsiaalseid relvastatud agente, kes oleksid suunatud metsavenna katte all salkade juurde ülesandega tappa salkade juhid või aktiivsemad liikmed (*агент-боевик*, Eesti historiograafias on kasutusel nimetus "mõrvaragent", "hävitusagent" või "agent-löökrühmlane"[860]). Käskkirjas kohustati likvideerima relvastatud banded hiljemalt 1. oktoobriks 1948.[861]

1948. aastal nägi aprillikuust ametisse määratud uus ENSV MGB 2-"N" osakonna ülem alampolkovnik Dmitri Taevere abimeetmetena banditismivastases võitluses vastutavate partei- ja nõukogude töötajate komandeerimist kohtadele, et tugevdada parteipoliitilist tööd ja puhastada kohalikud asutused "bandiitide käsilastest" ja muudest kahtlastest isikutest, samuti viia läbi agitatsioonimeetmeid.[862] Selleski polnud võrreldes varasemaga midagi uut.

Seoses metsavendade sagenenud röövrünnakutega riiklike ja kooperatiivsete ettevõtete vastu tegi EK(b)P KK büroo 15. septembril 1948 otsuse "Bandiitide poolt riiklike ja kooperatiivsete ettevõtete raha ja omandi röövimise faktidest", kus kohustati muuhulgas ENSV MGB-d (personaalselt ministri asetäitjat Pastelnjakki) otsustavalt tugevdama "võitlust banditismi vastu, mürgitama ja hävitama bandiite halastamatult". MGB ei tohtinud oma jõude killustada, vaid pidi kontsentreerima need tegutsevate bandede vastu Läänemaal, Pärnumaal ja Võrumaal. Banditism tuli likvideerida võimalikult lühikese aja jooksul. Määruses leiti, et parteiorganisatsioonid ja valitsusasutused (sh MGB ja MVD) on

859 Информационная сводка, 02.07.1948, РГАСПИ Ф.17, О.88, Д.908, С.133.
860 Selle agendikategooria kohta vt: Väljas, Hävitusagendid.
861 Kuusk, Struggle of the Ministry, 254.
862 Докладная записка, mustand, (juuli 1948), ERAF.131SM.1.128, 68–69.

võitlust banditismi täieliku likvideerimise eest nõrgendanud, mitte tugevdanud. Maakonnakomiteed pidid kiiremas korras üle vaatama rahavedu teostavate ametnike kaadri ja selgitama välja kahtlased isikud. Nad pidid osutama abi MGB maakonnaosakondadele rahvakaitsepataljonide komplekteerimisel.[863]

Kolm päeva hiljem arutas KK büroo banditismiküsimust uuesti, hinnates 31. mai 1948 otsuse täitmist. Konstateeriti, et Läänemaal on olukord paranemise asemel läinud veelgi hullemaks. Keskkomitee sekretär Villem Kuusik ütles, et parteiorganisatsioonide suur möödalaskmine on, et nad lähenevad MGB-le kui võrdsele, selle asemel, et nõuda partei otsuste täitmist (nüüd oli "juhtimisretoorika" omaks võtnud ka Kuusik).[864] MGB osakonnaülem Nevolihhin kästi ametist maha võtta ja noomiti nii Pastelnjakki kui Läänemaa parteikomiteed. Kõikide maakonnakomiteede tähelepanu juhiti klassivõitluse tugevnemisele külas viimastel kuudel.[865] Nevolihhin vabastatigi julgeolekuorganitest oktoobris 1948 ja temast sai Valga metsamajandi direktori asetäitja.[866]

ENSV MGB-s peeti banditismivastase võitluse teemaline operatiivnõupidamine ja ministeeriumi parteiaktiivi koosolek, kus osalesid ka MGB kohalike osakondade juhid. Karotamm saatis maakonna- ja linnakomiteede esimestele sekretäridele käsu korraldada MGB kohalike osakondade parteilastega sarnased koosolekud. Banditism tuli nüüd lõplikult hävitada EK(b)P V kongressi avamise ajaks (23. detsembriks 1948).[867] Tähelepanuväärne on asjaolu, et kuigi Karotamm oli informeeritud (vähemalt 1947. aastal) banditismi likvideerimise taktikast MGB operatiivgruppide kasutamisega, keskendas ta kogu oma "tule" MGB maakonnaosakondadele, kellel oli võrreldes operatiivgruppidega metsavennasalkade hävitamisel teisejärguline tähtsus. Huvipakkuv on ka see, et julgeolekutöötajad ei teinud katsetki Karotamme selles osas korrigeerida.

Juba mõne päeva pärast kirjutas Karotamm Moskvasse, et ei ole MGB tööga "banditismivastases võitluses" rahul ja tegi ettepaneku vahetada välja valdkonna eest vastutav ministri esimene asetäitja Pastelnjak, "kes ei suuda oma ülesannetega toime tulla, arvestades ka asjaolu, et minister ise on tihti haige".[868] See oli tähelepanuväärne sekkumine MGB töösse ja kaadripoliitikasse.

2. oktoobril 1948 korraldati banditismivastase võitluse puudujääkide osas ENSV MGB parteiaktiivi (mis oli ministeeriumis esimene sellesarnane) koosolek. Koosolekul osales ka Karotamm, kes võttis parteiaktiivi koosolekul sõna väga resoluutselt. Näiteks ühele MGB töötaja ettekandele sõnas ta vahele: "Millal Kaljurand saab likvideeritud? EK(b)P KK nõuab täpsustamist, vastake!

---

863 Постановление бюро Центрального комитета КП(б)Э, Протокол № БЦ-323, § 10-оп от 15.09.1948 "О фактах грабежа бандитами денег и имущества государственных и кооперативных предприятии и организаций", ERAF.1.5.21.

864 "О выполнения решения ЦК КП(б)Э Лянемаским укомом КП(б)Э" (EK(b)P KK büroo stenogramm), dateerimata (18.09.1948), ERAF.1.4.574, 40–47.

865 Постановление бюро Центрального комитета КП(б)Э, Протокол № БЦ-324, § 5 от 18.09.1948 "О выполнении постановления ЦК КП(б)Э от 31.05.1948 в Лянемаском уезде", ERAF.1.4.574, 36–39.

866 Личный листок листок по учету кадров: Неволихин А.М., ERAF.1.6.7571, 4.

867 Karotamm MK ja LK esimestele sekretäridele, 04.10.1948, ERAF.1.7a.77, 128–129.

868 Каротамм – Зав. Административного отдела ЦК ВКП(б), 20.09.1948, ERAF.1.7.11, 42.

Siiani näeme me ainult lubadusi".[869] 2-"N" osakonna ülema asetäitja major Aleksei Gavrilovi sõnavõtust jääb selge mulje, et sellist parteiorganite poolset kontrolli polnud ENSV MGB-s varem tuntud. Ka ei olnud banditismivastase võitluse küsimust varem arutatud ministeeriumi parteiorganisatsiooni koosolekutel. Operatsioonide läbikukkumisi ei oldud samuti arutatud. Osakonnaülem alampolkovnik Jevgeni Nikolski rääkis, et banditismi aktiviseerumine on toimunud seoses kulakute aktiviseerumisega, mis tähendab, et koos banditismi likvideerimisega tuleb minna "laialdasele rünnakule klassivaenlase (kulakute) vastu".[870] ENSV MGB parteikomitee sekretär major Puditšev süüdistas aga EK(b)P vastu ja ütles, et on tarvis, et EK(b)P KK annaks kohalikele parteiorganitele käsu vastutada banditismivastase võitluse eest sarnaselt MGB ja MVD-ga (seda oli tegelikult juba tehtud, aga ilmselt ei olnud siis kohalikul tasandil partei juhtroll toimima hakanud). Pressmann aga pakkus oma 1921.–1923. aastatest pärinevale tšekistikogemustele tuginedes välja, et kohtadel võiks ühtse juhtimise tagamiseks moodustada "troikad" MVD, MGB ja parteikomiteede juhtidest. Kurioossetest juhtumitest toodi välja Narva linnaosakonna ülem alampolkovnik Aleksei Svetlakovi juhtum, kes oli ilmunud linna turule, ajanud müüja minema ja hakanud ise pirukaid müüma. Kuna ta "kompromiteeris organeid" ja parteid, esitati ta EK(b)P Keskkomiteele ametikohalt kõrvaldamiseks. Svetlakov kõrvaldatigi linnaosakonna ülema ametist, kuid jätkas teenistust MGB-s.[871]

Karotamm ütles MGB parteiaktiivi kokkuvõtvas sõnavõtus muuseas, et banditismi likvideerimine ei ole ainult julgeolekuorganite ülesanne ja et EK(b)P KK büroo otsustes on ka kirjas, et samaväärselt ja isegi rohkem kannavad vastutust kohalikud parteiorganid. Nõukogude-parteiaktiiv pidi seda tööd juhtima, eelkõige MGB ja MVD parteiorganisatsioon. EK(b)P Keskkomiteel pidid olema MGB töötajate suhtes tõsised pretensioonid. Võitlus natsionalistliku põrandaalusega oli Karotamme sõnul võitlus elu ja surma peale. Ilma parteilise juhtimiseta ei tohtinud tema sõnul midagi teha, sest partei seisis riigist kõrgemal ja kes kasvõi millimeetri sellest seisukohast kaugeneb pidi hukkuma kui kommunist varem või hiljem. Karotamm rääkis, et oli käinud hiljuti ÜK(b)P Keskkomitees, kus talt päriti, kuidas Eestisse suunatud kommunistid keelt õpivad. Kohaliku keele mitteõppimine pidavat näitama, et need inimesed on seisukohal, et töötavad Eesti NSV-s ajutiselt, mis on viga. Karotamm toetas Kummi võetud ülesannet likvideerida banditism EK(b)P V kongressiks. Aktiivi koosoleku otsus kohustaski likvideerima banded V kongressi avamiseks 23. detsembriks 1948. MGB parteiaktiivi kohustati arutama eksinud kommunistide personaalküsimusi ja tegelema igapäevaselt poliitõppega poliitkoolides ja poliitringides. MGB pidi jälgima, et kulakute baasil ei tekiks uusi relvastatud gruppe ning julgeolekutöötajaid kohustati õppima eesti keelt.[872] MGB parteiaktiivi koosolekul toimunust lähtuvalt kulges Karotamme kui parteivõimu juhi poolt julgeolekuorganite survestamine tõusvas joones.

---

869 Протокол собрания партактива МГБ ЭССР, 02.10.1948, ERAF.1.48.270, 2.

870 Samas, 10.

871 Личное дело: Светлаков Алексей Михайлович, 1946–1948, ERAF.1.6.8778.

872 Протокол собрания партактива МГБ ЭССР, 02.10.1948, ERAF.1.48.279, 24–27.

Sõjaväeprokurör Sergei Bõkov saatis oktoobris 1948 Karotammele ülevaate kontrrevolutsiooniliste kuritegude uurimise kohta ENSV MGB-s, kus jõudis järeldustele, et enamasti oli tegemist Omakaitse liikmete arreteerimisega tegevuse eest aastatel 1941–1942 ning et banditismi eest arreteeritute osakaal oli tähtsusetu, kuigi bandiidigrupid jätkasid tegevust ja EK(b)P Keskkomitee oli juhtinud tähelepanu vajadusele otsustavaks võitluseks sellega (Karotamme ääremärkus: "Õige!"). Bõkov juhtis ka järjekordselt tähelepanu uurimistähtaegadest mittekinnipidamisele ning paluti juhtida selles osas tähelepanu minister Kummile.[873] Karotamm kirjutas seepeale Kummile:

> "Arestide analüüs näitab, et bandiite võetakse väga ja väga vähe kinni. Kas Omakaitse liikmete arreteerimisega on kõik korras? Kas ei arreteerita mitte lihtsalt "sillavahte"? [...] Sm. Bõkov kaebab RJ ministeeriumi peale, et seal kontrrevolutsiooniliste süütegude uurimist toimetatakse liiga aeglaselt ja rikutakse seadusega kindlaksmääratud tähtaegu. Seda ei tohi lubada! Seadus on seadus ja teda tuleb täpselt täita. Nii et – andke veel tugevamaid hoope bandiitidele, salakuulajatele, mõrtsukatele ja reeturitele!!".[874]

Oktoobris 1948 saatis Kumm sarnaselt teistele ministritele (tõenäoliselt EK(b)P KK kongressi ettekande ettevalmistamise eesmärgil) Karotammele ettekande-ülevaate oma ministeeriumi tööst aastast 1940 kuni oktoobrini 1948, milles saavutuste osas olid olulisel kohal ka banditismivastase võitluse tulemused. Ettekande kohaselt oli aastatel 1944–1948 likvideeritud 358 nõukogudevastast kodanlik-natsionalistlikku gruppi kokku 1456 liikmega, samuti välisluurete (USA, Suurbritannia, Saksa, Soome jt) agentuuri 367 inimesega, samuti bandiitlik-terroristlikke gruppe 579 kokku 3415 liikmega. Legaliseeritud oli 7401 bandiiti ja illegaali. Likvideerimata oli veel 17 relvastatud gruppi 73 liikmega. Millegipärast ei toodud ära ENSV NKGB/MGB poolt arreteeritute koguarvu. Olulisemateks likvideeritud gruppide ja organisatsioonidena olid aruandes ära toodud Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Tiefi valitsusega seotud ringkond koos "Haukka" ja "Tümmler"-i luuregruppidega (dokumendis nimetatakse seda "põrandaaluseks keskuseks"), "Eesti Vabastamise Komitee" eesotsas Voldemar Hendriksoniga, "Vahastu Malevate Staap", 10. Roheline Partisanipataljon Friedrich Luki juhtimisel, noorteorganisatsioon "Vaba Eesti" Raimund Prosti juhtimisel ja Relvastatud Võitluse Liit (RVL) Endel Redlichi juhtimisel (oli likvideeritud osaliselt).[875] RVL-i peeti minister Kummi ütlusel MGB poolt kõige tõsisemaks, üleliiduvabariigilise ulatusega organisatsiooniks, kelle eesotsas olevad endised *SS*-i ohvitserid olid seadnud endale eesmärgiks kodanliku Eesti taastamise. Selliste formeeringute likvideerimist pidas Kumm MGB üles-

---

873 Военный прокурор войск МВД ЭССР Быков – Каротамм, 26.10.1948, ERAF.1.7a.77, 66–69, Sõjaväeprokuratuuri märgukirjade osas vt ka peatükki 3.4. EKP Keskkomitee roll julgeolekuorganite tegevuse järelevalves.

874 Karotamm – Kummile (ärakiri), 26.10.1948, ERAF.17a.77, 70.

875 Докладная записка МГБ ЭССР секретарю ЦК КП(б)Э Каротамм "О работе органов государственной безопасности ЭССР за период 1940–1941 г.г. и 1944–1948 г.г.", 16.10.1948, ERAF.1.47.38, 136–162.

andeks, milles vajati kogu ENSV töötajate ja lojaalsete nõukogude kodanike abi**,** mida aga ei olnud seni saadud.[876] RVL-i liikmeid oli 1948. a aprilliks MVD sõjaväeprokuröri andmetel arreteeritud 107, kellest märkimisväärse osa moodustasid noored. Seetõttu palus sõjaväeprokurör anda Karotammel korraldused ELKNÜ Keskkomiteele kasvatustöö tõhustamiseks noorte seas.[877]

Seega pidi võitlus relvastatud vastupanuliikumisega jätkuma ka edaspidi. Kuid 1949. aasta alguses oli kogu julgeolekuaparaat ametis märtsiküüditamise läbiviimisega. EK(b)P KK poolt jätkati MGB survestamist läbi natsionalistlike bandede vastase võitluse temaatika uuesti sama intensiivselt 1949. aasta suvel.[878]

4.3. "Kulakluse" vastane kampaania – küla sovetiseerimine

4.3.1 Suund küla sovetiseerimisele, kolhoseerimise ja "kulakukstegemise" algatamine

Kui suuremad linnad olid hõivatud "läänealadel" Nõukogude võimu toetuspunktideks, siis külaelu sovetiseerimine võttis aega kasvõi juba põhjusel, et ei olnud piisavalt kaadrit, kes külaelu sovetiseerimist läbi viiks ja senise külaeliidi asemele astuksid. Küla sovetiseerimisele oli asutud 1944. aastal, taastades 1940–1941 algatatud maareformi. Uusmaasaajate ("kehvikute") näol loodeti leida võimu peamine tugi külas, loodeti ka keskmike toetusele, sest neilt ei oldud maad ära võetud. Ei saa aga nõustuda sellega, et maareform oli Nõukogude rahustamispoliitika element.[879] Kehvikute ja keskmike ning külaeliidi vahele kiilu löömine oli Eesti külaühiskonna lõhestamine, millega üritati provotseerida nn klassivõitlust ja kodusõda.

Alates 1945. aastast asuti kohaliku halduse sihikindlale unifitseerimisele Nõukogude Liidu süsteemiga, hakati EK(b)P Keskkomitee juhtimisel moodustama küla "aktiivi" ja parteiorganisatsioone, kes pidid olema Nõukogude võimu tugi külas.[880] Samuti ei jäänud küla puutumata Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikute, iseseisvusmeelsete ja relvastatud vastupanuliikumise osaliste elimineerimisest-represseerimisest julgeolekuorganite poolt, mida saatsid eelmistes alapeatükkides kirjeldatud EK(b)P poolne toetus, sh ideoloogiakampaaniad. Suurimaks vägivallaaktsiooniks oli sõjajärgsel perioodil aga 1949. aasta märtsiküüditamine. See tabaski eelkõige just maaelanikke, sealhulgas seniste olulisemate vaenlaskategooriate – iseseisvuslaste ja relvastatud vastupanuvõitlejate perekonnaliikmeid. Neile lisandus aga ka uus grupp inimesi –

---

876 Подлинник стенограммы 5-го съезда КП(б)Э, 24.–25.12.1948, ERAF.1.4.512, 177, 182–184.

877 Быков – Каротамм, 15.04.1948, ERAF.1.7a.77, 5–7.

878 Vaata alapeatükki 4.3.3. Katsed relvastatud vastupanu likvideerimiseks pärast märtsiküüditamist.

879 Nii on väitnud näiteks A. Statiev, vt: Statiev, *The Soviet counterinsurgency*, 161–162.

880 Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine, 261.

küla sovetiseerimisele takistavad kohalikud tööandjad, majanduslik eliit, keda nimetati Eestis juba XIX sajandist tekkinud halvustava nimetusega "hallparun" ja hiljem Nõukogude malli järgi "kulak" (*кулак*, rusikas).[881] "Kulakluse likvideerimine", mis siinses kontekstis oli eelkõige Nõukogude termin märtsiküüditamise kohta, omandas järjekordse kampaania ulatuse, ning selles oli oluline osa ka sovetiseerimist administreerival EK(b)P-l.

Alates stalinismiperioodi Nõukogude historiograafiast on märtsiküüditamist ja küla sovetiseerimist üldse nähtud eelkõige osana kolhoseerimisest (sovetliku terminiga "põllumajanduse kollektiviseerimisest"). Kuigi EK(b)P juhtkond eitas avalikult kuni 1947. aastani Eesti totaalse kolhoseerimise kavatsust, tulenes see tõenäoliselt sellest, et Nõukogude juhtkond ei olnud andnud neile taktikalistel kaalutlustel korraldust kolhoseerimise intensiivistamiseks. Mittekolhoseerimine oleks tähendanud ju ka Eesti mittesovetiseerimist ja oleks varem või hiljem sattunud vastuollu totalitaristliku unifitseerimispoliitikaga, mis sõjajärgsetel aastatel pigem tugevnes. Eesti talurahvas ei tahtnud aga kolhoseerimisest midagi kuulda ja seepärast alustati üsna ettevaatlikult mitmesuguste kooperatsiooni-juttudega. Vististi oli ka administraatoritele selge, et vägivaldne talude lõhkumine raskendaks juba niigi rasket olukorda toiduainetevarumisel, mis oli üks tähtsamaid asju, mida Moskvast nõuti.

Karotamm pidi vähemalt põhijoontes teadma, millised olid kolhoseerimise ja kulakluse likvideerimise ajaloolised kogemused NSV Liidus. Juba Lenin pidas kulakuid nõukogude võimu verivaenlasteks ja Stalin kirjutas, et kulakluse kui klassi likvideerimiseks tuleb avalikus lahingus murda selle klassi vastupanu ja jätta ta ilma tootmisallikatest.[882] 1920. aastate lõpuks oldi Nõukogude Liidu juhtkonnas jõutud seisukohale, et külaühiskonnas isemajandamist jätkavad talupojad on takistus riigi täielikule kontrollile majandussüsteemi üle ning sellega seoses teostatavale kolhoseerimisele. Kommunistliku partei poolt vaadatuna oli kollektiviseerimine NSV Liidus esimene püüe suuremahuliseks sotsiaalseks ümberkorralduseks.[883] See käis koos "kulakluse" hävitamise ja loosungiga "klassivõitluse teravnemisest" külas. Lauskollektiviseerimisele pani aluse Stalini artikkel "Suure murrangu aasta" ja sellele järgnenud ÜK(b)P KK novembripleenum 1929. aastal.[884] Poliitbüroo 1930. aasta 30. jaanuari otsusega määrati kindlaks kulakute represseerimise ja nende omandi äravõtmise põhimõtted. Kulakud jagati kolme kategooriasse, kellest esimesed (kontrrevolutsiooniline kulaklik aktiiv) tuli paigutada koonduslaagritesse või erandjuhtudel kasutada kõrgemat represseerimismäära (hukata), teised tuli oma elukohast kaugematesse piirkondadesse välja saata (deporteerida) kolmamdad aga

---

881 Nende nimetuste etümoloogiat on põhjalikult käsitletud uurimuses: Feest, *Zvangskollektivierung*, 389–392. Kulakute väljaselgitamisest ja allasurumisest Eestis vt Feest, *Zvangskollektivierung*, Rahi, *1949. aasta märtsiküüditamine* ja Kõll, Tender Wolwes.

882 Panksejev, Eestimaa Kommunistliku, 58.

883 Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939, В 5 тт, Том 1, Май 1927 – ноябрь 1929, Москва, 1999.

884 Трагедия советской деревни, Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939, В 5 тт,. Том 2, Ноябрь 1929 – декабрь 1930, Москва, 2000, 8.

paigutada ümber oma elurajooni piirides. Likvideeritavate kulakumajapidamiste arv piiritleti 3–5 protsendiga majapidamiste üldarvust. Esimese ja teise kategooria kulakute represseerimise pidi läbi viima OGPU kooskõlastatult parteiorganitega, kelle esindajad olid kaasatud represseerimiskategooriat kindlaksmääravatesse kolmikutesse – "troikadesse".[885] Ka "Suure terrori" mastaapseim osa oli endiste kulakute (kes olid varasemalt jäänud represseerimata või asumiselt põgenenud) vastane operatsioon.[886]

Kuigi Stalini/ÜK(b)P juhtkonna ning selle alluvuses tegutsenud OGPU/NKVD vastavad direktiivid olid välja antud rangeima salastatuse astmega, ei saanud sel ajal Nõukogude Liidus elanud inimestel (nagu ka Karotamm seda oli) olla teadmata, mida tähendas mõiste "kulakluse likvideerimine". Aastatel 1940–1941, kui Karotamm EK(b)P KK II sekretärina põllumajandusküsimusi kureeris, nimetas ta EK(b)P IV kongressil veebruaris 1941 eeskujulikke talusid "sisult kulaklikeks majapidamisteks". Ta ütles, et "On aeg kõrvaldada sealt (külast) kulakud, need kurnajad ning vereimejad ja nõukogude korra vihased vaenlased."[887] 1941. aasta jaanuaris palusid aga Leedu ja Eesti komparteide keskkomiteed ja rahvakomissaride nõukogud Balti liiduvabariikides kontrollreidil viibinud ÜK(b)P KK sekretäri Andrei Andrejevit "suurmaaomanikud" (*помещики*, st need kelle maaomand oli riigile võõrandatud ehk "natsionaliseeritud", Karotamme eelneva kõne ja stalinistliku leksika järgi "kulakud") liiduvabariigist välja saata (st deporteerida). Andrejev arvas tookord, et see palve tuleb rahuldada.[888] 1941. aasta juuniküüditamise kategooriate hulka kulakuid siiski ei arvatud. Tõenäoliselt on põhjus selles, et siis ei olnud sovetiseerimine veel kolhoseerimise faasi jõudnud.

Sõjajärgsel ajal olid NSV Liidus üheks olulisemaks tõukeks põllumajanduse lauskolhoseerimisele viljavarumise raskused (mis puudutasid ka ENSV-d) ja nälg osas Nõukogude Liidus 1946. aastal.[889] Eesti NSV-s võeti samal ajal ettevaatlikult parteivõimu poolt üles põllumajanduse kollektiviseerimise teema, rääkides põllumajanduskooperatsioonist või põllumajandusühistutest (*сельхозкооперация*). EK(b)P KK XII pleenumi otsuse arutelul 31. juulil KK bürool ütles Karotamm, et läbi kooperatsiooni jõutakse sotsialismini külas ja et see tuleks pleenumi otsuses ära märkida.[890] Pleenumil rääkisid koopereerimise, "kulaku sabotaaži" vastu võitlemise, talumajapidamiste plaanimajandusega kohanemise ning külaga töö süvendamise vajadustest siinsed Moskva peaesindajad Georgi Perov ja Sergei Sazonov. Perov ütles, et "Eestis on klassi-

885 Постановление Политбюро ЦК ВК(б)П О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации", 30.01.1930 – *Трагедия советской деревни, Т 2*, 126–130.

886 Записка М. И. Фриновского в Политбюро ЦК ВК(б)П с приложением оперативного приказа НКВД СССР № 00447, 30.07.1937 – *Лубянка: Сталин и Главное управление*, 273–281.

887 EK(b)P IV kongressi sõnavõttude stenogramm, 07.2.1941, ERAF.1.4.38, 98, 100.

888 А. Андреев – И. Сталину, В. Молотову, (jaanuar 1941) – *Советское руководство*, 430.

889 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 127.

890 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б) Э, 31.07.1946, ERAF.1.4.361, 109.

võitlus jõudnud uude faasi ja see väljendub selles, et kulak saboteerib vaikides partei ja nõukogude võimu meetmeid [...] ja jääb karistamata".[891]

Järjekordse tõuke küla sovetiseerimise küsimuse tõstatamiseks Eestis andis ÜK(b)P KK Orgbüroo 1946. aasta 4.(5.) oktoobri otsus Leedu KP kohta, mida arutati novembris vabariiklikul parteiaktiivil. Karotamm ütles seal, et põhiküsimuseks tööks külaga (st küla sovetiseerimisel) on rünnak kulakluse vastu. Kulaku põhiliseks tunnuseks olevat see, et ta on süstemaatiliselt ekspluateerinud võõrast tööjõudu. Stalini eeskujul rääkis Karotamm klassivõitluse teravnemisest.[892] Kulakutevastast rünnakut rõhutas ka Jefremov ÜK(b)P KK Eesti büroost ning puudutas ka ettevaatlikult kolhoseerimise teemat, rääkides siiski vaid kolhooside propageerimise vajadusest.[893] EK(b)P KK aparaaditöötajate nõupidamisel novembris 1946 rääkis Karotamm juba otsesõnu kulakluse likvideerimise vajadusest.[894] Leedu kohta käivast otsusest inspireeritud rünnak eesti "kulakule", sisuliselt rünnak Eesti talule vormistati EK(b)P KK büroo otsusena 1947. aasta jaanuaris. Selles formuleeriti loosungliku põhiülesandena "töörahva ja talupoegade liidu tugevdamine". Nähti ette kulakute väljaajamine kooperatiivsetest majanditest.[895] Samas teatati Keskkomitee 1946. aasta tööaruandes Moskvasse, et kulakute salasepitsused külas on paljastatud ja tõrjutud küla kehvikute ning keskmike kihi abiga.[896] Seega võeti suund "rünnakuks kulakluse vastu" EK(b)P juhtkonna poolt siseparteiliselt teemaks juba 1946. aasta sügisel, st enne kolhoseerimise kampaania algatamist.

Karotamm kirjutas pärast enda tagandamist päevikus, et veebruaris 1947 palus Ždanov Eesti, Läti ja Leedu parteijuhtidel (Karotamm, Kalnbērziņš ja Sniečkus) eraldi esitada oma ettepanekud põllumajanduse kollektiviseerimise kohta ning Karotamm kirjutanud siis põllumajanduse kooperatsioonist ühistute alusel. Kulaklus kui klass tuli likvideerida majanduslike vahenditega, mitte sundasumise teel.[897] Karotamm ei pakkunud kulakluse likvideerimist ka Stalinile 15. aprillil kirjaga saadetud ENSV põllumajanduse kollektiviseerimist puudutavates ettepanekutes, ei parteifoorumitel ega avalikkuse ees ei käidud välja ka kolhoseerimise plaani.[898] See oli tõenäoliselt tingitud sellest, et Moskvas ei tehtud otsust Baltimaade kolhoseerimiseks enne 1947. aasta maikuud. Veel ainult umbes kaks kuud enne seda oli Ždanov Karotammele ütelnud, et

---

891 Протокол 12 пленума ЦК КП(б)Э, 02.–03.08.1946, ERAF.1.4.256, 142–151.

892 Стенограмма совещания партиного актива республики "О решении ЦК ВКП(б) по работе Литовской парторганизации и о задачах Эстонской партийной организации, вытекающих из этого постановления", 14.–15.11.1946, ERAF.1.4.369, 7, 9.

893 Samas, 127, 128.

894 Стенограмма совещания работников аппарата ЦК КП(б)Э, 25.11.1946, ERAF.1.4.381, 30.

895 Протокол № 219 бюро ЦК КП(б)Э от 04.–08.01.1947 п.4 "О мероприятиях по выполнению постановления ЦК ВКП(б) от 5.10.1946 "О работе ЦК КП(б) Литвы"", ERAF.1.4.403, 82–91.

896 Отчет о работе ЦК КП(б)Э за 1946-й год (koopia), 04.01.1947, ERAF.1.4a.274, 66.

897 Pinn, Kes oli Nikolai Karotamm, 75–76.

898 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 187–188.

kolhooside küsimus ei ole praegu aktuaalne. Kuid juba 16. aprillil arutati kollektiviseerimise küsimust ÜK(b)P KK Orgbürool. Otsus kolhooside organiseerimise kohta Balti liiduvabariikides tehti ÜK(b)P Keskkomitees 21. mail 1947.[899] Selle otsuse publitseeritud variandis puuduvad igasugused nõuded kulakluse likvideerimiseks ja ka kolhooside rajamise ettepanek on tehtud soovitavas vormis.[900] Üsna pea sai aga selgeks, et tegemist ei olnud mitte soovituse, vaid käsuga.

NSVL MN korraldusel ja Lääne-Ukraina eeskujul võttis ENSV Ministrite Nõukogu 1947. a augustis vastu otsuse talumajapidamiste maksustamisest, loetledes selles kulaklike majapidamiste tunnused, kellele määrati kõrgendatud ja sisult laostavad maksud. Kulaklikud tunnused seisnesid eelkõige palgalise tööjõu kasutamises aga ka tootmisvahendite omamises ja kasutamises, põllumajandussaaduste edasimüümises jms.[901] Sellist maksudega survestamist nimetati "kulakluse väljatõrjumise poliitikaks". "Kulakutele" kõrgendatud maksude määramine pidi viima paremini toimetulevate majapidamiste järk-järgulisele väljasuremisele. Samal ajal hakati organiseerima kolhooside asutamist.

Moskvas aga ei oldud kolhoseerimise edenemisega rahul. ÜK(b)P KK kontrollkomisjoni raportis 1947. a lõpus käsitleti EK(b)P Keskkomitee tegevust väga kriitiliselt.[902] 1948. aasta alguses raporteerisid ÜK(b)P KK inspektorid Moskvasse, et kolhooside ülesehitamist Balti liiduvabariikides segavad kodanlike natsionalistide ja nende relvastatud bandede vastutegevus ning "talude süsteem" tervikuna. Raportis kirjutati: "Arvestades seda, et **talude süsteem** on juba praegu tõsine pidur kolhooside rajamisele, tuleks meie arvates, keelata Balti liiduvabariikides edasine talude asutamine ja lahendada küsimus uute tüüpasulate ehitamisest...".[903] Teises raportis Moskvasse seisis, et paljud madalama astme partei ja nõukogude organid on läinud nõukogude seaduste rikkumise, jõhkra administreerimise ja "Siberisse saatmisega" hirmutamise teele. Mõned vallapartorgid võtavad elanikelt omaalgatuslikult ära hobuseid, lehmi ja muud vara.[904] Oleks siiski vale järeldada, et ÜK(b)P KK inspektorid tundsid muret Eesti elanikkonna terroriseerimise pärast. Ka see dokument oli täis kriitikat EK(b)P Keskkomitee aadressil. Eraldi rõhutati, et viimane varjas ÜK(b)P

---

899 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 125, 131.

900 ÜK(b)P KK määrus "Kolhooside loomisest Leedu, Läti ja Eesti NSV-s", 21.05.1947 – *Eesti NSV põllumajanduse*, 239.

901 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 199. Kulaklike majapidamise tunnused ja kulaklikuks tunnistamise protsess vt Eesti NSV MN määrus nr 654 30.08.1947 "Talumajapidamiste maksustamisest Eesti NSV-s", (*ENSV Teataja*, 1947, 25, 411–415). See määrus oli vastu võetud NSV Liidu MN 17. augusti 1947 määruse nr 2874 alusel.

902 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 192.

903 Г. Борков – секретарю ЦК ВКП(б) Жданову А. А. "О ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 21 мая 1947 года о колхозном строительстве в Латвийской, Литовской и Эстонской ССР", (янв., 1948), РГАСПИ Ф.17, О.88, Д.899, С.120.

904 М. Щебылкин и Шушарин – зав. Отделом управления по проверке парторганов ЦК ВКП(б) Поздняку И. И. "О состоянии организационно-партийной работы в партийной организации", 09.01.1948, РГАСПИ Ф.17, О.88, Д.899, С.25,27.

KK 1947. a kolhoseerimisotsust parteiorganisatsioonide eest, ei arutanud seda EK(b)P KK bürool ning ei tutvustanud sellega maakonnakomiteede teisi sekretäre, bürooliikmeid ja vallakomiteede sekretäre.[905]

EK(b)P KK büroo võttis seejärel 26. jaanuaril 1948 vastu otsuse "Parteiorganisatsioonide tööst kolhooside loomisel Eesti NSV-s", kus nimetati kolhooside asutamist "tähtsaimaks ürituseks". Kulakutevastane tegevus pidi väljenduma parteipoolses selgitustöös potentsiaalsete kolhoosiastujate seas, "mis julgelt paljastab kulakute kolhoosidevastast tegevust ning fašistliku nõukogudevastase ja kolhoosidevastase propaganda tagajärgi, samuti paljastab kodanlike natsionalistide ja kulakute vaenulikku "teooriat", mille kohaselt pole võimalik rajada kolhoose talude maakasutuse tingimustes" (Nagu näidatud eespool, oli see ÜK(b)P KK kontrolöride teooria).[906] Parteiametnikud pidid kolhoosidesse astujaid tundma õppima ja hoolitsema selle eest, et kulakud kolhoosidesse ei pääseks.[907] Oli juhtumeid, kus parteitöötajaid kulakute lubamise eest kolhoosi ka tegelikult parteiliselt karistati.[908] EK(b)P Keskkomitee survestas ka rahvakohtuid kulakutega karmimalt ümber käima.[909] Seega olid nn eliittalude omanikud seatud väljapääsmatusse olukorda. Nemad ei olnud aga ainsad, kes kolhoseerimist ei toetanud, sest sellest võisid kaotada kõik talunikud, kellel oli mingit arvestatavat vara kogunenud.

EK(b)P KK 26. jaanuari otsust arutati ka ENSV MGB partei-üldkoosolekul, kus ettekande pidas EK(b)P KK põllumajandusosakonna juhataja Aleksandr Sokolov. Koosolekul ütles ENSV MGB 2-"N" osakonna ülem alampolkovnik Grigori Živaga, et selle otsuse täitmine saab olema ENSV MGB parteiorganisatsiooni üheks tähtsaimaks ülesandeks. Tšekistide tähtsaimaks ülesandeks pidi saama riikliku julgeoleku kindlustamine kolhooside moodustamisel. Minister Kumm lubas Sokolovile, et ministeerium annab eraldi direktiivi rahvakaitsegruppide moodustamiseks kolhooside juures.[910]

Kuid soovitud pööret kolhoseerimise käiku siiski ei tulnud, ning, nagu eelmises peatükis näidatud, ei suudetud likvideerida ka relvastatud vastupanuliikumist. 1940. aastate lõpuks oli NSV Liidu juhtkonnal 30-aastase praktika põhjal kujunenud välja "deporteerimispoliitika" koos selle juurde käiva lihvitud tehnoloogiaga, mille peateostajaks olid repressiivorganid. Vähemalt alates 1930. aastate keskpaigast võeti deporteerimisotsused vastu NSVL juhtkonna kõige kõrgemal tasandil, mõningate eranditega sõja ajal, kui otsustusõigus delegeeriti

---

905 Samas, 32.

906 Eesti NSV põllumajanduse, 277–280.

907 Survet kulakute tõrjumisest kolhoosidest delegeeris EK(b)P Keskkomitee pidevalt allapoole, vt näiteks: Kolhooside loomise korra muutmisest Eesti NSV-s. Väljavõte EK(b)P KK büroo istungi protokollist, 22.09.1948 – *Eesti põllumajanduse*, 386–387.

908 Протокол № 308 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 07.,14.07.1948 § 6 "О проникновении кулаков в колхоз "Койт" Вырумаского уезда", ERAF.1.4.573, 197–198 jt.

909 Протокол № 311 заседания бюро ЦК КП(б)Э от 28.07.1948 § 76 "Об ошибках в практике работы народных судов ЭССР", ERAF.1.4.582, 83–87.

910 Протокол общего партийного собрания от 09.02.1948, ERAF.1.27a.253, 17–20.

sõjaväevõimudele.[911] 1948. aastal otsustati Leedu puhul jällegi vägivallavariandi – deporteerimise – kasuks ja viidi läbi sealne suurim sõjajärgne küüditamisoperatsioon "Vesna" ("Kevad"). NSV Liidu Ministrite Nõukogu 21. veebruari 1948 määruse alusel deporteeriti 12000 ennast varjavate, tapetud või süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide ning kulakute perekonda (st analoogilised kategooriad, nagu hiljem märtsiküüditamisel). Küüditamisjärgses Leedu K(b)P KK otsuses märgiti, et MGB organid viisid operatsiooni läbi õigesti ja organiseeritult ning osutasid sellega suurt abi Leedu NSV-le poliitilise olukorra parandamisel, eriti külas.[912]

Kui mitte enne, siis vähemalt pärast Leedu küüditamist pidi EK(b)P ladvikule olema arusaadav, milliste meetoditega käib "kulakluse likvideerimine". Ilmselt sundis resoluutne tegutsemine Leedus ka Eesti ja Läti parteijuhte tegevusele, nagu see oli toimunud ka eelnevate ÜK(b)P KK otsuste puhul, kus ühe liiduvabariigi kohta tehtud otsustest tegid (pidid tegema) järeldused ka teised sarnaseid probleeme omavad parteiorganisatsioonid. Lisaks võib põhjusena kõne alla tulla ka kõrgemasse võimuešeloni tagasi tulnud Malenkovi aktiivne tegevus.

Eestis oli selliseks vastuseks partei- ja valitsusjuhi (Karotamme ja Veimeri) nimel ÜK(b)P KK sekretärile Malenkovile 11. oktoobril 1948 esitatud ettepanek kolhoosidesse mitte lubatavate kulakute, sakslaste käsilaste ja bandiitide abistajate perede (kokku 5506 peret) suhtes passirežiimi korras elamispiirangute kehtestamist ja seejärel viia 1949. aasta 1. jaanuariks läbi nende sunniviisiline ümberasustamine Virumaa põlevkivikaevanduste, turbatööstuste (harjumaal, tartumaa ja Pärnumaal) ja Virumaal tühjaksjäänud alal moodustavate sovhooside piirkonda, kus tuli asutada spetsiaalsed MVD komandandirežiimiga asulad. Ümberasustatavatel lubati kaasa võtta piiratud hulk vallasvara. Ümberasustamise küsimustega pidi hakkama tegelema vabariiklik komisjon (kuhu pidid hakkama kuuluma MN esimehe asetäitja ja KK sekretär, samuti MGB ja MVD ministrid) ja vastava analoogilise koosseisuga maakondlikud komisjonid (seega pidi ümberasustatavate kindlaksmääramine jääma liiduvabariigi parteiorganite, valitsuse ja julgeolekuorganite otsustada). Välja olid töötatud ja lisatud ka vastava NSVL MN määruse projekt.[913] Selle ettepaneku olevat välja töötanud Veimeri korraldusele tema asetäitja Konstantin Boitsov, kusjuures Veimer juhindunud vastavast EK(b)P KK bürool tehtud otsusest.

---

911 Сталинские депортации, 10.

912 Постановление Бюро ЦК КП(б) Литвы протокол № 176 § 4 от 25.05.1948 "Информация Зам. Министра госбезопасности СССР Огольцова – Tininis, *Sovietų Sąjungos*, 458.

913 Веймер и Каротамм – Маленкову, 11.10.1948, ERAF.1.7a.64, 56–63. Väljasaatmine Virumaa idaossa (Eesti piires) ei pruukinud olla algselt Karotamme ja Veimeri idee. 1946 a kevadel pakkus KK sekretär Sazonov välja "bandiitide" perekondade ümberasustamise Narva piirkonda, tööjõu vajadust silmas pidades: ERAF.1.4.277, 28, 37–38.

16. oktoobril 1948 nõudis Karotamm maakondade parteisekretäridelt kulakute kohta käiva dokumentatsiooni korrastamist, mida oli vaja teha enne, kui MN bürool hakatakse arutama "kulakute väljasaatmise küsimusi".[914]

Kuid sellele ettepanekule vastust oodates (mida tõenäoliselt ei saabunudki[915]) jätkas Karotamm oma senise retoorikaga, kus ei konkretiseeritud "kulakluse" küsimuse lahendamise meetodeid ja kavasid. 1948. aasta detsembris toimunud EK(b)P V kongressil rünnati uue keskkomitee valimisel kõige enam ENSV MN esimehe asetäitjat Nikolai Puuseppa, kellele heideti ette puudulikku võitlust kulaklike elementidega.[916] Ka Karotamm kuulutas kongressil, et kulaklik-natsionalistlikud ollused on määratud paratamatule hukkumisele. Nad olevat pannud oma lootused Inglise ja Ameerika imperialistidele, kes saadavad Eestisse oma agente. Karotamm ütles, et on ebaõige pidada seda võitlust vaid MGB ja MVD ülesandeks, vaid see peab olema kogu parteiorganisatsiooni ülesanne, eriti maal.[917] Siiski ütles Karotamm, et "kulakluse kui klassi likvideerimine" oleks veel ebaõige, ajast etteruttamine. Hetkel tuli tugevdada ja järjekindlalt läbi viia kulakluse piiramise ja väljatõrjumise poliitikat.[918] Ka kongressi lõppresolutsiooni pandi kirja, et kongress nõuab kõigilt parteiorganisatsioonidelt kulakute piiramise ja väljatõrjumise poliitika ranget ja järjekindlat läbiviimist, iga kulakliku majandi poolt põllumajandusmaksu tingimatut äramaksmist, põllumajandussaaduste varumise riiklike normide ja metsatöökohustuste täitmist jne. Otsustavalt tuli likvideerida kulaklik-natsionalistlike elementide vaenulik tegevus. Ideoloogiatöös kohustati kaotama kodanlik-natsionalistliku ideoloogia jäänused ja võidelda lömitamise ja orjameelsuse avaldustega kodanliku kultuuri ees.[919]

Minister Kumm rääkis kongressil, et ka ENSV MGB oli saanud kollektiviseerimise alguses uued ülesanded: aidata kollektiviseerimist, valmistada selleks ette pinnast, eelkõige tugevdades võitlust kulaklusega. Selleks oli tehtud järgmist: mobiliseeritud kõik võimalused, et võidelda kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse, kulakliku elemendi ja bandiitlike formeeringutega; tugevdatud oli tööd nõukogudevastase kontingendi kindlakstegemiseks kõikides elanikkonna kihtides, valvsuse tõstmisel ja riigisaladuste kaitsel. Ta hoiatas, et kuigi on alus-

914 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 215–216.

915 On väidetud aga ka, et Karotamme-Veimeri ettepanek oli mõeldud reaktsioonina Stalini teadaandele küüditamisevariandi kasuks otsustamisele, mis pidi aitama "päästa mis päästa annab" ja lükati Stalini poolt järsult tagasi, vt Tammistu, Tasalülitamine, 12. Paraku ei ole seda väidet toetatud ühegi faktiga.

916 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 37.

917 EK(b)P KK aruanne oma tööst partei V kongressil, detsember 1948, ERAF.1.4.508, 49–50.

918 Подлинник стенограммы 5-го сьезда КП(б)Э, 24.–25.12.1948, ERAF.1.4.512, 177, 204.

919 EK(b)P KK V kongressi resolutsioon EK(b)P KK aruande kohta, 01.01.1949, ERAF.1.4.508, 180, 185.

tatud otsustavat pealetungi kulaklusele ja tema majanduslikud ja poliitilised eelised on ära võetud, ei maksa arvata, et kulakud likvideeruvad iseenesest.[920]

Jaanuaris 1949 valmis ENSV MGB mahukas ettekanne NSVL MGB 5. osakonna ülemale Aleksandr Volkovile, mis puudutas küla sovetiseerimise käiku Eesti NSV-s. Selles oli muuhulgas öeldud, et 1948. aastal toimus kollektiviseerimine tõusvas tempos ja 1. jaanuariks 1949 oli Eestis NSV-s juba 450 kolhoosi. Kolhooside rajamise takistustena toodi ära: talude hajapaigutus, põllumajandusministeeriumi, maakonnatäitevkomiteede maaosakondade, sovhooside ministeeriumi jt asutuste saastatus kodanliku aja spetsialistidega ning kodanliknatsionalistlike ja bandiitlike formeeringute vastutegevus. ENSV MGB andmetel oli jaanuariks 1949 välja selgitatud 3526 kulaklikku majapidamist, millest 2890 oli kinnitatud kulaklikuks maakonnatäitevkomiteede ja 1819 Ministrite Nõukogu poolt. Lisaks oli ENSV Põllumajandusministeeriumi andmeil Eestis 1947. aastaks arvele võetud 2657 sakslaste käsilaste ja 177 bandiitide abistajate majapidamist. Surve kulakutele ja valitsuse aktiivse tegevuse puudumine "laialdaste administratiivsete meetmete" kasutamiseks kulakute vastu oli kaasa toonud selle, et kulakud põgenesid üksi või koos peredega oma elukohtadest ja samal ajal viisid läbi "kolhoosidevastast agitatsiooni", asusid ennast (bandedes) varjama või trügisid ise kolhoosidesse. ENSV MGB oli nii 5. osakonna, 2-"N" osakonna jt operatiivosakondade liinis tarvitusele võtnud kõik meetmed nii võitluseks natsionalistide kui kulakute vaenulike ilmingutega. Neid oli arreteeritud nõukogudevastase tegevuse eest Saksa okupatsiooni ajal (75 kulakut) ja pärast seda (14), lisaks oli ENSV Prokuratuur maksude mittetasumise eest vastutusele võtnud 323 kulakut ja miilits erinevate süütegude eest 103 kulakut. Kõik kindlakstehtud kulakud olid ENSV MGB poolt võetud abi-operatiivarvestusele ja nende läbitöötluseks oli suunatud MGB agentuur (sh kogu maakonnaosakondade agentuur) ja massiliselt informaatoreid. MGB informeerivat oma tööst ka parteiorganeid ning MGB teabe alusel oli kolhoosidest kõrvaldatud märkimisväärne arv kulakuid. Ka ENSV MGB ootas ÜK(b)P Keskkomiteest vastust ENSV juhtkonna ettepanekutele Eesti piirides ümberasustamise (11. oktoobri 1948) ettepanekule.[921]

4.3.2. Märtsiküüditamine

Sõjajärgsetest küüditamistest tabas Eestit kõige rängemalt 1949. aasta märtsis Leedus, Lätis ja Eestis läbiviidud operatsioon "Priboi" ("Murdlaine"), mille käigus deporteeriti Balti liiduvabariikidest kokku umbes 95 000 inimest (Eestist viidi vägivaldselt Nõukogude Liidu siseterritooriumile üle 20 000 inimese), kellest valdava osa moodustasid naised, lapsed ja vanurid, kuna deporteerimine

[920] Подлинник стенограммы 5-го сьезда КП(б)Э, 24.–25.12.1948, ERAF.1.4.512, 177, 181.

[921] Кумм и Никольский – докладная записка Волкову "О ходе коллективизации в ЭССР и мероприятиях по борьбе с кулацкими, буржуазно-националистическими и бандитскими элементами в деревне", 10.01.1949, ERAF.131SM.1.118, 164–199.

oli suunatud eelkõige "vaenlase" perekonnaliikmete vastu. 1949. aasta märtsiküüditamine oli suurim massirepressioon sõjajärgses Nõukogude Liidus.[922] Operatsiooni juhtis MGB ja sinna oli kaasatud praktiliselt kogu ENSV MGB, sh toetavaid ja administratiivseid üksused.[923] ENSV MVD-st isikkoosseisust, sh miilitsaorganitest võttis märtsiküüditamisest osa 80–85%.[924] Lisaks paisati operatsiooni läbiviimiseks Balti liiduvabariikidesse ka teiste MGB organite töötajaid ja MGB/MVD vägede sõjaväelasi. Rahvas oli uut "Siberisse saatmist" kartnud juba kohe pärast Eesti taashõivamist Punaarmee poolt, millest oli teadlik ka EKP juhtkond, nimetades seda bandiitlikuks agitatsiooniks.[925]

Kellelt tuli initsiatiiv märtsiküüditamise läbiviimiseks, on allikate lünklikkuse tõttu raske öelda. Märtsiküüditamise algatajana on 29. jaanuari 1949 küüditamisotsuses nimetatud Leedu, Läti ja Eestimaa K(b)P keskkomiteesid ja Leedu, Läti ja Eesti NSV-de ministrite nõukogusid.[926] Harukordse materjalina küüditamisotsuse langetamisest, sh parteijuhtidelt formaalse algatuse saamise kohta on olemas Karotamme märkmed tema ning ta Läti ja Leedu kolleegi visiidist selles küsimuses Stalini ja Nõukogude Liidu juhtkonna juurde Kremlisse 1949. aasta jaanuaris.[927] Karotamm oli varem Stalini kabinetis käinud ainult 1944. aastal, lisaks olid nad kohtunud vaid parteilistel või riiklikel suurüritustel Moskvas: demonstratsioonide ja paraadide ajal, vastuvõttudel Kremlis, NSVL Ülemnõukogu istungitel jne. Seega oli Karotamme jaoks Kremlisse kutsumine küllalt erakordne sündmus.[928] Ta saabus Moskvasse 1949. aasta

---

922 Värskemaid uurimusi märtsiküüditamisest Eestis vt *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest: Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale*: 24. märts 2009, Tallinn, koostanud ja toimetanud: Olev Liivik, Hiljar Tammela, Tallinn, 2009; vt ka: Павел Полян, *Не по своей воле...: история и география принудительных миграций в СССР*, Москва, 2001; Heinrihs Strods & Matthew Kott, The Fall on the Operation "Priboi": A Re-Assessment of the Mass Deportations of 1949 – *Journal of Baltic Studies* (2002) nr. 1, 1–36; Rahi-Tamm & Kahar, Deportation operation Priboy, Rahi-Tamm, 1949. aasta märtsiküüditamine; Andres Kahar, *Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi tegevus 1949. a. märtsiküüditamise ettevalmistamisel Saaremaa osakonna näitel*, bakalaureusetöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm, käsikiri, Tallinn, 2007 jt.

923 Лазарев, Деятельность органов, 17.

924 Резев – Круглову, Политико-экономическая характеристика Эстонской ССР, 31.12.1949, ERAF.17SM.4.102, 49.

925 Vt näiteks EKP KK sekretäri Kuusiku sõnavõtt nõupidamisel "О ликвидации контрреволюционного националистического подполья и его вооруженных банд в Вирумаском уезде", 19.06.1946, ERAF.1.4.302, 8.

926 NSVL MN 29. jaanuari 1949 otsus nr 390-138ss "Kulakute ja nende perekondade, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ja süüdimõistetud bandiitide ning natsionalistide perekondade, vastupanutegevust jätkavate legaliseeritud bandiitide ja nende perekondade, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekondade Leedu, Läti ning Eesti territooriumilt väljasaatmise kohta" – *Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas: artiklid ja elulood*, toim. Ene Andresen jt, Tartu, 2004, 181.

927 Vt *Lisa 4* Dokument: N. Karotamme üleskirjutus kohtumisest J. Staliniga Kremlis 18. jaanuaril 1949.

928 Karotamme märkmed Stalinist, dateerimata (1945–1948?), ERAF.9607.1.86.

jaanuaris, et arutada kolhooside rajamist ja oli kutsutud ka 21. jaanuaril Suures Teatris peetud Lenini 25. surma-aastapäeva mälestusistungile. Samal ajal olid Moskvasse kutsutud ka Leedu K(b)P KK esimene sekretär Antanas Sniečkus ja Läti K(b)P KK esimene sekretär Jānis Kalnbērziņš.

Moskvas valmis Karotammel 15. jaanuaril ÜK(b)P KK sekretärile Georgi Malenkovile jt-le õiend kolhoseerimise kohta, kus ta kolmanda ja viimase punktina tegi ÜK(b)P Keskkomiteele ettepaneku kulakute, nende perede ja mõnede "Nõukogude võimule vaenulike elementide" (kokku 18–20 000 inimest) "väljasaatmiseks" Eesti NSV-st ning nende vara üleandmiseks kolhoosidele.[929] Kulakuid olevat selle dokumendi järgi Eesti NSV-s välja selgitatud 5500 perekonda (Karotamme esitatud arv oli siin umbes 2000 võrra suurem kui 1948. aastal ENSV MGB ettekandes esitatud andmetes).

Muuhulgas pakkus Karotamm välja asja otsustamiseks (liidu)vabariikliku "pjatjorka" (viisiku) moodustamise, kuhu kuuluksid ENSV Ministrite Nõukogu esimees, EK(b)P KK sekretär, riikliku julgeoleku minister, siseminister ja liiduvabariigi prokurör.[930] Viisiku loomine oleks tähendanud küüditamisele kuuluvate isikute otsustamise andmist kohalikku päritolu ametnike kätte. Herbert Ligi on märkinud, et viisiku moodustamine oleks tähendanud operatsiooni juhtimise andmist Karotamme kätte ja see oleks veelgi suurendanud tema võimu. Lisaks ilmutas ta sellega valmisolekut asuda kogu operatsiooni etteotsa.[931] Samuti võib Karotamme ettepanekust välja lugeda, et enamuses (*ca* 16 500 inimest) moodustavad väljasaadetavate kontingendis "kulakute*"* pered, kuigi tegelikult said deporteeritavate enamuse moodustama "natsionalistide*"* pered, kellede hulka kuulusid ka metsavendade omaksed (võrdluseks: Lätis moodustasid "natsionalistid" *ca* 1/3 deporteeritavatest[932]). Karotamm jättis selles kirjas lõpliku otsustuse tegemise siiski Nõukogude juhtkonnale ja pakkus ka veel alternatiivvariandina kui kulakute väljasaatmise küsimus Eesti NSV-st ei otsustata "positiivselt" lähemal ajal, rakendada nende suhtes passirežiimi piiranguid, elamiskeeldu teatud piirkondades jne.

17. jaanuaril valmis Karotammel aga uus kiri Stalinile kui NSVL Ministrite Nõukogu esimehele, kus paluti EK(b)P Keskkomitee nimel abi ja juhtnööre ÜK(b)P Keskkomiteelt ja NSVL Ministrite Nõukogult kokku 14 punktis. See kiri oli kulakute saatuse osas juba teises, konkreetselt vaid väljasaatmist taotlevas toonis. Kirja kolmandas punktis oli öeldud:

> "Kulaku suhtes oleme me seni läbi viinud tema piiramise ja väljatõrjumise poliitikat. On tulnud aeg teha selles poliitikas pööre ja likvideerida kulaklus kui klass Eesti

---

929 Справка о состоянии и очередных задачах строительства колхозов в Эстонской ССР, 15.01.1949, ERAF.1.14.66, 1–6.

930 Sel ajal täitsid neid ametikohti vastavalt Arnold Veimer, N. Karotamm, B. Kumm, Aleksander Resev ja Kaarel Paas, kõik (peale Karotamme) Eesti päritolu kommunistid ja "vanad poliitvangid".

931 Ligi, Äärемärkusi, 8–9.

932 Iveta Skinke, Deportation of Latvian Citizens on March 25, 1949: A Structural Analysis (Ettekanne rahvusvahelisel konverentsil Vilniuses, mai, 2008. a, autori valduses).

NSV-s, saates kulakud ja nende perekonnad, samuti saksa okupantide käsilaste perekonnad, vabariigi piiridest välja. See väljasaatmine (*высылка*) tuleb hoolikalt ette valmistada ja viia läbi veel enne 1949. aasta kevadkülvi. Väga oluline on, et see üritus viidaks läbi üheaegselt Eesti, Läti ja Leedu NSV-s".[933]

Mis sundis Karotamme oma seisukohti muutma ning kasutama Stalini ammust tsitaati kulakluse kui klassi likvideerimisest? Karotamm on ise tunnistanud, et tegi ettepaneku kulakute väljasaatmiseks, st deporteerimiseks Eesti NSV-st NSV Liitu pärast kulakluse küsimuse arutamist ÜK(b)P Keskkomitees.[934] See võibki olla kogu protsessi seletuseks. Tõenäoliselt ei olnud Karotamm Moskvast veel selle ajani oma oktoobriettepanekutele (kulakute ümberpaigutamiseks Eesti piires) vastust saanud (seda näib tõestavat ka eelpoolkirjeldatud minister Kummi 10. jaanuari 1949 kiri). Nüüd aga veendi teda kohapeal (tõenäoliselt Malenkovi enda või tema alluvate poolt) esitama Stalinile ettepanek "kulakluse kui klassi likvideerimiseks" traditsioonilisel viisil, st kulakute represseerimise teel.

18. jaanuaril kell 22.05 sisenesid Läti, Eesti ja Leedu parteijuhid Karotamm, Sniečkus ja Kalnbērziņš Stalini kabinetti, kus viibisid ka NSV Liidu juhtkonna, Poliitbüroo liikmed Georgi Malenkov, Lavrenti Beria, Vjatšeslav Molotov, Aleksei Kossõgin, Anastass Mikojan, Nikolai Voznessenski ja Kliment Vorošilov.[935] Vestlus Stalini juures näis Karotamme üleskirjutuse järgi olevat toimunud küllalt "seltsimehelikus", mitteformaalses vormis. Karotamm kinnitas, et kulakute väljasaatmise ettepaneku tegi Stalinile tema. Kahjuks ei ole Karotamm ära toonud, kas ja milliseid ettepanekuid tegid väljasaatmiseks Leedu ja Läti parteijuhid. Selgub vaid, et küüditamine oli kõigi kolme parteijuhi seisukoht. Sealjuures räägiti ainult kulakute aga mitte teiste vaenlaskategooriate väljasaatmisest. Karotamme järgi peatuti kulakluse küsimuse juures kõige kauem, kuigi käsitleti ka teisi teemasid põllumajanduse ja propaganda valdkonnast. Ta märkis, et just tema rõhutas Stalinile, et kulakute vara tuleb anda tasuta kolhoosidele. Stalin kiitnud selle heaks, sest nii tõmmataks ka talunikud kulakluse likvideerimisse kaasa (küla lõhestamine (autori märkus)). Oluline on ka, et Stalin tegi kulakluse väljasaatmise küsimuste ettevalmistamise ülesandeks Beriale koos MGB ja MVD-ga ning põllumajanduse küsimused Malenkovile. Siit nähtub, et need Baltimaade sovetiseerimise juhtfiguurid tegutsesid juba jaanuaris 1949 Stalini lähikonnas esimeses võimuešelonis, kuigi ametlikult pidi julgeolekuorganeid kureerima veel ÜK(b)P KK sekretär Aleksei Kuznetsov. Märkmete järgi puudutas Stalin ka rajoneerimise küsimust.[936]

Jaanuari lõpus viibis Moskvas oma ülemuse, NSVL julgeolekuministri Viktor Abakumovi "vaibal" ka ENSV MGB minister Kumm, kes kandis ette

933 Eesti NSV põllumajanduse, 489–494.

934 Märtsivapustused, 61.

935 *На приеме у Сталина*, 515. Karotamme asemel on publikatsioonis ekslikult nimi I. T. Norotamm, keda tähestikulises registris nimetatud ekslikult leedu poliitikategelaseks.

936 Karotamme üleskirjutus vestlusest Staliniga, 18.01.1949, ERAF.9607.1.302. Dokumendi olulisuse tõttu on see täielikult ära toodud *Lisa 4*.

"kollektiviseerimise käigust Eesti NSVs ja meetmetest võitluseks kulakute, kodanlik-natsionalistlike ja bandiitlike elementidega külas".[937] See ettekanne oli lühendatud variant eelmises alapeatükis kirjeldatud 1949. aasta 10. jaanuari ettekandest NSVL MGB-le, millest oli ära jäetud jutt ENSV partei- ja valitsusorganite ettepanekust saata kulakud välja oma kodudest jättes nad samas Eesti NSV piiridesse. On selge, et see kohtumine valmistas ette deporteerimist. Küüditamisest otseselt selles ettekandes juttu ei ole, mis tähendab, et teema pidi tulema ka Kummile üllatusena. Moskvasse saadeti erisidega järgi ka tulevaste küüditamiskategooriate perekondade täpsed arvud, Kummile ja Abakumovi asetäitjale Ogoltsovile eraldi, nende ärakirjad on üllatuslikult säilinud KGB "1949. aasta banditismivastase võitluse tulemuste õiendite" toimikus.[938] Sellest saab järeldada, et erinevalt Karotamme jutuajamisest Stalini juures, käsitleti MGB-s juba kõiki deporteerimisele tulevaid kategooriaid. Need vastasid üldjoontes 1948. aastal Leedust küüditatud vaenlasekategooriatele, sisaldades nii "natsionalistide", "bandiitide" kui "kulakute" perekondi.

Märtsiküüditamise läbiviimise otsuse tegi NSV Liidu Ministrite Nõukogu 29. jaanuari 1949. a määrusega. See pandi ülesandeks NSVL MGB-le (personaalselt minister Abakumovile). Määruse järgi kuulusid igaveseks ajaks asumisele saatmisele:

- Kulakud koos perekondadega;
- Ennast varjavate natsionalistide ja bandiitide perekonnaliikmed;
- Tapetud natsionalistide ja bandiitide perekonnaliikmed;
- Represseeritud natsionalistide perekonnaliikmed;
- Legaliseerunud bandiitide, kelle kohta on andmeid nende vaenuliku tegevuse kohta, perekonnad;
- Represseeritud bandiitideabistajate perekonnaliikmed.[939]

Selle otsuse alusel andis eelpoolnimetatud "erikontingendi" asumisele saatmiseks NSVL MGB 28. veebruaril 1949 välja käskkirja nr 0068 ja NSVL Siseministeerium 12. märtsil 1949 käskkirja nr 00225.[940] Ei ole teada, kas deporteerimisotsus anti ka ÜK(b)P Keskkomitee poolt "partei liinis" ja millised konkreetsed ülesanded pani ÜK(b)P juhtkond parteiorganitele.

Säilinud katkendliku materjali põhjal nähtub, et kogu operatsiooni ettevalmistamisega seonduvat tuli hoida ranges saladuses. Karotamme katkendlike märkmete põhjal nähtus, et siiski ei jäänud ka tema küüditamise ettevalmis-

---

937 ERAF.131SM.1.182, 1–28. Ettekanne (ärakiri) on dateeritud 20. jaanuari 1949 kuupäevaga, nagu ka märkus "võetud isiklikult minister sm. Kummi poolt Moskvasse".

938 Справка, (märts 1949), ERAF.131SM.1.138, 3–5.

939 NSVL MN 29. jaanuari 1949 otsus nr 390-138ss "Kulakute ja nende perekondade, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ja süüdimõistetud bandiitide ning natsionalistide perekondade, vastupanutegevust jätkavate legaliseeritud bandiitide ja nende perekondade, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekondade Leedu, Läti ning Eesti territooriumilt väljasaatmise kohta" (alla kirjutanud NSVL MN esimees J. Stalin ja asjadevalitseja J. Tšadajev) – *Eestlaste küüditamine*, 181–183.

940 Rahi-Tamm, Deportation operation Priboy, 431.

tamisest kõrvale.[941] Märkmetes on käsitletud eelkõige parteiaktiivi rolli operatsiooni läbiviimisel ja seda üldjoontes sellisena, milliseks see ka hiljem kujunes. Karotamm oli küüditamise ettevalmistamisel kontaktis Beriaga. Koos Veimeriga saadeti Beriale šifreering deporteerimise plaanitava ulatuse kohta – 7500 perekonda ja kuni 22 500 inimest. Samas olid need andmed Moskvas MGB kaudu juba olemas ning ka Karotamm ja Veimer võisid need saada vaid ENSV MGB kaudu, kuna andmed "natsionalistide" ja nende perekonnaliikmete kohta olid olemas vaid neil. Siiski võib seda pidada küüditamisele tulevate isikute "limiidi" kooskõlastamiseks EK(b)P Keskkomitee, Ministrite Nõukogu ja Nõukogude juhtkonna vahel.

ENSV MGB hakkas küüditamist ette valmistama tõenäoliselt pärast NSVL MGB (küüditamis-) voliniku kindralmajor Ivan Jermolini kohalesaabumisega veebruari alguses.[942] On väidetud, et Jermolinil oli Tallinnas viibimise ajal lisaks töökabinetile MGB-s ka teine kabinet EK(b)P KK ruumides samal korrusel Karotamme kabinetiga.[943] Sarnaselt määrati ENSV MGB keskaparaadi ohvitserid "NSVL MGB volinikeks" ENSV MGB perifeersete osakondade juurde, mis olid operatsiooni ettevalmistamise keskusteks maakondades. Just nendesse koondati materjalid "natsionalistide", "bandiitide" ja "kulakute" kohta, tehti kindlaks nende perekonnad ja planeeriti operatsiooni läbiviimine.[944] 13. märtsil 1949 toimus ENSV MGB-s nõupidamine, kus osalesid NSVL MGB ministri asetäitja kindralleitnant Ogoltsov (kogu operatsiooni üldjuht) ja ENSV MGB maakonnaosakondade ülemad koos NSVL MGB volinikega, kus arutati operatsiooni läbiviimise küsimusi. Järgmisel päeval kinnitasid Kumm ja Jermolin operatsiooniplaanid. Samaks ajaks oli lõppenud ka dokumentide vormistamine küüditamisele kuuluvate perekondade kohta. Kulakuperede osas oli väljasaadetavate nimekirja kinnitanud ENSV Ministrite Nõukogu ja andnud nende väljasaatmiseks 14. märtsil välja määruse nr 014.[945]

Seda määrust (mis puudutas vaid kulakute kategooriat) on näidatud ekslikult kogu küüditamisoperatsiooni alusena. On isegi väidetud, et see sanktsioneeris küüditamisaktsiooni läbiviimise.[946] Pigem oli see dokument siiski vaid formaaljuriidiline alus kulakuperede küüditamiseks. 1950. aastal taganes ENSV MN esimees Veimer ise oma osalusest küüditamise ettevalmistamises, väites, et sel ajal teda üldse Eestis ei olnudki ja kui ta naasis, oli kogu selle töö juhtimine Karotamme kätes, ja tema osales selles viimastel päevadel ainult kui (EK(b)P KK) büroo liige.[947] "Natsionalistide" ja "bandiitide" perekondade puhul pidi väljasaatmise sanktsioneerima ENSV prokurör Kaarel Paas.

---

941 Raid, Kas peremees, III, 46.

942 Ivan Jermolin oli aastatel 1946–1952 Valgevene sõjaväeringkonna MGB vastuluurevalitsuse ülem.

943 Pool, Operatsioon "Priboi", 3.

944 Märtsiküüditamise ettevalmistamisest MGB poolt vt Kahar, Kuidas toimus väljasaadetavate.

945 Кумм и Ермолин – Абакумову, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 155–157.

946 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 134.

947 Arnold Veimeri sõnavõtt EK(b)P KK VIII pleenumil, 23.03.1950, ERAF 1.4.890, 133.

17. märtsil kandis minister Kumm Karotammele ette, et operatsiooniga on plaanis välja saata 7500 perekonda (sh 3077 kulakuperekonda) kokku 22 326 inimesega. Iga nelja perekonna peale oli arvestatud üks operatiivgrupp. Kokku tuli moodustada 1987 operatiivgruppi, kuhu kaasata 2611 MGB ja MVD töötajat, 2867 inimest MGB ja MVD vägedest ning miilitsast ning 3053 rahvakaitsevõitlejat (hävitajat). Lisaks kavatses MGB operatiivgruppidesse kaasata 9375 nõukogude-parteiaktiivi liiget ja kontrollitud kolhoosnikku (seega 4–5 inimest iga operatiivgrupi juurde). Oli ka ära toodud aktiivi kaasamise eesmärk: pärast perekondade äraviimist pidi (osa) aktiivist rahvakaitse võitlejate kaitse all kohale jäetama väljasaadetavate varanduse nimistuid koostama.[948] Seega nägi MGB aktiivis ja kolhoosnikes eelkõige katet elavjõu puudujäägile. Need moodustasid küüditajatest arvuliselt suurima osa.

Kummi ettekanne põhines MGB perifeersetes osakondades väljatöötatud plaanidel. Nendes oli ära toodud tööjaotus operatiivgruppides, mille juhiks, "operatiivgrupi vanemaks", pidi olema MGB operatiivtöötaja. MGB/MVD vägede sõjaväelased, hävitajad ja aktiivi liikmed pidid moodustama relvastatud abijõu.[949] Asjaolu, mida ettekandes ei mainitud, oli see, et aktiiv plaaniti operatsiooni kaasata kogudes nad kokku valeettekäänetel ja informeerida neid operatsioonist alles vahetult enne selle käivitamist. Konspiratsioonikaalutlustel jäeti ära ka MGB perifeersete partei-allorganisatsioonide koosolekuid, sest seal osalema pidanud maakonnakomitee esindaja kaudu oleks võinud teave ettevalmistatavast operatsioonist lekkida.[950]

Mis oli "nõukogude-parteiaktiiv" (*совпартактив*) ja kes sellesse kuulusid? Eelkõige parteitöötajad, parteiliikmed, -liikmekandidaadid, komsomolid ning täitevkomiteede ja muude täitevvõimu asutuste juhtivtöötajad. Indrek Paavle järgi kattis termin "aktiiv" (kuigi näiteks küüditamisoperatsiooni dokumentides ei kasutatud seda terminit reeglina kunagi ilma epiteedita "nõukogude-partei") mitte täpselt paika pandud inimeste hulka, vaid amorfset kogumit, mille all mõisteti kõige laiemalt lojaalset elanikkonna kihti, kes olid valmis tegema aktiivset koostööd režiimiga. Aktiivi hulka oodati ka valla ja küla täitevkomiteede allasutuste töötajaid nagu kooliõpetajad, rahvamajade, raamatukogude ja postkontorite töötajad jt.[951] Ka märtsiküüditamise operatsiooni kontekstis on nõukogude-parteiaktiivi piiritlemine keeruline, sest parteiorganite informatsioon küüditamisoperatsioonist peaaegu puudub. Siiski võib MGB materjalide alusel teha järelduse, et otsuse, kes aktiivi seast kaasata, tegi partei maakonnakomitee (esimene) sekretär (vt Valgamaa, Tartu jt näited allpool, samuti Saaremaa kohta käivas uurimuses toodud andmed, mis põhinevad Kaitsepolitseiameti uurimismaterjalidel[952]) või teised maakonnakomitee juhti-

948 Кумм – Каротамм, 17.03.1949, ERAF.1.14a.87, 43–45.

949 Vt Материалы по делу "Прибой" за 1949 год, ERAF.4-K.1.65.

950 Andres Kahar, Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi tegevus 1949.a. märtsiküüditamise ettevalmistamisel Saaremaa osakonna näitel, bakalaureusetöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm, käsikiri, Tallinn, 2007, 77.

951 Paavle, Kohaliku halduse sovetiseerimine, 110–111.

952 Kahar, Eesti NSV Riikliku, 74.

vad töötajad koostöös maakonna täitevkomitee juhtkonnaga. Siit saab järeldada, et EK(b)P maakonnakomitee juhtkond oli operatsioonis osalevate parteilaste ja muu aktiivi otsustavaks väljavalijaks. Samuti tuleb arvestada, et märtsiküüditamisel kaasatud aktiivi arv ei kattu kohaliku parteilaste arvuga, sest viimasesse kuulusid ka kohalikud MGB ja MVD töötajad ning hävitajad.

Nõukogude-parteiaktiivi küüditamisoperatsiooni kaasamise korraldamine jäigi tõenäoliselt Karotamme peamiseks tegelikuks ülesandeks märtsiküüditamise operatsioonis. Selleks saadeti maakondadesse EK(b)P KK ja ENSV MN volinikud. Ühe sellise voliniku, EK(b)P KK liikme, Vabariikliku rahvakaitse keskstaabi liikme ja ELKNÜ KK esimese sekretäri Arnold Meri mälestuste järgi kutsuti ta koos teiste Eesti NSV juhtivtöötajatega 1949. a märtsis instrueerimisele EK(b)P Keskkomiteesse, kus Karotamm mõne teise EK(b)P KK büroo liikme juuresolekul põhjendas küüditamist eelseisva üldise kollektiviseerimisega ning rõhutas volinike kohustust kontrollida koos maakonnakomiteede esimeste sekretäridega väljasaatmisele määratud isikute nimekirju, et sinna ekslikult ei oleks sattunud perekondi, kes "tegelikult ei olnud kulaklikud ega kuulunud fašistide käsilaste või bandiitide abistajate hulka".[953] Instrueerimisel oli kõiki neid mõisteid täpsustatud. Rõhutatud olevat aktsiooni mõtet, mis ei seisnevat mitte karistamises vaid ümberasustamises. Karotamme seisukoht olevat olnud sealjuures, et väljasaadetavate puhul on tegemist nõukogude inimestega, kellele peab olema tagatud normaalse elu jätkamine uues elukohas nii aineliselt kui ka moraalselt. Juba järgmisel päeval saadetud volinikud maakondadesse kohale.

Volinike tegevuse ja isegi volinikeks olnud isikute kohta on informatsiooni minimaalselt. Näiteks Leedu NSV-s andsid KK esimene sekretär Sniečkus ja MGB minister Gorlinski 5. märtsil 1949 partei maakonnakomiteede sekretäridele juhised küüditamisoperatsioonis osalemise kohta. Selle järgi pidi kohalik parteijuht looma sideme MGB-ga ja lülituma operatsiooni ettevalmistustöösse. Ta pidi jälgima, et küüditatavate hulka ei arvataks perekondi, kelle liikmete hulgas on Nõukogude armee sõjaväelasi, Nõukogude ordenitega autasustatuid või Nõukogude võimu ees eriliste teenetega isikuid. Perekondade osas, kus olid teadus- ja muude alade tunnustatud töötajad, samuti vastutavate Nõukogude ametnike lähedased sugulased, tuli igal juhtumi kohta teha eraldi otsus ja saada väljasaatmiseks Leedu K(b)P Keskkomitee sanktsioon. Lisaks pidid parteisekretärid vastutama küüditatavate varanduse säilimise ja nende tervikliku üleandmise eest kolhoosidele ja sovhoosidele. Nad pidid mobiliseerima kogu maakonna transpordivahendid. Tarvitusele tuli võtta kõik meetmed eelseisva operatsiooni konspiratsiooni säilitamiseks ja maskeeringu tagamiseks. Juhendis oli ka öeldud, et kulakutele põllumajandusmaksude määramine oli teostatud selleks, et lihtsustada kulakute arvelevõttu. Parteisekretär ei tohtinud ette võtta mingeid samme, mis paneks kulakuperesid oma elukohtadest operatsiooni ettevalmistamise ajal lahkuma. Kuni erikorralduseni tohtis operatsioonist (parteitöötajate hulgast) teada ainult instruktsiooni saaja, parteisekretär

[953] Arnold Meri, Volinikuna Hiiumaal – *Edasi* (1988) nr. 32, 08.veebruar.

ainuisikuliselt, ning teda hoiatati range vastutuse eest selle nõude rikkumisel. Kõigis küsimustes tuli pöörduda Sniečkuse poole erisidet kasutades või MGB osakonna kaudu.[954]

Minister Kummi hilisemal kinnitusel ei olnud tal lubatud operatsiooni ettevalmistamise ajal maakondade parteisekretäre asjasse pühendada. Ta ei teadvat, millal täpselt teavitati operatsioonist kohalikke parteisekretäre.[955] Arnold Meri kirjutisele tuginedes tutvustasid maakondade esimestele sekretäridele oma volitusi ja ülesandeid just kohale saabunud EK(b)P KK ja ENSV MN volinikud. Seega pidid volinikud ja maakonnakomiteede esimesed sekretärid tegutsema käsikäes. Volinikud jõudsid kohtadele hiljemalt 22. märtsiks, kus neid kavatseti "varustada arvestusplankidega".[956] Vähemalt Hiiumaal küüditavate "nimekirju" ega muid küüditamisele kuuluvate isikute materjale maakonnakomitee esimesele sekretärile Johannes Unduskile ja küüditamisvolinikule MGB poolt ei näidatud. Operatsiooni saanud nad mõjutada vaid niipalju, et võtsid osa operatsiooni kaasatud aktiivi instrueerimisest ja käisid "nii palju kui jõudsid" mööda talusid ning "kontrollisid, et ei oleks kuritarvitusi".[957] EK(b)P KK ja ENSV MN volinike tähtsust ja vastutust ei maksa siiski alahinnata, sest nende kaudu oli võimalik operatsioonil käsutada kohalikku administratiivaparaati ja selle käsutuses olevaid kõiki kohalikke ressursse.

Operatsiooni eelõhtul, 23. märtsil, oli Karotammel päeviku järgi kohtumine Eesti NSV-s operatsiooni juhtivate MGB kindralite Afanassi Blinovi ja Ivan Jermolini ning Boris Kummiga. NSVL MGB ministri asetäitja kindralleitnant Blinoviga oli ta ilmselt kohtunud ka 21. märtsil. On tõenäoline et Blinov võis saabuda kohale just sellel päeval, et juhtida operatsiooni läbiviimist Eesti NSV-s.[958] Järgmisel õhtul algaski küüditamisoperatsioon.

Parteiorganite rolli küüditamisoperatsioonis illustreerivad ENSV MGB plaanid ja aruanded.[959] Allpool on nendes sisalduv teave parteiorganite rollist välja toodud maakondade (linnade) kaupa.

Tallinnas arvestati nõukogude-parteiaktiivi (edaspidi nimetatud autori poolt lühendatult: "aktiiv") 2 inimest ühe küüditatava perekonna kohta.[960] Aktiivi kokkukutsumine pidi toimuma operatsiooni eelõhtul kella seitsmeks partei linnakomitee sekretäri kaasabil, MVD ja linnakomitee korraldatava koosoleku "Meetmete tugevdamisest võitluses kriminaalkuritegevusega ja ühiskondliku korra kaitseks Tallinnas" ettekäändel. Linnakomitee sekretär ja linna rajoonikomiteede sekretärid pidid inimeste kokkukutsumises ise osalema. Kokku-

954 О распоряжении № 115 от 5. марта 1949 года, Lietuvos Ypatingasis Archivas, F. V-135, A. 7, B. 162, L. 4–5.

955 Kummi kõne EK(b)P KK VIII pleenumil – *Märtsivapustused*, 60.

956 Blinovi, Kummi ja Jermolini ettekanne Ogoltsovile, 22.03.1949 – Pool, Operatsioon "Priboi", 1,2.

957 Meri, Volinikuna Hiiumaal.

958 Karotamme kalendermärkmiku sissekanne, märts 1949, ERAF.9607.1.90, pagineerimata.

959 Материалы по делу "Прибой" за 1949 год, ERAF.4-K.1.65.

960 План оперативных мероприятий по реализации дела "Прибой" в городе Таллине, 20.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 3

kutsumise kohad olid rajoonide järgi ENSV MVD klubi (Vana-Viru tänaval, Keskrajoon), Raudteelaste klubi Kopli tänaval (Kalinini rajoon), Meremeeste maja Uus-Sadama tänaval (Mererajoon) ja Nõmme rahvamaja (Nõmme rajoon). Tallinnas juhatas operatsiooni ENSV MGB ministri asetäitja Pastelnjak. Küüditatavate kinnivõtmisel pidid kaks aktiivi liiget valvama, kui nad küüditatavad asju pakkisid ning pärast nende äraviimist jääma küüditatavate elukohta nende vara valvamiseks ja selle üleandmiseks kohalikele võimuorganitele.[961] Operatsiooni aruandes teatati, et aktiiv oli üldiselt oma ülesannete kõrgusel ja osutas operatsioonis olulist abi.

Valgamaal valiti aktiiv välja maakonnakomitee esimese sekretäri Aleksei Ovsjannikovi isiklikul juhtimisel parteilaste, komsomolide ja vastutavate nõukogude töötajate seast.[962]

Viljandimaale komandeeriti kohalikule aktiivile abiks 265 aktivisti Tallinnast.[963] Aktiiv töötas üldjoontes kohusetundlikult. Eriliselt aktiivselt ja initsiatiivi ilmutades olid põgenenud kulakute tagaotsimise ja kinnivõtmisega tegelenud Tallinnast kohalekomandeeritud parteikooli kuulajad.[964]

Virumaal pidi aktiiv kokku kutsutama maakonnakomitee ja maakonna täitevkomitee kaudu instruktaaži saamiseks operatsiooni eelõhtul kella 18-ks. Kolhoosiaktiiv ja rahvakaitsevõitlejad pidid saabuma otse valdade kogumispunktidesse.[965] Operatsioonis ilmutas aktiiv ennast heast küljest. Väljasaatmise otsus võeti vastu suure heakskiiduga. Aktiiv kindlustas operatsioonil väljasaadetavate vara valve ja üleandmise nõukogude organitele. Aktiivipoolseid negatiivseid ilminguid ei fikseeritud.[966]

Võrumaal tuli aktiiv Võru linna ja valdadesse kokku kogude operatsiooni eelõhtul kevadkülvi plaani ja kolhooside ülesehituse tempo kiirendamise arutamise koosolekute ettekäändel. Koosolekute läbiviimiseks pidi maakonnakomitee juhtivate parteitöötajate seast eraldama volinikud. Need pidid osalema väljasaadetavate vara arvelevõtmisel ja operatsiooni puudutava massilise selgitustöö läbiviimisel. Väljasaadetavate majade blokeerimine pidi toimuma koos rahvakaitse ja aktiivi kaasamisega.[967] 290 aktivisti oli kohale koman-

961 Samas, 12–13.

962 Докладная записка о ходе реализации дела “Прибой” по Валгаскому УО МГБ ЭССР, 29.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 52.

963 Докладная записка о результатах реализации дела “Прибой” по Вильяндимаскому уезду ЭССР, 30.03.1949, ERAF.4-K.1.65, ERAF.4-K.1.65, 72.

964 Samas, 74.

965 План реализации дела “Прибой” по Вирускому уезду ЭССР, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 88.

966 Докладная записка об итогах работы по выселению семей кулаков и осужденных бандитов в Вируском уезде ЭССР, 30.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 99.

967 План мероприятии реализации дела “Прибой” по Вырускому уезду, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 118–119.

deeritud Tallinnast.[968] Aktiiv tegutses operatsioonil õigesti, otsustavalt ja aktiivselt.[969]

Läänemaal pidi MGB kaks tundi enne operatsiooni algust kontrolli alla võtma telefonikeskjaama ja lubama pärast ENSV MGB korraldust teha vaid MGB-l operatsiooni puutuvaid kõnesid. Teises järjekorras pidi MGB lubama helistada maakonnakomitee esimesel sekretäril ja maakonna täitevkomitee esimehel.[970] Aktiivi kokkukutsumine pidi toimuma üheaegselt külanõukogudesse (koos rahvakaitse võitlejatega), kusjuures ettekäändeks pidi olema kevadkülvikampaania, NSVL Ülemnõukogu istungjärgu materjalide läbiarutamine või 1949. aasta põllumajandusmaksu vahendite mobiliseerimine. Nendele isikutele, kes kohale ei ilmu, tuli teised aktivistid järgi saata. See pidi aitama koosoleku algust venitada. Kohe kui vajalikud inimesed koos, ei tohtinud kedagi lasta koosolekuhoonest välja kuni operatsiooni alguseni. Enne operatsiooni algust kuulutati kohalviibijatele kohalekutsumise tegelik eesmärk ja teatati igaühele, millise operatiivtöötaja juurde ta on kinnitatud ning saadeti operatsioonile.[971] Aktiiv töötas operatsioonil üldiselt aktiivselt. Kuid mõned partorgid olid ka passiivsed ja isegi segasid üritust. Näiteks läks Vigala partorg Alfred Mägi pärast koosolekut koju ja hoiatas kahte kulakuperet väljasaatmise eest.[972]

Pärnu linnas ja maakonnas tuli aktiiv kokku kutsuda metsavarumisplaani puuduliku täitmise likvideerimise arutamise ettekäändel ja kasutada neid operatiivgruppides. Teejuhtidena tuli kasutada külavolinikke ja kohalikku parteiaktiivi. Aktiiv tuli maakonnakomitee ja -täitevkomitee poolt kutsuda maakonna ja valdade täitevkomiteedesse.[973] Suure koguse aktiivi kokkukogumine koosolekutele, kuhu kõrvalisi isikuid ei lastud, mõjus ümberkaudsetele inimestele negatiivselt, rääkimata sellest, et koosolekutele oli kutsutud ka isikuid, kes tuli pärast koosoleku lõppu vagunile laadida (küüditada). Näiteks Tali vallas jooksis osa aktiivist pärast eelseisva küüditamise väljakuulutamist koosolekult laiali.[974]

Saaremaal pidi aktiiv kokkuleppel maakonnakomitee sekretäriga kokku kutsutama valdade kaupa kolhoosiehituse ja kevadkülvikampaania küsimustes

---

968 Отчет о проведении операции по реализации агентурного дела “Прибой” по Вырускому УО МГБ ЭССР, dateerimata (märts, 1949), ERAF.4-K.1.65, 122.

969 Samas, 126.

970 План реализации дела “Прибой” по Лянескому уезду, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 137.

971 Samas, 138.

972 Докладная записка о результатах реализации дела “Прибой” по Ляянескому уезду ЭССР, 29.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 144–145.

973 План мероприятии по реализации дела “Прибой” по Пярнускому ГО МГБ ЭССР, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 166.

974 Отчет о результатах реализации дела “Прибой” по Пярнускому уезду, dateerimata (märts 1949), ERAF.4-K.1.65, 178.

partei ja komsomolikoosolekute korraldamise ettekäändel.[975] Aktivistid osalesid ka pakku läinud küüditavate tagaotsimisel.[976]

Tartumaal mobiliseeriti autod küüditavate transpordiks maakonnakomitee kaudu metsaväljaveo ettekäändel ja vastav valeteade edastati isegi raadiotranslatsioonivõrgus.[977] Aktiiv tuli kokku kutsuda parteikomitee sekretäri poolt tähtsa valitsuse teadaande arutamise ettekäändel (linna aktiiv Teaduste akadeemia filiaali saali ja maakonnaaktiiv rahvamajja aadressil Kalevi 38). Vallaaktiiv tuli kokku kutsuda kevadkülvi ettevalmistamise arutamise ettekäändel. Aktiiv tuli kokku koguda kella üheksaks õhtul. Seejärel tuli oodata parteikomitee töötaja saabumist valda koos operatiivgruppide vanematega (MGB operatiivtöötajatega).[978] NSVL MGB volinikuks Tartumaal oli ENSV MGB ministri asetäitja Mihhailov.

Harjumaal tuli aktiiv EK(b)P Keskkomiteega kooskõlastuse järgi kokku kutsuda Tallinnasse ja vallakeskustesse kevadkülvi ettevalmistamise küsimuste arutamise ettekäändel. Rahvakaitsevõitlejad tuli kokku koguda relvade kontrolli ja õppe-treeningürituste läbiviimise ettekäändel.[979] Küüditamisel, mis muidu läks plaanikohaselt, leidis aset vahejuhtum, kus Padise vallatäitevkomitee esimees Viktor Arukask teatas, et tema kulakuid välja saatma ei hakka. Arukask võeti MGB poolt kinni.[980]

Hiiumaal mobiliseeriti aktiiv ja kolhoosnikud operatsiooni eelõhtul kella kaheksaks kevadkülvi ettevalmistamise arutamise ettekäändel.[981]

Järvamaal kutsuti aktiiv maakonnakomitee volinike kaudu kokku operatsiooni eelõhtuks Paide kinomajja kevadkülvikampaania ettevalmistamise ettekäändel.[982]

Mis puudutab küüditamisoperatsioonist osa võtnud aktiivi arvu, siis osas maakondades (Viljandimaal, Valgamaal, Tartumaal) oli see oluliselt suurem, kui oli varem planeeritud.

Eelpooltoodu alusel võib operatsiooni materjalide põhjal järeldada, et esiteks oli parteiorganitel operatsioonis teisejärguline, abistav roll, mis seisnes peamiselt osalemisena operatiivgruppide koosseisus küüditavate vara üleskirjutamises aga ka tõlkimises, teejuhtimises ja valves. Siin sõltus grupi juhist ja

---

975 План мероприятии реализации дела “Прибой” по Сааремскому уезду, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 187.

976 Докладная записка об итогах реализации дела “Прибой” в уезде Сааремаа ЭССР, 30.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 193.

977 План мероприятии реализации дела “Прибой” по Тартумаскому уезду, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 207.

978 Samas, 210.

979 План мероприятии реализации дела “Прибой” по Харьюскому уезду ЭССР, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 233.

980 Докладная записка о результатах операции по делу “Прибой” по Харьюскому уезду, 29.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 238–239.

981 Отчет о реализации дела “Прибой” по Хийускому уезду ЭССР, 29.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 254.

982 План мероприятии реализации дела “Прибой” по Ярваскому уезду, 14.03.1949, ERAF.4-K.1.65, 264.

parteilasest enesest, kui aktiivselt ta operatsioonis kaasa lõi. MGB ei pidanud EK(b)P KK ja ENSV MN (küüditamis)volinike tegevust mainimisväärseks. Teiseks: nõukogude-parteiaktiiv kutsuti küüditamisele erinevatel valeettekäänetel (enamasti kevadkülvi küsimuste arutamine). Selline maskeering oli ette nähtud konspiratsioonikaalutlustel, et tagada küüditamise kui tšekistlik-sõjalise operatsiooni õnnestumise pant – ootamatus. Kolmandaks: Aktiiv tegutses operatsioonil reeglina initsiatiivikalt ja tema tegevusega jäi MGB üldiselt rahule.

Minister Kumm raporteeris operatsiooni lõpetamisest Karotammele 29. märtsil. Karotammele esitatud andmetel deporteeriti täielikult või osaliselt 7552 perekonda 20 702 inimesega.[983] MGB eriteate järgi reageerisid "laiad töötava rahva massid" väljasaatmisele positiivselt, kuigi enamik eriteate mahust oli pühendatud negatiivsetele reageeringutele.[984] Seega varustati Karotamm küüditamise tulemuste osas täiesti tõepärase infoga.

EK(b)P KK büroo võttis küüditamise kohta 30. märtsil 1949 vastu otsuse "Kulaklike elementide väljasaatmisest", milles märkis, et "kulaklike elementide väljasaatmine Eesti NSV-st maa kaugematesse rajoonidesse on läbi viidud õigeaegselt ja edukalt". Märgiti, et töölised tervitavad seda otsust ja et viimastel päevadel on talunike, sh keskmike tung kolhoosi kasvanud. Kohalikele parteikomiteedele tehti ettepanek parandada poliitilist selgitustööd elanikkonna seas põllumajanduse "sotsialistliku ümberehitamise" kohta ning ENSV MGB-le võtta tarvitusele otsustavad meetmed kulaklik-natsionalistlike bandede jäänuste täielikuks likvideerimiseks lühima ajaga.[985] Võrdluseks: Läti K(b)P KK büroo samasisuline otsus sisaldas ka teist punkti, milles märgiti ära vabariigi parteiorganisatsiooni, komsomoli- ja nõukogude aktiivi aktiivset osavõttu küüditamisest.[986] Leedu K(b)P KK büroo poolt tehtud analoogilises otsuses leidis Leedu K(b)P KK, et kulakute ja bandiitide perede väljasaatmine oli ettevalmistatud ja läbiviidud organiseeritult ning märgiti suurt abi, mida selles osutasid NSVL MGB töötajad. Otsus väitis, et läbiviidud meetmete tulemusena on tõusnud kolhoosnike aktiivsus.[987] Järelikult oli küüditamist heakskiitev otsus koostatud kohapeal ega olnud koordineeritud teiste liiduvabariikide parteijuhtkonnaga.

---

983 Зам. министра МГБ ЭССР Михайлов – Каротамм, 16.04.1949, ERAF.1.14a.87, 51–52.

984 Кумм – Каротамм спецсообщение "О реагировании разных слоев населения ЭССР на проведенное выселение кулацкого и бандитского националистического элемента", 05.04.1949, ERAF.1.14a.87, 57–67.

985 Постановление бюро ЦК П(б)Э № БЦ-16/30-оп 01.04.1949 (Протокол № БЦ-16 § 30 от 30.03.1949) "О высылке кулацких элементов", ERAF.1.5.23.

986 Постановление Бюро ЦК КП(б) Латвии пр. № 14 § 26 от 29 марта 1949 "О результатах операции по выселению из республики кулаков и их семей, семей бандитов и националистов" – *Latvias Valsts Arhivs. Aizvestie. 1949. gada 25. Marts,* Riga, 2007, 108.

987 Постановление Бюро ЦК КП(б)Л от 29.03.1949 "Сообщение министра ГБ ЛССР Горлинского" – Tininis, *Sovietų Sąjungos*, 459.

Iseloomulikud on ka Karotamme küüditamisjärgsed kirjad Malenkovile, milledes ta muuhulgas avaldas selgesõnaliselt arvamust, et küüditamisele kuulunud, kuid mitte kätte saadud perekonnad tuleks ikkagi tulevikus küüditada.[988]

Küüditamisoperatsioonis eeskujulikult osalenud MGB ja MVD töötajatele omistati Nõukogude Liidu riiklikud autasud. NSVL ÜN Presiidiumi seadlusega 24. augustist 1949 autasustati operatsioon "Priboi" ja Moldaavias ning Musta mere rannikualadel läbiviidud deporteerimiste eest kokku 3142 MGB ja MVD töötajat (1964. aastal see seadlus Moldaavia ja Musta mere rannikualade kohta muudeti).[989] Sealhulgas autasustati ka ENSV MGB juhtkonda eesotsas ministriga ja enamikku osakonnaülemaid. Ei ole aga teada, et märtsiküüditamise eest oleks autasustatud ka parteiametnikke.

Märtsiküüditamist on hinnatud nii ajaloolisest, õiguslikust jm aspektist ja enamasti on need poliitilise alatooniga ja räägivad rohkem arvaja kui arvamuse kohta. Stalinistlik ajalookäsitlus kuulutas:

> "Kulakluse kui klassi likvideerimine teostati nii küla kui ka linna töötavate hulkade huvides. Selle sammuga likvideeriti Eestis viimane, kuid arvukaim ekspluateerijate klass. Kodanlik natsionalism kaotas oma peamise toitekeskkonna. Ühes sellega hakkas ka banditism kiiresti välja surema. Kulakluse ja banditismi likvideerimisel kaotas kapitalistlike maade luure oma peamise toe Eestis."[990]

Parteiajaloolane Aleksandr Panksejev püüdis põhjendada kulakluse likvideerimist niiviisi, et kuigi kulakud ei kujutanud endast üleriigilist ohtu, olid nad "teatavaks takistuseks Nõukogude riigi majandusliku, riigikaitselise ja poliitilise võimsuse suurendamise teel, töölisklassi ja talurahva liidu ning ühiskonna moraalse ja poliitilise ühtsuse teel", samuti baasiks imperialismi agentidele ja banditismile. Ta väitis, et kulaklus teostas oma igakülgset vaenulikku tegevust ka linnas, samuti kasutas ta metsavendade aktsioonide kohta "kulaklik-natsionalistliku terrori" mõistet, millega tähistas metsavendade aktsioone.[991] See vastas stalinistlikule teooriale, mis paigutas kogu sõjajärgsete aastate klassivõitluse külaellu ühe peamise põllumajanduse kollektiviseerimist takistava tegurina. Märtsiküüditamise käsitlemine põllumajanduse kollektiviseerimise ühe osana on visalt kandunud ka edasistesse käsitlustesse.

Märtsiküüditamist ei saa siiski käsitleda kui eelkõige kolhoseerimise osa, vaid kui katset lõplikult likvideerida vastupanu Nõukogude võimule ja sovetiseerimisele Eesti maakondades. Enamgi, märtsiküüditamise käsitlemine "kulakute väljasaatmisena" varjab selle aktsiooni tegelikku mõtet ja ulatust. Sarnasele seisukohale on jõudnud ka Jelena Zubkova, kelle arvates oli operatsioon "Priboi" mõeldud kui "suuremastaabiline ja mitme-eesmärgiline aktsioon, ette nähtud likvideerima sovetiseerimispoliitikale vastupanu sotsiaalset baasi kõigi

---

988 Kirju Malenkovile on analüüsinud põhjalikult H. Ligi, vt. Ligi, Ääremärkusi, 8–9.
989 Кокурин, Органы НКВД, 274.
990 Eesti NSV ajalugu, 1957, 571.
991 Panksejev, Eestimaa Kommunistliku, 63–69.

Baltimaade territooriumil". Zubkova sõnul oli "väljasaatmise kulaklusevastane suunitlus ilmne, kuid see polnud ainus eesmärk, nii nagu seda polnud ka kollektiviseerimise taganttõukamine".[992]

Nagu juba sissejuhatuses näidatud, on vastakaid arvamusi tekitanud ka parteijuht Karotamme roll märtsiküüditamise läbiviimisel. Karotamme ja Veimeri ettepanek asustada kulakud ümber Eesti piires sai juba 1950. aasta märtsipleenumil üheks nende vastaseks süüdistuseks, kes olevat tahtnud sellega kulakud Eestist väljasaatmata jätta. Hinnang sellele ettepanekule on olnud kahetine: ühed (Tammistu, Laasi, Pool) näevad selles Karotamme humanismi ilmingut, kuna see oli inimlikum ettepanek kui inimeste saatmine Siberisse. Teised (H. Ligi jt) on väitnud aga, et tegemist oli katsega värvata kohalikku tööjõudu väljastpoolt Eestit saadetava asemel, st eelkõige pragmaatiliste kaalutlustega.[993] Näib siiski, et see ettepanek oli tehtud eelkõige tööjõu tarviduse vajadusest lähtuvalt, millele on hiljem viidanud ka Karotamm, mis võis olla küll ka eneseõigustus.[994] Ei saa aga ka välistada, et Karotamm ja Eesti NSV juhtkond (sh minister Kumm ja Veimer) eesotsas Karotammega pidas küsimust kulakluse likvideerimise meetodi kohta Eesti NSV-s veel lahtiseks, vastustas seda sisimas ja lootis Stalini toetust oma alternatiivsele ettepanekule. Enamgi, kui Karotamm oli 1948. aasta oktoobris teadlik, et Siberisse saatmine seisab ees igaljuhul, võib ettepanekuid nende ümberasustamiseks Eestis tõepoolest pidada mehisuse ja humanismi ilminguteks.

Kuid hinnates Karotamme rolli kogumis, peab nentima, et tema võimalik soov küüditamisele vastu seista on siiski teisejärguline selle kõrval, millist osa ta tegelikult lõpuks siiski küüditamises mängis. Nimelt tegi ta Nõukogude juhtkonnale nii suulise kui kirjaliku ettepaneku küüditamise läbiviimiseks, ta oli kaasatud küüditamisoperatsiooni organiseerimisse, juhtides EK(b)P parteiorganisatsiooni ja kogu prosovetliku aktiivi kaasamist operatsioonis, ta kooskõlastas Nõukogude juhtkonnaga deporteeritavate limiidi ning lõpuks kiitis ka küüditamisoperatsiooni heaks.

Märtsiküüditamine on saanud tänapäevaks ka õigusliku hinnangu. Aastatel 1999–2008 on Eesti kohtutes süüdi mõistetud inimsusevastase kuriteo toimepanemises 8 märtsiküüditajat, kes osalesid operatsiooni ettevalmistamises ning operatiivgruppide juhtimises.[995]

4.3.3. Katsed relvastatud vastupanu likvideerimiseks pärast märtsiküüditamist

Nagu varasemaid EK(b)P Keskkomitee otsuseid, ei suutnud ENSV MGB täita ka küüditamisjärgset metsavendluse "jäänuste" likvideerimise otsust. Järgnev

---

992 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 133–135.

993 Vt nt: Tammistu, *Tasalülitamine*, 12.

994 Karotamme kõne EK(b)P KK 8. pleenumil, 24.03.1950, ERAF 1.4.890, l. 300.

995 60 aastat märtsiküüditamisest – *Kaitsepolitseiamet: Aastaraamat 2008*, koost. Toivo Kamenik, 51–54.

otsus "Banditismivastase võitluse tugevdamise olukorrast ja meetmetest vabariigis" võeti EK(b)P KK bürool vastu juba 18. mail 1949. Selles märgiti, et ENSV MGB ja parteiorganid ei ole siiamaani teinud vajalikke järeldusi täielikult muutunud olukorras seoses üleminekuga kulakluse väljatõrjumise poliitikalt kulakluse kui klassi likvideerimise poliitikale, mille tulemusena on viimasel ajal bandiitlik-terroristlik tegevus isegi aktiviseerunud, seda eelkõige Võru, Lääne, Viru ja Pärnu maakondades. Otsuse järgi pidurdas banditismi likvideerimist ametkondlike huvide järgimine MVD ja MGB osakondade poolt. Samuti tekitas probleeme rahvavaenlaste ja nende käsilaste imbumine Nõukogude organitesse. Sarnaselt varasematele analoogilistele otsustele survestas seegi nii MGB-d ja MVD-d kui partei- ning komsomoliorganeid oma tegevust aktiviseerima. Lõpetati vabariikliku ja maakondlike rahvakaitsestaapide tegevus, seega likvideeriti "hävitajate" topeltalluvus, muutes nad ENSV MGB struktuuriüksuseks.[996] Otsuse täitmisest saatsid maakonnakomiteed oma aruanded KK administratiivosakonnale.[997]

Otsuse täitmist arutati EK(b)P KK bürool juhtimisel 27. augustil administratiivosakonna juhataja asetäitja Johannes Tipneri ettekande alusel. Ettekanne väitis, et 18. mai otsust olid täitnud mitterahuldavalt nii MGB, MVD kui parteiorganisatsioonid. Side MGB ja MVD vahel, aga eriti parteiorganitega olevat nõrk, mis takistas efektiivset tööd. 1. juunist kuni 1. augustini pandi ENSV-s toime 30 terroristlikku akti või selle katset, mille käigus tapeti 33 partei ja nõukogude töötajat ning kolhoosiaktivisti.[998]

Üheks näiteks partei- ja julgeolekuorganite viletsast läbisaamisest oli Valga maakonna juhtum, kus maakonnakomitee sekretäri Aleksei Ovsjannikovi kaebuse alusel oli 1949. aastal KK administratiivosakonna juhataja Anissimovi poolt läbi viidud kontroll MGB maakonnaosakonna ülema vanemleitnant Fjodor Tšebotkovi suhtes. Tšebotkov "jõi süstemaatiliselt" ja osakonna töös leiti hulga puudusi, kuid vahepeal ei olnud asjad paranenud, mistõttu tegi Tipner ettepaneku Tšebotkov vabastada (Tšebotkov sellelt kohalt ka vabastati). Ovsjannikov kurtis, et MGB maakonnaosakonda ei saa kontrollida ega kritiseerida, kuna MGB poolt väidetakse, et selle tegevus on täiesti salajase iseloomuga. Maakonnaosakonna ülem olevat teatanud parteisekretäri nõude peale informeerida teda olukorrast maakonnas, et "MGB maakonnaosakond ei ole informatsioonibüroo".[999]

Administratiivosakonna ettepanekute seas oli MVD ja miilitsaorganite allutamine banditismivastases võitluses MGB ühtsele juhtimisele ja deklaratiivse iseloomuga nõudmised selle võitluse tugevdamiseks. Minister Kumm ei

---

996 Протокол заседания бюро ЦК П(б)Э № 26 от 18.05.1949 § 1 "О состоянии и мерах по усилению борьбы с бандитизмом в республике", ERAF.1.4.757.

997 Материалы о выполнении пост. бюро ЦК КП(б)Э от 18.05.1949 и 27.08.1949 "О состоянии и мерах борьбы с бандитизмом в республике" и "О ликвидации бандитизма в республике", 30.06.–28.12.1949, ERAF.1.14a.89.

998 Докладная записка секретарю ЦК КП(б)Э Кедрову о бандитизме и борьбе с ним в ЭССР, 08.08.1949. ERAF.1.4.806, 33–45.

999 Овсянников –Каротамм (докладная записка), 23.04.1949, ERAF.1.14a.84, 3–6.

olnud selliste seisukohtadega täielikult nõus ja kinnitas, et MGB oli pärast kulakluse likvideerimist klassivõitluse tugevnemisele tähelepanu pööranud ja seda näitavat ka töötulemused: 200 vahistatud ja 81 tapetud bandiiti, mis olevat poole rohkem kui 1948. aastal. Pärast märtsiküüditamist oli enda varjajate ja bandiidigruppide arv järsult suurenenud. Kumm avaldas lootust et kõik kommunistid ja komnoored hakkavad hävituspataljoni liikmeteks, sest hetkel see nii veel ei olnud. Kumm pidas kõige suuremaks võitluse raskuseks seda, et bandiidid käivad külas vabalt ringi ja keegi rahva seast sellest ette ei kanna, seletades seda rahva ärahirmutamisega bandiitide poolt. Samuti olevat vanadesse bandedesse väga raske agentuuri infiltreerida, sest need on väga ettevaatlikud uute liikmete vastuvõtmisel.

Karotamm oli ka imestunud, et MGB suhtub oma töötajate rikkumistesse nii liberaalselt. Kumm vastas, et talle on (NSVL MGB poolt?) tehtud märkus, et ametkondlikke karistusi on liiga palju. Ta lubas anda korralduse, et kohtadele sõitvad MGB töötajad hoiaksid parteiorganitega kontakti, kasutaksid nende andmeid ja arutaksid nende üle. Ta ütles ka, et kohalikud parteiorganid on MVD ja MGB parteiorganisatsioonidele siiamaani pühendanud praktiliselt null tähelepanu. Ükski maakonnakomitee sekretär ei olevat kunagi temaga probleemide osas otse ühendust võtnud, kuigi teistes ministeeriumites käiakse küll. Kumm küsis: "milles on Nõukogude võimu tugevus?" ja vastas: "see, et MGB ja MVD organid toetuvad Nõukogude aktiivile." Minister Resev kinnitas, et kõiki MVD allüksusi on kohustatud silmas pidama nõukogudevastast põrandaalust, seda paljastama ja purustama. Veimer hinnangul oli liiduvabariigis julgeolekuolukord tõsine.[1000]

Arutelujärgselt vastu võetud EK(b)P KK büroo 27. augusti 1949 otsuses tõdeti, et eelnevat, 18. mai 1949 otsust on täidetud mitterahuldavalt ja kinnitati et banditismivastane võitlus on (endiselt) üks tähtsamaid ülesandeid. Eelkõige kohustati kohalikke parteikomiteesid haarama banditismivastases võitluses juhtroll, sh kontrollima julgeoleku parteiorganisatsiooni partei-poliitilist tööd. Samuti tuli kontrollida sideasutuste töötajate tausta. MGB-d (Kumm) ja MVD-d (Resev) kohustati muuhulgas koos prokuratuuri ja kohtuorganitega tugevdama repressioone nende suhtes, kes on paljastatud kui bandiitide toetajad. Rahvakaitsepataljonid nimetati ümber "bandiitide hävitamise pataljonideks". Tuli sisse seada praktika, et kohalik parteikomitee sekretär ja MGB osakonnaülem kannavad koos KK büroo ees ette banditismivastase võitluse tulemustest. Maakonnakomiteede sekretäride tähelepanu pidi juhtima sellele, et nad kannavad personaalset vastutust kõikide banditismi likvideerimise meetmete eest maakonnas. Järelevalve otsuse täitmise üle pandi KK administratiivosakonnale.[1001]

Näiteks Jõhvi maakonnas võeti selle otsuse alusel maakonnakomitee büroo poolt 8. septembril 1949 vastu otsus "Banditismivastase võitluse olukorrast ja

[1000] Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 18.08.1949, ERAF.1.4.806, 4–32.

[1001] Протокол № 48 заседания бюро ЦК П(б)Э от 27.08.1949 § 1 "О выполнении решения бюро ЦК КП(б)Э от 18.05.1949 "О состоянии и мерах по усилению борьбы с бандитизмом в республике", ERAF.1.4.806, 1–3.

meetmetest maakonnas" ning mahukas dokumentatsioon selle täitmisest edastati administratiivosakonnale.[1002] Arutamaks olukorda Jõhvi maakonnas kogunes 28. novembril 1949 Anissimovi juhtimisel Keskkomitees nõupidamine, kus osalesid Tipner, instruktor Matusevitš (kes oli käinud olukorda maakonnas kohapeal kontrollimas), ministri asetäitjad Mihhailov ja Pastelnjak ning rida MGB osakonnaülemaid ja maakonnakomitee sekretär. Anissimov ütles oma sõnavõtus, et põhiline puudujääk on nõrk poliittöö elanikkonna seas. Ta leidis, et elanikkonnale ei saa rääkida kõigest, mis on bandiitide kohta teada, kuid tuleb näidata seda kahju, mis bandiidid teevad, tuleb näidata neid mitte kui ideelistel alustel tegutsejaid vaid kui ebardeid ja kriminaalseid mõrtsukaid, kes ei halasta kellelegi ning röövivad kolhoosnikke, talunikke jt. Vaid nii olevat võimalik elanikkonda võitlusesse kaasata.[1003] Aga seegi oli vaid vana, juba eelmise II sekretäri Sazonovi väljapakutud ettepanek.

Septembris 1949 koostas Tipner pärast kontrolli põhjaliku ja faktirohke õiendi KK büroo banditismivastase võitluse kohta käivate otsuste täitmisest Võru maakonnas, mis kujutas olukorda üsna tumedates toonides. Tipner käis kohapeal kontrollimas nii Võru maakonnakomitee kui ka MGB ja MVD osakondade tööd. Ta tuli järeldusele, et MGB maakonnaosakond viib banditismivastast võitlust läbi äärmiselt nõrgalt. Tipner leidis, et Võru maakonnas on tingimata vaja tugevdada repressioone bandiitide käsilaste ja muu nõukogudevastase elemendi suhtes, sest ilma selleta ja ilma rea tuntavate löökideta bandiitide baasi pihta ei saa olla täielikku edu bandiidigruppide endi likvideerimisel. Ilma selleta olevat ka erakordselt raske läbi viia ükskõik milliseid poliitilisi ja majanduslikke kampaaniaid ning üritusi elanikkonna seas.[1004] Tipneri 1952. aasta õiendi järgi oli Karotamm olnud toona kategooriliselt vastu ettepanekule repressioonide tugevdamiseks. Pidanud nõu Veimeriga, oli Karotamm seda ettepanekut kvalifitseerinud kui jämedat poliitilist viga, mis tähendanuks üleüldist väljasaatmist.[1005]

Vaatamata EK(b)P KK eelneva otsuse nõudele ei olnud MGB Võru maakonnaosakonna partei-algorganisatsiooni kontrolli 1949. aastal siiani toimunud ja keegi ka ei mäletanud, et seda oleks toimunud varasematel aastatel. Mõned MGB ja hävituspataljoni liikmed olid moraalselt laostunud, tegelesid joomarlusega. MGB ja MVD maakonnaosakondade ülemad olid omavahel peaaegu vaenulikes suhetes, mis kandus edasi ka osakondade reatöötajatele, kes suhtusid teise töötajatesse üleolevalt ja tegid isegi katseid neid diskrediteerida. Selle põhjus oli konkurents töötulemuste, st arreteerimiste arvu pärast. Siiski tegi Tipner ettepaneku mitte panna küsimust arutamisele KK büroole, sest nii partei

---

1002 Дело "Материалы проверки выполнения решении бюро УК КП(б)Э от 08.09.1949 по ликвидации бандитизма в Иыхвимаском уезде", 20.09.–28.11.1949, ERAF.1.14a.88.

1003 Запись по выступлениям, 28.11.1949, ERAF.1.14a.88, 58–59.

1004 Доклад "О результатах проверки мероприятии по выплнению решении бюро УК КП(б)Э по борьбе с бандитизмом в Вырумаском уезде", 17.09.1949, ERAF. ERAF.1.14a.89, 51.

1005 Справка для ЦК ВКП(б), 15.01.1952, ERAF.1.14a.89, 70.

maakonnakomitee kui julgeolekuosakonnad olid asunud puuduste kõrvaldamisele.[1006]

7. oktoobril 1949 koostas administratiivosakond uue ettekande KK büroo 27. augusti otsuse täitmisest. Mitterahuldavat olukorda illustreeriti siin sellega, et maakonnakomiteed olid olnud laisad banditismivastase võitluse alal midagi ette võtma ning osa neist polnud vastavaid otsuseid veel teinudki. Vallakomiteede ettekandeid oli ära kuulatud vaid ühel korral, Viljandimaa maakonnakomitees. MGB ja MVD maakonnaosakondade parteipoliitilise töö kontroll maakonnakomiteede poolt oli teostatud tähtajaks vaid kolmes maakonnas. Samas olid MGB ja MVD saavutanud bandiidigruppide likvideerimisel märkimisväärseid tulemusi. Karotamm nõudis siiski ettekande tulemuste arutamist Kummi, Resevi, Anissimovi ja Tipneri poolt.[1007] Samal päeval kirjutas Karotamm kirja Malenkovile, kus palus saata ENSV MGB maakonnaosakondade ülemateks tööle 2–3 "kanget töötajat", sest hetkel olevat nende ülemad vähekvalifitseeritud, kes ei kindlusta vajalikku tööd.[1008]

Administratiivosakonna 22. oktoobri 1949 õiendis märgiti, et Võru maakond on jäänud kõige rohkem banditismist saastatud maakonnaks, kus tegutses 10 gruppi. Selles oli süüdi MGB maakonnaosakond. EK(b)P maakonnakomitee osas mööndi, et mõningane organiseerimistöö on tehtud: komitees on ära kuulatud MGB ja MVD maakonnaosakondade ülemad, läbi viidud koosolek vallakomiteede sekretäridega ja kontrollitud MGB ja MVD partei-algorganisatsioonide tööd. Kuid kontrolli vastuvõetud otsuste täitmise üle ei teostatavat. Komnoori ei olnud maakonnakomitee oma otsustest isegi informeerinud, rääkimata nende kaasamisest. MGB partei-algorganisatsiooni töö kommunistide kasvatamisel ja distsipliini tugevdamisel oli mitterahuldav.[1009] Pärast kontrollreidi oli Tipner saatnud Võru maakonnakomitee sekretärile konkreetsed juhised banditismivastase võitluse valdkonnaga tegelemiseks, sh mõnede ametnike ametikohalt mahavõtmiseks.[1010]

Oktoobri lõpus arutas banditismivastase võitluse tõhustamist nõudvate otsuste täitmist ENSV MGB partei-üldkoosolek. Sellel osalenud Tipner avaldas oma sõnavõtus rahulolu, et küsimus sellise suure hulga (350) kommunistide ees arutlusele pandi. Ta lootis, et sellega ei ole juba hiljaks jäädud. Nagu Karotamm MGB parteiaktiivil aasta tagasi, rõhutas ka tema vajadust banditism lähemate kuude jooksul lõplikult likvideerida.[1011]

1006 Доклад "О результатах проверки мероприятии по выплнению решении бюро УК КП(б)Э по борьбе с бандитизмом в Вырумаском уезде", 17.09.1949, ERAF. ERAF.1.14a.89, 51, 48–69.

1007 Докладная записка "О ходе выполнения постановления бюро ЦК КП(б)Э от 27.08.1949 по ликвидации бандитизма", 07.10.1949, ERAF.1.14a.89, 72–80.

1008 Каротамм – Маленьков, 07.10.1949, ERAF.1.14a.89, 46.

1009 Справка о ходе ликвидации бандитизма в Вырумаском уезде, 22.10.1949, ERAF.1.4.834, 4–13.

1010 Типнер – Лиивик, 21.09.1949, ERAF.1.14a.89, 30–33.

1011 Протокол № 4 общего закрытого партсобрания МГБ ЭССР, 31.10.1949, ERAF.1.28a.192, 158–159.

Banditismiküsimuse järjekordsel arutelul EK(b)P KK bürool 1949. a novembrikuu alguses tunnistas minister Kumm etteheiteid ja kinnitas, et MGB Võru maakonnaosakonna ülem major Aleksei Puškarjov on juba vabastatud (Puškarjov viidi üle teise teenistuskohta Brjanski oblasti UMGB-s). Karotamme häiris, et Puškarjov oli EK(b)P Keskkomitees öelnud, et "elanikkond hakkab neutraliteedist väljuma", mis tähendas ilmselt, et võrumaalased hakkavad kalduma üha enam metsavendade poolele. Karotamme arvates ei olnud see õige hinnang poliitilisele olukorrale külas ja oli tingitud elanike terroriseerimisest bandiitide poolt, mis sai võimalikuks tänu MGB nõrgale tööle. Ta rõhutas, et kohapeal peab võitlust organiseerima partei maakonnakomitee peab maakonnas: "tšekistid on eelkõige partei liikmed, nad täidavad partei poliitikat". Tema arvates oli väljakannatamatu, et bandiidid tegutsevad Eesti NSV-s veel selle kümnendal aastapäeval (1950).[1012]

EK(b)P KK büroo märkis oma järgnevas 2. novembri otsuses, et meetmeid banditismi likvideerimiseks Võru maakonnas viiakse läbi mitterahuldavalt. Büroo otsustas juhtida EK(b)P Võrumaa maakonnakomitee sekretäridele Feliks Liivikule ja Aleksandr Pankratovile tähelepanu nendepoolse piisava juhtimise ja kontrolli puudumisele banditismivastase võitluse otsuste täitmisel. Puškarjovi vabastamine võeti teadmiseks. Liivikut, Kummi ja Resevit kohustati likvideerima banditism Võrumaal 2–3 kuu jooksul. Asja tuli organiseerida nii, et miilitsaorganite üleandmine MGB alluvusse annaks positiivseid tagajärgi. Liivikul tuli läbi viia nõupidamisi valvsuse tõstmiseks ning riikliku ja ühiskondliku omandi kaitseks kooperatiivide, side- ja metsandusvaldkonna jt juhtivtöötajate seas. Arutelusid parteiaktiivi hulgas tuli läbi viia ka teistes maakonnakomiteedes. Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsoo Ühingu (ELKNÜ) Keskkomiteed (esimene sekretär Boris Tolbast) kohustati viivitamatult andma komsomoli maakonnakomiteedele juhtnöörid komsomoli liikmete kaasamiseks aktiivsesse võitlusesse banditismiga. Liivik ja Kumm pidid tehtud tööst aruanded esitama 1. detsembriks ja 1. veebruariks 1950.[1013] Otsus saadeti teadmiseks ja täitmiseks kõigile partei maakonnakomiteede sekretäridele. 31. oktoobril peeti ENSV MGB-s läbi teemakohane parteikoosolek ning maakonna- ja linnaosakondade ülemate nõupidamine, milles osales ka Tipner.[1014] Maakonnakomiteed informeerisid administratiivosakonda otsuse täitmisest novenbris ja detsembris.

ENSV MGB 2-"N" osakonna ja ENSV MVD Miilitsavalitsuse poolt KK administratiivosakonnale edastatud andmetel likvideeris 1949. aastal MGB täielikult või osaliselt 32 ja MVD 6 bandiidigruppi (vastavalt 195 ja 19 liikmega). Lisaks likvideeris MGB 8 natsionalistlikku organisatsiooni (neist 5

1012 О борьбе с бандитизмом в Вырумаском уезде (EK(b)P KK büroo istungi stenogramm), 02.11.1949, ERAF.1.4.834, 14–18.

1013 Постановление бюро ЦК П(б)Э протокол № 63 § 38оп от 02.11.1949 "О неудовлетворительном выполнении постановления бюро ЦК КП(б)Э от 27.08.1949 по ликвидации бандитизма в Вырумаском уезде", ERAF.1.4.834, 1–3.

1014 Справка, 05.11.1949, ERAF.1.14a.89, 81.

osaliselt, kokku 73 liikmega).[1015] MGB viis sellel aastal läbi mitu nende jaoks edukat operatsiooni, millel tabati olulisi metsavendade juhte. MGB-l õnnestus mõrvata või vangistada hulk tuntud Eesti metsavendi ja nende kaaslasi: 24. juunil arreteeriti Pärnumaal Ants Kaljurand, 28. juunil tapeti kinnivõtmisel RVL-i tähtsaim juht Endel Redlich, 1. oktoobril langes Tartumaal Kiidjärve vallas puhkenud lahingus Voldemar Piho, 27. oktoobril Võrumaal Veriora vallas Paul Randmaa ning 18. novembril Virumaal Mäetaguse vallas Heino Lipp. 14. detsembril piirati Pärnumaal oma punkris sisse ja tapeti lahingus Richard Saaliste, keda MGB pidas RVL-i asutajaks. Kuid metsavendluse likvideerimisest oli asi veel kaugel.

Veel enne Karotamme tagandamist tegi EK(b)P KK büroo 8. detsembril 1949 otsuse, kus kohustas kolme Saaremaa kaluri Rootsi pagemisest ajendatuna muuhulgas MGB-d (Kumm) tugevdama piiritsoonis passirežiimi eesmärgiga "eemaldada" sealt isikud, kellel oli sugulasi välismaal (Rootsis ja Soomes), samuti kodumaareeturite ja teiste klassivõõraste ja vaenulike elementide perekonnad.[1016] Teadaolevalt seda küüditamist siiski ei toimunud.

Kokkuvõte ja järeldused

ÜK(b)P KK Orgbüroo 1944. aasta otsuse kohaselt pidi EK(b)P hakkama kampaanialikus vormis läbi viima võitlust klassivaenlaste, "kodanlike natsionalistidega". Terminiga "kodanlik natsionalist" sooviti esmajärjekorras ideoloogiliselt häbimärgistada Eesti iseseisvuslasi, kes soovisid Eesti Vabariigi taastamist. Seetõttu saidki nendest sovetiseerimise ja sovetiseerijate peamised vaenlased. Võitlus iseseisvuslastega oli ründav kampaania, mis pidi viima igasuguse iseseisvusluse kadumiseni. "Kodanlikud natsionalistid" ei olnud Nõukogude kriminaalõiguslik mõiste, kuid julgeolekuorganitel eksisteeris vastav operatiivarvestuslik kategooria.

Vastavalt Orgbüroo ettekirjutustele pidi EK(b)P Keskkomitee juhtimisel läbiviidav propaganda näitama kodanlike natsionalistide seost Saksa okupatsioonivõimude sõjaroimadega. See pidi kompromiteerima iseseisvuslasi ja maskeerima nende represseerimise õigusemõistmiseks ja klassivõitluseks. Klassivõitluse tees oli vajalik pettepildi loomiseks, et mitte Nõukogude võimuorganid, vaid eesti (töö)rahvas ise on iseseisvuslastega võitlusse asunud.

"Kodanlike natsionalistide" mõistet defineeriti erinevalt, mõnikord ka vastuoluliselt. Kord olid nad "Saksa käsilased", siis jälle inglise ja ameerika "agendid", kord Eesti poliitilise eliidi hulgast, siis peeti kodanlikeks natsionalistideks väikekodanlust ja külaeliiti. Põhjalikumalt üritas kodanliku natsionalismi küsimust käsitleda oma kirjutistes Gustav Naan. Nende kirjutiste järgi olid kodan-

---

[1015] Tipneri andmed 1949. a kohta, 10.01.1950, ERAF.1.14a.89, 82.

[1016] Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № 69 § 36-оп от 08.12.1949 "О мероприятиях по улучению работы Министерства рыбной промышленности ЭССР и Эстрыбакколхозсоюза в связи с уходом трех рыбаков в Швецию", ERAF.1.5.28, 26.

likud natsionalistid eesti rahva verivaenlased, kelle ideoloogia nurgakivi oli omariikluse kontseptsioon.

Kui tegelikkuses jäi iseseisvuslaste vastane võitlus, nende represseerimine, julgeolekuorganite ülesandeks, siis võitlus kodanliku natsionalismi kui ideoloogiaga pidi olema parteiorganite ülesanne. Põhilisteks meetoditeks olid siin propaganda ja agitatsioon trükiajakirjanduses, sõnavõttudes partei- ja rahvakoosolekutel jne. Kogu ideoloogilise võitluse eesotsas seisis EK(b)P KK propagandasekretär ja propaganda ja agitatsiooni osakond. Kuigi propagandaosakonna tegevus oli arvudes muljetavaldav, ei osutunud see efektiivseks. Iseseisvusmeelsus säilis, kuigi varjatumal moel. On tõenäoline, et EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm võttis isiklikult kodanliku natsionalismi vastase peapropagandisti rolli üpris formaalselt ja eelistas selle jätta propagandaspetsialistidele. Alates 1946. aasta teisest poolest hakkas ideoloogiline võitlus kodanliku natsionalismiga keskenduma intellektuaalsfäärile: teadusele, kunstile, kirjandusele jt loomingulistele valdkondadele. Uus kõrghetk kampaanias kodanliku natsionalismi vastu saabus 1950. aastal.

EK(b)P võitlus kodanlike natsionalistide vastu toimus kaadritöö raames ja väljendus kodanlike natsionalistide kõrvaldamises administratiivaparaadist, ühiskondlikust elust, haritlaskonna seast jne ning nende mitte lubamises töötada nomenklatuursetel ametikohtadel. Iseseisvuslaste represseerimine Nõukogude võimu esimestel aastatel oli seega julgeolekuorganite põhiülesanne ning parteiorganite ülesanne oli siin propagandistliku fooni tekitamine, puhastusoperatsiooni propagandistlik ja ideoloogiline kindlustamine. Sisuliselt oli parteipropaganda sovetiseerimise ning stalinistliku repressiivpoliitika propageerija ja põhjendaja, poliitilise vägivalla õhutaja.

Kuigi sovetiseerimise peamise takistuse – relvastatud vastupanuliikumise – likvideerimine oli julgeolekuorganite ülesanne, puudutas see ka parteiorganeid ning mõjutas julgeoleku ja partei vahelisi suhteid ning koostööd. Relvastatud vastupanuliikumist käsitles Nõukogude võim kriminaalkuriteona, banditismina, millega kuni aastani 1947 võitles NKVD/MVD banditismivastase võitluse osakond ja pärast seda MGB. Kuna relvastatud vastupanuliikumine oli väga terav probleem, siis võimaldas just see EKP poolt julgeolekuorganitele survet avaldada ja teha katset allutada julgeolekuorganid enda juhtimisele.

EKP juhtkond oli relvastatud vastupanuliikumise vastase võitluse käigust julgeolekuorganite poolt pidevalt informeeritud ning tema roll selles võitluses seisnes järgnevas:

- Parteipropaganda läbiviimine eesmärgiga leida toetust elanikkonna seas, et kompromiteerida metsavendi ja näidata vastupanu mõttetust;
- Kohalike parteikomiteede juhtimine võitluse läbiviimiseks maakondades;
- Hävituspataljonide organiseerimine ja juhtimine koos julgeolekuorganitega;
- Legaliseerimiskampaania läbiviimine metsavendade metsast väljameelitamiseks;

- Keskkomitee ja täitevvõimu vastutavate töötajate kinnitamine maakondade juurde banditismivastase võitluse tõhusamaks koordineerimiseks/ juhtimiseks;
- ENSV MGB survestamine banditismivastase võitluse intensiivistamiseks.

1945. aasta 26. detsembri EK(b)P KK büroo istungil formuleeritud EK(b)P KK ja ENSV MN ühismäärusega "Meetmetest võitluse tugevdamiseks kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega" sätestati, et võitlus kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse ja selle bandedega on kõikide Eesti partei-, nõukogude- ja komsomoliorganisatsioonide töötajate tähtsaim ülesanne. Edaspidi arutati EK(b)P KK büroo istungitel banditismivastase võitluse küsimusi siis, kui vastupanuilmingute ägenemisel tuli julgeolekuorganeid survestada ja/või määrata järjekordne tähtaeg metsavendluse lõplikuks likvideerimiseks. 1948. aasta maikuus hakkas parteijuht Karotamm rääkima parteist kui MGB juhist. Parteivõimude kõigil tasanditel ei pidanud tegutsema mitte koostöös MGB-ga vaid seda juhtima. See märkis ENSV MGB resoluutses vormist survestamise algust EK(b)P juhtkonna poolt. Ka julgeolekuaparaat ise tunnetas seni kõige tugevamat parteiorganite survet. Septembris 1948 tegi Karotamm ettepaneku isegi natsionalistliku põrandaaluse vastast võitlust juhtinud ENSV MGB ministri asetäitja Pavel Pastelnjaki väljavahetamiseks. See oli tõsine sekkumine MGB asjadesse ja loomulikult Pastelnjakki ei tagandatud. Parteivõimud kohtasid ka vastukriitikat MGB poolt, mis puudutas enamasti propagandatöö tulemusetust ning hävituspataljonide töö nõrka organiseerimist ehk parteižargoonis vähest abi parteiorganitelt.

ÜK(b)P KK tasandil tõstatati banditismivastase võitluse küsimus esmakordselt mais 1945 ja varsti pärast seda andis ka Karotamm EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonnale korralduse bandiitide vastase propagandatöö alustamiseks. See töö oli aga esialgu üsna nõrk. Alles 1946. aasta aprillis, pärast traagilist kokkupõrget Sõmerpalu vallas nõudis Karotamm, et banditismi probleemi tuleb hakata käsitlema avalikel rahvakoosolekutel. 1946. juunis andis EKP juhtkond parteiorganitele korralduse näidata parteipropagandas metsavendi kui kurjategijaid, mõrtsukaid ja röövleid ja seega mitte poliitiliste eesmärkidega võitlejaid.

Hävituspataljonid olid moodustatud EK(b)P KK büroo otsusega juba aprillis 1944 ja nüüd nende ülesandeks pidi saama banditismivastase võitluse läbiviimise toetamine. Tegelikkuses oli hävituspataljon, mille ridadest käis kuni likvideerimiseni 1954. aastal läbi umbes 10 000 võitlejat, julgeolekuorganite jaoks pigem probleem kui lahendus ning ka võitlusvõimelt jäi hävituspataljon metsavendadele alla. Hävituspataljonide temaatika nagu kogu banditismivastane võitlus kuulus EK(b)P KK aparaadi tööjaotuses sõjalise osakonna alla. Hävituspataljonid olid iseloomulikuks näiteks julgeolekuorganite ja partei suhetest, kus topeltjuhtimine oli probleemiks. Kohalikus hävituspataljonis oli komandöriks julgeolekutöötaja ja parteitöötaja oli tema asetäitja poliitalal.

Legaliseerimiskampaaniasse kaasati parteiorganid 1946. aasta juunis ÜK(b)P KK Eesti büroo otsusega. Kampaania tugines Karotamme poolt koostatud üles-

kutsetele ajakirjanduses, mida pidi võimendama kohalike parteiorganite ja propagandagruppide tegevus. Kokku legaliseeriti 1946. aasta teisel poolel ja 1947. aasta esimesel poolel ENSV MVD andmetel üle 3200 varjaja.

Mida enam süvenes 1947. aastal Eesti külaelu sovetiseerimine ja kolhoseerimine, seda enam hakati (ka parteipropagandas) seostama banditismi kulaklusega. 1949. aasta alguses oli kogu julgeolekuaparaat ametis märtsiküüditamise läbiviimisega. EK(b)P KK poolt jätkati MGB survestamist natsionalistliku põrandaaluse vastase võitluse vallas uuesti sama intensiivsusega 1949. aasta suvel.

Küla sovetiseerimine pidi olema Baltimaade sovetiseerimise järgmine faas. "Rünnak" külaeliidile, keda stigmatiseeriti NSV Liidu eeskujul "kulaku" terminiga kerkis üles 1946. aasta lõpus, jõudis kõrgpunkti 1949. aasta märtsiküüditamisega ja lõppes viimaste vastupanugruppide likvideerimisega 1950. aastate teisel poolel. Seega võttis EK(b)P juhtkond "rünnaku kulakluse vastu" siseparteiliselt teemaks juba enne kolhoseerimise kampaania algatamist.

Pärast 1947. a mai ÜK(b)P KK otsust kolhooside rajamise kohta Balti liiduvabariikides said omad ülesanded "rünnakuks kulakluse vastu" nii EK(b)P Keskkomitee kui ENSV julgeolekuorganid. Kui EK(b)P pidi juhtima kulakute kindlaksmääramist ja survestamist, siis ENSV MGB arreteeris neid, võttis kindlakstehtud kulakud operatiivarvele ja alustas nende suhtes agentuurtööd. MGB edastatud teabe alusel oli kolhoosidest 1949. aasta alguseks kõrvaldatud märkimisväärne arv kulakuid. Tähelepanuväärne on, et EK(b)P Keskkomitee ei teinud kulaklusevastases võitluse kohta ENSV MGB-le suunatud otsuseid, mis järelikult sai oma korraldused otse NSVL MGB-st.

1949. aasta märtsiküüditamine oli sõjajärgsete aastate kõige massilisem repressiivaktsioon Nõukogude Liidus, mille üheks objektiks olid "kulakud" koos perekondadega ja mille peamiseks ajendiks oli kulakute kui külaelu sovetiseerimise takistuse kõrvaldamine. Juba 1948. a oktoobris olid esimene sekretär Karotamm ja ENSV MN esimees Arnold Veimer saatnud Kremlisse ettepaneku kulakuperekondade ümberasustamiseks tööstuspiirkondadesse Eesti NSV piires. Ettepanekule vastust andmata veendi Karotamme 1949. aasta jaanuaris Moskvasse kutsutuna tegema Stalinile uus ettepanek, milles palutaks kulakud Siberisse asumisele saata. Karotamm sellise ettepaneku koos Läti ja Leedu parteijuhtidega Nõukogude juhtkonnale ka tegi. Stalin tegi küüditamise küsimuste ettevalmistamise ülesandeks Lavrenti Beriale. Vahetult pärast seda kutsuti NSVL MGB-sse välja ENSV julgeolekuminister Boris Kumm ja käsitleti lisaks "kulakuperedele" ka "natsionalistide" ja "bandiitide" perekondade küüditamise küsimust.

29. jaanuaril 1949 kirjutas Stalin alla NSVL MN määrusele "natsionalistide", "bandiitide" ja "kulakute" perekondade deporteerimiseks Balti liiduvabariikidest. MGB ja MVD asusid vastavalt sellele küüditamisoperatsiooni ette valmistama. Küüditamisele kuuluvate isikute limiidi kooskõlastas Nõukogude juhtkond Karotammega. Ettevalmistuse faasis oli EK(b)P juhtkonnas asjast informeeritute hulk maksimaalselt piiratud. Seetõttu ei saanud kohalik partei-

organisatsioon ja parteilased maakondades kuidagi aktiivselt küüditamist organiseerida ja otsustada küüditavate koosseisu üle.

ENSV MGB nägi oma küüditamisplaanides nõukogude-parteiaktiivi liikmeid eelkõige kui abijõudu, kes pidi täitma MGB operatiivtöötajate juhtimisel teisejärgulisi ülesandeid. Nad pidid osalema küüditatavate vara valvamisel, inventeerimisel, samuti tõlkidena, teejuhtidena jne. Kaasatav aktiiv moodustas umbes poole kogu küüditajate koguhulgast. Nõukogude-parteiaktiivi küüditamisoperatsiooni kaasamise korraldamine jäigi tõenäoliselt Karotamme peamiseks ülesandeks küüditamisoperatsioonis. Selleks saadeti maakondadesse EK(b)P KK ja ENSV MN volinikud. Kuigi volinike tegevuse kohta on andmeid minimaalselt, oli olemasoleval näitel voliniku tegevus piiratud ja seisnes kõikvõimaliku abi organiseerimises operatsiooni läbiviimist juhtivale MGB maakondlikule juhatusele, mis koosnes MGB osakonnaülemast ja ENSV MGB-st saadetud volinikust. Kohaliku parteikomitee esimene sekretär oli operatsioonis osalevate parteilaste ja muu aktiivi väljavalijaks. Nõukogude-parteiaktiiv kutsuti operatsiooni osalema valeettekäänetel (enamasti kevadkülvi küsimuste arutamine), kus neid instrueeriti operatsiooni läbiviimisest. Selline maskeering oli ette nähtud konspiratsiooniks, et tagada küüditamise kui tšekistlik-sõjalise operatsiooni õnnestumine. Aktiiv tegutses operatsioonil reeglina initsiatiivikalt ja tema tegevusega jäi MGB üldiselt rahule. Märtsiküüditamine toob selgelt välja julgeolekuorganite juhtrolli (sh ka parteiorganite suhtes) vägivaldsetes sovetiseerimisaktsioonides.

EK(b)P KK büroo tegi 30. märtsil 1949 otsuse "Kulaklike elementide väljasaatmisest", milles märkis, et väljasaatmine oli läbi viidud õigeaegselt ja edukalt, st kiitis küüditamise heaks. EK(b)P juhtkond eesotsas Karotammega võttis endale vastutuse küüditamise ettevalmistamise ja läbiviimise eest, mis on kvalifitseeritav inimsusevastase kuriteo toimepanemisena.

30. märtsi otsus kohustas ka ENSV MGB-d likvideerima natsionalistlike bandede jäänused, millega siiski hakkama ei saadud. Reas maakondades relvastatud vastupanuliikumine hoopis aktiviseerus. EK(b)P KK büroo 18. mai 1949 otsusega tunnistati MGB ja MVD rivaalitsemisest tekkinud probleemi, mis takistas edukat võitlust. Sama otsusega kaotati ära parteiametnike poolt juhitud "rahvakaitsestaabid", seega hävitajate topeltalluvus, allutades nad nüüd täielikult MGB-le. "Rahvakaitsepataljonid" sai ka uue nimetuse – "bandiitide hävitamise pataljonid".

EK(b)P juhtkond hakkas nüüdsest MGB survestamist ja kontrolli banditismivastase võitluse vallas delegeerima 1948. aasta lõpus moodustatud KK administratiivosakonnale. Kuna alates Nõukogude võimu kehtestamisest ei olnud toimunud ühtegi julgeolekuorganite parteiorganisatsiooni töö kontrolli, kohustas EK(b)P KK büroo oma 27. augusti 1949 otsusega partei maakonnakomiteesid MGB maakonnaosakondade partei-algorganisatsioonide tööd kontrollima. Kontrollreidid septembris–oktoobris 1949 olid seega esimesed katsed julgeolekuorganite parteiorganisatsioone ka tegelikult kontrollida. ENSV MGB keskaparaati parteitöö kontrolli ei jõudnud.

1949. aasta lõpukuid ilmestas surve tugevdamine MGB-le Karotamme poolt, mis sarnanes aasta varem toimunule. Ka nüüd võis tema aktiivsust soodustada KK II sekretäri puudumine. Siiski jõudis enne relvastatud vastupanuliikumise likvideerimist kätte hoopis Karotamme enda tagandamine, mis muutis ka MGB ja EKP suhteid.

5. EESTIMAA KOMMUNISTLIKU PARTEI JA JULGEOLEKUORGANITE SUHTED AASTATEL 1950–1953

1950. aasta märtsis peetud EK(b)P KK VIII pleenumit ("märtsipleenum") on valdavalt peetud Eesti (NSV) ajaloo üheks pöördepunktiks. Kahtlemata oli see pöördeline senise ENSV administratsiooni jaoks, kellest osa kaotas oma ametikoha ja parteipileti, mõned vabaduse ja üksikud elu. Kuid kas märtsipleenum oli pöördeline sündmus ka Eesti sovetiseerimisprotsessi jaoks? Ja milliseid muudatusi tõi see kaasa partei- ja julgeolekuorganite suhetes?

Stalinistliku ajalookontseptsiooni järgi etendas "otsustavat osa võitluse tugevdamisel kodanliku natsionalismi vastu ÜK(b)P KK otsus 20. veebruarist 1950 "Vigadest ja puudustest Eestimaa K(b)P Keskkomitee töös", millest juhinduvalt EK(b)P KK VIII pleenumil "kodanlike natsionalistide rahvavaenulik rühm paljastati ja purustati".[1017] "Rühma" eesotsas olevat seisnud Hans Kruus ja Nigol Andresen, kes tekitanud suurt kahju eesti nõukogude kultuuri ja teaduse arenemisele. Esmapilgul tundub selline sedastus vastuoluline, sest nagu eelmises osas näidatud, tähistas "kodanlik natsionalist" parteipropagandistlikku nimetust iseseisvuslaste kohta; Kruus ja Andresen olid aga "juunikommunistid", kes osalesid aktiivselt 1940. aastal Eesti annekteerimisel. Ka Kruus ise kirjutas Stalinile, et tema "poliitilisele palgele löödi kodanliku natsionalisti kõige kohutavam, kõige häbistavam märk".[1018]

Alljärgnevalt näidatakse, et "kodanliku natsionalismi" ja "kodanlike natsionalistide" vastane retoorika sobis suurepäraselt ka nende süüdistamiseks, keda ei saa pidada iseseisvuslasteks; ja kuidas samal ajal intensiivistati iseseisvuslaste represseerimist. Vaadeldakse ka Stalini initsieeritud järjekordset julgeolekuorganite survestamist ja selle väljendusi Eestis ning antakse ülevaade esimestest muudatustest julgeolekuorganite "parteilises juhtimises" pärast Stalini surma.

5.1. Muudatused EKP ja ENSV MGB juhtkonnas ning repressioonide ägenemine

5.1.1. EKP ja MGB juhtkonna väljavahetamine "Eesti süüasja" raames

1949. aastal algas uus Stalini puhastuste laine Nõukogude võimuladvikus. See pidi mõjuma distsiplineerivalt nomenklatuurile, eriti just kohalikele juhtidele, kes sõja ajal olid saavutanud teatava tegevusvabaduse ja keda võis kahtlustada püüdes säilitada sõltumatust keskvõimust.[1019] Võitlus toimus ka Stalini lähemate kaaslaste seas, vastamisi seisid Malenkovi-Beria ja Ždanovi-Kuznetsovi rühmi-

[1017] *Eesti NSV ajalugu*, 1952, 443–444.
[1018] Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 226.
[1019] Samas, 99.

tused. Kokkupõrkes kujunes 1949. aastal sõjajärgse aja suurim regioonijuhtide represseerimisaktsioon, nn "Leningradi süüasi" (*Ленинградское дело*) ja selle tuules "Eesti süüasi", sest EKP juhtkonda peeti seotuks Leningradi parteijuhtkonnaga.[1020] "Eesti süüasi" tähendab rida aastatel 1949–1952 NSV Liidu keskvõimude poolt Eesti NSV-s korraldatud aktsioone, mille käigus vahetati välja senine juhtivkaader ja intensiivistati repressioone "kodanlike natsionalistide" suhtes. Oluliseks tähiseks "Eesti süüasjas" oli 1950. a "märtsipleenum", mille tulemusena tagandati Nikolai Karotamm ja rida teisi juhtivaid tegelasi, sealhulgas 4 EK(b)P KK büroo liiget.[1021]

Nagu eelmistes peatükkides juba kirjeldatud, ei oldud Kremlis rahul, et kolhooside rajamine ei edenenud ning jagu ei suudetud saada ka relvastatud vastupanuliikumisest ja süüdistas selles EK(b)P Keskkomiteed, kes omakorda süüdistas ENSV MGB-d. Võimalik, et otseseks tõukeks "Eesti süüasja" vallandamiseks said 1949. aasta oktoobris arreteeritud EK(b)P KK II sekretärilt Georgi Kedrovilt väljapigistatud tunnistused "parteivastase grupi" moodustamisest Eesti NSV-s.[1022]

Kompromiteerivaid materjale ENSV juhtkonna kohta oli kogutud kogu 1949. aasta jooksul. Loomulikult oli kriitikat Karotamme suhtes Moskvasse saadetud ka varem. Kuid 1949. a augustis otsustas Orgbüroo Eesti küsimust põhjalikumalt uurida.[1023] ÜK(b)P KK sekretäri Malenkovi teavitati, et Karotamm ei rõhutanud piisavalt ÜK(b)P Keskkomitee osa kolhooside arendamises, mis kujutas endast etteheidet enda ületähtsustamises Moskva keskvõimu arvelt, mis oli olnud põhisüüdistus ka "Leningradi süüasjas". 1949. aasta detsembris saabus Eestisse rühm ÜK(b)P KK inspektoreid, sealhulgas Ivan Jagodkin ja Vassili Kossov. Viimaste aruande järgi oli nende põhiliseks informaatoriks Eestis EK(b)P KK sekretär Ivan Käbin. 1949. aastal oli Käbin olnud see, kes süüdistas "juunikommunistist" ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitjat Nigol Andresenit kodanlikus natsionalismis ja koostas tema vastase keskkomitee otsuse projekti, mis kiideti heaks pärast ENSV MGB-st kompromiteerivate andmete saamist. Käbin saatis Malenkovile 1950. aasta jaanuaris ka Karotamme süüdistava kirja.[1024] Lisaks kasutati süüasja ajendina ka teisi kaebusi, mis Eesti NSV-st Moskvasse oli saadetud.

1950. aasta pidi Eesti NSV jaoks tulema eriline. Ees seisis liiduvabariigi 10. aastapäev, mis lubas siinsetele Nõukogude võimu ülesehitajatele tähelepanu, autasusid ja kiitust. Karotammel ja Kummil, nagu ka mõnelgi teisel ENSV juht-

---

1020 *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee*, 45. Leningradi süüasja kohta vt nt *Судьбы людей. "Ленинградское дело"*, Сост. А.П.Смирнов, Санкт Петербург: Норма, 2009.

1021 Uuematest käsitlustest märtsipleenumi kohta vt: Liivik, Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile" (samuti inglise keeles: Liivik, The Estonian Affair), Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 217–232 ja Veskimägi, *Kuidas valitseti*, pleenumi stenogramme on publitseeritud ajakirjas *Akadeemia* 1998 nr. 12 ja 1999 nr. 1–10.

1022 See oli Kedrovi üheks süüdistuspunktiks, vt Tammistu, Tasalülitamine, 4.

1023 Liivik, The Estonian Affair, 136.

1024 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 222–223.

figuuril, ei olnud aga määratud seda tähtpäeva oma senistel positsioonidel tähistada.

Ametist kõrvaldamised aga ei alanud mitte partei, vaid julgeoleku juhtkonnast. 1950. aasta jaanuaris saadeti Tallinnasse ENSV MGB tööd kontrollima NSVL MGB komisjon eesotsas NSVL MGB 5. valitsuse ülema polkovnik Aleksandr Volkoviga. Pärast kontrolli tulemuste teadasaamist tegi Poliitbüroo 24. jaanuaril otsuse minister Boris Kummi ministri ametist vabastamiseks ja polkovnik Valentin Moskalenko ametissemääramiseks.[1025] Põhjus ei saanud olla siiski mitte ainuüksi MGB kehvades töötulemustes, millest üheks Moskvasse "signaliseerijaks" oli olnud viimastel aastatel ka Karotamm. Ministri asetäitjad Pastelnjak ja Mihhailov, kes oleksid samuti pidanud vastutama kehvade töötulemuste eest, jäid esialgu ametisse edasi. Järelikult oli põhjus selles, et Eesti päritolu "vanade revolutsionääride" põlvkond oli sovetiseerimisel Stalini silmis oma töö ära teinud ning vajas väljavahetamist poliitiliselt usaldusväärsemate, Nõukogude Liidu päritolu sovetiseerijate vastu. Ilmselt polnud palju teisi julgeolekukindraleid, kes võisid märkida oma ankeeti nagu Kumm, et nad on teeninud kodanlikus armees, mis võitles Nõukogude võimu vastu (Vabadussõjas).[1026] Kui MGB 5. osakonna liinis käis juba mõnda aega intensiivne töö "endiste" väljapuhastamiseks Nõukogude ühiskonnast, siis kuidas oleks saanud ametisse jätta "kodusõjaaegse vaenlase" taustaga julgeolekuministri?

Uue julgeolekuministri Moskalenko nimetas NSVL MGB ametisse 28. jaanuaril 1950.[1027] Ta oli teeninud julgeolekuorganites alates 1928. aastast, osalenud Lääne-Ukraina hõivamisel ja sovetiseerimisel aastatel 1939–1941.[1028] Moskalenko senine ametikoht oli küll Tšita oblasti UMGB ülem, kuid on viidatud, et tema kasuks tehtud otsus tugines endisele tööle Viktor Abakumovi juhitud "SMERŠ"-is.[1029] Moskalenko ümberpaigutamisele võis viia aga ka tema senises töökohas ilmsiks tulnud korruptiivsed teod (ta laskis õmmelda sisevanglas hoitavatel isikutel endale rõivaid jne), mille osas piirduti siiski seletuse võtmisega.[1030] Moskalenko ametissepanek tähendas ENSV MGB-lt viimasegi "eesti" kattevarju langemist, samuti uue juhtimisstiili tekkimist, kus minister ise juhtis operatiivtegevust ja peamiste ülesannete täitmist. Uuest ministrist sai nii "Eesti süüasja" kui vastupanuliikumise vastase võitluse intensiivistamise põhifiguur.[1031]

1025 Кэбин – Справка инспектору ЦК ВКП(б) Туркину, 19.09.1950, ERAF.1.6.1423, 30; *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)*, 640.

1026 Анкета делегата 5-го сьезда КП(б)Э Б. Кумм, 16.12.1948, ERAF.1.4.513, 165.

1027 Петров, Кто руководил органами, 623.

1028 Moskalenko elulugu vt *Lisa 1* Elulood.

1029 Вадим Абрамов, Смерш: Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха, Москва, 2005, 245–246.

1030 Алексей Тепляков, О коррупции в органах НКГБ-МГБ СССР 1940–1950-х гг., http://rusk.ru/st.php?idar=424673 (01.12.2012).

1031 Moskalenko keskset positsiooni siin on maininud oma hilisemas päevikus ka Karotamm: Voldemar Pinn, *Kes oli Nikolai Karotamm*, 103.

EK(b)P juht Karotamm 1950. aasta jaanuaris EK(b)P KK büroo istungitest osa ei võtnud, ametlikult tervislikel põhjustel.[1032] Võimalik, et ta oli jaanuaris töölt kõrvaldatud (KK büroo istungeid juhatas siis juhatas Villem Kuusik. Kumm puudus büroo istungitelt 28. jaanuaril ja 1. veebruaril). Jaanuaris–veebruaris toimus "Eesti süüasja" intensiivne käivitamine. 1950. aasta 20. jaanuaril tegi ÜK(b)P KK Sekretariaat otsuse Eesti kontrollreidi tulemuste kohta, kus süüdistas Karotamme toetumises vanale, poliitilist usaldust mitte pälvivale kodanlikule kaadrile ning seadis kahtluse alla tema edaspidise jäämise parteijuhi ametikohale.[1033]

Karotamme seletused Stalinile veebruaris 1950 sisaldasid ülevaadet EK(b)P KK töösaavutustest parteiorganisatsioonilise ja poliittöö osas, kaadriküsimustes, põllumajanduse juhtimisel jne, aga ka enesekriitikat, nagu eeldasid partei vorminõuded. Muuhulgas kirjutas Karotamm, et EK(b)P Keskkomitee on kodanliku natsionalismi vastu võitlemisel ära teinud mitte väikese, aga siiski veel kaugeltki mittepiisava töö ja loetles selle näidetena:

- 12 000 inimese nõukogudevastase natsionalistliku elemendi arreteerimine ja süüdimõistmine;
- Suure koguse kulaklik-natsionalistlike elementide väljasaatmine Eesti NSV-st 1949. a;
- Viimase kolme aasta jooksul 1022 õpetaja vallandamine poliitilistel motiividel;
- ENSV kõrgkoolide professor-õppejõudude koosseisu puhastamine natsionalistlikest elementidest;
- Natsionalistide ja formalistide paljastamine kirjanduses ja kunstis (Nigol Andresen, Paul Viiding jt).[1034]

Nagu näeme, laiendas Karotamm vastutuse repressioonide eest kogu EK(b)P Keskkomiteele. Sellest aga Kremli juhtkonnale ei piisanud. Põhiliseks süüdistuseks EK(b)P juhtkonnale Orgbüroo 1950. aasta 20. veebruari otsuses "Puudustest ja vigadest Eestimaa K(b)P KK töös" oligi mitteküllaldane võitlus kodanliku natsionalismiga.[1035] Selle eest kandvat isiklikku vastutust Karotamm, kes kodanliku natsionalismi teemat oma kõnedes ja artiklites "ignoreerib". Iroonilisel kombel seadis ÜK(b)P KK otsus kahtluse alla õpetajate suures koguses vallandamise, mille Karotamm oli ära toonud töövõiduna.[1036]

21.–23. märtsini 1950 peetud VIII pleenum kujunes kampaanialikuks kriitikaks Karotamme juhitud EK(b)P ja ENSV juhtkonna üle, keda praktiliselt

---

1032 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 246.

1033 Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 223–224.

1034 Секретарь ЦК КПЭ Каротамм – Сталину, 17.02.1950 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2008, 195–196.

1035 Otsus kinnitati Poliitbüroo otsusega 7. märtsil 1950 ja viidatakse mõnel juhul ka selle kuupäevaga.

1036 ÜK(b)P KK Orgbüroo 20. veebruari 1950 otsus "Puudustest ja vigadest Eestimaa K(b)P KK töös" (kinnitatud Poliitbürool 07.03.1950) – Tõnu Tannberg, Kuidas Moskvas valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit – *Tuna* (2010) nr. 1, 120–123.

kõik sõnavõtjad ÜK(b)P KK sekretäri Panteleimon Ponomarenko demonstreeritud eeskujul ja ÜK(b)P KK otsuse alusel vaid süüdistasid. Süüdistused põhinesid eelpoolviidatud ÜK(b)P KK otsusele ja mitmesugused, kuid põhiliseks neist oli ebapiisav võitlus kodanliku natsionalismiga ja kodanlike natsionalistide toetamine, mis seisnes eelkõige "juunikommunistide" Andreseni, Kruusi jt, kes olid "paljastatud" kui kodanlikud natsionalistid, soosimises. Kruusi ja Andreseni süüna näidati pleenumil eelkõige nende poliitilist minevikku (kuulumine Eesti poliitilistesse parteidesse) aga ka näiteks "bandiidi" varjamist Andreseni poolt jne. Süüdistusi kodanliku natsionalismi toetamises esitati ka teistele olulisematele endistele Eesti päritolu kommunistidele, sh Dmitri Kuzminile, Arnold Veimerile, Hendrik Allikule, Boris Kummile jt-le. Ka NSV Liidu päritolu kommuniste (Eduard Päll, Konstantin Boitsov), kes olevat olnud Eesti NSV tollastel tipp-positsioonidel kodanlike natsionalistide mõju alla langenud, tabas terav kriitika. Pleenumil viibijatele üritati tõepoolest selgeks teha, et Andresen ja Kruus olid salaja tegutsenud Eesti iseseisvuse taastamise nimel. MGB osakonnaülem Dmitri Taevere nimetas Kruusi otseselt "Eesti Nõukogude Liidust lahutamise initsiaatoriks". "Reeturid" ja nende toetajad ENSV juhtkonnast olid aga ainult üks osa, kes kriitikatule alla langesid. Nii puudutas kriitika ka loomeinimesi, sest nende seas teostatav kodanliku natsionalismi vastane võitlus oli EK(b)P KK propaganda ja agitatsioonitöö üks põhivaldkondadest. Mitmes pleenumil sõnavõtus kõlasid süüdistatavatena Tallinna Konservatooriumi õppejõudude heliloojate Tuudur (Theodor) Vettiku, Alfred Karindi ja Riho Pätsi nimed (mitteparteilased), kes pleenumi ajaks olid juba arreteeritud (arreteerimised olid toimunud alates veebruarist 1950), olles esimesed loomeinimeste seas, kes "kodanliku natsionalismi" vastase kampaania uue laine käigus ka arreteeriti ning represseeriti.

Pleenumil puudutati ka vigasid märtsiküüditamise läbiviimisel, kuid ametlike süüdistuste hulka neid ei lülitatud.[1037]

Peatumata märtsipleenumi käigul, tuleb märkida mõningaid olulisi momente. Esiteks, pleenumi otsusega kõrvaldati ametist Karotamm ja ENSV ÜN Presiidiumi esimees Päll. Minister Kumm vabastati KK büroo liikme kohalt seoses "vigadega töötamise ajal julgeolekuministrina" ja tema kohale büroos asus Moskalenko. Büroost vabastati ka sealne ainus relvajõudude esindaja, Põhja-Balti laevastiku juhataja viitseadmiral Fjodor Zozulja.[1038] Teiseks, parteijuhi kohale paigutati Käbin. Käbini kui Nõukogude Liidu päritolu kommunisti määramist liiduvabariigi esimeseks persooniks võib pidada oluliseks pöördeks sovetiseerimise süvendamisel, arvestades võimuaparaadi hierarhilist ülesehitust.

[1037] Olev Liivik, Märtsiküüditamine "Eesti süüasja" (1949–1952) kontekstis – *Uuemaid aspekte*, 104–116.

[1038] Zozulja oli ametist vabastatud juba varem ja veebruaris 1950 oli ÜK(b)P KK juures asuv Parteikontrolli komisjon teda karistanud valju noomitusega ebaväärika käitumise eest (Ответ. контролер КПК при ЦК ВКП(б) Самоделкин – Заместителю пред. КПК при ЦК ВКП(б) Ягодкину, dateerimata (1951), Hoover Institution Archives, Collection: Archives of the Soviet Communist Party and Soviet State (originaal РГАНИ Ф. 6, Оп. 2, Д. 217, 11–12).

See oli Nõukogude Liidu taustaga isikute võit EKP-s, olenemata sellest, et nende positsioonid olid kindlustunud juba varem, näiteks uue keskkomitee liikmeskonna valimisega EK(b)P V kongressil 1948. aastal. Kolmandaks, arvestades asjaolu, et Andresen, aga ka mõned kultuuritegelased olid MGB poolt juba arreteeritud või vähemalt jälitusobjektid, võib märtsipleenumit pidada parteisiseseks kampaaniaks Nõukogude juhtkonna käsul julgeolekuorganite poolt läbi viidava uue arreteerimislaine propagandistlikuks kindlustamiseks (Andresen arreteeriti NSVL MGB poolt 24. märtsil 1950, tõenäoliselt võis ta kinni võetud olla juba pleenumi ajal; ENSV MGB 5. osakonna liinis arreteeriti veebruaris Tallinna Riikliku Konservatooriumi professor helilooja Vettik süüdistusega, et ta oli olnud iseseisvusajal "formalistlik-natsionalistliku grupi" liige, kuhu kuulusid samuti veebruaris arreteeritud helilooja Riho Päts, samuti teatrikriitik Rasmus Kangropool ja Tallinna teatriinstituudi õppejõud Leo Kalmet, konservatooriumi professor Alfred Karindi jt.[1039]). Nii võib märtsipleenumit seletada ja hinnata kui siseparteilise kampaania avalööki uues sovetiseerimise faasis, kus Eesti NSV administratsioonist ja ühiskonnast hakkasid kuuluma kõrvaldamisele Eesti iseseisvusajal ühiskondlikult aktiivsed isikud.[1040]

ENSV administratsiooni "puhastamine" jätkus ka edaspidi. Teiste hulgas kõrvaldati detsembris 1950 seoses "tõsiste poliitiliste vigadega" ametist siseminister Resev ning uueks siseministriks määrati staažikas tšekist, senine Eesti NSV sõjakomissar kindralmajor Johan Lombak. Resev läks MVD-st erru novembris 1954. Märtsis 1951 vabastati ametist ENSV MN esimees Veimer.[1041]

Juba eelpool väljatoodud asjaolud Karotamme osast sovetiseerimisel, sealhulgas iseseisvuslaste ja teiste Nõukogude vaenlaste vastases võitluses kummutavad väite Karotamme tegevusetusest võitluses "kodanliku natsionalismiga". Kuid ilmselt oli Kremli jaoks Karotamme panusest vähe. Moskvas võis jääda tõepoolest mulje, et Karotamm taotles liialt "kohalike erisuste" arvestamist eelkõige põllumajanduse kolhoseerimisel ja kultuurielus.[1042] Tõenäoliselt olid vähemalt osaliselt põhjendatud ka süüdistused onupojapoliitikas, kuigi korruptsioon, klanlus ja kliendisuhted olid omased kogu Nõukogude võimusüsteemile. Karotamm suundus Moskvasse teadustööle, kuid Kumm jätkas esialgu ENSV valitsuses kommunaalmajanduse ministri esimese asetäitjana. 1951. aastal Malenkovile saadetud kirjast võib välja lugeda Karotamme pettumust selles, et "endiste poliitvangide" seltskond teda omaks ei võtnud, vaid pidas teda tulnukaks, keda oli kohale saatnud ÜK(b)P Keskkomitee.[1043] 1951.

1039 Министр ИГБ ЭССР Москаленко и нач. отдела Тараканов – докладная записка Волкову "Об итогах агентурно-оперативной работы 5-го отдела МГБ ЭССР за январь-февраль мес. 1950 г.", 27.03.1950, ERAF.131SM.1.203, 1–62.

1040 VIII pleenumil räägitu ei olnud mõeldud avalikkusele, kuigi rahva seas oli see tekitanud hulgaliselt kuulujutte, millest osa olid ka tõepärased, vt Liivik, Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile, 56–57.

1041 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 576–579. ja 652–655

1042 Need valdkonnad on Karotamme vastaste põhisüüdistustena välja toodud teoses Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid*, 97.

1043 Zubkova, Baltimaad ja Kreml, 197.

aastal kirjutas Käbin Karotamme ja Veimeri kohta ÜK(b)P Keskkomiteesse uue kaebuse.[1044] Ei Karotamme ega Kummi siiski ei represseeritud, kuigi veel 1952. a alguses moodustati ÜK(b)P Keskkomitees komisjon, et uurida Karotamme ja Veimeri tegevust ajal, kui nad olid ENSV juhid. Komisjoni tegevuses osales ka Käbin. Kuid tõsisemaid tagajärgi selle komisjoni tegevusel ei olnud ja asi sumbus.

1950. aasta märtsipleenumi otsusega uueks EK(b)P KK esimeseks sekretäriks ja ühtlasi ENSV juhiks saanud Ivan Käbin oli sündinud 1905. aastal Virumaal, kuid juba 1907. aastal suundus perekond Peterburi ja Ivan sattus Eestisse järgmisel korral alles 1941. aastal, kui ta suunati tööle EK(b)P Keskkomiteesse ajakirjanduse alal. Selleks ajaks oli tal juba märkimisväärne parteiametniku kogemus. Ta oli võetud parteisse 1927. aastal ja parteitööle 1931. aastal. Käbin oli olnud umbes aasta Omski oblasti rajoonikomitee propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja (1936–1937). Enne Eestisse suunamist oli ta maikuust 1939 töötanud kohakaasluse alusel õpetaja-retsensendina miilitsakoolis (NKVD süsteemis). Sõja ajal töötas ta jällegi Omski oblastis Tauria rajoonikomitees. Seejärel oli ta Jaroslavli oblastis EK(b)P KK partei ja nõukogude kursuste direktor ja 1943. aastast jällegi tööl EK(b)P KK aparaadis.[1045] Julgeolekuorganites Käbin teeninud ei olnud ja liiduvabariigi juhtimise, eriti majanduse juhtimise kogemus tal puudus. On viidatud, et Käbini jaoks polnud 1941. aastani olemas ei Eestit ega eestlasi, polnud ka EKP-d. Ta ihales proletariaati ja vihkas haritlasi. Kui ta 1941. aastal Eestisse komandeeriti ja EK(b)P KK ajakirjanduse sektori instruktoriks pandi, ei olevat ta osanud eesti keeltki.[1046] Käbinit ei saanud südistada "kodanlik-natsionalistlikus" tegevuses Eesti Vabariigi päevil, kuna ta polnud siin elanud.

Käbini kõrvale KK II sekretäriks nimetati Vassili Kossov, ÜK(b)P KK inspektor, kes oli ka märtsipleenumit ette valmistanud. Kossov oli Nõukogude Liidu päritolu, senised kokkupuuted Eestiga tal teadaolevalt puudusid. Ta oli olnud parteitööl alates 1937. aastast, sealhulgas oli sõja ajal Sverdlovski oblastikomitee ja pärast sõda Novosibirski oblastikomitee II sekretär, mis oli kindlasti kõrgem tase kui seni Käbinil. Julgeolekuorganites ta samuti töötanud ei olnud. Teiste KK sekretäride, samuti ka EK(b)P KK büroo liikmete osas toimus järgnevatel aastatel muudatusi.[1047] Kuigi aprillis tehtud otsusega pidi administratiivosakonda ja koos sellega ka julgeolekuorganeid kureerima KK sekretär Aleksander Jaanus, siis pärast Kossovi ametisseasumist ja juhtimisvaldkondade muutmist kinnitati osa administratiivosakonna küsimusi Käbini juhtimise alla (lisaks tegeles ta EK(b)P KK aparaadi üldjuhtimise ja erisektoriga). Selgelt oli tegemist julgeolekuorganeid puudutavate küsimustega, mis oli alati olnud esimese sekretäri privileeg. 1951. aastast sai propagandaküsimustega tegelevaks KK sekretäriks Nõukogude Liidu päritolu Leonid Lentsman, keda saab pidada juba Käbini "klanni" liikmeks.

1044 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 275.

1045 Vt ka Käbini elulugu *Lisa 1* Elulood.

1046 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 69–70.

1047 Vt *III. 4* Tabel: EKP Keskkomitee sekretärid 1944–1953.

ÜK(b)P KK 1950. aasta otsus "Vigadest ja puudustest EK(b)P Keskkomitee töös", mis rõhutas eelkõige kodanliku natsionalismiga võitluse tugevdamise vajadust, sai Käbini juhitud administratsiooni programmdokumendiks, nagu seda oli Karotamme jaoks olnud ÜK(b)P KK 1944. aasta otsus. Käbin soovis seada kodanliku natsionalismi vastast võitlust 1951. aasta aprillis toimunud EK(b)P VI kongressi esmatähtsusega teemaks, kuid tema seisukohad ei sisaldanud siiski midagi sisuliselt uut, kui ehk mitte arvestada mõningaid nüansse, näiteks seda, et vääraks praktikaks nimetati rahvuslike eripärade rõhutamist partei ja nõukogude töös ning Stalini eeskujul toodi sisse termin "kohalik natsionalism" (see pidi ilmselt markeerima Baltimaade kontekstis ambivalentse klassivõitluse rõhutamise tahaplaanile jätmist). Natsionalismi ilmingutena nimetas Käbin kongressil järgmisi faktoreid:

- Tahtmatus mitte organiseerida vene keele õpet, eriti kõrgkoolides;
- Kodanliku aja kommete ülistamine;
- Püüded levitada kodanliku natsionalismi ideoloogiat kirjanduse, kunsti ja teaduse kaudu.

Kõik Nõukogude võimu ebaõnnestumised aeti kodanlike natsionalistide kaela. Nendevastaseks võitluseks tuli aga muuhulgas "sügavalt parandada karistuspoliitikat, suunates see teravikuna meid kahjustada püüdva klassivaenlase jäänuste vastu [...] "Juriidilised grimassid" ei aita, vaid takistavad võitlust vaenlasega."[1048] Viimane seisukoht demonstreeris partei üleolevat hoiakut seaduse ja seaduslikkuse suhtes, mis oli olnud omane ka julgeolekuorganitele juba alates nende moodustamisest, tekitades konflikte prokuratuuri ja kohtulike asutustega.

1952. aasta oktoobris peeti ÜK(b)P XIX kongress (eelmine oli olnud märtsis 1939), kus otsustati ÜK(b)P ümber nimetada Nõukogude Liidu Kommunistlikuks Parteiks (NLKP, sarnaselt nimetati ümber ka territoriaalorganisatsioonid, sh EK(b)P EKP-ks) ja võeti vastu partei uus põhikiri. Kongressil valiti Käbin NLKP Keskkomitee liikmeks ja ENSV MN esimees Aleksei Müürisepp KK liikmekandidaadiks. Lisaks EKP KK büroole moodustati EKP KK sekretariaat, mille koosseisu hakkasid kuuluma KK esimene sekretär Käbin, KK II sekretär Kossov ja KK sekretär Lentsman.

Julgeolekuorganite küsimustega tegelemist jätkanud EK(b)P KK administratiivosakonda jäi pärast märtsipleenumit esialgu edasi juhtima Pavel Anissimov. Aprillis 1952 oli aga Anissimov üks nendest, kellele KK büroo juhtis rangelt tähelepanu seoses hoolimatuse ja kontrollimatusega partei liikmemaksude kogumisel, mis tegi võimalikuks nende omastamise ühe KK töötaja poolt. Anissimov suunati seetõttu Tartu oblastikomitee sekretäriks ja administratiivosakonna juhatajaks määrati aprillist 1952 senine juhataja asetäitja Johannes Tipner, kes oli selles ametis kuni maini 1953. Tipner valiti EK(b)P VII kongressil ka EK(b)P KK liikmekandidaadiks. Tipner, kes oli olnud administratiivosakonnas põhiliseks MGB küsimustega tegelejaks, jäi selleks ka

[1048] Протокол и стенограмма 6-го съезда КП(б)Э, 11.–14.04.1951, ERAF.1.4.1097, 71–77.

edaspidi. Administratiivosakonna juhataja asetäitjaks kinnitati 15. septembril 1952 senine EK(b)P Tallinna linnakomitee sekretär Aleksandr Tšepurin. Tšepurin oli olnud parteiametnik aastast 1931. Ta saadeti Eestisse 1945. aastal EK(b)P KK organiseerimise-instrueerimise osakonna juhataja asetäitjaks. Julgeolekuorganites Tšepurin teeninud ei olnud. Aastast 1954 kuni pensionileminekuni aastal 1963 oli ta administratiivorganite osakonna juhatajana.[1049]

ENSV MGB juhtivkoosseisus leidsid alates 1950. aastast samuti aset olulised muudatused. Lisaks minister Kummile võeti vigade ja tegevusetuse tõttu 1950. aastal ametist maha uurimisosakonna ülem Jakobson ja oktoobris ministri asetäitja Mihhailov.[1050] Ministri abiks administratiiv-majandusküsimustes sai senine osakonnaülem Pressmann. Samuti vahetati 1950. aastal välja kõikide keskaparaadi operatiivosakondade ja enamiku toetavate osakondade ülemad. Uutele ülemate määramisel eelistati värskelt väljastpoolt Eesti NSV-d kohale saadetud julgeolekuohvitsere. 1950. aasta oktoobris kinnitati pärast Eesti rajoneerimist viieliikmeliste EK(b)P rajoonikomiteede koosseisu reeglina ka MGB rajooniosakonna ülem. 1951. aastal asuti välja vahetama ministri asetäitjaid. Uueks ministri asetäitjaks operatiivalal määrati aprillist 1951 endine NSVL julgeolekuministri asetäitja kaadrialal kindralmajor Mihhail Svinelupov, kes oli juba 1950. aastal Stalini poolt parteiorganite kontrolli tugevdamiseks MGB üle asendatud ÜK(b)P KK administratiivosakonna juhataja kindralleitnant Vassili Makaroviga. Svinelupovi jaoks oli tegemist ilmse tagasiminekuga ametiredelil. Lisaks vahetati aprillis 1951 välja ka ministri asetäitja kaadrite alal polkovnik Vedejev. Tema asemele toodi juunis 1951 endine Novgorodi oblasti UMGB ülema asetäitja kaadrialal ja värskelt NSVL MGB Kõrgema kooli juures juhtivkoosseisu ümberõppe kursused lõpetanud alampolkovnik Aleksandr Trapeznikov.

Suure tõenäosusega oli see, et MGB organid olid alates 1950. aastast osalenud puhastuses EK(b)P ja ENSV administratsiooni ladvikus põhjuseks, et oma ministriksoleku algusest saadik oli Moskalenko parteivõimude suhtes meelestatud üpriski üleolevalt, kuigi sõnades järgis ta "head tooni" partei juhtrollist. Aprillis 1950 arutati märtsipleenumi otsuseid ENSV MGB parteiorganisatsiooni koosolekul. Ettekandega esines KK sekretär Jaanus. Nüüd kritiseerisid MGB töötajad oma endisi parteikuraatoreid. Nad rääkisid ENSV juhtkonna – Karotamme, Veimeri ja Pälli – reeturlikkusest ja süüdistasid neid kodanlike natsionalistide, kulakute ja teiste Nõukogude vaenlaste mahitamises, st nende mahitamises, kelle vastast võitlust nad n-ö juhtima pidid. Rohket kriitikat sai ka endine minister Kumm (ja tema asetäitja Mihhailov), eelkõige tegevusetuse tõttu. Ta ei olevat andnud käiku ettekandeid Andreseni jt sarnaste juhtumite osas. Siunati ka MGB-d kritiseerinud Valga maakonnakomitee esimest sekretäri Ovsjannikovi (Ovsjannikov oli märtsipleenumi järgselt sekretäri ametikohalt maha võetud) ning kriitikast ei pääsenud isegi kohal viibiv KK

[1049] Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, 633–634.

[1050] Протокол № 9 общего закрытого партсобрания МГБ ЭССР, 04.07.1950, ERAF.1.53.239, 55.

sekretär Jaanus. Koosolek otsustas võtta parteiorganisatsiooni tähtsamaks ülesandeks vastavalt minister Abakumovi juhistele banditismi jäänuste likvideerimise 1950. aasta jooksul. Samuti tuli tugevdada poliittööd, võtta arutlusele 2 töötaja personaalküsimused ning seniste MGB juhtivtöötajate Kummi, Mihhailovi ja Jakobsoni vead ning ka ENSV valitsusjuhi Veimeri ja siseminister Resevi "parteivastase käitumise" nõukogudevastase natsionalistliku põrandaaluse ja kulakluse vastase võitluse küsimustes.[1051] See oli üleoleku demonstreerimine kogu ENSV juhtkonna üle.

Minister Moskalenko esitas oma nägemuse parteiorganite rollist julgeolekuorganite juhtimisel MGB parteikoosolekul juulis 1950, pärast juhtumit, kus Kalinini rajoonikomitee esimest sekretäri Aleksei Kurmet ei olnud lubatud ministeeriumi tööd kontrollima, viidates selle salajasusele. Moskalenko rääkis parteikoosolekul, et partei juhib kõike, järelikult ka julgeolekuorganeid, järelikult omavad Keskkomitee ning linna- ja rajoonikomiteed sellist otsest suhet MGB parteiorganisatsiooniga (põhuasetus oli siin, et Keskkomitee taandati MGB parteiorganisatsiooni, mitte kogu ministeeriumi kuraatoriks). Küsimus olevat selles, et parteiorganisatsioonide töötajad (instruktorid) ei kontrolliks ühe või teise osakonna salajast tööd, operatiivtööd. Parteikomiteede töötajatel olevat täielik õigus kontrollida parteitööd, viibida MGB parteikoosolekutel, sekkuda parteitöösse jne. Seda olevat ka Moskalenko silmas pidanud, kui rääkis mittepiisavast sidemest parteiorganitega. Sellest, et parteitööd võib juhtida ainult esimene sekretär, ei olnud Moskalenko midagi kuulnud. Moskalenko ütles, et MGB-l on vaja EK(b)P Keskkomiteed aktiivselt aidata ÜK(b)P KK ja EK(b)P KK VIII pleenumi otsuste täitmisel (need otsused puudustest ENSV parteiorganisatsiooni töös olid MGB töötajatele hästi teada). Oma sisult oli selline seisukohavõtt hoiatus EK(b)P Keskkomitee ja ENSV juhtkonna aadressil. Moskalenko rõhutas mitmel korral, et MGB kannab oma töö eest vastutust ÜK(b)P Keskkomitee ja isiklikult Stalini ees.[1052] See sarnanes juba ENSV NKVD juhi Škurini seisukohtale 1940.–1941. aastal ning viitab sellele, et julgeolekuorganid ei näinud EK(b)P Keskkomiteed endi juhina.

Seda, et ka EK(b)P juhtkond MGB-d ei survestanud kinnitab asjaolu, et kuni 1952. aasta suveni ei tehtud ühtki julgeolekuorganeid survestavat otsust, kuigi relvastatud vastupanu ja metsavendade väljaastumised jätkusid. Ka ÜK(b)P Keskkomitee deklareeris 1951. aasta juulis, et julgeolekuorganite üle tuleb taastada parteiline juhtimine.[1053] 1950. aastal oli näiteks ainsaks parteiotsuseks ENSV MGB kohta 30. novembri otsus "Parteikabineti moodustamisest ENSV MGB parteikomitee juures", millega moodustati marksismi-leninismi õppe tõhustamiseks parteikabinet koos kahe palgalise ametikohaga. Ka see otsus

---

1051 Протокол № 8 общего партсобрания парторганизаций МГБ ЭССР, 28.04.1950, ERAF.1.53.240, 74–102.

1052 Протокол № 9 общего закрытого партсобрания МГБ ЭССР, 04.07.1950, ERAF.1.53.239, 60.

1053 Vaata alapeatükki 5.2.1. Parteikontrolli tugevdamine Stalini võimu lõpuperioodil.

paluti kinnitada ÜK(b)P Keskkomiteel.[1054] Samas tegi esimene sekretär Käbin koos ÜK(b)P KK emissaridega intensiivset tööd, et kõrvaldada ENSV juhtkonnast "juunikommuniste" ja teisi isikuid, kellevastased süüdistused olid kõlanud ka märtsipleenumil. Eriti resoluutseks jäi Käbin selleks ajaks juba Eestist lahkunud Karotamme suhtes. See tähendab, et Käbin võitles "kodanlike natsionalistidega" ja nende tväidetavate toetajatega parteisiseselt üpris aktiivselt ja järjekindlalt. Lisaks Kremlile oli see ka tema enda huvides, sest võimaldas kehtestada ja kindlustada oma positsiooni liiduvabariigi liidrina.

Ka prokuratuuridest ja mujalt saabunud signaalid julgeolekutöötajate seaduserikkumistest ei leidnud Käbini juhtimisel intensiivset läbivaatamist. Kui MVD vägede sõjaväeprokurör saatis mõne julgeolekutöötaja peale Keskkomiteesse kaebuse, siis piirduti selgituste nõudmisega Eriinspektsioonilt ja rahulduti, kui eksinule oli määratud administratiivkaristus.[1055] Järjekordsele sõjaväeprokuröri kirjale käskis II sekretär Kossov Anissimovil reageerida ministri asetäitja Vedejevi väljakutsumisega, kus viimasele anti üldsõnaline korraldus rakendada meetmeid süüasjade kiiremaks uurimiseks.[1056]

Passiivsust julgeolekuorganite "juhtimisel" võib seletada asjaoluga, et Käbin võis Moskalenkot ja tema ametkonda lihtsalt karta. Nagu Käbin ise olevat hiljem ütelnud, oli Moskalenko "hirmus inimene".[1057]

5.1.2 Repressioonide ägenemine ning katsed relvastatud vastupanu lämmatamiseks

1950. aasta märtsipleenum ja sellele järgnenud puhastused/repressioonid võimuladvikus oli ka julgeolekuminister Moskalenko proovikiviks. Kodanliku natsionalismi vastane võitlus keerati marionettrežiimi seniste juhtide endi vastu. Nagu minister Kumm ametistkõrvaldamisel, nii langesid teised kommunistid 1950.–1952. aastatel parteipuhastuse alla valdavalt "biograafilistel põhjustel" – teened sovetiseerimisel justkui unustati ja toodi välja nõukogudevastased seigad nende minevikust, mis oleks pidanud olema juba ammu teada ja ära klaaritud. Seetõttu käisid puhastuste alla enamasti Eesti päritolu kommunistid. Sageli leiti "kodanlikku minevikku" omava parteilase tegevuses negatiivseid või kuritegelikke ilminguid ka kaasajal. EK(b)P Keskkomitee poolt uuris selliseid personaalküsimusi isiklikult Käbin koos ÜK(b)P KK inspektorite M. Turkini ja Štšeblõkiniga, nagu toimus näiteks Hendrik Alliku[1058] ja Aleksander Kelbergi puhul[1059]. Ametikohalt tagandamisele järgnes enamasti parteist väljaheitmine ja mõnel juhul arreteerimine MGB poolt.

1054 Постановление бюро ЦК КП(б)Э протокол № 143 § 48 от 30.11.1950 "Об организации парткабинета при парткоме МГБ ЭССР", ERAF.1.4.1074, 98.

1055 Nt Быков – Анисимову, 08.01.1951, ERAF.1.72.73, 1–5.

1056 Быков – Кэбин, 07.03.1951, ERAF.1.72.73, 7–12.

1057 Tammistu, Tasalülitamine, 14.

1058 Стенограмма заседания бюро ЦК КП(б)Э от 07.12.1950, ERAF.1.5.45, 3.

1059 Протокол заседания 11-го пленума ЦК КП(б)Э от 27.01.1951, ERAF.1.4.1102, 4.

Arreteerimisele võis eelneda jälitamine MGB poolt ehk nn agentuurne läbitöötlus. Sellega üritati kindlaks teha jälitatava sidemeid ning võimalikku Nõukogude-vastast tegevust käesoleval ajal. Nii viis ENSV MGB 5. osakond märtsis-aprillis sisse toimik-formulari (operatiivarvestuse toimik Nõukogudevastases tegevuses kahtlustatava üksikisiku kohta) ja alustas läbitöötlust ENSV Ülemnõukogu saadiku, parteiliikme ja endise ENSV ministri Viktor Hioni kohta põhjusel, et too oli aktiivselt osalenud Vabadussõjas, saanud Vabadusristi ja avaldanud nõukogudevastaseid seisukohti. Samamoodi toimiti kõrgemal positsioonil olevatest parteiliikmetest veel näiteks Aleksander Abeni (teda jälitati kahtlustatuna seotuses Andreseniga ja menševiku-minevikus), ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse ja õiguse instituudi juhatajat Bernhard Veimeri ja endise ENSV kohtuministri Aleksander Jõeääre suhtes. Abenit "kompromiteeris" see, et ta olevat pärast rea Eesti NSV ministrite ametistvabastamist ütelnud, et "Jõeääre ja Kruusi ametist mahavõtmine on tõestus venelaste pealetungist Eestis ja endise Eesti kodanliku vabariigi intelligentsi väljatõrjumisest". Samuti alustati töötlust veel mõnede Andreseniga seotud inimeste suhtes. ENSV MGB 5. osakonnal oli tohutu agentuurvõrk, kuhu kuulus 1. mai 1950 seisuga 4724 isikut, sh 278 residenti, 351 agenti ja 4095 salajast informaatorit.[1060]

Endistest EK(b)P KK sekretäridest ja EK(b)P KK büroo liikmetest arreteeriti peale Kedrovi veel vaid Villem Kuusik. Kuusiku uurimistoimik on üks ainsamaid "Eesti süüasja" raames arreteeritud juhtivkommunistide toimikuid, mis käesoleval ajal Eesti riiklikus arhiivisüsteemis säilitamisel on. Põhjus on tõenäoliselt selles, et Andreseni, Kruusi jt suhtes viis uurimist läbi NSVL MGB eriti tähtsate asjade uurimisosakond Moskvas ja seetõttu nende uurimistoimikuid Eestile üle ei antud. Kuusiku arreteeris ENSV MGB 5. osakonna algatusel 21. juunil 1952, umbes aasta pärast tema vabastamist KK sekretäri ametist. Vahistamise aluseks oli see, et Kuusik olevat andnud informatsiooni Eesti poliitilisele politseile eesti põrandaaluste kommunistide kohta, kui teda pärast arreteerimist 1930. aastal üle kuulati. Uurimistoimikust nähtuvalt oli Kuusik kutsutud Moskvasse ÜK(b)P Keskkomiteesse juba üle aasta varem, 1951. aasta mais, kus teda olevat eelpoolnimetatud süüdistustega tutvustatud ja pärast seda tagandatud EK(b)P KK sekretäri kohalt. MGB oli Kuusiku kohta tunnistusi kogunud alates 1951. aasta juuli lõpust, kuulates üle selleks ajaks "Eesti süüasja" raames arreteeritud isikuid. Kuusiku karjäär oli arreteerimise hetkeks teinud peadpööritava allakäigu – temast oli saanud Pärnu nahavabriku kingsepaõpilane. Parteist oli ta 1952. aastal välja heidetud. Võrreldes teiste "Eesti süüasja" raames arreteeritud EKP liikmetega oli Kuusiku asja uurimine üsna lühike ja tema suhtes tegi ENSV Ülemkohus otsuse juba 9. oktoobril 1952. Kuusik mõisteti süüdi selles, et ta andis Eesti poliitilisele politseile välja 14 põrandaalust parteitöötajat, kellest arreteeriti ja mõisteti süüdi 13 isikut, ja seda

[1060] Москаленко и Тараканов – докладная записка Волкову "Об итогах агентурно-оперативной работы 5-го отдела МГБ ЭССР за март-апрель мес. 1950 г.", 27.03.1950, ERAF.131SM.1.203, 71–142, 93.

osaliselt Kuusiku tunnistuste alusel (nende hulgas oli ka aastatel 1940–1941 NKVD Läänemaa maakonnaosakonna ülemana töötanud Vassili Vits). Kuusik võttis süü omaks ja teda karistati Vene NFSV KrK § 58-4 alusel ("Rahvusvahelisele kodanlusele abi osutamine vaenulikus tegevuses NSV Liidu vastu") 25-aastase vangistusega töölaagris, millele lisati õiguste kaotus 5 aastaks, kogu vara konfiskeerimine ning ordenite ja medalite äravõtmine. 1955. aastal vähendas NSVL Ülemkohus karistust 10 aastani ja ta vabastati MVD Mineralnõi ITL-ist sama aasta novembris.[1061] Kuusik parteisse taastamist ei taotlenud, nagu tegid paljud teised parteist väljaheidetud kommunistid.

ENSV tippametnikest arreteeriti neil aastail näiteks ENSV ÜN Presiidiumi esimehe asetäitja (1946–1949) Nigol Andresen (arreteeriti märtsis 1950), ENSV toiduainetetööstuse minister Lembit Lüüs (märtsis 1950), ENSV välisminister ja ENSV Teaduste Akadeemia president Hans Kruus (oktoobris 1950), ENSV MN esimehe asetäitja Hendrik Allik (detsembris 1950), ENSV välisministri asetäitja Aleksander Aben (jaanuaris 1951), ENSV kaubandusminister Augustin Hansen (juunis 1951) ja ENSV kohtuminister Aleksander Jõeäär (juunis 1951). Kõikidele neile määrati karistuseks NSVL Ülemkohtu Sõjakolleegiumi poolt kontrrevolutsiooniliste kuritegude sooritamise eest 25 aastat töölaagrit, v.a Hansen, kes lasti NSVL MGB Erinõupidamise otsusega maha ja Kruus, kes vabastati pärast üle kolme aasta kestnud piinavat eeluurimist jaanuaris 1954). Nende isikute uurimistoimikutest on Eestis säilitamisel vaid Jõeääre toimik, kelle põhilisteks süüdistusteks oli Kaitseliitu kuulumine ja "nõukogudevastane agitatsioon" ministeeriumis.[1062]

Näitena võib tuua Hendrik Alliku kõrvaldamise protseduuri. Allik vabastati ENSV MN esimehe asetäitja kohalt EK(b)P KK büroo 7. detsembri 1950 otsusega. ÜK(b)P Keskkomiteelt paluti luba tema personaalküsimuse täiendavaks uurimiseks ja parteilise vastutuse otsustamiseks. Süüdistused tema vastu olid mitmesugused, alates trotskistlike artiklite kirjutamisest vanglapäevil kuni vigadeni tema juhitavate Riigiplaani ja Kaubandusministeeriumi töös.[1063] Arreteeritutena detsembris 1950 heideti ta "parteivastase käitumise eest" EK(b)P KK büroo 15. jaanuaril 1951 otsusega parteist välja (koos Hanseniga). Huvipakkuv on see, et II sekretär Kossov rääkis hiljem KK bürool, et ta ei tea milliste tegude eest Allik arreteeriti, "kuid on selge, et ta midagi tegi, muidu ei oleks teda arreteeritud".[1064] See viitab tõenäoliselt asjaolule, et 1. detsembri 1938 määrust, mis nägi ette parteilaste arreteerimise kooskõlastamist partei-

---

1061 Следственное дело МГБ ЭССР, ERAF.129SM.1.15872, sh Приговор, 09.10.1952, ERAF.129SM.1.15872 kd 2, 266–268.

1062 1950. aastate alguse "kodanliku natsionalismi vastasest kampaaniast ja selles arreteeritud isikute taustast vt Liivik, Campaign against. Väljavõtteid uurimistoimikutest jt materjale nende isikute represseerimise kohta leidub ka nende isikute toimikutes, kes taotlesid hiljem oma parteisse taastamist (Nimistu ERAF.1.7.).

1063 Протокол № 145 заседания бюро ЦК П(б)Э от 07.12.1950 § 1 "О тов. Аллик Г.Г.", ERAF.1.5.45, 1–2.

1064 Стенограмма закрытого заседания бюро ЦК КП(б)Э от 19.03.1951, ERAF.1.5.46, 24–25.

organitega ENSV MGB poolt ei täidetud või täideti vaid formaalselt, sest vaevalt oleks kooskõlastamise asjaolud jäetud saladuseks II sekretäri eest.

Alliku süüasja lõpetas NSVL Ülemkohtu Sõjakolleegiumi otsus 10. septembrist 1955. Muuhulgas märgiti selles nii tema kui teiste Eesti NSV juhtivtöötajate suhtes uurimisel vägivalla tarvitamist.[1065]

Arreteeritute seas oli ka aastatel 1944–1948 ENSV MVD ministri asetäitjaks ja Miilitsavalitsuse ülemaks olnud miilitsapolkovnik Arved Kalvo (samuti Eesti päritolu kommunist), kes vahistati 13. aprillil 1950. Kui Kalvo süüasja uurija juhtis minister Moskalenko tähelepanu asjaolule, et Kalvot kui sõjaväelast (miilitsaohvitserid oli üks sõjaväelaste arvestuse eriliik) ja MVD osakonnaülemat sai arreteerida ainult EK(b)P Keskkomitee ja NSVL MGB ja MVD ministrite nõusolekul, vastas Moskalenko: "Teie olete veel noor, et aru saada tänase päeva poliitikast, tehke mis Teile öeldakse!".[1066] Ka see viitab sellele, et Moskalenko ignoreeris (arvatavasti siiski mitte ilma NSVL MGB sanktsioonita) nõuet arreteerimiste kooskõlastamise kohta.

1950. aastal käivitus analoogiline arreteerimislaine ka Leedus. Leedu parteijuht Sniečkus ja tema kaasvõitlejad kartsid seoses uue puhastuskampaaniaga endigi positsiooni kaotamist. Leedu NSV MGB tähelepanu fookusesse sattusid Leedu NSV administratsiooni tipud, kuigi nad olid olnud sarnaselt Eesti võimuametnikega juba aastaid varem julgeolekuorganite taustakontrolli ("erikontroll") läbinud. Nii saatis Leedu NSV MGB minister kindralmajor Pjotr Kapralov 28. juulil 1950 Leedu K(b)P KK II sekretärile nimekirja 32 "poliitiliselt ebausaldusväärse" Ministrite Nõukogu ja Teaduste Akadeemia ametniku nimega (sealhulgas 5 ministrit). MGB pani ette arutada iga ära toodud persooni sobivust oma ametikohale.[1067]

Parteiorganite osaks jäi ka "kodanliku natsionalismi ilmingute paljastamine" partei- ja administratiivaparaadis. Nii karistas EK(b)P KK büroo 1951. a jaanuaris Torma masina-traktorijaama direktorit Viktor Mesikut ametikohalt mahavõtmise ja valju noomitusega koos parteiarvestuskaardile kandmisega selle eest, et tema alluv, kodanlikust natsionalistist kinomehhaanik korraldas joomingu käigus kakluse, kus vigastas surmavalt vene rahvusest töölist. EK(b)P KK büroo hindas seda kui kodanliku natsionalismi ilmingut, mis sai juhtuda asutuses poliittöö puudumise tõttu.[1068]

Minister Moskalenko tõi oma sõnavõtus EK(b)P VII kongressil 1952 aasta septembris välja ütlusi, mida olevat endised EK(b)P ja ENSV administratsiooni liikmed süüdistatavad Allik, Jõeäär, Lüüs, Andresen, Kruus jt andnud ülekuulamistel MGB-s. Nad olid rääkinud oma tegevusest kulaklusevastase võitluse läbikukutamiseks. Lüüs oli tunnistanud, et ta on Nõukogude Liidust iseseisva kodanliku Eesti riigi pooldaja. Lisaks oli ta olnud menševik. "Need kaks

---

1065 Определение Верховного Суда СССР № СП0071/51, (07.02.1956 koopia), ERAF.1.7.222, 39–42.

1066 Справка, 14.04.1953, ERAF.134SM.1.99, 5–10.

1067 Tininis, *Sovietų Sąjungos*, 114.

1068 Протокол № 153 заседания бюро ЦК П(б)Э от 23.01.1951 § 1 "О фактах проявления буржуазного национализма в Тормаской МТС", ERAF.1.4.1119, 84–85.

asjaolu: natsionalism ja menševistlikud vaated kujundasidki minu vaenuliku suhtumise Nõukogude korda." Tõenäoliselt oli seda sõnastust redigeerinud nagu tavaks ka MGB uurija, aga iseseisvusluse käsitlemine natsionalismina tuleb siin selgesti välja. Andresen olevat tunnistanud, et "mina ja Kruus tegime kõik endast sõltuva, et tugevdada Eestis kodanliku natsionalismi positsioone ja pöörata ta ära sotsialistlikult arenguteelt".[1069] Moskalenko sõnavõtus toodud asjaolud pidid tõenäoliselt lõplikult hävitama Eesti päritolu "juunikommunistide" ja "vanglakommunistide" autoriteedi EKP-s. Kuid see sõnavõtt kutsus esile ka rahulolematuid repliike. Sõnavõttu pidasid ebaõnnestunuks Põhja-Balti Laevastiku poliitvalitsuse ülem Komarov jt, kes arvasid et see koosnes liiga suures osas rahvavaenlaste ütlustest. Moskalenko üritas ennast õigustada mh ka sellega, et rahvademokraatiamaades toimunud kohtuprotsesse reeturite üle, mida valgustati samuti laialdaselt pressis (ta pidas silmas MGB salajasel kaasabil 1949. aastal Nõukogude Liidu Kesk ja Ida-Euroopa satelliitriikides läbi viidud näidisprotsesse nagu kohtuistung László Rajki vastu Ungaris[1070]). Samuti põhjendas Moskalenko oma sõnavõttu sellega, et mõned kongressi delegaadid olnud temalt pärinud Alliku jt vahistamise põhjuste kohta. Ta tõi näitena, et isegi KK administratiivosakonna juhataja Tipner olevat pärast Hanseni arreteerimist Kossovile ütelnud, et "Mulle ei tulnud mõttessegi, et Hansen võiks osutuda selliseks kurjategijaks". Veimeri võimaliku paljastamise kohta ütles Moskalenko, et see ei ole temast sõltunud ega sõltu, aga kõik mis tal võimalik, on ta teinud.[1071]

Eelpoolkirjeldatut arvestades võib jääda mulje, et aastatel 1950–1952 toimunud arreteerimiste intensiivistamine ja nn kodanlike natsionalistide vastane võitlus puudutaski ainult kommuniste – EK(b)P parteiaparaadi ja ENSV administratsiooni liikmeid. Sellist muljet on üritanud luua ka Nõukogude ajalooteadus, kus näidati, et "vigadena kodanliku natsionalismi" vastases võitluses represseeriti "1950. aasta märtsipleenumi otsuste kohaselt" ja "sotsialistliku seadusandluse tõsise rikkumisena" mõned ENSV juhtivad töötajad.[1072] Tegelikult moodustasid kommunistide arreteerimised siiski vaid tühise osa neil aastail arreteeritutest.[1073] Samal ajal aktiviseeris Eesti NSV julgeolekuminister Moskalenko eelkõige hoopis metsavendade ja teiste iseseisvuslaste ning nende abistajate vastast võitlust, mis väljendus eelpoolnimetatute arreteerimiste arvu järsus kasvus. 1950. a juulis iseloomustas Käbin Moskalenkot järgnevalt: "Omades suurt tšekistitöö kogemust, suutis ta kiiresti tundma õppida olukorda vabariigis ja mobiliseerida julgeolekutöötajad otsustavale kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse väljajuurimisele. Paljude näitajate poolest on 1950. aasta esimese poolaastaga tehtud rohkem, kui kogu eelmise 1949. aastaga".[1074] ENSV

1069 Стенограмма 7-го съезда КП(б)Э, 16.–19.09.1952, ERAF.1.4.1282, 149–159.

1070 MGB osast L. Rajki protsessi organiseerimisel vt: Петров, *По сценарию Сталина*, 188–221.

1071 Стенограмма 7-го съезда КП(б)Э, 16.–19.09.1952, ERAF.1.4.1282,, 308–309.

1072 Vt nt: Panksejev, *Loova ajalooteaduse eest*, 74–75.

1073 Vt ka: Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 261.

1074 Характеристика, 07. 07.1950, ERAF.1.6.7438, 14.

MGB arreteerimiste statistika järgi kasvas arreteerimiste koguarv eelmise aastaga võrreldes umbes 35 protsenti.[1075] Juba samal, 1950. aastal, omistati Moskalenkole koos teiste ENSV juhtivtöötajatega seoses liiduvabariigi kümnenda aastapäevaga Lenini orden.

Kuid relvastatud vastupanu 1950. aastal Baltimaades ei summutatud, rääkimata iseseisvusmeelsusest. Ka see võis olla üheks tõukeks, miks edaspidi repressioone isegi suurema intensiivsusega jätkati. Veel samal, 1950. aastal taastati NSV Liidus surmanuhtlus. Järgmise, 1951. aasta 1. aprillil viidi Eestis läbi Stalini-aja viimane massiline küüditamisoperatsioon, mis oli osa kogu lääneterritooriume puudutanud Jehoova tunnistajate küüditamise operatsioonist "Sever" ("Põhi"). Eestist deporteeriti 281 selle usukogukonna liiget.[1076] Jehovistid määrati NSVL MN 3. märtsi 1951 otsusega deporteerimisele NSVL sisepiirkondadesse Irkutski ja Omski oblastitesse. Põhjenduseks nende deporteerimisele oli, et nad viivad läbi vaenulikku nõukogudevastast agitatsiooni, levitavad provokatsioonilisi väljamõeldisi nõukogude võimust, astuvad välja partei ja nõukogude valitsuse ürituste, eriti kolhoosikorra vastu, kutsuvad üles loobuma teenistusest Nõukogude armees ja levitavad elanikkonna seas nõukogudevastast kirjandust. NSVL julgeolekuminister Abakumov teatas Stalinile, et liiduvabariikide parteijuhid, sh EK(b)P KK esimene sekretär Käbin loevad jehovistide väljasaatmist hädavajalikuks.[1077]

1951. aastal toimus ka järjekordne "kulakute" küüditamine Leedus. Selle heaks kiitnud Poliitbüroo otsuses kohustati Leedu K(b)P esimest sekretäri Sniečkust selgitama maaelanikkonnale kulakute väljasaatmist kui meedet, mis on suunatud töötajate julgeoleku tagamiseks ja kolhoosiehituse tõhustamiseks.[1078] Samamoodi talitati ka Valgevene lääneoblastites.

1951. aastal Abakumovi asemele nimetatud senine parteiametnik Semjon Ignatjev ilmutas tsivilisti kohta ehmatamapanevat drakoonilisust, teatades, et MGB poolt menetletavates uurimistes "on vaja ära võtta siidkindad" ja "ettevaatlikkust säilitades" arreteerituid peksma asuda.[1079] Kuigi Ignatjevi seisukohad vägivalla karmistamise osas olid mõeldud NSVL MGB keskaparaadi töötajate kõrvadele, leidub sellele järelkajasid ka Eestist, kus minister Moskalenko isiklikult õhutas 1951. aasta operatiivnõupidamistel vägivalla kasutamist, väites, et võitluses "bandiitide ja nende käsilastega on kõik vahendid head, kui

---

1075 Vaata *III. 3* Graafik: Nõukogude repressioonide ulatus Eestis 1944–1953.

1076 Jehoova tunnistajate küüditamisest vt Rahi-Tamm & Kahar, Deportation Operation Priboy, 450–451.

1077 Докладная записка МГБ СССР Сталину о необходимости выселения из западных областей Украины и Белоруссии, Молдавской, Латвийской, Литовской и Эстонской ССР участников антисоветской секты иеговистов и членов их семей, 19.02.1951 – *История сталинского ГУЛАГа I*, 542–543.

1078 Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) "О выселении с территории Литвы кулаков с семьями", 05.09.1951 – *Лубянка: Сталин и МГБ*, 355–356.

1079 Борис Соколов, Наркомы страха: Ягода, Ежов, Берия, Абакумов, Москва, 2001, 356.

nad annavad tulemusi".[1080] Kurikuulsaim on juhtum, kus Moskalenko peksis oktoobris 1951 teiste operatiivtöötajate ees poolsurnuks noore raseda naise A. P., kes selle tagajärjel loote kaotas ja hiljem vanglas suri. Seda juhtumit arutati alles pärast Moskalenko Eestist ärakutsumist ka EKP KK bürool.[1081]

1951. aasta augustis määrati Moskalenko asetäitjaks tagasi Moskvasse kutsutud Pavel Pastelnjaki asemele senine Tadžiki NSV Stalinabadi oblasti UMGB ülem alampolkovnik Aleksandr Tšernov, kes hakkas vastutama võitluse eest "natsionalistide" ja "banditismiga". See jäi ka viimaseks muudatuseks ENSV MGB juhtkonnas Stalini ajal. Ka Tšernovi kohta on andmeid, et ta võttis isiklikult osa arreteeritute peksmisest, sh koos minister Moskalenkoga. Samal ajal kui Moskalenko peksis A. P.-d, peksid kõrvaltoas Tšernov ja MGB jaoskonnaülema asetäitja tema ema. 20. oktoobril 1951 peksid Moskalenko ja Tšernov ülekuulamise käigus julmalt läbi O. V., kes oli ennast Raplamaal metsatalus varjanud ja tulevahetuses haavata saanud. 1952. aasta aprillis peksid ENSV MGB töötajad Tšernovi juhtimisel Raplamaal kinnivõetud "bandiitide käsilasi" T. M.-i ja E. K.-d, kui need "vajalikke tunnistusi" ei andnud. Ametliku formuleeringu järgi "võeti nende suhtes kasutusele tugevad füüsilised mõjutusvahendid".[1082] Üks omavoli kahtlustusega arreteeritud julgeolekutöötaja kirjeldas neid juhtumeid EKP KK büroo istungil 9. juunil 1953. Selleks ajaks oli Moskalenko aga juba ametist vabastatud.[1083]

EKP KK juhtkonnale said Tšernovi vägivallatsemised teatavaks, kuid ka teda ametisoleku ajal parteiliselt ei karistatud. Seetõttu tuleb hilisemaid EKP Keskkomitee poolseid vägivalda taunivaid hinnanguid pidada ajendatuks Stalini surmale järgnenud NSVL valitsuse poliitikast, mis taunis julgeolekuorganite vägivallatsemisi ja üritas vastutust veeretada Stalini kaela ja endiste julgeolekuametnike kaela. (KGB ajalooõpikus käsitleti Stalini-aegseid alusetuid arreteerimisi ja kinnivõtmisi isikute suhtes, keda kahtlustati sidemetes "natsionalistidega", "lubamatuid ülekuulamisvõtteid", "natsionalistide" perekonnaliikmete eriasumisele saatmist "tõsiste puudustena" julgeolekuorganite töös.[1084]). Siis, 1954 aastal, tõdeti EKP juhtkonna poolt vaid, et "1952. aastal leidis aset juhtum, kui Tšernov, rikkudes sotsialistlikku seadusandlust, andis loa keelatud meetodite kasutamiseks uurimise ajal ühe arreteeritu suhtes. Selle lubamatusele olevat EKP Keskkomitees viidatud, pärast mida ei ole mingisuguseid rikkumisi tema poolt esinenud".[1085] Uus ENSV siseminister Mihhail Krassman kirjutas EK(b)P Keskkomiteele, et "füüsiliste mõjutusvahendite" kasutamine, mis oli toimunud Tšernovi sanktsiooniga, oli lubatud NSV Liidu MGB poolt erand-

---

1080 Заявление министру госбесопасности Союза ССР Игнатьеву от з/к Трусова Александра, 30.08.1952, koopia, ERAF.SM134.1.80, 224–228.

1081 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 289.

1082 Заявление от з/к Полонского Матвея министру государственной бесопасности Союза ССР Игнатьеву, копия секретарю ЦК ВКП(б) Маленкову, 26.08.1952, koopia, ERAF.134SM.1.81, 148–161.

1083 EKP KK büroo protokoll nr 32, 09.06.1953, ERAF.1.4.1509, 237–262.

1084 История советских органов, 475.

1085 Характеристика, 26.05.1954, ERAF.1.6.9750, 10–11.

juhtudel kui täiesti salajane meede isikute vastu, kelle süülisuses kahtlusi ei ole (järelikult ei olnud see mõeldud isiku süü kindlakstegemiseks). Minister leidis, et kuna füüsiliste mõjutusvahendite kasutamine oli sanktsioneeritud ENSV MGB tollase juhtkonna poolt ja andis soovitavaid operatiivseid tulemusi banditismi likvideerimise eesmärgil, ei ole MGB töötajaid, kes asjaga kokku puutusid, otstarbekas vastutusele võtta.[1086] Sellega nõustus ka EKP Keskkomitee (Käbin).[1087] Seega ei teinud EKP juhtkond midagi, et MGB omavolitsemist ohjeldada. EK(b)P KK büroo nn "banditismivastast võitlust" käsitlevates resolutsioonides ei ole kordagi isegi deklaratiivselt märgitud ebaseaduslike uurimismeetodite laialdase kasutamise lubamatust. See ignorantsus ei võta parteiorganitelt vastutust vägivallapoliitika läbiviimise eest.

1952. aasta alguses pandi ENSV MGB-le nüüd juba Poliitbüroo poolt kohustus likvideerida bandiitlik-natsionalistlikud grupid, üksikbandiidid ja illegaalid 1952. aasta kevadeks. NSVL MGB käskkiri nr 0015 10. jaanuarist 1952[1088] kohustas ENSV MGB-d pöörama erilist tähelepanu natsionalistliku põrandaaluse paljastamisele, mis olevat relvastatud bandiitlike gruppide suunav jõud. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli maksimaalset tähelepanu pöörata agentuurtöö parandamisele.[1089]

1952. aasta kevadel (aprillis–mais) kontrollis ENSV MGB tööd NSVL MGB brigaad, mis tuvastas, et agentuur-operatiivtöö ja uurimistöö on ministeeriumis üpris madalal tasemel.[1090] Juulis–augustis oli minister Moskalenko kutsutud Moskvasse, kus 29. juulil kuulati NSVL MGB kolleegiumil ära tema ja ta asetäitja Sokolovi ettekanne olukorrast ENSV MGB-s. Moskalenko viibis ka vastuvõtul NSVL MGB ministri Ignatjevi juures. Moskalenko edasine töötamine ministrina rippus siis juuksekarva otsas. NSVL MGB kolleegium ja minister Ignatjev hoiatasid teda rangelt, et tõsised puudused ENSV MGB-s kõrvaldataks lähemal ajal.[1091] Lähtudes eelnevast NSVL MGB andis 19. augustil 1952 käskkirja nr 00630 "Tõsistest vigadest ja puudujääkidest ENSV MGB agentuur-operatiiv- ja uurimistöös", milles muuhulgas kohustati likvideerima banditism 1952. aastal. Septembris viidi ENSV MGB-s läbi kahepäevane seminar üleskerkinud puuduste arutamiseks.[1092] Nõrga võitluse pärast Eestis rahvusliku

---

1086 Министр МВД ЭССР Крассман – Зав. отдела ЦК КПЭ Меримаа, 15.08.1953, ERAF.1.126.76, 16–17.

1087 Кэбин – Зав. отдела ЦК КПСС Дедову, 20.08.1953, ERAF.1.126.76, 18–19.

1088 NSVL MGB 10. jaanuari 1952 a käskkirjaga nr 0015 "Meetmetest agentuurtöö parandamiseks" MGB agentuuraparaati reorganiseeriti ja vähendati tunduvalt selle arvukust. Käskkirjast teavitati ka liiduvabariikide parteikeskkomiteede esimesi sekretäre, vt: *История советских органов*, 460–461.

1089 Доклад начальника отдела "2-Н" МГБ ЭССР, dateerimata (veebruar, 1952), ERAF.131SM.1.244, kd II, 253.

1090 Справка о состоянии партийно-полититической работы в МГБ ЭССР, 09.01.1953, ERAF.1.5.50, 122–135.

1091 Протокол № 4 Закрытого отчётно-выборного партийного собрания первичной парторганизации МГБ ЭССР, 11.–12.08.1952, ERAF.246.31.4, 20–22.

1092 Справка (зав. админ. отдела ЦК КП(б)Э Типнер) о состоянии партийно-полититической работы в МГБ ЭССР, 09.01.1953, ERAF.1.5.50, 127.

vastupanuliikumise ja relvastatud gruppidega, eriti Võru ja Vastseliina rajoonis tehti NSVL MGB poolt minister Moskalenkole ettepanek võtta 2-"N" osakond enda otsese juhtimise alla. Tööliini igapäevast juhtimist teostas siiski edasi ministri asetäitja Tšernov.[1093]

Kui minister Moskalenko oli naasnud Moskvast, arutati ENSV MGB vastu esitatud süüdistusi ka 11.–12. augustil peetud MGB parteiorganisatsiooni koosolekul, mis märkis mõnigase MGB survestamise algust Käbini juhitava EK(b)P poolt.[1094] Juba 14. augustil 1952 võeti EK(b)P KK bürool vastu otsus "Banditismi likvideerimise olukorras ja meetmetest Tartu oblasti Vastseliina rajoonis", mille ajendiks oli sealne mitterahuldav olukord, kus (otsuse hinnangul) bandiidigruppidega võitlust peaaegu läbi ei viidudki. 1952. aastal toimunud 13 tõsise banditismiilmingu eest ei oldud mitte kedagi vastutusele võetud. Olukorras olevat süüdi eelkõige MGB rajooniosakonna juhtkond ning partei rajoonikomitee esimene sekretär (viimane seetõttu, et oli "nõrgendanud" oma nõudlikkust MGB ja miilitsa suhtes). Otsuses märgiti ära aga ka minister Moskalenko ja tema asetäitja miilitsa alal Dmitri Sokolovi vähest abi MGB Vastseliina rajooniosakonnale, kes pikema aja jooksul leppisid tõsise olukorraga rajoonis. Otsuses tehti MGB rajooniosakonna ülemale Konstantin Mihhaljevile ja miilitsaosakonna ülemale range hoiatus ja anti aega tõsisemate juhtumite lahendamiseks kuni 1. oktoobrini 1952. Minister Moskalenkot ja ENSV MGB Tartu oblasti valitsuse ülemat Aleksei Ljapinit kohustati Vastseliinas ja lähedastes rajoonides läbi viima operatsioone, komandeerides nende juhtimiseks kohale ministri asetäitja Tšernovi ja Tartu oblasti MGB valitsuse ülema asetäitja Mihhail Aleksejevi. Meetmete rakendamist nõuti ka partei rajoonikomitee esimeselt sekretärilt Elmar-Ludwig Kullalt. Moskalenko ja Kuld pidid iga 10 päeva tagant otsuse täitmisest EK(b)P KK bürool ettekande tegema. Kõik EK(b)P linna- ja rajoonikomiteede esimesed sekretärid pidid seda otsust koos oblastite ja rajoonide MGB ning miilitsa ülematega arutama ja võtma tarvitusele analoogsed meetmed.[1095]

EK(b)P VII kongressil 1952. aasta septembris Käbin kodanliku natsionalismi temaatikat enam niipalju kui eelmisel kongressil ei rõhutanud. Puudutades parteiorganisatsioonilise töö küsimusi, rääkis ta, et pärast ÜK(b)P KK 20. veebruari 1950 otsust on partei koosseisust kõrvaldatud märkimisväärne osa võõraid inimesi, eelkõige Kaitseliidu, NMKÜ, Omakaitse jt kodanlike organisatsioonide endisi liikmeid, aga ka endisi kulakuid ja kaupmehi, kes olid sinna vastu võetud Karotamme ja Veimeri heakskiidul (samuti viide just Eesti pärit-

---

1093 Зам. министра МГБ ЭССР Свинелупов – докладная записка начальнику отдела кадров МВД СССР Обручникову и секретарью ЦК КПЭ Косову, 09.04.1953, ERAF.1.6.7438, 21–24.

1094 Parteilise survestamise kohta lähemalt vt alapeatükki 5.2.1. Parteikontrolli tugevdamine Stalini võimu lõpuperioodil.

1095 Постановление бюро ЦК КП(б)Э, протокол Постановление бюро ЦК КП(б)Э, протокол БЦ-65 § 49 (оп) от 14.08.1952 "О состоянии борьбы и мерах по ликвидации бандитизма в Вастселиинаском районе Тартуской области", ERAF.1.5.48, 209-212.

olu kommunistide kõrvaldamisele). Samas olevat Käbini sõnul paljastatud laimajaid ja hulga kaebuste autoreid, nagu Tallinna linnakomitee koolideosakonna juhataja ja üks põhilisi "Eesti süüasja" ajendiks olnud kaebuste autor Anna Brandt, Riikliku Filharmoonia kunstiline juht Nikolai Goldschmidt, Tallinna Polütehnilise Instituudi kateedrijuht August Sipsakas, samuti Tartu Riikliku Ülikooli filosoofiakateedri juhataja Dmitri Šardin, Sovetskaja Estonia korrespondent Nikolai Žarovski, kes kasutades ära hetke teravust, taotlesid löökide andmist "ausate inimeste" pihta (nimetatud isikud olid esitanud kaebusi kaasparteilaste kohta). Eraldi tõi ta välja ka selleks ajaks MN esimehe ametist tagandatud Veimeri, kes olevat juba jõudnud kõigile rääkida, et tema vastased süüdistused on ÜK(b)P Keskkomitee poolt maha võetud, mistõttu Käbin hoiatas, et sellise mitteparteilise käitumise tõttu süüdistused Veimeri vastu vaid suurenevad. Ka teadusest, kirjandusest ja kunstist ei olevat kodanlik-natsionalistlikud kontseptsioonid veel välja juuritud, olgugi, et eelmine kongress seda ette oli kirjutanud. Kodanlike natsionalistide tegevus olevat muutunud varjatumaks ja kavalamaks. Käbin kritiseeris ENSV MGB halba tööd banditismivastases võitluses, eelkõige Vastseliina, Antsla, Põltsamaa ja Pärnu-Jaagupi rajoonides. Ka partei rajoonikomiteed osutavat MGB-le selles võitluses vähe abi. Käbin sätestas ülesandena veel eksisteerivate 15 bandiidigrupi (u 50 bandiidiga), 89 üksikbandiidi ja umbes poolesaja illegaali lõpliku likvideerimise lühima ajaga.[1096] Kongressi lõppotsuses seisis muuhulgas uue retoorika valguses: "Paljastada ameerika-inglise sõjaõhutajate salasepitsused ja nende agentuuri – kodanlike natsionalistide – vaenulik tegevus".[1097] See vastas Külma sõja poliitilistele oludele, kus kõige vaenuliku taga sooviti Nõukogude valitsuse poolt näidata Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa (salajast) tegevust.

Novembri lõpuks ei olnud administratiivosakonna andmetel olukord Vastseliina rajoonis siiski paranenud. Osakonnaülem Konstantin Mihhaljev ei olevat üksi võimeline probleemi lahendama, kuid olulist abi ministeeriumist ta ei saavat. Põhiliseks põhjuseks olevat agentuuri puudumine, mistõttu operatsioonid läbi kukkusid. Miilitsaosakonnal olevat Tšernov keelanud banditismivastase võitluse osas üldse igasuguse initsiatiivi ja operatsioonide läbiviimise. Olukorrast informeeriti ka Käbinit, kelle tegevuse kohta aga andmeid ei ole.[1098]

30. detsembril 1952 tegi NLKP Keskkomitee järjekordse otsuse, mis kohustas NSVL MGB-d otsustavalt ja lõplikult likvideerima natsionalistlik põrandaalune ja tema relvastatud banded Ukraina ja Valgevene NSV lääneoblastites ja Balti liiduvabariikides 1953. aasta esimesel poolel, mille alusel andis NSVL MGB 24. jaanuaril 1953 käskkirja nr 0062 "Meetmetest natsionalistliku põrandaaluse ja tema relvastatud bandede likvideerimiseks Ukrania ja Valgevene NSV lääneoblastites ning Leedu, Läti ja Eesti NSV-s".[1099] 13. jaanuaril 1953

[1096] Стенограмма 7-го сьезда КП(б)Э, 16.–19.09.1952, ERAF.1.4.1282, 105–106, 115, 125.

[1097] Резолюция 7-го сьезда КП(б)Э, 16.–19.09.1952, ERAF.1.4.1282, 47.

[1098] Справка, 30.09.1952, ERAF.1.114.82, 5.

[1099] Из приказа министра ГБ СССР о мерах по ликвидации националистического и его вооруженных банд в западных областях Украйнской и Белорусской ССР, в

tegi EKP KK büroo ilmselt NLKP KK otsuse alusel otsuse "Banditismivastase võitluse tugevdamisest vabariigis". See kohustas ülddeklaratiivselt tugevdama banditismivastast võitlust ja intensiivistama nende isikute legaliseerimist, kes olid ennast varjama hakanud vaenlase agitatsiooni ja hirmutamise mõjul. Selles küsimuses tuli jaanuaris oblastite kaupa läbi viia nõupidamised rajoonikomiteede sekretäride ja MGB rajooniosakondade ülemate instrueerimiseks.[1100]

NSVL MGB käskkirjas nr 0062 nähti ette anda veebruarist kuni aprillini natsionalistlikule põrandaalusele lõplik purustav löök. Selle käskkirja täitmise kontrolliks pani EKP Keskkomitee 1953. aasta veebruari lõpus partei oblastikomiteede sekretäridele ette kokkuleppel MGB oblastivalitsuste ülematega süstemaatiliselt ära kuulata oblastikomiteede sekretariaadi või büroo istungitel MGB rajooniosakondade ja operatiivgruppide ülemaid, samuti rajoonikomiteede kinnistel büroodel ära kuulata rajooniosakondade ülemaid ja operatiivtöötajaid, kes olid kinnitatud iga bandiidi juurde. Lisaks tuli tugevdada partei ja nõukogude aktiivi tööd illegaalide legaliseerimiseks. MGB töötajate ärakuulamisel tuli neisse suhtuda suure nõudlikkusega, kuni parteiliste karistuste määramiseni töötulemuste puudumise eest.[1101] Kuid peatselt järgnenud Stalini surm katkestas nende korralduste elluviimise.

5.2. Parteikontrolli tugevdamine julgeolekuorganite üle

5.2.1. Parteikontrolli tugevdamine Stalini võimu lõpuperioodil

1951. aasta juulis kõrvaldati Viktor Abakumov NSV Liidu julgeolekuministri ametist. 11. juulil 1951 võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo vastu otsuse "Mitterahuldavast olukorrast NSVL MGB-s", mida tutvustati ÜK(b)P KK 13. juuli kinnise kirjaga liiduvabariikide komparteide keskkomiteedele, oblasti- ja kraikomiteedele ning MGB territoriaalorganitele. ÜK(b)P Keskkomitee süüdistas Abakumovit "juudi natsionalisti" arst Jakov Ettingeri süüasja uurimise takistamises, "partei petmises" riikliku kurjategija Salimanovi (Nõukogude tuumatööstuse projektiga seotud riikliku aktsiaseltsi "Vismut" peadirektori asetäitja, kes põgenes ameeriklaste juurde) ja juudi nõukogudevastase noorteorganisatsiooni uurimise läbiviimisel, uurimise läbiviimise korra rikkumisel ning lisaks ka talle esitatud süüdistuste eitamises. On oluline, et Abakumovit süüdistati uurimistähtaegadest mittekinnipidamises ja seetõttu lisaks partei petmisele ka ÜK(b)P KK ja valitsuse määruste rikkumises. ÜK(b)P Keskkomitee otsustas Abakumovi ja uurimisosakonna juhtkonna ametist maha võtta. Samuti avaldas

---

Литовской, Латвийской и Эстонской ССР, 24.01.1953 – *Прибалтийский национализм*, 393–394. Täpsemalt selle otsuse ellurakendamisest vt: Tõnu Tannberg, Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel – *Akadeemia* (2005) nr. 3, 554–572.

[1100] Постановление бюро ЦК КПЭ, протокол № 13 § 21 от 13.01.1953 "О усилении борьбы с бандитизмом в республике", ERAF.1.5.50, 209.

[1101] Кэбин – Секретарям обкомов Аио, Ристмэги и Меримаа, 25.02.1953, ERAF.1.126.75, 4–5.

Keskkomitee lootust, et MGB-s töötavad kommunistid saavad liiduvabariikide partei keskkomiteede abil kiiresti jagu puudustest MGB töös ja taastavad bolševistliku korra ja parteilisuse tšekistide töös. Keskkomitee oli kindel, et liiduvabariikide partei keskkomiteed tugevdavad igakülgselt oma tähelepanu ja abi MGB-le, tõstavad oma hoolitsust MGB töötajate poliitilisel kasvatamisel ja ideelisel täiustamisel.[1102]

Edaspidi "parteiline" surve MGB-le järk-järgult tugevnes. Gruusia NSV-s toimunu näitel üritas Stalin kasutada ära teesi liiduvabariiklike partei- ja täitevvõimu juhtrollist MGB suhtes. Ta kirjutas Gruusia kompartei juhtidele muuhulgas, et "Gruusia NSV riikliku julgeoleku ministeerium, kui üleliidulis-liiduvabariiklik ministeerium ei allu mitte üksnes keskusele vaid ka Gruusia NSV valitsusele ja Gruusia K(b)P Keskkomiteele".[1103] On väidetud, et Stalini jaoks oli üks tähtsamaid diktatuuri kinnistamise meetodeid manipuleerimine partei- ja julgeolekuorganite kui kahe poliitilise jõu vahel.[1104] Tõenäoliselt oli manipuleerimistsükkel jõudnud jällegi punkti, kus oli vaja murda senist tasakaalu ja õhutada parteiorganeid võimu haarama ja teostama, et sellega piirata julgeolekuorganite mõjukust.

9. augustil 1951 määrati Poliitbüroo poolt NSVL MGB ministriks senine ÜK(b)P KK aparaadi funktsionäär, partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganite osakonna juhataja Semjon Ignatjev. Ignatjev oli Georgi Malenkovi protežee. Pärast tema ametissemääramist asendati veel rida MGB juhtivtöötajaid parteiametnikega, millega kaasnes mõnel juhul ka endiste töötajate arreteerimine. 1951. aasta oktoobris tegi Stalin Ignatjevile korralduse "koristada MGB-st kõik juudid" ja teatas, et "tšekistil on ainult kaks teed – edutamine või vanglasse".[1105]

1952. aasta jaanuaris korraldati ümber MGB agentuur- ja uurimistööd, millega vähendati agentuuraparaati (töös olevate salajaste kaastöötajate hulk) ja operatiivarvestuse alla kuuluvat kontingenti (jälitamise all olevate isikute hulk) tunduvalt. Vastavat NSVL MGB käskkirja nr 0015 tuli tutvustada ka liiduvabariikide komparteide keskkomiteede esimestele sekretäridele.[1106]

Mõningaid samme pidi hakkama MGB kontrolliks ette võtma ka EK(b)P Keskkomitee. 1952. aasta alguses kavatseti EK(b)P Keskkomitee juures korraldada MGB perifeersete organite partei-algorganisatsioonide sekretäride vabariiklik nõupidamine. Sellele pidi eelnema parteiorganisatsioonide töö kontroll, mida teostasid MGB juhtivtöötajad.[1107] Nõupidamise toimumise või tulemuste kohta pole siiski õnnestunud teavet leida. 1952. aasta suvel kontrollis EK(b)P KK administratiivosakond siis ENSV MGB alluvuses olnud miilitsaorganite tööd, millele järgnes EK(b)P KK büroo otsus, kus sätestati, et partei-poliitilises

---

1102 Постановление ЦК ВКП(б) "О неблагополучном положении в министерстве ГБ СССР", 11.07.1951 – *Лубянка: Сталин и МГБ*, 343–346.

1103 Хлевнюк, Сталин и органы, 543.

1104 Хлевнюк, *Хозяин*, 350.

1105 Петров, *Первый председатель*, 106; Петров, Репрессии в аппарате, 410.

1106 История советских органов, 460.

1107 Зам. министра МГБ ЭССР Трапезников – Анисимову, 10.01.1952, ERAF.1.114.81.

töös ja kasvatustöös esineb miilitsaorganites veel suuri puudusi, kusjuures eriti halb oli olukord distsipliiniga. 50% distsiplinaarsüütegudest perifeersetes organites ja 70% Tallinnas moodustasid joomarluse juhtumid. Muuhulgas kohustati minister Moskalenkot tugevdama kontrolli ja nõudlikkust miilitsaülemate suhtes.[1108] MGB ja selle parteiorganisatsiooni ning osakondade kontrolli siiski ei teostatud.

Suunised partei juhtrolli tugevdamiseks julgeolekuorganite suhtes, mis olid algatatud Moskvas 1951. aasta suvel, hakkasid viivitusega Eesti NSV-sse jõudma 1952. aasta augustis, kui NSVL MGB poolt esitati tõsised pretensioonid ENSV MGB tööle.[1109] Neid arutati ENSV MGB parteiorganisatsiooni koosolekul 11.–12. augustil 1952. Koosolekul osalesid ka EK(b)P ametnikud (Ernst Ristmägi, Aleksei Kurme ja Johannes Tipner). Valiti uus parteikomitee eesotsas sekretäri alampolkovnik Jevgeni Dudinoviga. Minister Moskalenko avaldas seal arvamust, et uus parteikomitee allutab kogu oma töö ÜK(b)P Keskkomitee juhtnööride ja NSVL MGB käskkirjade nõudmiste täitmisele ja seda EK(b)P Keskkomitee juhtimisel ja abil. Parteikomitee pidi aitama otsustavalt tugevdada distsipliini, võitlema enesega rahulolu vastu jne. Töö aluseks tuli võtta ÜK(b)P KK 11. juuli 1951 otsus "Mitterahuldavast olukorrast NSVL MGB-s", mis oli rõhutanud "parteilisuse" taastamise vajadust MGB töös. Moskalenko teatas ka ärevusttekitava uudise, et ENSV MGB koosseise kärbitakse juba samal kuul 20,5 protsendi võrra ja vabastatud kaader suunatakse tööle miilitsasse, MVD-sse ja rahvamajandusse.[1110] Kuid nagu märgiti MGB parteiorganisatsiooni koosolekul 1952. aasta novembris, ei olnud MGB parteiorganisatsioon selleks ajaks "parteilisuse" taastamiseks julgeolekuorganite töös mitte midagi ära teinud. Parteikomitee sekretär Dudinov oli olnud seisukohal, et puudusi paljastavat NSVL MGB 1952. aasta 19. augusti käskkirja ei tohi konspiratiivsetel kaalutlustel parteikoosolekul üldse arutada.[1111]

Stalin ei kaotanud ka oma vanadusnõrkuses kontrolli MGB üle ja jätkas tšekistide "parteilist" survestamist. 1. detsembril 1952 toimunud NLKP KK sekretariaadi istungil käsitleti Stalini juhtimisel juutide "kahjurlikkust" arstiasjanduses ja olukorda MGB-s. Istungist säilinud asjaosalise märkmete järgi ütles Stalin:

> "Iga juut on natsionalist, ameerika luure agent [...] GPU-s (st MGB-s) on olukord halb. [...] On tarvis luua mingisugused vormid kontrolliks. Elavdada partei-algorganisatsioonide tööd [...] Neil ei ole õigusi, eesotsas istuvad pugejad. Sellega on vaja

[1108] Постановление бюро ЦК КП(б)Э, протокол Постановление бюро ЦК КП(б)Э, протокол 60 § 17 (оп) от 24.07.1952 "О состоянии и мерах по улучению партийно-политической работы и укреплению дистсиплины в органах милиции МГБ ЭССР", ERAF.1.5.48, 181–187.

[1109] Vt alapeatükki 5.1.2 Repressioonide ägenemine ning katsed relvastatud vastupanu lämmatamiseks.

[1110] Протокол № 4 Закрытого отчётно-выборного партийного собрания первичной парторганизации МГБ ЭССР, 11.–12.08.1952, ERAF.246.31.4, 19, 22, 23.

[1111] Протокол № 1 закрытого партийного собрания парторганизаци МГБ ЭССР, 18.11.1952, ERAF.246.31.3, 203–204.

lõpetada. On tarvis anda neile õigus kritiseerida juhtkonda [...]. [MGB] oblasti juhtkonna aruandlus (NLKP) oblastikomitee ees. Keskkomitee kontroll MGB töö üle".[1112]

Pärast sekretariaadi istungit kinnitas NLKP KK Presiidium 4. detsembril 1952 otsuse "Olukorrast MGB-s", milles sätestati, et kontroll MGB organite üle on **parteiorganite tähtsaim ülesanne**. Tuli lõpetada olukord, kus RJ organite tööd ei kontrollitud ja allutada nad nii keskuses kui kohtadel parteivõimude süstemaatilise ja pideva kontrolli alla. Liiduvabariikide parteikeskkomiteesid kohustati süstemaatiliselt kontrollima MGB tegevust, igapäevaselt sekkuma nende töösse, perioodiliselt kuulama nende aruandeid ja läbi vaatama plaane ning "kasvatama" tšekiste parteilisuse, valvsuse, julguse ja kodumaale tingimusteta truuduse vaimus. Esimesi sekretäre kohustati huvi tundma MGB agentuurtöö vastu, neile pidi isegi olema teada kõigi agentide nimekiri. MGB parteiorganisatsioone kohustati ametkonna probleemidest teatama parteivõimudele kuni NLKP Keskkomiteeni välja. Edaspidi pidi kehtestatama kord, et MGB territoriaalsete üksuste parteiorganisatsioonide sekretärid kinnitatakse territoriaalsete parteiorganisatsioonide poolt (ENSV MGB parteiorganisatsiooni sekretär siis EKP Keskkomitee poolt) ja NSVL MGB parteiorganisatsiooni sekretärid NLKP Keskkomitee poolt. NLKP KK Presiidiumi bürood kohustati läbi viima NSVL MGB töö suhtes alalist kontrolli ja tugevdama märgatavalt MGB keskaparaati ja kohalikke organeid värske, poliitiliselt kontrollitud ja võimeka kaadriga.[1113] See otsus ei jätnud enam kahtlust, et parteivõimud pidid hakkama kontrollima mitte ainult MGB parteiorganisatsiooni tööd vaid kogu MGB tegevust ja organisatsiooni, sealhulgas ka operatiiv-agentuurtööd. Et määruses olid otsesed ülesanded liiduvabariikide parteikeskkomiteedele, siis kindlasti saadeti see edasi ka EKP Keskkomiteesse. Samas kindlad andmed selle kohta, et see dokument enne Stalini surma ka EKP Keskkomiteesse edastati, puuduvad.

Kuid ka nüüd toimis EKP juhtkond esialgu üpris tagasihoidlikult ja keskendas oma kontrollikohustuse ikkagi vaid ENSV MGB parteiorganisatsiooni kontrollimisele. Veel samal kuul, detsembris, koostas administratiivosakonna juhataja Tipner plaani ENSV MGB parteiorganisatsiooni partei-poliitilise töö kontrolliks, mille esimene sekretär Käbin kinnitas 26. detsembril. Kontrolli pidid 1953. aasta 10. jaanuariks läbi viima Tipner, Nikolai Tšernõšov (Tallinna linnakomitee II sekretär) ja Boris Šergalin. Kontrollida tuli parteiorganisatsiooni organisatsioonilisi küsimusi (sh distsipliini küsimusi ja parteiorganisatsiooni rolli selle tugevdamisel), ideoloogiatööd ning ühiskondlike organisatsioonide (komsomol, ametiühingud, "Dünamo") juhtimist parteiorganisatsiooni poolt.[1114] Kontrollbrigaadi kogutud materjalid annavad pildi MGB parteiorganisatsiooni tollasest olukorrast. EKP Keskkomiteele esitatud andmetel oli ministeeriumi

[1112] Хлевнюк, Сталин и органы, 546.

[1113] Из постановления ЦК КПСС "О положении в МГБ", 04.12.1952 – *Лубянка: Сталин и МГБ*, 534–535.

[1114] План проверки состояния партийно-политической работы в парторганизации МГБ ЭССР, dateerimata (detsember 1952), ERAF.1.5.50, 136–138.

keskaparaadis 1953. aasta jaanuaris 383 parteilast (sh 34 liikmekandidaati). Parteilaste osakaal oli keskmiselt 64% isikkoosseisust (seega oli neil andmeil ENSV MGB keskaparaadi töötajate koguarv 598 töötajat). Rahvuste järgi jagunesid tšekistid-parteilased: venelasi *ca* 71%, eestlasi 18%, ukrainlasi 5%, valgevenelasi 1% ja muid 5%. MGB parteikomitee käis koos harva ja seal arutati vaid organisatsioonilisi ja muid väikese tähtsusega küsimusi, samamoodi oli lugu partei-algorganisatsioonidega (neid oli ministeeriumi keskaparaadis kokku 20). NSVL MGB 19. augusti 1952. aasta käskkirja ENSV MGB puudustest soovitas parteikomitee sekretär Dudinov parteikoosolekutel mitte arutada. Dudinovi arvates ei saanud osakonna parteialgorganisatsioon kutsuda ärakuulamisele osakonna ülemat, vaid ainult algorganisatsiooni sekretäri, mis oli Tipneri arvates parteiorganisatsiooni õigustest mitteselge ettekujutuse omamine. Dudinov ei täitnud ka teist parteipõhikirja reeglit signaliseerida puuduste kohta kõrgemalseisvatele parteiorganitele. Mingisugust informatsiooni temalt EKP Keskkomiteesse saabunud ei olnud, hoolimata sellest, et puuduseid oli ENSV MGB-s fikseeritud küllaga. Ära oli toodud ka rida üksikrikkumisi.[1115]

Küsimuse arutelul EKP KK bürool võttis Moskalenko oma veaks, et kuna kõiki tööalaseid küsimusi arutatakse teenistuslikus korras, siis oli kadunud vajadus neid arutada parteilises korras, st parteiorganisatsiooni koosolekutel. Kuid ta toonitas endiselt, et vastavalt parteipõhikirjale ei ole parteiorganisatsioonil õigust kontrollida ministeeriumi operatiivtööd. "Parteilisus" oli puudunud ka ühe põhilise, 2-"N" osakonna töös. Kuid ka Moskvast (NSVL MGB peakorterist) oli Moskalenkole öeldud, et tuleb kindlustada, et töötajad koosolekul kriitika ja enesekriitika tähe all saladusi välja ei lobiseks. Olukorra muutmiseks oleks olnud tarvis moodustada eraldi parteikomiteed operatiiv- ja mitteoperatiivosakondadele (seda oli kaalutud juba 1950. aastal, midagi ette ei võetud). Kuid Moskalenko arvates olid süüdi ka parteiorganid, sh administratiivosakond ja oblastikomiteed, sest nad ei kontrollinud MGB parteiorganisatsioonide tööd ega andnud neile ülesandeid. Moskalenkole olnud suureks toeks see, kui nad koos Käbiniga külastasid MGB rajooniosakondade ülemaid. Käbin rääkis, kuivõrd üllatunud oli ta sellest, kui selgus, et MGB parteiorganisatsioonis, mis oli jätnud eesrindliku mulje, esines hulgaliselt puudusi. Tema arvates oli asi selles, et MGB parteiorganisatsiooni liikmed olid kaotanud isu parteitöö järele. Parteiorganisatsioon oleks pidanud olema asutus, millele minister toetub parteilise, tšekistliku ja töödistsipliini tugevdamisel, organ, mis loob parteiorganisatsioonis pideva pinge ülesannete täitmiseks.[1116]

13. jaanuaril 1953 valmis EK(b)P KK büroo otsus "ENSV MGB parteiorganisatsiooni partei-poliitilise töö olukorrast ja selle parandamise meetmetest". Probleemina tõstatas Keskkomitee seal asjaolu, et MGB parteikomitee kasutas nõrgalt oma põhikirjajärgset õigust signaliseerida puudustest MGB-s (mida aga oli NSVL MGB käskkirja nr 00630 järgi suuri ja palju) kõrgemalseisvatele

[1115] Справка о состоянии партийно-полититической работы в МГБ ЭССР, 09.01.1953, ERAF.1.5.50, 122–135.

[1116] Отчет о работе партийного комитета МГБ ЭССР (EK(b)P KK büroo istungi stenogramm), 13.01.1953, ERAF.1.5.50, 176–205.

parteiorganitele (st EKP Keskkomiteele) ja ministrile. Olukorra võttis otsus kokku niiviisi: partei-organisatoorne töö on madalal tasemel, koosolekuid korraldatakse ebaregulaarselt ja harva, formalistlikult, planeerimine on halb. Parteikomitee ise suhtuvat nii parteiorganisatsiooni kui ministeeriumi töösse kriitikata. Järgnenud deklaratiivsed otsused kohustasid olukorda nendes valdkondades parandama. Parteiorganisatsiooni liikmetelt nõuti kõrgemalseisvate parteiorganite (kuni NLKP Keskkomiteeni välja) õigeaegset teavitamist puuduste kohta ministeeriumi töös. Tuli tõsta poliitõppe sisulist taset, organiseerida töötajate ametialast koolitust, seada korda parteiorganisatsiooni asjaajamine jne. Parteikomitee sekretär pidi selle otsuse täitmisest hakkama KK bürool aru andma. Parteitöö kontrolli territoriaalsetes MGB organites kohustati läbi viima EKP oblasti-, linna- ja rajoonikomiteede poolt.[1117] 23. jaanuaril 1953 arutati seda EKP KK otsust (koos ÜK(b)P 1951. aasta 11 juuli otsuse ja NSVL MGB 1952. aasta 19. augusti käskkirja täitmisega) Käbini, Tipneri ja NLKP KK inspektor Turkini osavõtul ENSV MGB parteiorganisatsiooni parteiaktiivil. Minister Moskalenko ütles seal, et tunneb nüüd EKP KK suurt abi, mis oli väljendunud tema ja Käbini ühises visiidis mõnedesse MGB rajooniosakondadesse. Plaanis olid nõupidamised legalisatsiooni küsimustes Tallinnas, Tartus ja Pärnus.[1118]

5.2.2. Julgeolekuorganite ja partei suhete reguleerimine pärast Stalinit ja Beriat

Stalini surm 5. märtsil 1953 tõi Nõukogude julgeolekuorganite kõrgemas juhtimises kaasa olulised muutused. 5. märtsil, kui Stalin oli alles suremas, tehti NSV Liidu juhtorganite ühisistungil otsus Malenkovi määramiseks Stalini asemele NSV Liidu valitsusjuhiks ning muudatustest NSVL MN töö organiseerimises. Üheks muudatuseks oli MGB ja MVD ühendamine (omaaegse NKVD eeskujul) siseministeeriumiks ning Beria määramiseks NSV Liidu siseministriks. See oli tema kõrghetk, kus ta sai taastada omaaegse NKVD võimsuse, kuid nüüd juba oma äranägemise järgi.

Siseminister Beria algatusel toimus oluliste repressiivpoliitikat ja julgeolekuorganeid käsitlevate otsuste vastuvõtmine. Kõigepealt kuulutati amnestia neile, kelle karistuseks oli määratud kuni 5 aastat töölaagrit. Ainuüksi Eestisse pöördus sellega tagasi umbes 9200 amnesteeritut.[1119] Beria käskkiri keelustas uurimisel igasuguse vägivalla tarvitamise. Selles konstateeriti, et MGB uurimistöös "leidsid aset sügavaimad nõukogude seadusandluse väärastumised, süütute nõukogude inimeste arreteerimised, ohjeldamatu uurimismaterjalide võltsimine,

---

1117 Постановление бюро ЦК КПЭ, протокол № 13 § 19 от 13.01.1953 "О состоянии и мерах по улучению партийно-политической работы в парторганизации МГБ ЭССР", ERAF.1.5.50, 101–108.

1118 Протокол № 1 Партийного актива парторганизации МГБ ЭССР, 23.01.1953, ERAF.246.19.136, 1–42, 35.

1119 28. märtsi 1953. aasta amnestia kohta vaata Tõnu Tannberg, 1953. aasta amnestia: kas ainult varaste ja sulide vabastamine? – *Tuna* (2004) nr. 3, 37–51.

mitmesuguste piinamismeetodite laialdane kasutamine – arreteeritute julm peksmine, käeraudade ööpäevaringne kasutamine selja taha painutatud kätel, mis mõnel juhul kestis kuid, pikaajaline une mittevõimaldamine, arreteeritute paigutamine lahtiriietatuna külma kartserisse jne".[1120] Kohustati ümber vaatama "arstide" ja teisi Stalini käsul initsieeritud süüasju. Piirati Erinõupidamise volitusi kohtuväliste repressioonide läbiviimiseks jne. Beria kandis hoolt selle eest, et NLKP KK Presiidiumi otsustele lisataks tema märgukirjad, milles ta soovis ennast kõrvaldada repressioonide eest vastutavate isikute seast.[1121] See oli võrreldes varasemaga "uus kurss" Nõukogude sisepoliitikas, mille oluliseks initsiaatoriks oli just Beria.

"Uus kurss" rahvuspoliitikas leidis väljundi Beria eestvedamisel annekteeritud lääneterritooriumide kohta koostatud märgukirjades, mis olid mõeldud alusmaterjalideks tollase NSV Liidu võimukeskuse – NLKP KK Presiidiumi – tulevastele otsustele.[1122] Esimesena valmis märgukiri kõige probleemsemate piirkondade – Leedu NSV (8. mail 1953) ja Lääne-Ukraina kohta. Ukraina ja Leedu NSV kohta 26. mail 1953 tehtud otsustes räägiti muuhulgas karistusmeetmete ja repressioonide õigustamatust rakendamisest. Senine poliitika tunnistati ebaõnnestunuks ja süü selles veeretati kohalikele partei- ja julgeolekuorganitele. Just muukeelse kaadri juhtroll liiduvabariikide juhtorganites oli (otsuste järgi) üheks peamiseks elanikkonna rahulolematuse põhjuseks. Lõpetada tuli senine põhjendamatu ja massiline vägivallapoliitika ning viia läbi põhjalik kaadrivahetus partei- ja nõukogude organite kõigil tasanditel.

Valgevene ja Läti NSV kohta võeti otsus vastu 12. juunil. Eesti NSV osas valmis otsuse projekt 20. juunil.[1123] Otsuseid Moldaavia ja Eesti kohta valmistas ette NLKP KK sekretär Nikita Hruštšov.[1124] Eesti ja Moldaavia NSV kohta otsuseid siiski enam vastu võtta ei jõutud, sest pärast Beria arreteerimist 26. juunil 1953 anti neile tagasikäik (väidetavalt kerkis Beria vastastel, keda juhtisid Malenkov ja Hruštšov just 12. juunil üles küsimus Beria kõrvaldamise kohta[1125]).

Samaaegselt oli Beria käivitanud põhjalikud kaadrimuudatused siseministeeriumi keskaparaadis ning territoriaalorganites, sealhulgas ENSV MVD-s. Ta andis siseministeeriumi juhtivametnikele mõista, et enam ei sõltu ministeerium endisel määral NLKP KK kontrollist. Ta lubas isegi Hruštšovi sõnul endale

---

1120 Приказ министра внутренных дел СССР Л. П. Берии № 0068 "О запрещении применения к арестованным каких-либо мер принудения и физического воздействия", 04.04.1953 – *Лаврентий Берия: 1953*, 30–31.

1121 Лаврентий Берия: 1953, 9.

1122 Beria märgukirju ja järgnevaid otsuseid on põhjalikult kajastanud Tõnu Tannberg, vt. Tannberg, Lubjanka marssal.

1123 Проект постановления ЦК КПСС о недостатках в работе ЦК КП и Совета Министров ЭССР, 20.06.1953 – Таннберг, *Политика Москвы*, 2010, 391–393.

1124 See seletab, miks anti Eesti NSV osas MVD andmed siseminister Krassmani 4. juuni 1953 õiendiga kaadrite olukorra ja repressioonide kohta edasi just partei liinis.

1125 *Лаврентий Берия: 1953*, 10. Lisaks Beria arreteeriti ka tema 44 lähemat kaasvõitlejat, kellest osa, sh ka Merkulov ja Kobulov jagasid Beria saatust ja hukati, vt Петров, Репрессии в аппарате.

kohtumisel Ungari kompartei juhtidega väljaütlemise, et las Keskkomitee (parteiorganid) tegeleb kaadri ja propagandaga, samas kui riigi valitsemise küsimusi otsustab Ministrite Nõukogu.[1126] Parteijuhtide väljavahetamist alustati Ukraina NSV-s, sama oli päevakorral ka Valgevenes.

Beria algatatud kaadrimuudatused siseministeeriumis jõudsid peagi ka Eesti NSV-sse. Siin anti siseministri amet ja ENSV MVD aparaat vastavalt Beria käskkirjale 24. märtsil üle julgeolekuminister Moskalenkole. 23. mail jõuti sarnaselt Läti NSV siseministeeriumiga ENSV MVD juhtkonna ja keskosakondade ülemate väljavahetamiseni, kelleks said (vähemalt nominaalselt) eestlased. Uueks ministriks sai senine Miilitsavalitsuse ülema asetäitja (RJ) alampolkovnik Mihhail Krassman. Krassman oli sündinud Leningradi oblastis ja Nõukogude Liidu päritoluga, rahvuselt eestlane. Ta oli töötanud NSV Liidus partei- ja ametiühinguametnikuna ning alates 1941. aasta veebruarist relvajõudude julgeolekuorganites Balti sõjaväeringkonna NKVD eriosakonna uurijana Riias. 1942. aastal määrati ta Punaarmee 249. (eesti) laskurdiviisi NKVD eriosakonna vanemoperatiivvolinikuks. Eestisse toodi ta üle 1945. aastal NKVD filtratsioonilaagri nr 0316 "SMERŠ"-i vastuluureosakonna vanemoperatiivvolinikuks. Seejärel töötas ta eesti rahvuslike väeosade "SMERŠ"-i/MGB vastuluureosakondades kuni üleviimiseni ENSV MGB-sse 1950. aasta juulis (Moskalenko kaadrimuudatused). Ta oli olnud aastast 1950 kuni jaanuarini 1953 ENSV MGB 2. osakonna (vastuluure) jaoskonnaülema asetäitja, jaoskonnaülem ja lõpuks osakonnaülema asetäitja.[1127] Krassman oli ka oma osakonna partei-algorganisatsiooni sekretär. Kuid tema tööga ei oldud rahul ja seda oli märgitud ära ka NSVL MGB poolt.[1128] See võis olla Krassmani tollase üleviimise põhjuseks miilitsaorganitesse. Krassmani ametissemääramisest ENSV siseministriks teatas Beria Käbinile telefoni teel, öeldes, et tegemist on "kohaliku" kaadri ametissepanekuga.[1129] Moskalenko tagandamisega sai Beria kõrvaldada ka Abakumovi "klanni" jäänuki. Krassman pandi ametisse ilmselt seetõttu, et ta oli tollal kõrgeim ENSV MGB süsteemis töötav eesti rahvusest tšekist.

Maikuus määrati ametisse ka uued ENSV MVD ministri asetäitjad: alampolkovnik Julius Klausen (NSV Liidu päritolu, senine NSVL MVD Sõjavangide ja interneeritute asjade valitsuse operatiivosakonna ülema asetäitja Moskvas) ja alampolkovnik Eduard Neelus (ministri asetäitja kaadrialal, senine Tatari ANSV MGB Miilitsavalitsuse osakonnaülem). Ümbervahetamine järgnes ka ENSV MVD osakonnaülemate puhul, kelleks suuremas osas määrati eestlased. Siiski määrati osakonnaülemate asetäitjateks endised NSV Liidu päritolu senised osakonnaülemad, kellel oli reeglina kõrgem auaste ja suurem tšekisti- ja juhtimiskogemus. Ei saa välistada, et Beria tahtis tegelikult kasutada juba

---

1126 Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС, 02–07.07.1953 – *Лаврентий Берия: 1953*, 93.

1127 Krassmani isiklik toimik EKP Keskkomitees, ERAF.1.6.6507.

1128 Протокол № 1 партийного актива парторганизации МГБ ЭССР, 22.04.1952, ERAF.246.31.4, 3.

1129 Veskimägi, *Kuidas valitseti*, 289.

aastatel 1940–1941 järeleproovitud võtet, kus Balti liiduvabariikides olid küll NKVD osakonnaülemad kohalikust rahvusest, kuid tegelikku juhtimist teostasid nende asetäitjad, kes olid Nõukogude Liidu päritolu. On tõenäoline, et Käbin ja tema meeskond tunnetasid Beria uut rahvuspoliitikat ähvardusena, sest oli ju temagi sissetoodud kaader ja selle esindajatele oli ta ka peamiselt toetunud. "Beria ajal", juunikuus, tuli Eestist lahkuda II sekretäril Kossovil. Juba mais lahkus tervislikel põhjustel lahkumisavalduse kirjutanud KK administratiivosakonna juhataja Tipner. Osakond ise reorganiseeriti. Löök Käbini pihta oli ka oblastite ärakaotamine, mida ta oli näidanud ühe enda töövõiduna. Nagu ka ENSV MGB/MVD küsimuste arutamise puudumine 1953. aasta märtsis–juunis tõestab, jäid julgeolekuorganid välja sel ajal EKP poolse survestamise "tule alt", mis oli eskaleerunud aasta alguses.

Pärast Beria arreteerimist tühistati eelpoolnimetatud otsused läänepoolsete liiduvabariikide kohta 2. juulil 1953. Samal päeval avati Moskvas NLKP KK pleenum Beria vaenuliku tegevuse küsimuse käsitlemiseks. Seal tehti Beriast muuhulgas kõikide RJ organite pahede ja eristaatuse sümbol. See oli omamoodi NLKP juhtkonna kollektiivse võimu taastamine julgeolekuorganite üle pärast Stalini diktatuuri, mis oli kestnud üle 20 aasta. Eelkõige oli see aga endiste kolleegide (eesotsas Malenkovi ja Hruštšoviga) vandenõu Beria vastu, mis oli lahenduseks pärast Stalini surma varjatult eskaleerunud võimuvõitlusele. Beria "paljastamise" kõrval oli pleenumi üheks põhiliseks arutlusteemaks ka julgeolekuorganid ise, õigemini parteilise juhtimise kehtestamine julgeolekuorganite üle, mida vaatamata Stalini aja lõpus vastuvõetud otsustele ei oldud siiamaani (väidetavalt "tänu" Beria vastutegevusele) teostatud. Pleenumist võtsid EKP ladvikust osa Käbin ja Müürisepp.

Juulipleenumil ühehäälselt vastuvõetud otsuses seisis muuhulgas, et Beria püüdis asetada julgeolekuorganeid (MVD-d) parteist ja valitsusest kõrgemale, kasutada neid keskuses ja kohtadel partei ning tema juhtimise ja NSV Liidu valitsuse vastu. Ta nõudnud MVD juhtivatelt töötajatelt, et need loeksid ennast parteist sõltumatuteks ja rikkus seega NLKP KK Presiidiumi 4. detsembri 1952 otsust. Pleenumi otsusega tuli parandada rea aastate jooksul kujunenud olukord, kus MVD organid olid faktiliselt väljunud partei kontrolli alt. Parteiorganisatsioonid pidid nii keskuses kui kohtadel võtma MVD kogu tegevuse oma süstemaatilise ja järjepideva kontrolli alla. See pidi olema mitte ainult partei õigus, vaid ka otsene kohustus.[1130]

Vastavalt NLKP Keskkomitee otsusele pidi Beria küsimuse arutamine toimuma ka liiduvabariikides. Eesti NSV-s tehti seda ebatavaliselt suure osavõtjate arvuga (kohale oli kutsutud ka aktiiv) EKP Keskkomitee V pleenumil 11. juulil 1953. Pleenumil kõlanud Beriat tõrvavate ja kõigis hädades süüdistavate seisukohtade kõrval kõlas ka mitmeid ütlusi julgeolekuorganite ja EKP seniste suhete kohta. Käbin teatas pleenumil ühemõtteliselt, et "meil tuleb

[1130] Постановление пленума ЦК КПСС "О преступных антипартийных и антигосударственных действиях Берия", 07.07.1953 – *Лаврентий Берия: 1953*, 367–375, 371, 373.

lõpuni likvideerida MVD organite (julgeolekuorganite) kontrollimatus vabariigis".[1131] Ta tõi näitena, kui kaugele asi on läinud, et mõnedes rajoonides ei lubatud salastatusele viidates rajoonikomiteede töötajaid MVD parteikoosolekutele (nii juhtunud 1951. aastal). Käbini sõnul oli parteivastane tegevus see, millega kaotati ära parteiline kontroll ja kaadri kasvatamise võimalus MVD organites. Tuli silmas pidada, et NLKP Keskkomitee oli juba korduvalt rõhutanud, et MVD organite kontroll on mitte ainult partei õigus vaid ka kohustus. ENSV ÜN Presiidiumi esimehe asetäitja Nikolai Puusepp, kes nimetas Beriat muuhulgas "haisvaks lutikaks" (*вонючий клоп*), rääkis oma viimaste aastate kogemustele tuginedes, et Beria "bonapartistlik" püüe asetada julgeolekuorganid kõrgemale valitsusest ja parteist oli täheldatav ka ENSV julgeolekuministeeriumi poolt. Näiteks ei olnud ENSV MGB andnud ENSV Ülemnõukogule viimase poolt armuandmisasjade läbivaatamisel kasutamiseks mitte ühtegi süüasja toimikut, viidates salastatusele. See tähendas, et kõik kodanike avaldused ja kaebuses selles osas jäid praktiliselt tulemuseta. Ta tõi ka näite, kuidas MGB oli ÜN Presiidiumile teatanud, et kodaniku kaebusele anti ammendav vastus, mis aga tegelikult seisnes selles, et kodanikku lasti paar tundi oodata ja siis sõimati MGB osakonnaülema poolt läbi. Kui avaldaja üritanud kinnitada, et ta kirjutas oma murest Nõukogude valitsusele, vastanud osakonnaülem Ivanov, et "Nõukogude võimu on mitmesugust". Vaatamata sellele, et Ülemnõukogu saadikut ei saanud ilma ÜN Presiidiumi loata arreteerida, ei vaevunud ENSV MGB juhtkond arreteerimisest Presiidiumile isegi teatama, mistõttu teatas sideagentuur Ülemnõukogu saadikule saadetud raha tagastades, et saadik "on teadmata kadunud". Keskkomitee liige, minister Ernst Ristmägi rääkis: "Mul tuli töötada parteitööl ja ütlen otse – me ei sekkunud tõsiselt nende organite töösse." RJ organite mõnedel töötajatel oli olnud tendents salastatusele viidates varjata asjade tegelikku olukorda.[1132] Ristmägi oli olnud aastatel 1951–1953 Tallinna linnakomitee esimene sekretär, vastutas MGB parteiorganisatsiooni kureerimise eest ja viibis korduvalt MGB parteikoosolekutel. Näiteks 1952. aasta alguses avaldas ta parteikoosolekul arvamust, et MGB parteikomitee on küsimused kriitikast ja enesekriitikast õigesti püstitanud ning seetõttu on töö osakondades ja parteikomitees paranenud.[1133]

Ka MVD piirivalvevägede poliitosakonna ülem Muhhin teatas, et piirivalvevägede juures tegutsevad MVD organite töötajad (piirivalvevägede juures töötasid operatiivosakonnad, mis tegelesid RJ valdkonna ülesannetega) püüdsid luua omi partei-algorganisatsioone, viidates oma töö salastatusele, mis oli neil mõnel juhul ka õnnestunud.[1134]

Siseminister Krassman lubas oma sõnavõtu alguses retooriliselt, et julgeoleku kaastöötajad lubavad oma ridades veel rohkem valvsust tõsta ning pidada tihedamat kontakti töös parteiorganitega. Sellele järgnes "poliitloeng" kapitalistlike luurete ja Beria sajatamisega ning lubadusega teha kõik vaenulike

---

1131 Pleenumi kohta põhjalikku ülevaadet vt Tannberg, Lubjanka marssal, III, 42–52.

1132 Стенограмма 5 пленума ЦК КПЭ, 11.07.1953, ERAF.1.4.1466, 18, 33–35.

1133 Протокол собрания партийного актива МГБ ЭССР, 29.01.1952, ERAF.246.31.3, 24

1134 Стенограмма 5 пленума ЦК КПЭ, 11.07.1953, ERAF.1.4.1466, 70.

elementide purustamiseks. Krassman süüdistas Moskalenko-aegset ministeeriumi juhtkonda selles, et see ei järginud juhtimisel parteilisuse põhimõtet, ei arvestanud ministeeriumi parteiorganisatsiooniga ja dikteeris sellele oma tahet. Nad ei tundnud huvi partei-algorganisatsioonide vastu ega ei omanud vajalikku sidet kõrgemalseisvate partei- ja nõukogude organitega. Lisaks rääkis Krassman, et ministeeriumi vana juhtkond praktiseeris märkimisväärsel hulgal nõukogude kodanike represseerimist vähetähtsate kuritegude eest. Kõik see olevat tekitanud eesti rahval hirmu MVD ja MGB ees. Krassman puudutas ka kaadripoliitikat, milles ministeeriumi juhtkond ei olnud usaldanud kohalikust rahvusest tšekiste ja ei lubanud neid juhtivale tööle. Ta väitis ka, et ENSV MVD uus juhtkond ei täitnud Beria aegset NSVL MVD käsku mitte-eesti ohvitseride demobiliseerimiseks, vaid püüdis korraldada neile teenistuskohti Eesti naaberoblastites. Samuti oli vana ENSV MVD juhtkond 1953. a märtsikuus vabastanud ilma mingi uurimiseta teenistusest kõik juudid. Lõpuks ütles Krassman, et "Lubage kinnitada EKP Keskkomiteele, et ENSV MVD kommunistid-tšekistid tugevdavad parteitööd, tugevdavad valvsust ja ei luba oma ridades erimeelsusi, millised olid Moskvas". Hiljem selgitas Krassman küllalt segaselt, et erimeelsuste all pidas ta silmas olukorda MVD keskaparaadis Moskvas, kus ka lisaks Beriale paljastati tema "kaasosalisi".[1135]

Krassmani segasevõitu sõnavõtust võttis kohe kinni EKP KK sekretär Leonid Lentsman, kes oli "erimeelsustest" aru saanud kui erimeelsusest parteiaparaadis, mida Lentsman kategooriliselt eitas. Ka Käbin kritiseeris Krassmani sõnavõttu "erimeelsuste" pärast. Ta manitses: "Sm Krassman, te peaksite teadma, et partei ei tõstata esimest korda küsimust selle riigivalitsemise tõsise organi distsipliinist ja tavadest." Lõpuks ütles Käbin, et Krassman tõstatas küsimuse partei ja MVD organite suhetest: "Millisest "kontaktist" räägib Krassman, nõukogude riigiorgani puhul, mis peab olema parteiorganite juhtimise ja kontrolli all?!"[1136] Krassman püüdis pleenumi lõpus olukorda päästa ja teatas, et ENSV siseministeeriumi juhtkond on juba kurssi muutnud ning tegutseb parteiorganite juhtimisel. Pleenumi otsusega kohustati parteiorganeid võtma siseministeerium oma kontrolli alla ja tõhustama poliitööd julgeolekuorganites.

Beria parteiline hukkamõistmine toimus käsu korras ka liiduvabariigi madalamatel tasanditel. Krassmani sõnavõtt pleenumil sai ajendiks tema vabastamisele siseministri ametist ja initsiatiiv selle kohta tuli EKP Keskkomiteest. Krassmani asemel sai septembrist 1953 siseministriks taas kindralmajor Johan Lombak.[1137]

13. juulil 1953 võttis EKP KK büroo vastu otsuse, kus tõdeti, et "Beria kahjurliku tegevuse tulemusena on ENSV MVD rajooni- ja linnaosakondades välja vahetatud kogu juhtivkaader ilma EKP Keskkomiteed teavitamata ja kinnitamiseta ja otsustati, et EKP KK administratiiv-kaubandus-finantsorganite osakonna juhataja Otto Merimaa pidi ette valmistama ja esitama KK büroole

[1135] Samas, 49–52.
[1136] Samas, 74.
[1137] Tannberg, Lubjanka marssal, 3, 47–48.

kinnitamiseks ettepanekud ENSV MVD ja selle osakondade juhtkonna ametissekinnitamise kohta.[1138] Moskalenko iseloomustuses tema ametist vabastamisel kirjutas Käbin: "Sm Moskalenko töö vajakajäämistest tuleb märkida seda, et tema poolt viimasel ajal juhtivale tööle viidud kohaliku rahvusliku kaadri valikul on ilmutatud kiirustamist ja mittepõhjalikku lähenemist, mille tulemusena oli MVD rajooniosakondade juhtideks edutatud mõned seltsimehed, kes olid ametialaselt mittepiisavalt ettevalmistatud."[1139] Äraseletatuna tähendas see seda, et Moskalenko oli täitnud väga püüdlikult "partei- ja rahvavaenlase" Beria käske.

1954. aasta märtsis eraldati Nõukogude julgeolekuorganid taas iseseisvaks ametkonnaks – NSVL Ministrite Nõukogu juures asuvaks Riikliku Julgeoleku Komiteeks (KGB). Sarnaselt moodustati KGB ka Eesti NSV-s (Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee). KGB-perioodi on peetud Nõukogude traditsiooni järgi naasmiseks Lenini aegse "ideaali" juurde, kus NLKP KK juhtkond ja aparaat ka tegelikkuses julgeolekuorganite tegevust kollektiivselt juhtisid ning järelevalvet teostasid. KGB ametliku ajaloo kohaselt tugevdati partei (NLKP KK Poliitbüroo) juhtimist ja kontrolli RJ organite tegevuse suhtes, sealhulgas: 1) partei määras täpselt kindlaks RJ organite ülesanded, mis tulenesid NLKP poliitilisest liinist välis- ja sisepoliitika valdkonnas; 2) partei teostas juhtiva kaadri valikut ja kohalemääramist; 3) KP kehtestas alalise kontrolli partei direktiivide täitmise osas RJ organite poolt. NLKP KK kohustas informeerima KGB-d oma tegevusest ka kohalikke parteikeskkomiteesid.[1140] Kuigi julgeolekuorganite staatus madaldati formaalselt valitsuse komiteeks, siis tegelikult Ministrite Nõukogu kontroll RJ organite üle kadus ja selle võttis üle NLKP Keskkomitee.[1141] 1959. aastal vastuvõetud KGB põhimääruses seisis, et ta töötab NLKP Keskkomitee vahetu juhtimise ja kontrolli all. Kui NSVL MN juures asuv KGB (keskaparaat) pidi süstemaatiliselt aru andma NLKP Keskkomiteele ja NSV Liidu Ministrite Nõukogule, siis kohalikud (sh liiduvabariiklikud) KGB organid pidid aru andma liiduvabariigi kompartei keskkomiteele ja NSVL MN j.a KGB-le (mitte aga liiduvabariigi Ministrite Nõukogule). Kohalike KGB organite juhid võisid anda välja käskkirju nii NSVL KGB kui vastavate kohalike parteiorganite otsuste alusel.[1142] Kuid selle käsitlemine, kuidas seda otsust ja KGB parteilist juhtimist Eesti NSV-s teostati, väljub juba antud väitekirja teema raamest.

1138 Постановление бюро ЦК КПЭ протокол № 35 § 3-оп от 13.07.1953 "О состоянии кадров МВД ЭССР", ERAF.1.5.50, 226.

1139 Характеристика, 17.09.1953, ERAF.1.6.7438, 28–29.

1140 История советских органов, 497.

1141 А. Пожаров, "Хрущевская оттепель" и КГБ – *Труды Общества изучения отечественных спецслужб, Т.1*, гл. редактор В.К. Былинин, Москва, 2006, 180.

1142 Выписка из протокола № 200 заседания Президиума ЦК КПСС с утверждением проекта Положения о КГБ при СМ СССР, 09.01.1959 – *Лубянка: органы*, 693–698, 693–694.

Kokkuvõte ja järeldused

1950. aasta alguseks oli Nõukogude juhtkonna rahulolematus Eesti sovetiseerimisega jõudnud järjekordsesse haripunkti. Seetõttu initsieeriti Kremlis "Eesti süüasi", mis nägi ette nii Eesti NSV administratsiooni vahetust kui repressioonide intensiivistamist. Kõigepealt vahetatigi jaanuari lõpuks välja ENSV julgeolekuminister Boris Kumm, kes asendati kaadritšekist Valentin Moskalenkoga.

Samal ajal, kui MGB intensiivistas operatiivtööd Eestis, võttis ÜK(b)P Keskkomitee 20. veebruaril 1950 vastu otsuse "Puudustest ja vigadest Eestimaa K(b)P töös", kus üheks põhiliseks süüdistuseks EK(b)P KK esimesele sekretärile Nikolai Karotammele ja Eesti parteijuhtkonnale oli mitteküllaldane võitlus kodanliku natsionalismiga ja kodanlike natsionalistide toetamine. Sisuliselt süüdistati teda selles, et ta teostas puudulikult sovetiseerimist ja võitlust iseseisvuslusega. 1950. aasta märtsipleenumil tagandati Karotamm ja rida teisi ENSV senise juhtkonna liikmeid. Märtsipleenum oli parteisisesene kampaania Nõukogude juhtkonna käsul läbiviidava senise Eesti NSV juhtkonna kõrvaldamise ja julgeolekuorganite poolt läbi viidava uue arreteerimislaine propagandistlikuks kindlustamiseks. See arreteerimiste laine märkis uut sovetiseerimise faasi, kus Eesti NSV administratsioonist ja ühiskonnast hakkasid kuuluma kõrvaldamisele Eesti Vabariigis ühiskondlikult aktiivsed olnud isikud. Tähelepanuväärne on, et ei Karotamme ega Kummi ei represseeritud.

Uueks EK(b)P KK esimeseks sekretäriks ja seega liiduvabariigi kõrgemaks administraatoriks ja julgeolekuorganite kuraatoriks nimetatud Ivan Käbin oli propagandatöötaja taustaga. Ka II sekretäriks nimetatud Vassili Kossov ei olnud julgeolekuorganites töötanud, kuid omas kogemusi oblasti juhtimisest ja tööst ÜK(b)P Keskkomitee aparaadis. Käbin pidas enda ja EK(b)P Keskkomitee tegevuse programmdokumendiks ÜK(b)P KK 20. veebruaril 1950 otsust ja nägi ülesannetena võitluses kodanliku natsionalismiga eelkõige kommunistide ja täitevvõimu kaadripuhastust, vene keele õppe organiseerimist, omariiklusaja ühiskondlike kommete äramuutmist ning "kodanliku ideoloogia" levitamise tõkestamist kirjanduse, kunsti ja teaduse kaudu.

Uuendati ENSV MGB juhtivkaadrit. Aastatel 1950–1951 vahetati välja kogu ministeeriumi juhtkond ja keskaparaadi osakondade ülemad, kelle hulka ei jäänud ainsatki eestlast, kui välja arvata ministri abi majandusküsimustes.

MGB uus minister Moskalenko oli parteivõimude suhtes meelestatud üpriski üleolevalt, kuigi sõnades järgis ta "head tooni" partei juhtrollist. MGB parteiorganisatsiooni koosolekul kritiseeriti nüüd EK(b)P juhtkonna juuresolekul oma endist kuraatorit Karotamme ja teisi parteiliidreid kui kodanlike natsionalistide mahitajaid. Moskalenko taandas EK(b)P Keskkomitee vaid MGB parteiorganisatsiooni, mitte kogu ministeeriumi kuraatoriks. Parteikomiteede töötajad omasid tema nägemusel õigust kontrollida MGB parteitööd, viibida MGB parteikoosolekutel, sekkuda parteitöösse jne. Ta rõhutas, et MGB kannab oma töö eest vastutust ÜK(b)P Keskkomitee ja isiklikult Stalini ees.

Kuni 1952. aasta augustini ei teinud EK(b)P KK ühtegi julgeolekuorganeid survestavat otsust, kuigi relvastatud vastupanu ja metsavendade väljaastumised

jätkusid. Ka prokuratuurist ja mujalt saabunud signaalid julgeolekutöötajate seaduserikkumistest ei leidnud Käbini juhtimisel intensiivset läbivaatamist. Võimalik, et Käbin suhtus julgeolekuorganitesse kartusega ja see seletab tema ettevaatlikkust ja passiivsust julgeolekuorganite "juhtimisel".

ENSV MGB oli Moskalenko juhtimisel asunud repressioone intensiivistama ja arreteerimiste arvu suurendama. Parteilased moodustasid siiski vaid tühise osa neil aastail arreteeritutest. Endistest EK(b)P KK sekretäridest ja EK(b)P KK büroo liikmetest arreteeriti peale Georgi Kedrovi veel ainult Villem Kuusik ja temagi mitte süüdistatuna "kodanlikus natsionalismis". Rohkem arreteeriti ENSV valitsuse ja Ülemnõukogu Presiidiumi liikmeid. Neid süüdistati ka "kodanlikus natsionalismis". Mõne teadaoleva juhtumi puhul ei järgitud MGB poolt direktiivi parteilase arreteerimise kooskõlastamisest parteiorganitega.

Samal ajal aktiviseeris minister Moskalenko iseseisvuslaste ja metsavendade ning nende abistajate vastast võitlust. 1951. aasta aprillis viidi Eestis läbi viimane massiline küüditamisoperatsioon, Jehoova-tunnistajate deporteerimine, mille läbiviimist oli MGB kinnitusel vajalikuks pidanud ka esimene sekretär Käbin. Võitlus metsavendade ja nende abistajatega muutus vägivaldsemaks, eriti pärast uue NSVL MGB ministri Semjon Ignatjevi suuniseid 1951. aastal. Minister Moskalenko rääkis ENSV MGB nõupidamisel, et võitluses "bandiitide ja nende käsilastega on kõik vahendid head, kui nad annavad tulemusi". Moskalenko ja tema asetäitja Aleksandr Tšernov osalesid isiklikult kinnivõetute peksmisel ja see oli EKP juhtkonnale teada. EKP juhtkond ei teinud aga midagi, et MGB omavolitsemist ohjeldada. EK(b)P KK büroo nn "banditismivastast võitlust" käsitlevates resolutsioonides ei ole kordagi märgitud ebaseaduslike uurimismeetodite kasutamise lubamatust.

Seoses NSV Liidu julgeolekuministri Viktor Abakumovi ametist kõrvaldamisega võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo 11. juulil 1951 Stalini initsiatiivil vastu otsuse "Mitterahuldavast olukorrast NSVL MGB-s", milles räägiti vajadusest taastada "parteilisus" tšekistide töös. Poliitbüroo soovis, et liiduvabariikide parteikeskkomiteed tugevdaksid igakülgselt oma tähelepanu ja abi MGB-le. Siiski ei kiirustanud EK(b)P juhtkond ENSV MGB üle kontrolli teostama, kuigi abi, näiteks kaadri, ametnike majutuse jne küsimustes osutati.

Edaspidi tugevnes "parteiline" surve Kremli initsiatiivil MGB-le järk-järgult. Tõenäoliselt oli Stalini poolt võimuga manipuleerimise tsükkel jõudnud jällegi punkti, mil oli vaja murda senist tasakaalu ja õhutada parteiorganeid võimu haarama, et sellega piirata julgeolekuorganite mõjukust. Selle juurde kuulus seniste julgeolekujuhtide arreteerimine ja asendamine parteiametnikega, kelleks oli ka uueks NSV Liidu julgeolekuministriks määratud Semjon Ignatjev. EK(b)P Keskkomitee hakkas esimesi samme ENSV MGB kontrollimiseks ja survestamiseks ette võtma alles alates 1952. aasta teisest poolest, kui Moskva rahulolematus minister Moskalenko tegevusega oli jõudnud haripunkti.

NLKP Keskkomitee 4. detsembri 1952 otsusega "Olukorrast MGB-s", sätestati, et kontroll MGB organite üle on parteiorganite tähtsaim ülesanne. Liiduvabariikide parteikeskkomiteesid kohustati süstemaatiliselt kontrollima MGB tegevust, igapäevaselt nende töösse sekkuma, perioodiliselt ära kuulama nende

aruandeid ja läbi vaatama plaane ning tšekiste parteilisuse vaimus "kasvatama". Esimesi sekretäre kohustati huvi tundma MGB agentuurtöö vastu, neile pidi isegi olema teada kõigi agentide nimekiri. MGB parteiorganisatsioone kohustati teatama ametkonna probleemidest parteivõimudele kuni NLKP Keskkomiteeni välja. See otsus ei jätnud enam kahtlust, et parteivõimud pidid hakkama kontrollima mitte ainult MGB parteiorganisatsiooni vaid kogu MGB tegevust, sealhulgas ka operatiiv-agentuurtööd.

Kuid ka pärast seda NLKP Keskkomitee otsust toimis EKP juhtkond esialgu üpris tagasihoidlikult ja keskendas oma kontrollikohustuse ikkagi vaid ENSV MGB parteiorganisatsiooni kontrollimisele. Ka julgeolekuminister Valentin Moskalenko oli endiselt seisukohal, et parteiorganid ei tohi kontrollida MGB operatiivtööd. ENSV MGB parteiorganisatsiooni töö kontroll toimus KK administratiivosakonna brigaadi poolt detsembris 1952 – jaanuaris 1953. 13. jaanuaril 1953 valmis selle alusel EKP KK büroo otsus "ENSV MGB parteiorganisatsiooni partei-poliitilise töö olukorrast ja selle parandamise meetmetest". Selle kohaselt oli partei-organisatoorne töö MGB-s madalal tasemel, koosolekuid korraldati ebaregulaarselt ja harva, formalistlikult jne, millist olukorda kohustati parandama. Parteikomitee sekretär pidi otsuse täitmisest keskkomitee bürool aru andma. Kuna aga Stalini surmaga seoses poliitilised olud muutusid, ei jõutud seda otsust aga tegelikkuses ellu viima hakata.

Stalini surm 5. märtsil 1953 tekitas Nõukogude julgeolekuorganite kõrgemas juhtimises olulised muudatused. See oli Lavrenti Beria kõrghetk, kus ta sai taastada omaaegse NKVD võimsuse, kuid nüüd juba enda äranägemise järgi. MGB ühendati MVD-ga siseministeeriumi nimetuse all. Samuti oli Beria käivitanud põhjalikud kaadrimuudatused siseministeeriumi keskaparaadis ning territoriaalorganites, sealhulgas ENSV MVD-s. Beria andis siseministeeriumi juhtivametnikele mõista, et enam ei sõltu ministeerium endisel määral NLKP Keskkomitee kontrollist.

ENSV MVD juhtivkoosseisu etteotsa paigutati eesti rahvusest isikud. Siiski määrati osakonnaülemate asetäitjateks endised NSV Liidu päritolu osakonnaülemad, kellel oli reeglina kõrgem auaste ja juhtimiskogemus. Ka uus siseminister ja tema asetäitja olid NSV Liidu päritolu eestlased. Muudatused puudutasid ka parteiorganeid, sealhulgas lahkusid ametist II sekretär Vassili Kossov ja KK administratiivosakonna juhataja Johannes Tipner.

Kui võimuvõitlus Kremlis lõppes Beria tagandamise, arreteerimise ja mahalaskmisega, mõisteti NSV Liidu juhtkonna eestvõttel NLKP Keskkomitee juulipleenumil hukka ka julgeolekuorganite eristaatus ja allumatus parteivõimudele, mille eest vastutajaks tehti just Beria. Edaspidi tuli hakata lähtuma põhimõtetest, mille oli kehtestanud NLKP Keskkomitee 4. detsembri 1952 otsus.

EKP KK V pleenumil 11. juulil 1953 tutvustati NLKP KK juulipleenumi otsustega EKP Keskkomitee liikmeid ja ENSV administratsiooni esindajaid. Pleenumil pääses kampaanialiku propagandistliku laviinina valla parteiametnike rahulolematus julgeolekuorganitega, eelkõige enda kõrgemalseadmise eest parteivõimudest. Terava kriitika sai värske ENSV siseminister Mihhail Krassman, kes oli rääkinud partei ja julgeolekuorganite kontaktist, mitte aga julge-

olekuorganite juhtimisest partei poolt, nagu oleks pidanud. Pleenumi otsusega kohustati parteiorganeid võtma siseministeerium oma kontrolli alla ja tõhustama poliitööd julgeolekuorganites. Edaspidi, 1954. aastal moodustatud KGB põhimääruses sätestati juba selgelt, et julgeolekuorganid töötavad NLKP KK vahetu juhtimise ja kontrolli all ning kehtestati ka liiduvabariikide parteivõimude volitused KGB juhtimisel ning kontrollimisel.

KOKKUVÕTE

Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei suhted Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953 paigutuvad Nõukogude Liidu poliitilise ajaloo keskvõimu ja anastatud territooriumite regionaalsete administratsioonide vahekordade konteksti. Oluliseks erisuseks on aga see, et tegemist oli värskelt annekteeritud territooriumiga ja Nõukogude võim kujutas endast siin võõrvõimu. Julgeolekuorganid esindasid siin keskvõimu spetsiifilist eristaatusega haru, samas kui EKP Keskkomitee kujutas endast eelkõige kohalikku administratiivset keskust, olles samal ajal ka üleliidulise parteiorganisatsiooni territoriaalne allüksus. EKP Keskkomitee ja selle juhtkond pidi enam või vähem avaliku võimuna arvestama kohalikke olusid rohkem kui julgeolekuorganid, mis tegutsesid salajaselt, vägivalla toel ja oma keskjuhtkonna käskude tingimusteta täitjana.

Eestis toimunul on siin sarnasus eelkõige Läti ja Leeduga, kus analoogilise skeemi järgi annekteeriti ja sovetiseeriti iseseisvad riigid terviklikult, mitte vaid osaliselt, nagu see toimus teiste aastatel 1939–1940 hõivatud lääneterritooriumite – Poola (Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene), Rumeenia (Moldaavia) ja Soome (Karjala) osade puhul. Nii Eesti, Läti kui ka Leedu sovetiseerimisel kasutati analoogilisi võtteid, millest olulisemad viidi ka läbi üheaegselt (hõivamine, kodanliku natsionalismi vastase võitluse algatamine, julgeolekuorganite ja nende operatiivgruppide moodustamine, massiarreteerimised, ÜK(b)P KK liiduvabariiklike büroode moodustamine, lauskolhoseerimise algatamine, märtsiküüditamine jt). Nagu Teise maailmasõja alguses hõivatud Poola territooriumi sovetiseerimiskogemust kasutati ära Balti riikides, võis siinset kogemust ära kasutada Nõukogude tüüpi satelliitrežiimide kehtestamisel Kesk- ja Ida-Euroopa riikides 1945. ja järgnevatel aastatel.

Eesti eripärana (võrreldes eelkõige Läti ja Leedu kui analoogiliste näidetega) võib välja tuua parteijuhi (Keskkomitee esimese sekretäri Nikolai Karotamme) suhteliselt nõrgemat positsiooni keskvõimu silmis, mis lõppes tema väljavahetamisega süüdistuskampaania raames 1950. aastal (“Eesti süüasi”). Selline positsioon võis kaasa tuua ka erisusi suhetes julgeolekuorganitega. 1950. aasta kujutas endast Eestis partei ja julgeolekuorganite suhete pöördepunkti, millest alates leidis aset partei juhtrolli peaaegu täielik ignoreerimine julgeolekuametkonna poolt, mis hakkas muutuma alles Stalini võimu lõpukuudel.

Vastused käesolevas uurimuses püstitatud küsimustele on ära toodud töö iga eraldi peatüki kokkuvõtete ja järelduste osas. Nagu näidatud, korrastati julgeoleku ja partei suhteid Nõukogude Liidus Stalini politseilise diktatuuri kehtestanud “Suure terrori” ajal peaaegu vahetult enne Teist maailmasõda ja sellega kaasa käinud uute territooriumite annekteerimist. Julgeolekuorganitel (kõigepealt nende operatiivgruppidel) oli uute territooriumite, sh Eesti anastamisel ja Nõukogude võimu kehtestamisel esmajärguline roll, mis seisnes vastupanu elimineerimises ja terroriõhustiku kujundamises. Parafraseerides varasemat mitteametlikku nimetust (“revolutsiooni mustatöölised”) võib tšekiste nimetada “sovetiseerimise mustatöölisteks”. Parteiorganid mängisid selles ideoloogiliselt

toetavat ja praktiliselt abistavat osa. EKP juhtkond mõistis julgeolekuorganite olulisust ja avaldas initsiatiivi nende taasformeerimiseks Eesti taasannekteerimise puhul. Pärast Eesti taasannekteerimist 1944. aastal olid julgeolekuorganitel siin valdavalt samad ülesanded, kui "esimesel punasel aastal", erisuseks said aga ulatusliku rahvaliku relvastatud vastupanuliikumise mahasurumine ja küla sovetiseerimisele kaasaaitamine. Julgeolekuorganite juhtimine toimus peakorterist Moskvas, kuid oli korraldatud nii, et vajadusel võis Nõukogude valitsus neid kontrollida ja survestada ka kohaliku parteivõimu, EKP kaudu. Sellisteks survestamise vahenditeks olid "parteilise juhtimise" imperatiivi järgimine, kaadritöö, järelevalve teenistusreeglite rikkumiste ja distsiplinaarküsimuste osas, julgeolekuorganite parteiorganisatsioonid jne. Nende instrumentide kasutamine sõltus konkreetsest poliitilisest olukorrast ja Nõukogude valitsuse poolt püstitatud ülesannetest. Nõukogude juhtkond eesotsas Staliniga pidas vajalikuks EKP ja selle juhtkonna kaasahaaramist julgeolekuorganite prerogatiivsete ülesannete täitmisesse. Nii aitas EKP Keskkomitee poliitilise kampaaniate korras kaasa sõjajärgsete peamiste vaenlaskategooriate – nn kodanlike natsionalistide, bandiitide ja kulakute elimineerimisele (need olid propagandistlikud, klassivõitluse ideoloogiast lähtuvad Nõukogude terminid iseseisvuslaste ja teiste sovetiseerimise tegelike või kujuteldavate vaenlaste kohta), tehes eelkõige repressioonidele ideoloogilist "katet" ja mobiliseerides parteiorganisatsiooni. EKP juht Karotamm mängis olulist abistavat osa ulatuslikuma sõjajärgse massirepressiooni – 1949. aasta märtsiküüditamise – kavandamisel, organiseerimisel ja läbiviimisel. See aga ei päästnud teda kõrvaldamisest Eesti NSV liidri kohalt 1950. aastal "Eesti süüasja" realiseerimisel, mida olulises osas viidi läbi julgeolekuorganite kätega.

Nõukogude julgeolekuorganite ja EKP suhted sõjajärgsel Stalini ajal olid determineeritud kahe vastuolulise imperatiiviga. Esimese järgi pidi parteiaparaat kogu sovetiseerimisprotsessi juhtima. Teisalt pidid aga julgeolekuorganid tegutsema iseseisvalt ja salastatult isegi parteivõimude eest. Milline neist põhimõtetest konkreetsel ajahetkel domineeris, sai otsustada Nõukogude juhtkond eesotsas Staliniga, kes tegelikkuses mõlemat organisatsiooni juhtis ja ülesandeid ning mängureegleid kehtestas. Enamuse vaadeldavast perioodist tegutsesid EKP ja julgeolekuorganid Nõukogude Liidu valitsuse seatud sovetiseerimiseesmärkide täitjatena koostöös, iseseisvate ülesannetega sovetiseerimist läbiviivate ja kindlustavate paralleelstruktuuridena. Siinjuures oli julgeolekuorganisatsiooni põhiülesandeks sovetiseerimise vastaste elimineerimine ja parteiorganisatsiooni põhiülesandeks sovetiseerimisele toetajate leidmine. EKP ei olnud volitatud ja pädev andma julgeolekuorganitele operatiivkäske, need tulid julgeoleku peakorterist Lubjankalt.

Nõukogude võimu naasmine 1944. aastal ja sellele järgnenud Stalini võimuaastad tõid nende kujunemise aluseks olevasse poliitilisse olukorda olulisi muutusi, nagu: a) territooriumi sõjaline hõivamine, b) uuenenud sovetiseerijate kaader, c) soodne rahvusvaheline pinnas sakslastega koostööd teinud isikute represseerimiseks, mida sai ära kasutada ka väidetavalt koostööd teinud Eesti iseseisvuslaste suhtes, d) laialdane relvastatud vastupanu jne.

Sovetiseerimisprotsessis on vaadeldaval perioodil täheldatavad kolm etappi. Esimeses moodustati Nõukogude riigi ja ühiskondlikud asutused ja kõrvaldati aktiivsemateks sovetiseerimisvastasteks peetuid keskuses (iseseisvuslaste kui "kodanike natsionalistide" kõrvaldamine). Teiseks viidi läbi "rünnak" külale, kus paiknes enamus kohalikust elanikkonnast (jõukamate talunike kõrvaldamise kampaaniad ja metsavendluse allasurumine). Kolmandas etapis (alates 1950) algatati puhastus juba esimese ešeloni sovetiseerijate endi suhtes. Nende etappide teostamine käis aga ka paralleelselt. Samamoodi ei saa kindlalt piiritleda Nõukogude režiimi "vaenlasi" tema enda poolt formuleeritud põhikategooriate "kulak", "natsionalist" või "bandiit" järgi. Näiteks iseseisvusperioodi lõpuks oma talu arvestataval tasemel üles ehitanud ja tööjõudu palganud, Kaitseliitu kuulunud vallavanemast võis pärast sõda saada metsavend ja teda võis liigitada kõigi kolme "vaenlasgrupi" alla ja sageli represseeritavad just sarnase saatustega olidki. Nõukogude Liidus toimunu alusel näeme, et repressioonide etapid võisid ka tsükliliselt korduda.

Julgeolekuorganite survestamises EKP poolt oli märkimisväärne kõrghetk 1948. teisest poolest kuni 1949. aasta lõpuni (v.a märtsiküüditamise aeg, kus juhtiv roll oli julgeolekuorganitel), kui parteijuht Karotamm üritas ennast juhina kehtestada "banditismivastase" võitlusega mitte toime tulnud MGB suhtes. Kuid siiski oli kriitika julgeolekuorganite suhtes suunatud vaid selle asutuse tõhusamaks töölepanekuks ja tõenäoliselt initsieeritud Nõukogude valitsuse poolt. Järgmine esimene sekretär Ivan Käbin asus MGB-d survestama alles pärast vastavaid NLKP Keskkomitee otseseid korraldusi 1952. aasta lõpus.

Julgeolekuorganite tegevus iseloomustab kogu sovetiseerimisprotsessi vägivaldset põhiolemust. Võib väita, et vägivallaga saavutas sovetiseerimine suuremat taktikalist edu, kui propagandaga. See on jälgitav näiteks kolhoseerimise või metsavendluse likvideerimise näidete varal. Kuid pikemas perspektiivis laiendas sovetiseerimisprotsessi vägivaldsus elanikkonna vastuseisu sellele. Parteivõimud on aga kaasvastutajad vägivallapoliitika kavandamise, läbiviimise ja tagajärgede eest. Olenemata sellest, kas EKP juhtpositsioon oli tegelik või näiline, võttis selle juhtkond julgeolekuorganite juhtimise kohustust tõsiselt ja initsiatiivikalt. Nii tehti Nõukogude juhtkonnale ettepanekuid julgeolekuorganite moodustamiseks, ülesanneteks ja isegi kuritegelikeks massirepressioonideks, sh märtsiküüditamiseks. Samas paljastab just märtsiküüditamise läbiviimise korraldus EKP poolse "parteilise juhtimise" kui maskeraadi kõige iseloomulikumalt, sest operatsioonis osaleti sisuliselt julgeoleku alluvuses. Liiduvabariigi parteijuhtkond ei saanud olla efektiivne julgeolekuorganite kontrollija, sest viimane sai lõpeks esitada parteivõimudele sellist informatsiooni, nagu ise soovis. Samuti olid julgeolekuorganite parteilased enamasti vilunuma "parteilise kirjaoskusega" kui (eesti päritolu) parteilased ise ja tulid juba 1930. aastatest hästi toime kohalikele parteijuhtidele "allumisega". Selline kahepalgelisus muudab sovetiseerimise mehhanismide uurimise ja seletamise keerukaks, olles siiski hädavajalik sovetiseerimisajaloo mõistmiseks.

SUMMARY

Cooperation between Soviet State Security Organs and the Estonian Communist Party in Sovietising Estonia in 1944–1953

The annexation of Estonia by the Soviet Union in 1940 cut short the independent development of the nation and people of Estonia that was founded on Estonia's declaration of independence in 1918. The establishment of the Soviet regime, in other words sovietisation followed the annexation. The local territorial branch of the Communist Party of the Soviet Union (hereinafter referred to as the CPSU) – the Communist Party of Estonia (hereinafter referred to as the ECP) was responsible for directing the sovietisation of Estonia. Impediments to sovietisation were to be cleared out of the way and this was the task of the Soviet Union's security services, in other words the "state security organs". Even though the sovietisation of Estonia began in 1940–1941 already, the Second World War and its accompanying German occupation interrupted the process. Thus the subject of this dissertation is the cooperation between the Soviet security organs and the ECP in sovietising Estonia in 1944–1953, the post-war years of Jossif Stalin's rule when the foundation was established for the Soviet regime that remained continuously in effect until 1991. The main objective of this study was to ascertain the nature, mechanisms and dynamics of the relations between the leadership of the ECP and the Soviet security organs.

The **first part** of this doctoral dissertation provides an introductory overview of the evolution of the "Party-based", Stalinist guidance of the Soviet security organs in the Soviet Union prior to the Second World War, as well as of the role of the security organs in sovietising the newly occupied territories in the initial stage of the Second World War in 1939–1941, including in Estonia.

The **second part** describes and analyses the tasks and activity of the ECP and the security organs in occupying Estonia and in preparing for that occupation in 1943–1944 when the future status of the countries annexed at the beginning of the war was still in doubt and the Allied struggle to destroy Nazi Germany continued. It also provides analysis of the role of the ECP leadership in re-forming the security organs in the Soviet rear area and of the initiation and organisation of sovietisation.

The **third part** examines Soviet security organs in the Estonian SSR and the role of the ECP Central Committee (hereinafter referred to as the ECP CC) in building those organs up and administering them during the post-war years. Means are considered by which the ECP leadership could guide and pressure the security organs, including the jurisdiction of different levels of the Party apparatus, the work of personnel, the Party leadership's supervisory function and the Party organisation of the security organs.

The **fourth part** thematically examines the main categories of enemies of the Soviet regime that emerged over the course of sovietisation – active supporters of Estonian independence, resistance fighters, and the rural elite (in Soviet terminology bourgeois nationalists, bandits and kulaks), and the ECP's

campaign-like role in helping to eliminate them. This part also discusses the participation of the ECP and its leaders in the deportation of March, 1949 as the largest scale post-war act of repression, and the degree of responsibility they bear for the deportation.

The **fifth part** examines changes in the security organs and the ECP beginning with the replacement of their leaders in the course of the so-called "Estonian case" in 1950 up to Stalin's death in 1953. Since the leaders of the Party and security organs were important as personalities in relations between the security organs and the Party, and some tactical changes took place in addition at that time in the sovietisation process, it is useful to consider this period separately. The tightening of Soviet repressive policy and attempts to increase the effectiveness of Party-based leadership that took place during those years at the end of Stalin's period of rule and immediately afterwards are also presented.

The **appendix** of this dissertation includes biographies of Party and Soviet security organ leaders that operated in the Estonian SSR in 1944–1952, a list of ECP CC decisions affecting the ESSR security organs compiled in chronological order, and two documents of key importance in terms of the subject under consideration: the CPSU Orgburo (Organisational Bureau) decision of 30 October 1944 "Concerning shortcomings and tasks in the field of the political work of the Estonian SSR Party organisation", which prescribed the ECP's assignments in sovietising Estonia, and a written record of a conversation between Stalin and Party leaders from Estonia, Latvia and Lithuania that took place in the Kremlin on 18 January 1949 concerning the initiation of the mass deportation of 1949.

The systematic, thorough examination as completely as possible of all ECP CC archival material in the Estonian National Archives related to decisions made by the ECP CC concerning the security organs and to correspondence between the two agencies was set as a novel objective in carrying out research on this dissertation. Together with security organ and CPSU Central Committee (hereinafter referred to as the CPSU CC) documents (materials from the Russian State Social-Political History Archives and other archives have been used), these materials form the primary source base for this dissertation. Of the documents of central Soviet institutions, predominantly materials that have already been published have been used. The methodological points of departure of this dissertation were determined through analysis of the specific features of the period under consideration, the objectives of this research work, and the nature of the sources. Considering the fact that the descriptive stage, the construction of the narrative of the course of events has to be worked through in the examination of this research topic, this has become the first and primary method or means for examining this topic. The explanation of the Stalinist system in this dissertation is not founded on any one particular theory, such as totalitarianism theory, for instance. The latter is treated more like the aspiration of the powers that be, not as the actual situation.

Relations between the security organs and the Party apparatus were sorted out in the Soviet Union during the period of the "Great Terror" prior to the Second World War. That is when Stalin's police dictatorship entrenched itself, Party and security organs jointly carried out mass repressions, the leading staff of the Party and the security organs was renewed, and relations between them were sorted out (appointments to positions and other personnel work, the procedure for arresting and enlisting Party members, and so on, were reglemented). At the same time, however, the communist leadership of Estonian ethnic origin was destroyed, for instance, and Estonian officers of the security organs were as a rule removed from their jobs.

Soviet security organs acquired their first experience in sovietisation in the initial stage of the Second World War during the occupation of territory that had been part of Poland, when the technique of applying NKVD (People´s Commissariat for Internal Affairs) "operative groups" was worked out and tested. The takeover of important units of infrastructure and the arrest and repression of the more important "enemies" or persons considered to be "enemies" were among the tasks of the NKVD operative groups.

The initial experience in sovietising Estonia and the other Baltic countries took shape in 1940–1941. Territorial organs of the Soviet security (the ESSR NKVD and NKGB (People´s Commissariat for State Security)) and Party organs were formed. Regardless of the rhetoric ascribing the leading role to the Estonian Communist (Bolshevist) Party, in essence, its leading role regarding the Soviet security organs turned out to be formal, and in terms of staffing issues and carrying out repressions, its role was even merely ancillary and supportive. Administrators sent from the Soviet Union made it clear to the Party leader, the first secretary of the ECP CC, that Stalin directly controls the security organs.

Security and Party Organs in the Re-Annexation of Estonia in 1944

The ESSR NKVD was liquidated after German forces captured Estonia's territory. Yet Central Committee Secretary Nikolai Karotamm, who had risen to become the new leader of the ECP, as early as December of 1942 came up with the proposal to re-form it. That plan did not come to fruition at that time. In July of 1943, when the Red Army was already going onto the counteroffensive, Karotamm asked the government of the Soviet Union to form an NKGB Estonian operative group as quickly as possible, which could be used if Estonia were to be re-occupied by the Red Army.

USSR NKGB operative groups were formed for the Baltic countries at the end of November, 1943. Former NKVD people's commissars from those union republics, communists of the respective ethnic backgrounds, were appointed as leaders of those operative groups (Boris Kumm for ESSR NKGB). This indicates the Soviet leadership's wish to adhere to the scheme of continuity of Soviet power in the Baltic countries. The operative groups were temporary formations with specific tasks, which similarly to 1939–1940 were meant to

carry out operative agency work in the area subject to occupation, including the suppression of resistance to Soviet power and the implementation of widespread repression for this purpose.

Experienced security organ officers from the Soviet Union were sent to serve as deputy people's commissars. They began actually running the work in the NKGB's Estonian operative group and in the ESSR NKGB people's commissariat that was formed on its basis in March of 1944 in Leningrad. Since it was difficult to staff the commissariat's rank and file, the ECP CC leadership set about assisting the commissariat by trying to find future officers in the ethnically Estonian army units of the Red Army. The NKGB saw the ECP organisation as its assistant in fulfilling its assignments.

Instructions issued by the USSR NKGB on 3 March 1944 prescribed the NKGB's assignments in occupying Estonia's territory. It spelled out the categories of leading positions that had been in the service of the Germans. People who had filled those positions were to be arrested immediately, which as a rule also meant repression. In addition to those categories, the leaders and active members of "anti-Soviet nationalist organisations" were also noted separately as being subject to arrest. This referred to members of political and social organisations from the period of independence, which can be considered the distinguishing feature of those instructions.

Similarly to the security organs, the Party authorities also received assignments from the Soviet leadership for carrying out sovietisation by leading the restoration of the national economy, procuring foodstuffs and ensuring that Party political propaganda work is carried out. The most important part of Party propaganda was meant to be the propagation of anti-German attitudes. Yet independence-mindedness that emerged once again as the Germans retreated from Estonia, and the government of the Republic of Estonia that was thereafter formed in Tallinn in September of 1944, which had declared its foreign policy orientation towards the Western Allies did not fit in with the version of the liberation of the Estonian SSR. Here the Soviet leadership used the method of solving the problem that had become its custom: arrests and repression. The arrest of the leaders of the independence movement became a priority for the security organs.

The CPSU Organisational Bureau passed a decision on 30 October 1944 that focused on "serious shortcomings and mistakes" in the work of the ECP CC (Party apparatus). According to this decision, the ECP was supposed to intensify its struggle against bourgeois nationalists. According to the decision, the main task of the ECP was supposed to be bolshevist propaganda, thereby strengthening the Party organisation and support for Soviet power. Essentially, the Party organisation was supposed to start providing Party propagandistic ideological "cover" for the mass scale repressions to be carried out by the security organs in this initial and most violent stage of sovietisation.

At the same time, the CPSU CC Estonian, Latvian and Lithuanian bureaus were formed, which became the higher Soviet administrative institutions in those countries. One of the centres of attention of these bureaus was the purging

of the union republics of enemies of the Soviet regime. A representative of the USSR NKVD-NKGB was a member of each bureau of this kind.

Role of the Estonian Communist Party in Building Up and Controlling the Security Organs

As leader of the Soviet government, Stalin's dictatorial control of the Soviet security organs continued during the post-war years. The security organs together with the Party apparatus were the primary support for Stalin's power. Although counterintelligence against the intelligence activity of the Western countries became the most important task of the NKGB, later MGB (Ministry for State Security), its primary "resources" during those years were spent on liquidating anti-sovietisation independence-minded people, in security terminology "nationalists", in the new western territories through arrests and repression. There were two culminations of repression in Estonia: in 1945 and 1949.

Considering Stalin's will and practice of personally directing the security organs on the one hand, and the "Party-based leadership" imperative on the other, conflicts were already programmed into relations between the ECP and the ESSR NKGB/MGB. As the actual head of either side, Stalin could thus demand either the subordination of the MGB to the Party authorities in the regions or vice versa, the independence of the MGB, or even both simultaneously from different sides in order to create an atmosphere of competition and rivalry. Much had to start depending on particular individuals, how they got along with Stalin, personal qualities, how familiar Party leaders were with subject matter concerning security, and so on.

Although on the basis of position, the first secretary of the CC was the ECP's main administrator of the security organs in Estonia (Nikolai Karotamm in 1944–1950 and Ivan Käbin from 1950 onward), the second (deputy) secretary (the CPSU CC representative in the union republic's Party leadership) and other secretaries also dealt with issues of state security in addition to the first secretary. The second secretaries came from the Soviet Union and had more long-term experience and a better understanding of cooperation with the security organs than did Karotamm or Käbin. The first and second secretaries were also the main addressees of information from the security organs. The ECP leadership, in turn, received orders and guidelines from the CPSU CC Estonian Bureau or the CPSU leadership, primarily from Andrei Zhdanov and Georgi Malenkov.

The departments of the CC apparatus were subordinate to the CC secretaries and carried out the work of managing the security organs and cooperation with those organs. Until the reorganisation of the CC apparatus in the latter half of 1948, several CC departments had their set field of activity, within the framework of which they came into contact with the security organs. Thus the CC military department was supposed to administer the struggle against the armed resistance movement. After the reform of the Party organs in 1948, all administrative aspects pertaining to the work of the security organs and other

institutions of repression were concentrated in the newly created administrative department. This meant working with security personnel, supervising the fulfilment of directive decisions, and directing the work of the Party organisations of institutions. Most of the small number of employees of the department were from the Soviet Union and several had at least short-term previous work experience in the security organs. At the same time, none of the employees of the department were assigned to work in the MGB during the Stalin era as was practiced at the union-wide level.

During the first post-war years, the MGB did not permit the CC to intervene significantly in the personnel work of its agency. The practical work of the sector consisted mostly of the ECP CC Bureau's bureaucratic preparation for approving the appointment of security organ employees who were mostly part of the nomenclature, which essentially was a mere formality. Almost 100% of ESSR NKGB/MGB personnel who were part of the nomenclature consisted of employees from the Soviet Union not of Estonian origin. The Ministry suffered from a shortage of personnel due to the increase in the number of positions in the ESSR MGB. The MGB viewed the ECP CC as an assistant in finding new employees, whom the CC had to seek from amongst local Party members and communist youth. The security organs needed "ethnic personnel" first and foremost for practical reasons: operative agency work required knowledge of the local language. The local population also had to be used for political purposes. In reality, the assistance provided by the Party authorities was nevertheless small. The establishment of MGB training institutions in Tallinn proved to be a failure as well.

Stalin and the Soviet leadership sanctioned the use of violence and the violation of other procedural standards, yet at the same time, the Estonian SSR NKVD/MVD/MGB Troops military prosecutor's office was obligated to supervise the observance of and adherence to investigation standards. This impelled the military prosecutor to send several memos to the ECP CC as well, asking the Party leader to apply pressure on the security organs to cease violating Soviet standards. The first serious investigation of the accusations of the military prosecutor was not undertaken by the administrative department until June of 1949 with Karotamm's approval.

Party organisations were supposed to be the centre of Party political work in the security organs. The ESSR NKGB Party organisation was formed in March of 1944 in Leningrad already at the initiative of the ECP CC at the time that the people's commissariat was formed. It became the ECP sub-organisation with the largest membership and was headed for most of its existence by security organ officers from the Soviet Union. Security organ employees understood the role of their Party organisation as having to assist the leadership and educate employees in the spirit of Leninism-Stalinism. CC First Secretary Karotamm did not start stressing the necessity of checking on the work of the MGB Party organisation until May of 1948, when the MGB had run into difficulty in fulfilling its tasks concerning the liquidation of "banditry". The NKGB/MGB Party organisation did not develop into a control mechanism or even a

"signaliser" for the ECP CC leadership. It was less influential within the institution and loyal to the MGB leadership, for which reason the latter did not have to fear interference by the Party organisation in running the security organ or the forwarding of criticism to the Party authorities.

Cooperation between the Estonian Communist Party and the Security Organs in the Struggle against "Enemies of the People"

According to the decision made by the CPSU CC Organisational Bureau in 1944, the ECP was obligated to start implementing struggle in the form of a campaign primarily against class enemies, "bourgeois nationalists". The intent was first of all to ideologically stigmatise those who wanted the restoration of the independent Republic of Estonia with the term "bourgeois nationalist". Party propaganda was essentially the justifier of aggressive sovietisation and Stalinist repressive policy, and the inciter of political violence. The thesis of class struggle was important for creating a false image purporting that not the organs of Soviet power, but rather the Estonian (working) people themselves have engaged in the struggle against independence-minded people.

While the struggle against independence-minded people and their repression in reality remained the task of the security organs, the task of the Party organs had to be first and foremost the struggle against bourgeois nationalism as an ideology. The principal methods here were propaganda and agitation in the printed press, in speeches at rallies and Party meetings, and so on. Although the work of the propaganda department was impressive in terms of numbers, it did not prove to bring the desired results. Beginning in the latter half of 1946, the ideological struggle against bourgeois nationalism began focusing on the creative fields of activity. The next high point in the campaign against bourgeois nationalism arrived in 1950.

In 1945, however, the primary obstruction to sovietisation became the armed resistance movement, the suppression of which was assigned to the security organs yet which also affected the Party organs and influenced relations and cooperation between the security organs and the Party. The Soviet regime treated the armed resistance movement as a criminal offence, "banditry", the struggle against which was under the jurisdiction of the NKVD/MVD anti-banditry combat department until 1947 and after that under the jurisdiction of the MGB. Since banditry was a very serious problem, it was precisely what enabled the ECP to apply pressure to the security organs and make an attempt to subject the security organs to its leadership.

The ECP's role in the struggle against the armed resistance movement consisted of carrying out Party propaganda with the aim of finding support among the population in order to compromise the resistance fighters and to illustrate the senselessness of resistance, along with the application of pressure on the security organs to intensify the struggle against banditry, form destruction battalions, carry out campaigns to legalise suspected bandits, and so on. The joint decree issued by the ECP CC and the ESSR Council of Ministers on

26 December 1945 prescribed that "the struggle against the bourgeois-nationalist underground and its bandits is the most important assignment for all employees of the Party, the soviets and komsomol organisations in Estonia". The struggle against banditry was henceforth discussed at ECP CC Bureau sessions when it was necessary to apply pressure to the security organs and/or set the next subsequent deadline for the ultimate liquidation of the forest brother (Estonian patriotic partisan) movement due to the intensification of manifestations of resistance. In July of 1946, the leadership of the ECP issued an order to its Party organs to depict forest brothers in Party propaganda as murderers and robbers and not as fighters with political objectives. In May of 1948, however, Party leader Karotamm started speaking of the Party as the leader of the MGB. This marked the beginning of the application of pressure on the ESSR MGB in resolute form by the leadership of the ECP.

The MGB also subjected Party authorities to counter-criticism, mostly concerning the results of propaganda work and the weak organisation of the work of the destruction battalions, or "in Party language", scant assistance from the Party organs. The destruction battalions were a characteristic example of relations between the Party and the security organs since redundancy in administration was a problem here as well.

The next phase in the sovietisation of the Baltic countries was intended to be the sovietisation of villages. The "attack" on the village elite, which was stigmatised according to the example of the Soviet Union using the term "kulak", came to the fore beginning at the end of 1946 and reached its climax with the deportation in March of 1949. After the decision made in 1947 by the CPSU CC concerning the establishment of *kolkhozes* (collective farms) in the Baltic union republics, both the ECP CC and the ESSR security organs received assignments to "attack kulakism". While the ECP was supposed to determine of who qualified as kulaks and apply pressure on them, the ESSR MGB pursued and arrested them.

The deportation of March 1949 was the largest scale act of repression of the post-war years in the Soviet Union. Karotamm was convinced in January of 1949 to make the corresponding proposal to Stalin to initiate this action, and this was done together with the Party leaders from Latvia and Lithuania. The MGB and MVD set about preparing the deportation operation. The Soviet leadership arrived at an agreement together with Karotamm on the limit of individuals subject to deportation. The number of informed persons in the Party organisation was restricted as much as possible in the preparation phase. The ESSR MGB viewed its Party members primarily as auxiliary manpower. They were supposed to participate mainly in guarding and taking stock of the property of the people subject to deportation, as translators, guides, and so on. ECP CC and ESSR Council of Ministers representatives were sent into the counties to mobilise Party activists from the soviets. The work of the representatives consisted of organising assistance for the MGB county leadership responsible for directing the operation and mobilising Party activists. The first secretary of the local Party committee was the decisive selector and mobiliser of the Party

members and other activists that were to participate in the operation. The Party activists from the soviets were summoned to participate in the operation on various false pretexts. The organisation of the operation was meant to be carried out by taking conspiratorial considerations into account. The activists as a rule demonstrated initiative in their actions during the operation and the MGB was generally satisfied with their activity. The deportation of March 1949 clearly brings out the leading role of the security organs (also including in relation to Party organs) in such extremely important sovietisation operations. The ECP CC Bureau approved the deportation by its decision, thus taking joint responsibility for initiating and carrying out the deportation and for its consequences as a crime against humanity. The armed resistance movement was activated in a number of counties after the deportation.

Relations between the Estonian Communist Party and the Security Organs in 1950–1953

The dissatisfaction of the Soviet leadership with the sovietisation of Estonia had reached another subsequent culmination by the beginning of 1950. Consequentially, the Kremlin initiated the "Estonian case", which was aimed at replacing the administration of the Estonian SSR as well as intensifying repressions, whereas the leaders of both the security organs and the Party were replaced. The ECP CC Plenum of March 1950 can be considered a campaign within the Party for removing the previous leadership of the Estonian SSR on the orders of the Soviet leadership, and to propagandistically ensure a new wave of arrests to be carried out by the security organs. This wave of arrests marked a new phase of sovietisation where persons in the administration and society of the Estonian SSR who had been socially active in the Republic of Estonia began to be subject to removal. It is nevertheless noteworthy that neither Karotamm nor MGB minister Boris Kumm was repressed.

Ivan Käbin, who was appointed the new first secretary of the ECP CC, was a communist of Estonian origin from the Soviet Union who had worked in propaganda. He saw above all the purging of personnel, the organisation of teaching the Russian language, changing the customs from the period of independence, and obstructing the spread of "bourgeois ideology" through literature, art and science as the tasks in the struggle against bourgeois nationalism.

The new minister of the ESSR MGB was a career Chekist Valentin Moskalenko. He was condescending towards the Party authorities, even though in words he adhered to the politically correct line concerning the Party's leading role. Moskalenko reduced the ECP CC to merely the administrator of the MGB Party organisation only, and not of the entire Ministry as a whole. In his view, Party employees had the right to check on MGB Party work, sit in on MGB Party meetings, and so on. He stressed that the MGB bears responsibility for its work before the CPSU CC and Stalin personally.

The ESSR MGB really had set about intensifying repressions under Moskalenko's leadership. The arrests of communists nevertheless formed but a negligible portion of the persons arrested during those years. In the case of some known instances, the MGB did not follow the directive for coordinating the arrest of Party members with the Party organisation. At the same time, Minister Moskalenko activated the struggle against resistance fighters and the people who assisted them, and this was reflected in a sharp increase in arrests. This struggle became more violent, particularly after the new minister of the USSR MGB Semyon Ignatyev issued his guidelines in 1951. Minister Moskalenko thereafter told MGB employees that in the struggle "against bandits and their henchmen, all means are good if they produce results". It was a known fact that Moskalenko and his deputy personally participated in beating arrested prisoners. The ECP leadership, however, did nothing to restrain the MGB's arbitrary use of violence. The ECP CC resolutions concerning the so-called "struggle against banditry" never once even declaratively mention the inadmissible extensive use of unlawful investigative methods.

On 11 July 1951, the Politburo passed the decision "Concerning the unsatisfactory situation in the USSR MGB" at Stalin's initiative, which spoke of the need to restore "Party orientation" in the work of Chekists. The Politburo wanted the Party central committees in the union republics to strengthen in every way their attention and assistance to the MGB. Yet even then the ECP leadership did not hurry to effect control over the ESSR MGB although it did provide assistance, for instance in personnel, housing officials, and other such matters.

The decision "Concerning the situation in the MGB" issued by the CPSU CC on 4 December 1952 prescribed that control over the MGB organs is the most important task of the Party organs and prescribed the methods for this control. This decision no longer left any doubt that Party authorities had to start controlling not only the MGB Party organisation but also all activity of the MGB, including operative-agency work as well. Yet even after this decision, the ECP leadership initially proceeded quite cautiously and still focused its control obligation on controlling the ESSR MGB Party organisation only. The ECP CC Bureau decision "Concerning the state of Party political work of the ESSR MGB Party organisation and measures for its improvement" was issued on 13 January 1953 in response to this. According to this decision, Party organisational work in the MGB was at a low level and a commitment was made to improve the situation. The Party committee secretary was supposed to start making reports to the CC Bureau concerning the fulfilment of the decision. Yet since political conditions changed due to Stalin's death, the relevant institutions did not manage to actually start implementing this decision.

Final Conclusions

Relations between the Soviet security organs and the Estonian Communist Party during the years of Estonia's sovietisation in 1944–1953 take their place in the

political history of the Soviet Union in the context of relations between the central authorities and the regional administrations of their annexed territories. An important distinction, however, is that these were newly annexed territories and the Soviet regime was a foreign power in those territories. Security organs represented a branch of the central authorities here with special status. At the same time, the ECP CC was first and foremost a local centre of administration, while at the same time serving as a territorial subunit of the union-wide Party organisation. As a more or less public authority, the ECP CC and its leadership had to take local conditions into account more than the security organs, which operated in secret relying on violence and as the unconditional follower of the orders of its central leadership.

What took place in Estonia is similar first and foremost with Latvia and Lithuania, where independent countries were completely annexed and sovietised according to an analogous scheme, not only partially as was done in other western territories occupied in 1939–1940 – in the case of parts of Poland (Western Ukraine and Western Byelorussia), Rumania (Moldavia) and Finland (Karelia). Analogous methods were used in sovietising Estonia, Latvia and Lithuania, the most important of which were carried out simultaneously.

Estonia's distinguishing attribute (compared primarily to Latvia and Lithuania as analogous examples) can be singled out as the Party leader's (Central Committee First Secretary Nikolai Karotamm) relatively weaker position in the eyes of the central authorities, which ended with his replacement in the course of an accusation campaign in 1950 (the "Estonian case"). This kind of position could also have led to differences in relations with the security organs. The year 1950 was a turning point in Estonia in relations between the Party and the security organs. From that point onward, the security agency almost completely ignored the Party's leading role. This situation only began to change during the final months of Stalin's reign.

Relations between the Soviet security organs and the ECP during the post-war Stalin era were determined by two contradictory imperatives. According to the first, the Party apparatus was supposed to direct the entire process of sovietisation. On the other hand, however, the security organs were supposed to operate independently and secretly even in regard to the Party authorities. The Soviet leadership headed by Stalin, who directed both organisations in reality and imposed assignments and the rules of the game, could decide which of these principles dominated at any particular moment in time. The ECP and the security organs operated for most of the period under consideration in cooperation in fulfilling the sovietisation objectives established by the Soviet government, as parallel structures carrying out and safeguarding sovietisation by way of independent assignments. The main task of the security organisation was the elimination of the opponents of sovietisation and the main task of the Party organisation was to find supporters of sovietisation. The ECP was not authorised and competent to make operative orders related to content concerning the

security organs. Such decisions came from the headquarters of the security organs at the Lubyanka.

The return of Soviet rule in 1944 and the years of Stalin's rule that followed brought important changes to the political situation that was the basis for their formation, such as: a) the occupation of territory through warfare, b) a renewed staff of sovietisers, c) a favourable international background for repressing persons who had collaborated with the Germans, which could also be used against people in favour of Estonian independence who had allegedly co-operated with the Germans, d) extensive armed resistance, and so on.

The period from mid-1948 to the end of 1949 (with the exception of the period of the March deportation, when the security organs held the leading role) was a noteworthy culmination in the application of pressure on the security organs by the ECP, when the Party leader Karotamm attempted to assert himself as leader in relation to the MGB, which had not succeeded in the struggle "against banditry". Yet the criticism of the security organs was nevertheless aimed only at getting that institution to operate more effectively and was most likely initiated by the Soviet government. The next first secretary Käbin set about applying pressure on the MGB only after the corresponding CPSU CC decision at the end of 1952.

The activity of the security organs characterises the violent essential nature of the entire process of sovietisation. It can be claimed that sovietisation achieved greater tactical success through violence than by way of propaganda. This can be traced in the examples of collectivisation or the liquidation of the forest brothers movement. Yet in the more long-term perspective, the violence of the sovietisation process spread the population's opposition to it. The Party authorities, however, are jointly responsible for the planning, implementation and consequences of the policy of violence. Regardless of whether the ECP's leading position was actual or fictitious, its leadership took the duty of directing the security organs seriously and demonstrated initiative in this regard. Thus proposals were submitted to the Soviet leadership for the formation of security organs and for their tasks, and even for criminal mass repressions, including the deportation of March 1949. The Party leadership of a union republic could not be effective in controlling the security organs since the latter could present precisely whatever information they wished to the Party authorities. Similarly, the Party members in the security organs mostly had more experience in "Party literacy" than Party members (of Estonian origin) themselves and managed very well with "subordination" to local Party leaders since the 1930's already. This kind of ambivalence makes research and explanation of sovietisation mechnisms complicated, yet it is nevertheless absolutely necessary for comprehending the history of sovietisation.

LISAD

Lisa 1 Elulood

Allpool on ära toodud sõjajärgsel Stalini ajal Eestis tegutsenud tähtsamad julgeoleku- ja parteiorganite juhid: ENSV NKGB/MGB rahvakomissarid/ ministrid ja nende asetäitjad, ENSV siseasjade rahvakomissar/siseministrid, EK(b)P/EKP Keskkomitee esimesed ja II sekretärid, ÜK(b)P KK Eesti büroo (1944–1947) esimehed ja liikmed – NSVL NKVD-NKGB (MVD-MGB) Eesti volinikud ning EK(b)P/EKP Keskkomitee administratiivosakonna (moodustatud 1948) juhatajad.

ANISSIMOV, PAVEL (*Анисимов, Павел Васильевич* 1904 Beloozerski rajoon, Vologda kubermang – 1981 Tallinn?) **EK(b)P Keskkomitee administratiivosakonna juhataja 1948–1952**. Siseteenistuse polkovnik (1964). Sündis talupoja peres. Venelane. KP liige alates 1929. **Haridus:** Krupskaja nimeline Leningradi poliitharidusliku instituut (1931–1932, lõpetamata) ja ÜK(b)P KK juures asuv kõrgem partorgide kool (1945–1946, lõpetamata), Kõrgem parteikool ÜK(b)P KK juures (lõpetas 1954 eksternina). **Teenistuskäik:** 1924–1926 Jekimovski külanõukogu esimees Beloozerski maakonnas Tšerepovetsi kubermangus; 1926–1928 4. suurtükiväebrigaadi reamees, Leningradi sõjaväeringkond; 1928–1931 tehase "Krasnõi Putilovets" lihvija Leningradis; 1931–1932 N. Krupskaja nim Leningradi poliitharidusliku instituudi üliõpilane. **Parteiorganites**: 1932–1933 ÜK(b)P veemajanduse töökollektiivi sekretär Beloozerskis Leningradi oblastis; 1933–1936 Loode jõelaevanduse Priladožski (Laadoga-äärse) tehnilise piirkonna parteikomitee instruktor ja sekretär Schlüsselburgi linnas Leningradi oblastis; Loode jõelaevanduse Tšerepovetsi sadama partorg ja parteikomitee sekretär; 1938–1939 Tšerepovetsi rajoonikomitee II sekretär; 1939–1941 samas esimene sekretär; 1941–1945 Vologda oblastikomitee kaadriala sekretär; 1945–1946 ÜK(b)P KK j.a Kõrgema partorgide kooli kuulaja Moskvas; 1946–1947 ÜK(b)P KK Eesti büroo vastutav töötaja. 13.05.1947–30.10.1948 EK(b)P KK kaadriosakonna juhataja asetäitja; 30.10.1948–29.04.1952 EK(b)P KK administratiivosakonna juhataja; 1952–1953 Tartu oblastikomitee II sekretär; 1953–1954 EKP KK tööstuse ja transpordi osakonna juhataja asetäitja; 1954–1957 ENSV kalatööstuse minister; 1957–1961 EKP KK tööstuse ja transpordi osakonna juhataja asetäitja. **Siseministeeriumi organites:** 1961–1962 ENSV siseministri asetäitja; 1962–1967 ENSV ühiskondliku korra kaitse ministri esimene asetäitja. Alates 1967 üleliidulise tähtsusega personaalpensionär Tallinnas; 1968–? EKP KK asjadevalitsuse majandusala juhataja.

GONJAJEV, IVAN (*Гоняев, Иван Фёдорович* 1906 Jekaterinoslavi kubermang – ?) **Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja miilitsa alal ja ENSV MGB miilitsavalitsuse ülem 1950–1951**, 3. järgu miilitsakomissar. Sündis töölisperekonnas. Venelane. KP liige alates 1942. **Haridus:** 9 klassi

Stalino linna õhtukooli, NKVD Üleukrainaline kool. 1917–1919 tegeles hobuküüdiga isatalus; 1919–1922 töötas isatalus Kurski oblastis; 1922–1023 puidutöökoja õpilane Dmitrovski linnas; 1923–1925 töötas isatalus. **Miilitsaorganites**: 1925–1926 ringkonnamiilitsa käskjalg ja stažöör Stalinos; 1926–1927 miilitsa ringkonnaosakonna vaneminspektor Stalinos; 1927–1931 tööstusrajooni miilitsa vaht, miilitsaülema asetäitja Stalinos; 1931–1933 Stalino linna miilitsaosakonna inspektor; 1933–1934 miilitsa linnaosakonna ülema asetäitja Ordžonikidze linnas Stalino oblastis; 1934–1936 miilitsa linnaosakonna jälgimisteenistuse jaoskonnaülem Vorošilovgradi linnas; 1936–1938 miilitsavalitsuse teenistusosakonna vaneminspektor Stalinos; 1938–1940 Kuibõševi oblasti UNKVD miilitsavalitsuse teenistusosakonna vaneminspektor, osakonnaülema asetäitja; 1940–1941 samas passiosakonna ülema asetäitja; 1941–1944 samas kriminaaljälituse osakonna ülem ja miilitsavalitsuse ülema abi; 1944–1945 samas miilitsavalitsuse ülema abi ja Kuibõševi linna miilitsaosakonna ülem; 1946–1948 Moldaavia NSV MVD ministri asetäitja miilisa alal ja miilitsavalitsuse ülem; 1948–1950 ENSV MVD ministri asetäitja ja ENSV MVD miilitsavalitsuse ülem; 1950–1951 ENSV MGB ministri asetäitja miilisa alal ja ENSV MGB miilitsavalitsuse ülem, siis kutsutud NSVL MGB käsutusse, edasised andmed elu- ja teenistuskäigu kohta puuduvad.

GORLINSKI, NIKOLAI (*Горлинский, Николай Дмитриевич* 1907 Ahtõrka linn, Harkovi kubermang – 1965 Moskva) ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo liige ja NSV Liidu Siseasjade rahvakomissariaadi/Siseministeeriumi ja Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi/ministeeriumi Eesti volinik 1945–1947, kindralleitnant (alates 1945). Sündis töölise-mehhaaniku perekonnas. Ukrainlane. KP liige 1931–1956 (välja heidetud). Haridus: kirikukool Ahtõrkas (1915–1917) ja õhtune parteikool Gluhhovis (1927–1928). 1918 hooajatööline talus Ahtõrkas, 1918–1919 kingsepaõpilane Ahtõrkas; 1919–1920 rahvamajandusosakonna raamatupidajaõpilane Ahtõrkas. Julgeolekuorganites: 1920–1922 maakonna Tšekaa/GPU käskjalg/asjaajaja Ahtõrkas; 1922–1925 GPU ringkonnaosakonna kaastöötaja Ahtõrkas; 1925–1926 GPU Harkovi ringkonnaosakonna masinakirjutaja; 1926–1927 GPU ringkonnaosakonna masinakirjutaja Novgorod-Severskis; 1927–1930 GPU Gluhhovski ringkonnaosakonna masinakirjutaja-registraator ja operatiivvoliniku abi; 1930–1931 GPU Konotopi ringkonnaosakonna/rajooniosakonna volinik; 1931–1932 GPU Sumõ operatiivsektori volinik; 1932 GPU Harkovi operatiivsektori kaastöötaja; 1932–1933 õpingud OGPU Tsentraalses koolis Moskvas; 1937 Harkovi, hiljem Tšernigovi oblasti UNKVD jaoskonnaülem, 1938 Moskvas operatiivvolinik, 1938 detsembrist Ukraina NSV NKVD rahvakomissari asetäitja, 1940 NSVL NKVD GUGB/NKGB 3. valitsuse (vastuluure) ülema asetäitja, 1943 Krasnodari krai UNKGB ülem, 14.09.1945–04.1947 NSVL NKVD-NKGB (1946–1947 MVD-MGB) Eesti volinik, 1947–1949 Krasnodari krai UMGB ülem, 1949 veebruarist aprillini Leedu NSV MGB minister, siis Leningradi linna ja oblasti UMGB ülem, muuhulgas juhtis "Leningradi süüasja" menetlemist, 1951 augustis vallandati julgeolekuorganitest "seaduslikkuse räige rikkumise" pärast ja viidi

üle MVD Laagrite Valitsusse Volga Paranduslike Tööde Laagrite (ITL) Valitsuse ülema asetäitjaks. 1953 suunas Beria ta NSVL MVD 5. valitsuse (majanduse kontroll) ülemaks, kust tagandati 1954 uuesti "sotsialistliku seadusandluse räigete rikkumiste" pärast, võeti ära kindrali auaste (taastatud 1965).

KAROTAMM, NIKOLAI (1901 Pärnu, Liivimaa kubermang – 1969 Moskva) **EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär 1944–1950**. Sündis puusepa peres. Eestlane. KP liige alates 1928. **Haridus:** 1919–1920 Rakvere õpetajate seminar (välja heidetud), 1926–1928 ja 1929–1931 J. Marchlewski nimeline Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlik Ülikool (Eesti sektsioon Leningradis), 1931–1934 samas aspirantuuris. 1921–1923 teenis aega Vahipataljonis; 1925 asus elama Hollandisse, kus astus 1926 Hollandi KP liikmeks. 1926 suundus esperantistina NSV Liitu ja astus NSVL kodakondsusesse; 1928–1929 suunatud illegaalsele põrandaalusele tööle Eestisse, kus oli EKP Tallinna linnakomitee sekretär; 1933–1936 J. Marchlewski nimelise Kommunistliku Ülikooli õppejõud, ühtlasi 1935–1936 Kommunistliku Internatsionaali (Kominterni) Täitevkomitee referent; 1936–1937 Välismaa tööliste kirjastuse toimetaja Leningradis; 1938. a juulis vahistati parteipuhastuste ajal, kuid vabastati; 1938–1939 masinaehitustehnikumi direktori asetäitja Leningradis. **Parteiorganites:** 1940 ajalehe Kommunist toimetaja Eestis; 08.1940–1944 EK(b)P KK II sekretär; 1942–1944 Eesti Partisaniliikumise Staabi ülem; 28.09.1944–26.03.1950 EK(b)P KK esimene sekretär. 1950–1951 ÜK(b)P KK juures asuvas Ühiskonnateaduste akadeemia aastase kursuse kuulaja; 1951–1969 Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi vanemteadur, 1959–1967 samas põllumajandussektori juhataja ja 1967–1969 vanem teaduslik kaastöötaja.

KEDROV, GEORGI (*Кедров, Георгий Тихонович* 1907 Novgorodi kubermang – 1983 Leningrad) **EK(b)P Keskkomitee II sekretär 1948–1949**. Venelane. KP liige 1928–.09.1949 (välja heidetud, ennistatud mais 1954). **Haridus:** 1928–1930 Leningradi elektrotehnilise instituudi töölisfakulteedi kuulaja, 1930–1935 õpingud Leningradi Inseneri-majandusinstituudis. 1920–1926 metsatööline Ustloženskis; 1927–1928 tööline Leningradis; 1935–1937 vabriku "Krasnõi Oktjabr" insener-ökonomist, Spetsiaalbüroo juhataja ja vabriku plaani-tootmisosakonna juhataja Leningradis; 1937–1938 Tehase nr 234 II osakonna ülem, vabriku parteikomitee sekretär. **Parteiorganites:** 1938–1939 Leningradi linna Viiburi rajoonikomitee agitatsiooni ja propagandaosakonna juhataja ja rajoonikomitee III sekretär Leningradis; 1939 Leningradi linnakomitee kaitsetööstuse kaadrite sektori juhataja; 1939–1941 Leningradi linna Frunze rajoonikomitee esimene sekretär Leningradis; 1941–1946 Leningradi linna Viiburi rajoonikomitee esimene sekretär Leningradis; 1946 Leningradi linnakomitee kaitsetööstuse osakonna juhataja; 1946 Leningradi linnakomitee sekretäri asetäitja; 1946–1948 Leningradi linnakomitee kaadrisekretär; 16.10.1948–30.8.1949 EK(b)P KK II sekretär; 10.1949 arreteeritud. 21.01.1952 süüdi mõistetud ja karistatud vabaduskaotusega 25 aastaks; 29.05.1954 vabastatud; 1955–1967 tehasedirektor Leningradis.

KOSSOV, VASSILI (*Косов, Василий Владимирович*, 1910 Urjupinsk, Saraatovi kubermang – 1996 Jekaterinburg) **EK(b)P/EKP Keskkomitee II sekretär 1950–1953**. Venelane. KP liige alates 1931. 1928–1930 konservitehase tööline Urjupinski linnas Stalingradi oblastis; 1930 Urjupinski komsomoli rajoonikomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja; 1930–1931 rajoonilehe toimetuse komsomolisekretär Berezovski rajoonis Alam-Volga krais (Stalingradi oblastis); 1931 Berezovski rajooni komsomoli rajoonikomitee organiseerimisosakonna juhataja; 1931 samas vastutav sekretär; 1931–1932 Komsomolski masina-traktorijaama direktori asetäitja Alam-Volga krais; 1932–1934 Punaarmees rühmakomandör; 1935–1937 Sverdlovski tehase direktori asetäitja, direktor; Ülem-Isseti metallurgiatehase parteikomitee sekretäri asetäitja; Sverdlovski elektrijaama direktori abi; Sverdlovski oblasti lastekomisjoni Ühendatud asutuste juhataja. **Parteiorganites:** 1937–1938 Sverdlovski linnakomitee instruktor; 1938 Sverdlovski linna Oktoobri rajoonikomitee esimene sekretär; 1938–1939 komsomoli Sverdlovski oblastikomitee esimese sekretäri kohusetäitja; 1939–1940 komsomoli Sverdlovski oblastikomitee esimene sekretär; 1940–1941 ÜK(b)P Sverdlovski oblastikomitee organiseerimise-instrueerimise osakonna juhataja; 1941–1942 Sverdlovski oblastikomitee kaadrisekretär; 1942–1945 Sverdlovski linnakomitee II sekretär; 1945–1946 ÜK(b)P KK kaadrite valitsuse vastutav organisaator; 1946–1949 Novosibirski oblastikomitee II sekretär; 1949–1950 ÜK(b) P KK inspektor; 1950–20.08.1953 EK(b)P/EKP KK II sekretär; 1953–1954 NLKP KK inspektor; 1954–1955 NLKP KK parteiorganite osakonna sektorijuhataja; 1955 NLKP KK inspektor; 1955–1961 Tjumeni oblastikomitee esimene sekretär (1956–1961 NLKP KK liikmekandidaat); 1961–1962 haige, ei töötanud; 1962–1965 Omski rehvitehase direktori asetäitja kaadrialal; alates 1965 pensionil.

KUMM, BORIS (1897 Pärnu, Liivimaa kubermang – 25.11.1958, Tallinn) Eesti NSV siseasjade rahvakomissar 1940–1941, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar/minister 1941 ja 1944–1950, RJ vanemmajor (02.01.41), RJ komissar (14.02.43), kindralmajor (09.07.45). Sündis puidueksperdi ettevõtte ametniku perekonnas. Eestlane. Eesti iseseisva sotsialistide partei liige 1922–1923. KP-s alates 1923 (EKP liige). Haridus: gümnaasium Pärnus 1911–1915 (lõpetamata). 1915 Grimmi apteegi apteekriõpilane Pärnus; 1916–1917 Vene armees: Petrogradi *leib*-kaardiväepolgu tagavarapataljoni reamees, demobiliseeriti haiguse tõttu; 1917–1919 tööline Pärnus, sh metsatööline ja turbatööline; 02.1919–07.1920 (Vabadussõjas) Scoutspataljoni kapral; 1920–1924 tööline Pärnus, sh 1922 Pärnu maakonna tööliste nõupidamise osaline ja Pärnu linnavolikogu saadik (1923–1924) ning Pärnu maakonna ametiühingute kesknõukogu sekretär (1923–1924); arreteeriti 01.1924 ja mõisteti 15 aastaks sunnitööle, viibis vangistuses kuni 1938. aasta maiamnestiani; 1938–1940 tööline Pärnus, samaaegselt EKP büroo volinik Pärnus; 1940 Poliitilise politsei komissar Pärnus; Siseministeeriumi politseitalituse abidirektor. Julgeolekuorganites: 25.08.1940–26.02.1941 ENSV NKVD rahvakomissar; 26.02.1941–31.07.1941

ENSV NKGB rahvakomissar; 31.07.1941–18.11.1941 ENSV NKVD rahvakomissar; 18.11.1941–18.01.1942 NSVL NKVD kaadriosakonna käsutuses (2. osakonna juures); 18.01.1942–01.06.1942 NSVL NKVD 4. valitsuse 2. osakonna 7. ("eesti-") jaoskonna ülem; 01.06.1942–14.05.1943 samas 4. valitsuse 1. osakonna 5. ("eesti-") jaoskonna ülem; 14.05.1943–30.11.1943 NSVL NKGB 4. valitsuse 2. osakonna 5. ("eesti-") jaoskonna ülem; 30.11.1943–29.03.1944 NSVL NKGB Eesti operatiivgrupi ülem; 29.03.1944–28.01.1950 ENSV NKGB/MGB rahvakomissar/minister. 1950 ENSV kommunaalmajanduse ministri asetäitja; 1950–1952 ENSV kommunaalmajanduse minister; 1952–1953 ENSV MN asjadevalitsuse kohalike teede osakonna juhataja. Alates 1953 pensionär Tallinnas.

KÄBIN, IVAN (JOHANNES) (*Кэбин, Иван Густавович* 1905 Rannu, Virumaa, Eestimaa kubermang – 1999 Tallinn) **EK(b)P/EKP Keskkomitee esimene sekretär 1950–1978**. Eestlane. KP liige alates 1927. **Haridus:** Sussanino kool 7 klassi (1922) 1925–1926 Leningradi K. Liebknechti nimeline nõukogude- ja parteiehituse kool; 1936–1938 Punase Professuuri instituut Moskvas (2 kursust). 1907 asus Käbini perekond Peterburgi, 1916 Sussanino külla. 1924–1925 Oktoobri raudtee lao valvur. 1927–1931 Paberivabrikus "Kommunaar" ja Sussanino külanõukogu esimees, ühtlasi artelli esimees ja lauavabriku tööline. **Parteiorganites:** 1931–1934 Krasnogvardeiski rajoonikomitee instruktor-propagandist, vabriku "Kommunaar" ja Rošali nim masinatehase parteikomitee sekretär Leningradi oblastis; 1935–1936 Tauria rajoonikomitee põllumajandussekretäri abi-asetäitja, propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja ja rajoonilehe toimetaja Omski oblastis; 1938–1939 NSVL Rasketööstuse rahvakomissariaadi juhtivtöötajate ÜK(b)P ajaloo õppejõud; 1939–1941 Moskva naftainstituudi marksismi-leninismi aluste vanemõpetaja, samuti alates 1939 miilitsa juhtivkoosseisu õppeasutuse õpetaja-retsensent; 1941 EK(b)P KK ajakirjandussektori instruktor, sektorijuhataja; 1941–1942 Tauria rajoonikomitees Omski oblastis; 1942–1943 EK(b)P KK partei ja nõukogude kursuste direktor Jaroslavli oblastis; 1943 EK(b)P KK ajakirjandussektori juhataja; 1944–1947 EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja esimene asetäitja; 1947–1948 EK(b)P KK juures asuva PAI direktor; 1948 EK(b)P KK sekretär propaganda ja agitatsioonialal; 1948–1986 EK(b)P/EKP Keskkomitee liige; 26.12.1948–26.3.1950 EK(b)P KK sekretär; 26.12.1948–09.04.1983 EK(b)P/EKP KK büroo liige; 26.03.1950–26.7.1978 EK(b)P/EKP KK esimene sekretär. 1952–1986 NLKP KK liige; 1978–1983 ENSV ÜN Presiidiumi esimees, alates 1983 pensionil.

LOMBAK, JOHAN (*Ломбак, Иоган Яковлевич* 1987 Viljandi, Liivimaa kubermang – 1982 Tallinn) **Eesti NSV siseminister 1951–1953**, kindralmajor (alates 1943). Sündis müürsepa perekonnas. Eestlane. KP liige alates 1920. **Haridus**: 1913 algkool; 1941–1942 M. Frunze nim Töölis-talupoegade Punaarmee Sõjaväeakadeemia polgukomandöride kursused; 1945–1946 K. Vorošilovi nim Kindralstaabi Akadeemia. 1913–1916 Ladujaõpilane trükikojas

“Hunt ja Sammul”; 1916 Volõõnia ihukaardiväepolgu reamees; 1916–1917 Laduja trükikojas “Hunt ja Sammul”; 1917 Volõõnia ihukaardiväepolgu reamees Petrogradis; 1917–1918 Viljandi linnanõukogu organisaator ja kohuste täitja; 1918 semstvotrükikoja laduja Samaaras; töötu Tomski raudtee Kolonija raudteejaamas; 1918–1920 trükikoja “Zakupsbõt” laduja Novonikolajevskis (Novosibirsk). **Julgeolekuorganites**: 1920–1921 Tomski kubermangu Tšekaa uurija; 1921–1922 Kaug-Ida Vabariigi Riikliku Poliitilise Valve aktiivosakonna ülem; 1922 Kaug-Ida Vabariigi Tšekaa transpordikomisjoni liige; 1922–1923 Primorski kubermangu GPU osakonna jaoskonnaülem; 1923 Kamtšatka kubermangu GPU osakonna ülema kohusetäitja; 1923–1926 samas osakonna ülem; 1926 Kamtšatka GPU ringkonnaosakonna ülem; 1927–1928 OGPU Kõrgema piirivalvekooli kursant Moskvas; 1928–1929 OGPU 54. Nertšinski piirivalvesalga ülem; 1929–1930 OGPU 53. Dauria piirivalvesalga ülem; 1930–1931 OGPU 56. Blagoveštšenski piirivalvesalga ülem; 1931–1932 Krimmi Piirivalvepiirkonna ja OGPU Täievolilise esinduse GPU vägede ülem; 1932–1934 Krimmi Piirivalveinspektsiooni ja OGPU Täievolilise esinduse vägede ülem; 1934 Sverdlovski oblasti OGPU Täievolilise esinduse GPU vägede operatiivosakonna ülem; 1934–1936 Sverdlovski oblasti UNKVD Sisekaitse (vägede) valitsuse operatiivosakonna ülem; 1936–1937 samas Sisekaitse valitsuse staabiülem; 1937 Uurali piirkonna NKVD sisekaitsevägede staabiülem; 1937 NKVD 60. Kamtšatka piirivalvesalga ülem; 1937–1938 Kamtšatka oblasti UNKVD ülem, vallandatud märtsis 1938. 1938–1941 tehase “Traktorodetalj” direktori abi Saraatovis. Punaarmees: 1941 31. tagavara-laskurbrigaadi intendant; 1942 249. Eesti laskurdiviisi 917. laskurpolgu komandör; samas diviisikomandöri asetäitja rivialal ja 1942–1945 diviisikomandör; 1946–1947 118. Tallinna laskurdiviisi komandör; 1947–1948 22. kuulipilduja-suurtükiväediviisi komandöri asetäitja; 1948 ENSV sõjakomissari asetäitja; 1948–1951 ENSV sõjakomissar. **Siseministeeriumi organites**: aprill 1951–juuni 1953 ENSV MVD minister; 1953 ENSV MN Asjadevalitsuse juhataja; 02.09.1953–10.1959 ENSV MVD minister, seejärel pensionär Tallinnas.

MIHHAILOV, ALEKSANDR (*Михайлов, Александр Александрович*; 1909 Sankt Peterburg – 1977 Tšeljabinsk). **Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari/ministri asetäitja 1944–1950**, polkovnik. Sündis sõjaväelase perekonnas. Venelane. KP-s alates 1931. **Haridus:** kool-koloonia, keemiatehnoloogia kõrgkooli õhtused ettevalmistuskursused (1938). 1926–1927 teederemonditöökodade tööline Strelna asulas; 1928–1929 kaubasadama tööline Leningradis; 1929–1931 Sokolova nim trükikoja laduja Leningradis. **Parteiorganites**: 1931–1932 Komsomoli Leningradi linna Oktoobri rajoonikomitee sõjalise osakonna juhataja; 1932 “Osoaviahimi” Habarovski linnakomitee sekretär; 1932–1933 Tehase nr 126 komsomolikomitee sekretär Komsomolskis Amuuril (1933–1934 Tehase nr 126 plaaniosakonna ülema asetäitja; 1934–1935 “Lenoblsobesi” vaneminstruktor); 1935 K. Vorošilovi nim tehase komsomolikomitee sekretär Leningradis. **Julgeolekuorganites:** 1935–1936 NKVD GUGB Kraidevahelise kooli kuulaja; 1936–1939 Leningradi oblasti UNKVD kaas-

töötaja; 1939–1940 samas Kingissepa ringkonnaosakonna ülem; 1940–1942 Leningradi oblasti UNKVD/UNKGB/UNKVD Leningradi linna Moskva rajooniosakonna ülema asetäitja Leningradis; 1942–1943 Leningradi oblasti UNKVD/UNKGB Leningradi linna Sverdlovski rajooniosakonna ülem Leningradis; 12.1943–10.1950 ENSV NKGB/MGB rahvakomissari/ministri asetäitja; 1950–1953 Tšeljabinski oblasti UMGB/UMVD osakonnaülem; 1953–1958 komandeeringus Rumeenias; 1958 NSVL MN j.a KGB kaadri valitsuse käsutuses, RJ organitest pensionile saadetud. 1959–1960 Rahvamajandusnõukogu välisriikidega teaduslik-tehniliste sidemete büroo ülem Tšeljabinskis; 1960–1963 Rahvamajandusnõukogu välissidemete osakonna juhataja kt Tšeljabinskis; 1963–1966 Lõuna-Uurali rahvamajandusnõukogu välissidemete osakonna juhataja Tšeljabinskis; 1966–1970 Lõuna-Uurali materiaal-tehnilise varustusvalitsuse tootmistellimuste osakonna juhataja Tšeljabinskis. Alates 1970 pensionär Tšeljabinskis.

MOSKALENKO, VALENTIN (*Москаленко, Валентин Иванович* 1908 Smela linn, Kiievi kubermang – 1984 Moskva) **Eesti NSV riikliku julgeoleku minister 1950–1953**, polkovnik (alates 1944). Sündis vedurimasinisti peres. Ukrainlane. KP liige alates 1931. **Haridus:** 7-kl töökool Smelas (1925). 1925–1928 Frunze nim Ukraina sõjaväelise ettevalmistuse kool. **Julgeoleku-organites**: 1928–1930 Kiievi oblasti OGPU Belotserkovi ringkonnaosakonna käskjalg ja väliside ekspeditsiooni ülem Belaja Tserkovis; 1930–1933 GPU rajooniosakonna operatiivvolinik Skviras Kiievi oblastis; 1933–1935 Rovno masina-traktorijaama poliitosakonna ülema asetäitja OGPU/NKVD töö alal; 1935 Ukraina NSV Donetski oblasti UNKVD Troitsko-Slatovski rajoonijaosakonna ülem; 1935–1936 NKVD rajooniosakonna ülem Maloje Svatovos Donetski oblastis; 1936–1938 NKVD Mariupoli linnaosakonna salajase-poliitilise osakonna (SPO) ülem; 1938–1939 NKVD Makejevski linnaosakonna ülem; 1939 Stalino oblasti UNKVD Riikliku julgeoleku valitsuse (UGB) 2. osakonna ülem; .09.1939– .04.1940 UNSV NKVD operatiivgrupi ülema asetäitja Lääne-Ukrainas; 1940–1941 UNSV Volõõnia oblasti UNKVD majanduse osakonna (EKO) ülem; 1941 UNSV Rovno oblasti UNKVD ülema asetäitja; 1941 NKVD tagala kaitse vägede 12. armee komandör Edelarindel; 1941–1942 6. sapööri-armee NKVD eriosakonna ülema asetäitja ja ülem Voroneži rindel; 1942–1943 Voroneži rinde NKVD eriosakonna jaoskonnaülem; 1943 Voroneži rinde ja 1. Ukraina rinde "SMERŠ"-i vastuluurevalitsuse 2. osakonna ülem; 1943–1945 38. armee "SMERŠ"-i vastuluureosakonna ülem, 1. ja 4. Ukraina rinne; 1945 49. armee "SMERŠ"-i vastuluureosakonna ülem, 2. Valgevene rinne; 1945–1946 Kiievi sõjaväeringkonna "SMERŠ"-i/MGB vastuluurevalitsuse osakonnaülem; 1946–1950 Tšita oblasti UMGB ülem; 01.28.1950–03.16.1953 ENSV MGB minister; 16.03.–23.05.1953 ENSV MVD minister; 1953–1956 Moskva oblasti UMVD ülema asetäitja, vabastati "diskrediteerivate faktide tõttu". 1956–1958 pensionär Moskvas; 1958–1960 Valveteenistuse valitsuse ülema asetäitja Moskvas; 1960–1966 Valvevalitsuse vaneminsener ja vaneminspektor Moskvas; 1966–1968 Moskva linna täitevkomitee Ühiskondliku korra kaitse valitsuse

(UOOP) valvevalitsuse vaneminsener; alates 1968 pensionär Moskvas. Oli 1950–1953 EK(b)P/EKP KK büroo liige, 1951–1955 ENSV Ülemnõukogu saadik.

PASTELNJAK, PAVEL (*Пастельняк, Павел Пантелеймонович*; 1903 Harkovi kubermang – 1963 Moskva). **Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari/ministri (esimene) asetäitja 1945–1951**, RJ alampolkovnik (22.02.1944), polkovnik (07.09.1945). Sündis taluniku perekonnas, isa tapeti 1920. Ukrainlane. KP liige alates 1919. **Haridus:** "töölisfakulteet" Doni riiklikus ülikoolis (1922–1925, lõpetamata kõrgharidus). 1916–1919 töötas isatalus Tsarjeborissovos. **Julgeolekuorganites**: 1919–1920 eriülesannetega salga punaarmeelane-vabatahtlik Izjumis, 13. armee Vetšekaa eriosakonna uurimisjaoskonna sekretär Lõunarindel; 1920–1921 samas agentuurjaoskonna sekretär ja ülema abi 1920; 1921 Edelarinde Vetšekaa eriosakonna aktiivala sekretär, Kiievi sõjaväeringkonna Vetšekaa eriosakonna banditismivastase võitluse operatiivstaabi sekretär ja ülema abi, 1. ratsaarmee Vetšekaa eriosakonna banditismivastase võitluse operatiivstaabi ülema abi; 1921–1924 Kagu-Venemaa ja Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonna Vetšekaa/GPU Täievolilise esinduse eriosakonna banditismivastase võitluse operatiivstaabi ülema abi; 1924 Põhja-Kaukaasia krai OGPU Täievolilise esinduse vastuluureosakonna 2. jaoskonna ülema abi; 1924–1925 samas Ida sektsiooni ülema abi; 1925–1926 samas salajase-operatiivse osakonna volinik; 1926–1929 UNSV OGPU Täievolilise esinduse vastuluureosakonna volinik; 1929–1930 Ševtšenko ringkonna GPU osakonna salajase-poliitilise jaoskonna ülem Tšerkassõs; 1930–1932 Moldaavia oblasti OGPU eriosakonna ülem ja GPU 25. piirivalvesalga ülem Tiraspolis; 1932–1936 24. piirivalvesalga ülema asetäitja salajas-operatiivalal, Mogiljov-Podolsk; 1936–1937 NKVD kõrgema piirivalvekooli kuulaja; 1937–1938 komandeeringus Pariisis, Pariisi näituse Nõukogude paviljoni valve komandant; 1938 NSVL NKVD GUGB 3. osakonna 8. jaoskonna ülema asetäitja, NSVL NKVD 1. valitsuse 3. osakonna 8. jaoskonna ülem; 1938–1939 NSVL NKVD GUGB 3. osakonna 10. jaoskonna ülem; 1939–1943 komandeeringus New Yorgis (sh 1941 residendi kohusetäitja Pavel Klarini nime all); 1943–1944 komandeeringus Mehhikos (NSV Liidu Mehhiko saatkonna II sekretäri Klarini katte all; 1944–1945 NSVL NKGB reservis (*detsembris 1944 NKGB Saaremaa sektori ülem*); 05.02.1945–01.03.1945 NSVL NKGB 2. valitsuse 7. osakonna 11. jaoskonna ülem; 01.03.1945–18.05.1951 ENSV RJ rahvakomissari/ministri (esimene) asetäitja; 1951 NSVL MGB kaadrivalitsuse käsutuses. Alates 1951 pensionär Moskvas.

PEROV, GEORGI (*Перов, Георгий Васильевич*; 1905 Tambovi kubermang – 1979 Moskva). **ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo esimees 1946–1947**. KP liige alates 1929. Haridus: Leningradi plaaniinstituudi majandusteaduskond (1927-31), 1952 lõpetas Sõjalis-juriidilise akadeemia. 1931–1936 Leningradi plaaniinstituudi õppejõud, õppeala juhataja. **Parteiorganites:** 1936–1937 ÜK(b)P Primorski rajoonikomitee kultuur-hariduse ja koolide osakonna juhataja

Leningradis; 1937–1938 ÜK(b)P Mginski rajoonikomitee 1. sekretär Leningradi oblastis; 1938 ÜK(b)P Leningradi oblastikomitee 3. sekretär; 1939 ÜK(b)P Leningradi oblastikomitee juhtivate parteiorganite osakonna juhataja asetäitja, juhataja; 1939–1940 ÜK(b)P KK juures asuva Parteikontrolli komisjoni esimehe asetäitja; 1939–1940 ÜK(b)P KK juures asuva Parteikontrolli komisjoni vastutav sekretär. 1940–1943 NSVL riigipanga juhatuse esimehe asetäitja; 1941–1943 NSVL riigipanga väliasutuste valitsuse ülem; 1943–1944 VNFSV RKN esimehe 1. asetäitja; 11.1944–03.1946 ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehe asetäitja; 1946 ÜK(b)P KK Eesti büroo esimees; 1946–1948 NSVL MN j.a Kolhooside nõukogu sekretär; 1948–1955 NSVL MN j.a Riikliku plaanikomitee esimehe asetäitja; 1955–1957 NSVL MN Riikliku majanduskomisjoni esimehe asetäitja rahvamajanduse jooksva planeerimise alal; 1957–1958 NSVL MN Riikliku plaanikomitee esimehe asetäitja jooksvate rahvamajandusplaanide ja liiduvabariikide küsimuste alal; 1958–1959 NSVL MN Riikliku plaanikomitee esimehe 1. asetäitja ja NSVL minister; 1959–1962 NSVL MN Presiidiumi hindade komitee esimees, NL minister. Alates 1962 pensionil.

RESEV, ALEKSANDER (*Резев, Александр Иоганнесович*; 1905 Gatšina, Peterburi kubermang –1970 Tallinn) **Eesti NSV siseasjade rahvakomissar 1944–1946 ja Eesti NSV siseminister 1946–1951**, RJ komissar (alates 03.04.1944), kindralmajor (alates 1945). Sündis lihttöölise perekonnas, perekond asus Narvasse aastal 1911. Eestlane. Eesti iseseisva Sotsiaaldemokraatliku tööliste partei liige alates1922, EKP liige alates 1923. **Haridus**: 6 klassi Kreenholmi algkooli Narvas (1919); Narva linna 7-klassiline kõrgem algkool (1920); Narva humanitaargümnaasium (katkestas õpingud lõpetamata 6 klassi 1922. a); Töölisnoorsoo keskkool eksternina Tallinnas (1949); 2 kursust Kõrgemat parteikooli ÜK(b)P KK juures (1950). 1922 Kreenholmi turbaraba tööline Narvas; juhutööline ehitustel Tallinnas; vabriku "Estoking" tööline; 1922–1923 Ajalehtede Tööline ja Tallinna Tööline ekspeditsiooni ekspediitor; 1923 NSVL "Sovtorgfloti" kirjutaja-arveametnik Tallinna sadamas; 1923–1924 Tallinna metallitööliste ametiühingu sekretär; 1924–1938 arreteeritu ja kinnipeetav (mõistetud süüdi "149 protsessil" ja karistatud vabaduskaotusega 15 aastaks); 1938 Tallinna ühishaigekassa kontoriteenistuja. Eesti armees: 1938–1939 Sakala partisanipataljoni ajateenija Viljandis; 1939–1940 Tallinna kesksõjaväehaigla ajateenija. 1940 Tallinna ühishaigekassa kontoriteenistuja, Eestimaa Töölisühingute Keskliidu sekretär. **Parteiorganites**: 1940–1944 EK(b)P KK organiseerimise-instrueerimise osakonna juhataja ja ühtlasi 1943–1944 kaadriosakonna juhataja asetäitja. **Siseministeeriumi organites**: 24.03.1944–03.02.1951 ENSV NKVD/MVD rahvakomissar/siseminister; 1951 NSVL MVD kaadriosakonna käsutuses; 1951–1952 Kostroma oblasti UMVD ülema asetäitja; 1952–1953 NSVL MVD Kõrgema kooli juures asuvatel juhtivkoosseisu täienduskursustel; 1953–1954 NSVL MVD Tallinna miilitsakooli ülem, 24.11.1954 vabastatud haiguse tõttu. 1956–1959 ENSV ÜN Presiidiumi

esimehe vastuvõtuosakonna juhataja. Tegeles pensionärina mh EKP ajaloo uurimisega PAI-s.

SAZONOV, SERGEI (*Сазонов Сергей Васильевич*; 1907 Narofomiski rajoon, Moskva oblast – ?) **EK(b)P Keskkomitee II sekretär 1944–1948**. Kasvas kehviktalupoja perekonnas. Venelane. KP liige alates 1928. **Haridus:** Põllumajanduskool (1920), Moskva rahvamajanduse arvestuse instituut (1935). Teenistuskäik: 1922–1926 trükikoja "Junõi rabotšii kommunar" laduja-õpilane Moskvas; 1926–1928 trükikodade "Ogonjok" ja "Krasnõi petšatnik" tööline Moskvas; 1928–1929 "Moskvošvei" vabriku nr 5 ajaajamise juhataja asetäitja Moskvas; 1929–1930 Keskstatistikavalitsuse statistikainstruktor Moskvas; 1930–1931 Moskva proletaarse auto-laskurdiviisi autokooli kursant ja autokooli rühmakomandöri abi; 1931–1934 NSVL Riigiplaani ja rahvamajanduse arvestuse keskvalitsuse ökonomist; 1935–1937 NSVL Riigiplaani Keskstatistikavalitsuse vanemökonomist; 1937–1939 samas masinaehituse ja keemia osakonna ülem. **Parteiorganites:** 1939–1941 ÜK(b)P Krasnogvardeiski rajoonikomitee esimene sekretär Moskvas; 1941–1944 Moskva linnakomitee sekretär ja sekretäri asetäitja kohaliku tööstuse alal; 1944–1948 EK(b)P KK II sekretär; 10.07.1948–1950 ÜK(b)P KK plaani-kaubanduse-rahanduse osakonna juhataja; 1950–1951 ÜK(b)P KK inspektor. 1951–1954 NSVL MN j.a Keskstatistikavalitsuse osakonnajuhataja; 1954–1955 Keskstatistikavalitsuse ülema asetäitja kaadrialal; 1955–1976 Keskstatistikavalitsuse ülema asetäitja. Alates 1976 pensionil.

SAZÕKIN, NIKOLAI (*Сазыкин, Николай Степанович*; 1910, Astrahani kubermang – 1985, Moskva) – ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo liige ja NSV Liidu Siseasjade rahvakomissariaadi ja Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi Eesti volinik 1944–1945, kindralleitnant (1945). Sündis taluniku-keskmiku peres. Venelane. KP liige 1939–1957. Haridus: Moskva Plaaniinstituut, tehnikateaduste doktor (1932–1935). 1924 astus komsomoli, 1928–1930 kooliõpetaja Leninskis; 1930–1932 GPU Stalingradi operatiivsektori ekspediitor; 1935–1935 NSVL NKVD GULAG-i ökonomist; 1936 Stalingradi kraiplani ökonomist. Julgeolekuorganites: 1936–1937 Stalingradi krai UNKVD kaastöötaja; 1937 NSVL NKVD keskaparaadi kaastöötaja; 1938–1939 NSVL NKVD GUGB 2. osakonna sekretariaadi ülem; 1939 NSVL NKVD sekretariaadi ülema asetäitja; 1939–1940 Molotovi (end Permi) oblasti UNKVD ülem, osales juulis 1940 NKVD operatiivgrupi ülemana Bessaraabia hõivamisel; 1940–1941 Moldaavia NSV siseasjade rahvakomissar, 1941 Moldaavia NSV RJ rahvakomissar; 1941 Lõunarinde NKVD eriosakonna ülem; 1941–1943 NSVL NKVD 3. eri-(operatiiv-) osakonna ülem, 1943–1944 NSVL NKGB 2. valitsuse ülema asetäitja; 22.11.1944–14.09.1945 NSVL NKVD ja NKGB Eesti volinik; 1945–1947 NSVL NKVD/NKGB/MGB "S" osakonna ülema asetäitja; 1947 Valgevene NSV RJ ministri asetäitja; 1947–1953 NSVL MN esimehe asetäitja Beria abi; 12.03.–16.07.1953 NSVL MVD kolleegiumi liige, 4. valitsuse (salajane-poliitiline-) ülem; 1953 NSVL MVD/NSVL MN j.a KGB Moskva

juhtivkoosseisu täiendõppe kooli eridistsipliinide õppetsükli ülem. 1954 novembris vallandati KGB-st "kui ennast tööl RJ organites diskrediteerinu ja sellega seoses kõrget kindrali auastet mittevääriv". Kindrali auaste võeti ära. Järgnevalt töötas NSVL Keskmise masinaehituse ministeeriumi süsteemis.

SOKOLOV, DMITRI (*Соколов, Дмитрий Александрович*; 1906 Vologda kubermang – 1962) **Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja miilitsa alal ja ENSV MGB miilitsavalitsuse ülem 1951–1953**, 3. järgu miilitsakomissar. Talunike-keskmike poeg. Venelane. KP liige alates 1939. **Haridus:** keskharidus, 1925 lõpetas 3. 9-klassilise kooli Vologda linnas; 1949–1951 2 kursust eksternina Kurski Pedagoogilises Instituudis ajaloo erialal; 1929–1930 Leningradi miilitsakool; 1938–1939 ümberõppel Kõrgemas miilitsakoolis Moskvas; 1948–? NSVL MVD Kõrgem kool. 1925 tööline-laadija jõelaevanduse sadamas Vologda linnas; 1925–1926 töötas vanemate majapidamises; 1926 poliitharidustöötajate kursuste kuulaja Vologdas; 1926–1927 Vologda vallaraamatukogu juhataja; 1927–1928 4. Leningradi ratsaväediviisi juures asuva ratsaväekooli kursant. **Miilitsaorganites:** 1929 Vologda kubermangu Miilitsavalitsuse vanemmilitsionäär ja ratsareservi komandör; 1929–1930 miilitsakooli kursant Leningradis; 1930–1931 Põhjakrai Tolšmenski rajooni miilitsa rajooniosakonna ülem; 1931–1936 Põhjakrai Miilitsavalitsuse vaneminspektor Arhangelski linnas; 1936–1938 Arhangelski oblasti Miilitsavalitsuse ettevalmistusosakonna ülem, koonddivisjoni komandör, teenistus- ja ettevalmistusosakonna jaoskonnaülem; 1938–1939 NSVL NKVD Tsentraalse Kõrgema miilitsakooli kursant; 1939–1944 Arhangelski oblasti Miilitsavalitsuse ülema asetäitja; 1944–1947 Arhangelski oblasti UNKVD/UMVD ülema asetäitja miilitsa alal ja miilitsavalitsuse ülem; 1947–1951 Kurski oblasti UMVD/UMGB ülema asetäitja miilitsa alal ja miilitsavalitsuse ülem; 27.03.1951–06.1953 ENSV MGB ministri asetäitja miilitsa alal ja ENSV MGB Miilitsavalitsuse ülem; 06.–08.1951 NSVL MVD reservis Tallinnas; 1953–1957 ENSV MVD Tallinna linna miilitsavalitsuse ülem; 1957–? Tallinna linna Töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee miilitsavalitsuse ülem.

SVINELUPOV, MIHHAIL (*Свинелупов, Михаил Георгиевич*; 1903 Zlatousti linn – 1979 Moskva) **Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja 1951–1953**, kindralmajor (1945). Sündis metallurgi perekonnas. Venelane. KP liige alates 1926. 1915–1917 riikliku metallurgiatehase käskjalg Zlatoustis; 1917–1924 samas elektrijaama masinisti abi; 1924–1925 samas elektrotsehhi lukksepp-elektrik. Sõjaväeteenistuses: 1925–1926 OGPU vägede 9. (üksiku Siberi) polgu punaarmeelane, Novosibirsk; 1926–1928 samas rühmakomandöri abi. **Julgeolekuorganites:** 1928–1930 GPU ringkonnaosakonna registraator, hiljem operatiivvolinik; 1930–1931 GPU operatiivsektori operatiivvolinik Magnitogorskis; 1931–1932 OGPU Tsentraalse kooli täienduskursuste kuulaja Moskvas; 1932–1937 OGPU/NSVL NKVD Tsentraalse kooli õppegrupi ülem ja eridistsipliini õppejõud; 1937–1939 NSVL NKVD kaadriosakonna vaneminspektor, siis 1.jsk ülema asetäitja, jaoskonnaülem;

1939–1943 NSVL NKVD/NKGB kaadriosakonna ülema abi; 1941–1943 NSVL NKVD kaadriosakonna ülema asetäitja; 1943–1950 NSVL NKGB/MGB rahvakomissari asetäitja kaadri alal ja kaadriosakonna/valitsuse ülem; 01.–04.1951 NSVL MGB ametissemääramise reservis; 11.04.1951–16.03.1953 ENSV MGB ministri asetäitja; 1953–1954 MVD Dubravnõi paranduslik- töölaagri (Erilaager nr 3) valitsuse ülema asetäitja, Javassi asula Mordva ANSV-s; vabastatud 1954 koosseisude koondamisel. 1955–1957 pensionär Minskis, alates 1957 pensionär Moskvas.

ŠATALIN, NIKOLAI (*Шаталин, Николай Николаевич*; 1904 Rjazani kubermang – 1984 Moskva). **ÜK(b)P KK Eesti büroo esimees 1944–1946**. KP liige alates 1925. **Haridus:** lõpetas 1933 Lenini nim Moskva riikliku pedagoogilise instituudi. 1933–1935 sovhoosi poliitosakonna ülem Krasnojarski krais; 1935–1938 Lenini nim Moskva riikliku pedagoogilise instituudi aspirant, õppejõud ning direktor. **Parteiorganites**: alates 1938 ÜK(b)P KK aparaadi kaastöötaja, 1939 ÜK(b)P KK juhtivate parteiorganite osakonna juhataja asetäitja, samuti ÜK(b)P keskrevisjonikomisjoni liige (kuni 1952); 1939–1944 ÜK(b)P KK kaadrivalitsuse ülema esimene asetäitja; 11.11.1944–03.1946 ÜK(b)P KK Eesti büroo esimees; 29.12.44–03.46 ÜK(b)P KK Läti büroo esimees; 1946–1952 ÜK(b)P KK Orgbüroo liige; 1947–1950 ajakirja *Партийная жизнь* peatoimetaja; 1950–1953 ÜK(b)P/NLKP KK Plaani-kaubanduse-rahanduse osakonna juhataja; 1952–1953 NLKP KK liikmekandidaat; 1952–1953 NLKP KK kaadri valiku ja jaotamise osakonna juhataja. **Siseministeeriumi organites:** 1953.07. NSVL siseministri esimene asetäitja. **Parteiorganites**: 1953–1955 NLKP KK sekretär; 1953–1956 NLKP KK liige (sh 1953–1955 NLKP KK sekretär); 1955–1956 NLKP Primorski kraikomitee esimene sekretär; 1956–1957 NSVL riigikontrolli ministri asetäitja; 1958–1960 NSVL MN Nõukogude kontrolli komisjoni liige. Alates 1960 pensionil.

TIPNER, JOHANNES (1898 Aoküla, Virumaa, Eestimaa kubermang – 1963 Tallinn?) **EK(b)P/EKP Keskkomitee administratiivosakonna juhataja 1952–1953**, polkovnik. Taluniku poeg. Eestlane. KP-s alates 1919. **Haridus:** 6 klassi Rakvere gümnaasiumi eksternina (1916), OGPU Kõrgem piirivalvekool (lõpetatud 1929). Teenistuskäik: 1916–1917 posti-telegraafikontori telegrafisti õpilane ja telegrafist Rakveres. Nõukogude Venemaa relvajõududes: 1917–1918 Rakvere Punakaardi salga punakaartlane; 1918 Peipsi piirivalvesalga kordoniülem, Torošino jaam Pihkva oblastis; 1918 2.piirivalve ratsasadakonna jaoülem ja rühmaülema abi, Looderinne; 1918–1919 Eestimaa revolutsioonilise kaitsepolgu staabi asjaajaja, Looderinne; 1919 Eesti diviisi 5. kommunistliku kütipolgu reamees ja rühmaülem Läänerindel; 1919–1920 samas riviala asjaajaja; 1920 46. laskurdiviisi 408. laskurpolgu adjutandi abi Lõunarindel; 1920 Amuuri rajooni piirivalvevägede rühmakomandör, Petrogradi sõjaväeringkond; 1920–1921 Leningradi ratsaväe juhtivkoosseisu kursuste kursant; 1921 Revolutsioonilise sõjanõukogu välistaabi registreerimisjaoskonna (luurejaoskond) asjaajaja ja sekretär Pihkvas; 1921–1922 56. laskurdiviisi staabi luureülema abi

Pihkvas. **Julgeolekuorganites**: 1922–1926 OGPU Pihkva kubermanguosakonna operatiivvoliniku abi; 1926–1928 OGPU Novgorodi kubermanguosakonna operatiivvolinik; 1928–1929 OGPU Kõrgema piirivalvekooli kuulaja Moskvas; 1929–1931 1. laskurkorpuse ja 16. laskurdiviisi OGPU eriosakonna ülema abi; 1931–1932 Leningradi sõjaväeringkonna OGPU eriosakonna operatiivvolinik Leningradis; 1932–1933 2. õhukaitsediviisi OGPU eriosakonna ülem; 1933–1934 11.motomehhaniseeritud korpuse OGPU eriosakonna ülema abi Leningradi sõjaväeringkonnas; 1934–1936 105. merelennuväebrigaadi NKVD eriosakonna ülem Leningradis; 1936–1937 Punalipulise Balti Laevastiku NKVD eriosakonna 1. jaoskonna ülem ja osakonna ülema abi Kroonlinnas, siis vabastati ja suunati reservi. Töötas 1937–1938 Leningradi linna kirjastuse tsensorina; 1938–1940 varumisbaasi "Lenzagottorg" direktori asetäitja Leningradis; 1940 Üleliidulise trusti "Svjazprojekt" eriosakonna ülem. **Uuesti julgeolekuorganites**: 1940–1942 182. laskurdiviisi NKVD eriosakonna/3. osakonna ülem, Eesti NSV; 1942 Looderinde NKVD eriosakonna jaoskonnaülem; 1942 249. eesti laskurdiviisi NKVD eriosakonna ülem Uurali ja Moskva sõjaväeringkondades; 1942–1946 eesti laskurkorpuse NKVD eriosakonna/ "SMERŠ"-i/ MGB vastuluureosakonna ülem; 1946–1947 10. kaardiväearmee MGB vastuluureosakonna ülema asetäitja, Leningradi sõjaväeringkond (Tallinnas), vabastati tervislikel põhjustel ja suunati reservi. 1947–1949 tegi teaduslikku uurimistööd PAI-s teemal "Eesti üksused Punaarmees kodusõja ajal 1918–1920". **Parteiorganites:** 04.06.1949–20.05.1952 EK(b)P KK administratiivosakonna juhataja asetäitja; 20.05.1952–19.05.1953 EKP KK administratiivosakonna juhataja, seejärel pensionär Tallinnas; 26.11.1953–1959 EKP KK Parteikomisjoni liige, edasi pensionär ja Parteikomisjoni mittekoosseisuline liige.

TRAPEZNIKOV, ALEKSANDR (*Трапезников, Александр Савельевич*; 1908 Permi kubermang –?) **Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja kaadrialal ja ENSV MGB kaadriosakonna ülem 1951–1953**, polkovnik. Tööliste poeg. Venelane. KP liige alates 1929. **Haridus:** keskharidus; 1937 ÜK(b)P KK juures asuva Kõrgema propagandistide kool. 1923–1924 kaaluja Kamenski linna turul; 1924–1925 vorstimeistri õpilane Asbesti linnas; 1926–1927 elektromehhanika tsehhi tööline Asbesti linnas; 1927–1928 haamerdaja artellis "Serp i molot" Kamenski linnas. **Parteiorganites**: 1929–1930 komsomoli rajoonikomitee sekretär Sverdlovski oblastis; 1930–1932 kaevanduste grupi parteikomitee sekretär Kamenski rajoonis Sverdlovski oblastis; 1932–1933 Lenini nim Kõrgema kommunistliku põllumajanduskooli tudeng Sverdlovskis; 1933–1934 ÜK(b)P rajoonikomitee agit-massilise osakonna instruktor ja juhataja Kamenskis; 1934–1935 Uurali alumiiniumitehase parteikomitee sekretäri asetäitja ja sekretär Kamenskis; 1936–1937 ÜK(b)P KK juures asuva Kõrgema propagandistide kooli kuulaja. **Julgeolekuorganites:** 1937 NSVL NKVD GUGB operatiivvolinik; 1937–1944 Kirovi oblasti UNKVD/UNKGB vanemoperatiivvolinik, 2. osakonna jaoskonnaülem, osakonnaülema abi, vanglate osakonna ja 3. eriosakonna ülem; 1944 Valgevene NSV NKGB Mogiljovi oblasti UNKGB jaoskonnaülem, 2. osakonna ülema asetäitja

Mogiljovi ja Bobruiski linnades; 1945–1946 UNKGB ülema asetäitja kaadrialal Bobruiskis; 1946–1947 Valgevene NSV MGB parteikomitee sekretär; 1947–1950 Novgorodi oblasti UMGB ülema asetäitja kaadrialal; 1950–1951 NSVL MGB Kõrgema kooli juures asuvate juhtivkoosseisu ümberõppe kursuste kuulaja; 1951 juuni–aprill 1953 ENSV MGB ministri asetäitja kaadrialal ja kaadriosakonna ülema; 1953 kutsuti Moskvasse NSVL MVD käsutusse, edasine teenistus- ja elukäik teadmata.

TŠERNOV, ALEKSANDR (*Чернов, Александр Васильевич*; 1911 Moskva – 1978 Dmitrovgradi linn, Uljanovo oblast). **Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja 1951–1953**, polkovnik. Sündis vedurimasinisti perekonnas. Venelane. KP-s alates 1940. **Haridus:** metsandustehniline instituut Arhangelskis 1930–1934. 1927–1928 vaguniremonditöökoja tööline Jaroslavlis; 1928–1930 "Sojuzhleb" viljavarumiskontrolör Njandomas Põhjakrais; 1934 insener-mehhanisaator Lõskovis Gorki oblastis; 1934–1939 oblasti maaosakonna insener-hüdrotehnik ja sektorijuhataja Arhangelskis. **Julgeolekuorganites:** 1939–1940 NSVL NKVD kõrgema kooli kuulaja; 1940 Komi ANSV NKVD majanduse osakonna (EKO) 2. jaoskonna ülem; 1940-41 samas 1. jaoskonna ülem ja EKO ülema asetäitja; 1941 Komi ANSV NKGB salajase-poliitilise osakonna (SPO) ülema asetäitja; 1941–1943 Komi ANSV NKVD SPO ülem; 1943-45 Komi ANSV NKGB 2. osakonna ülem; 1945-46 NKVD/MVD Berliini operatiivsektori 4. osakonna ülema asetäitja; 1945–1948 Komi ANSV RJ rahvakomissari/ministri asetäitja; 1948–1951 Stalinabadi oblasti UMBG ülem; 1951 NSVL MGB kaadrivalitsuse käsutuses; 10.08.1951–16.03.1953 ENSV RJ ministri asetäitja; 23.03.1953–23.05.1953 ENSV siseministri asetäitja; 1953–1954 Poola julgeolekuministeeriumi juures asuva NSVL MVD vanemnõuniku asetäitja vastuluure alal; 1954–1958 Brjanski oblasti UKGB ülema asetäitja; 1958–1959 Smolenski oblasti UKGB ülema asetäitja; 1959–1963 asutuse "postkast nr 30" direktori abi režiimi alal Melekessis Uljanovi oblastis. Alates 1963 pensionär Dmitrovgradis.

VEDEJEV, VLADIMIR (*Ведеев, Владимир Ильич*; 1914 Rasskazovo linn, Tambovi oblast – 1966). **Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari/ ministri asetäitja kaadrialal ja kaadriosakonna ülem 1944–1951**, polkovnik (alates 1950). Venelane. KP liige alates 1940. **Haridus:** ametikool (FZU) Tambovis, elektromehhanik (1932); J. Stalini nim Raudteetranspordi instituut (1935–1938, lõpetamata). 1932–1933 tehase "Revolutsiooniline töö" elektrimontöör Tambovis; 1933–1934 paranduslik-töökoloonia elektrimontöör ja poliitala instruktor Tambovis; 1935 Tsiviillennunduse lennukooli elektrimontöör Tambovis. **Julgeolekuorganites**: 1938 NSVL NKVD Moskva kraidevahelise kooli kursant; 1938–1940 Moskva linna ja oblasti UNKVD vaneminspektor, vanemoperatiivvolinik; 1940–1942 Moskva linna ja oblasti UNKVD/ UNKGB jaoskonnaülema asetäitja, 1942–1943 samas jaoskonnaülem, 1943–1944 samas kaadriosakonna ülema asetäitja; 12.10.1944–10.1951 ENSV NKGB/MGB rahvakomissari/ministri asetäitja kaadrialal ja kaadriosakonna

ülem; aprillis 1951 kutsuti Eesti NSV-st ära Moskvasse NSVL MGB käsutusse. Oktoobrist 1951 NSVL MGB Miilitsa peavalitsuse Kriminalistika teadusliku uurimise instituudi ülema asetäitja Moskvas, edasise teenistus- ja elukäigu kohta andmed puuduvad.

Lisa 2 EKP Keskkomitee julgeolekuorganeid puudutavad otsused

Kronoloogilises järjekorras on ära toodud EK(b)P/EKP Keskkomitee (büroo) otsused alates ENSV julgeolekuorganite taasformeerimise algatamisest 1943 kuni Stalini surmani 1953, mis puudutavad ENSV NKGB/MGB-d ja selle tegevust, välja arvatud julgeoleku kaadri ametissemääramise ja –vabastamise otsused. Otsuste kuupäevad võivad erineda KK büroo protokolli kuupäevadest.

1943
ENSV NKGB kaadri valikust (EK(b)P KK büroo protokoll nr 49 § 16, 28.12.1943)

1945
ENSV NKGB parteikomitee moodustamisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 96 § 16, 21.02.1945)

1946
ENSV NKVD ja NKGB organite tugevdamisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 147 § 10 (Erikaust), 20.02.1946)

Bandiitlikust terroristlikust rünnakust Sõmerpalu vallas Võru maakonnas ja 13 nõukogude aktivisti ning nende perekonnaliikme tapmisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 151 § 1 (Erikaust), 26.03.1946 (otsuse kuupäev 24.03.1946))

EK(b)P KK büroo 24. märtsi 1946 otsuse täitmisest bandiitlik-terroristliku rünnaku kohta Sõmerpalu vallas Võru maakonnas ja 13 nõukogude aktivisti ning nende perekonnaliikme tapmisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 158 § 3 (Erikaust), 24.04.1946)

Võitluse käigust kontrrevolutsioonilise natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandedega Virumaal (EK(b)P KK büroo protokoll nr 170 § 2 (Erikaust), 19.06.1946)

Komsomoli- ja organiseerimata neidude kaasamisest tööle ENSV Riikliku julgeoleku ministeeriumi süsteemis (EK(b)P KK büroo protokoll nr 175 § 26), 08.,10.,11.07.1946)

Banditismi likvideerimise käigust Eesti NSV-s (EK(b)P KK büroo protokoll nr 188 § 72 (Erikaust), 23.09.1946)

1947
Vetšekaa-OGPU-NKVD-MGB organite 30. aastapäeva tähistamisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 277 § 9, 10.,13.12.1947)

Eesti NSV Siseministeeriumi ja Riikliku julgeoleku ministeeriumi kaastöötajate autasustamise kohta Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjadega (EK(b)P KK büroo protokoll nr 278 § 3, 15.,19.12.1947)

1948

MGB-s, MVD-s ja ettevõtete abimajandites töötavate kommunistide üleandmine alaliseks parteiarvele võtuks valdade parteiorganisatsioonide poolt (EK(b)P KK büroo protokoll nr 296 § 25, 10.,17.04.1948)

Eesti NSV MGB kooli komplekteerimisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 299 § 40, 10.05.1948)

Hoonest ENSV MGB kooli paigutamiseks (EK(b)P KK büroo protokoll nr 301 § 44, 14.,19.05.1948)

Mitterahuldavast tööst võitluses banditismiga Lääne ja Saare maakondades (EK(b)P KK büroo protokoll nr 303 § 4 (Erikaust), 31.05.1948)

Hoonest ENSV MGB kooli paigutamiseks (EK(b)P KK büroo protokoll nr 310 § 1, 22.,23.07.1948)

Faktidest riiklike ja kooperatiivsete ettevõtete ja organisatsioonide raha ja vara röövimise kohta bandiitide poolt (EK(b)P KK büroo protokoll nr 323 § 10 (Erikaust), 15.09.1948)

EK(b)P KK 31.05.1948 otsuse täitmisest Lääne maakonnas (EK(b)P KK büroo protokoll nr 324 § 5 (Erikaust), 18.09.1948)

ENSV Riikliku julgeoleku ministeeriumi kaastöötajate autasustamisest ENSV ÜN Presiidiumi aukirjadega (EK(b)P KK büroo protokoll nr 342 § 15, 18.12.1948)

1949

Kulaklike elementide väljasaatmisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 16 § 30 (Erikaust), 30.03.1949, otsuse kuupäev 01.04.1949)

Banditismivastase võitluse seisukorrast ja tugevdamise meetmetest vabariigis (EK(b)P KK büroo protokoll nr 26 § 1 (Erikaust), 18.05.1949)

EK(b)P KK büroo 18. mai 1949 otsuse "Banditismivastase võitluse seisukorrast ja tugevdamise meetmetest vabariigis" täitmisest (EK(b)P KK büroo protokoll nr 48 § 1 (Erikaust), 27.08.1949)

EK(b)P KK büroo 27. augusti 1949 otsuse mitterahuldavast täitmisest banditismi likvideerimisel Võru maakonnas (EK(b)P KK büroo protokoll nr 63 § 38 (Erikaust), 02.11.1949)

1950

Kuulajate valikust MGB Tallinna ohvitserikooli (EK(b)P KK büroo protokoll nr 81 § 30, 25.01.1950)

Parteikabineti organiseerimisest ENSV MGB parteikomitee juures (EK(b)P KK büroo protokoll nr 143 § 48, 30.11.1950)

1952

Võitluse seisukorrast ja banditismi likvideerimise meetmetest Tartu oblasti Vastseliina rajoonis (EK(b)P KK büroo protokoll nr 65 § 49 (Erikaust), 14.08.1952)

1953

Partei-poliitilise töö seisukorrast ja parandamise meetmetest ENSV MGB parteiorganisatsioonis (EKP KK büroo protokoll nr 13 § 19 (Erikaust), 13.01.1953)

Banditismivastase võitluse tugevdamisest vabariigis (EKP KK büroo protokoll nr 13 § 21 (Erikaust), 13.01.1953)

Lisa 3 Dokument: ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 30. oktoobrist 1944 "Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas"

Rangelt Salajane

ÜK(b)P KK Orgbüroo istungi
Protokoll nr 182
30.10.1944

ÜK(b)P KK Orgbüroo liikmed: sm-d Malenkov, Andrejev, Štšerbakov, Švernik

Kohal olid:
Kõigi küsimuste lahendamisel: sm-d Škirjatov, Šatalin, Aleksandrov (ÜK(b)P KK Propaganda- ja agitatsioonivalitsuse ülem), Jakovlev (ÜK(b)P KK koolide-osakonna juhataja), Storožev (ÜK(b)P KK organiseerimis-instrueerimis-osakonna juhataja asetäitja), Kozlov (ÜK(b)P KK põllumajandusosakonna juhataja asetäitja), Fedossejev (ÜK(b)P KK Propaganda ja agitatsioonivalitsuse ülema asetäitja), J. Andrejev (ÜK(b)P KK parteikaadri osakonna juhataja), Kuznetsov (ÜK(b)P KK parteikaadri osakonna juhataja asetäitja);

Otsuse puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas projekti läbivaatamisel: Eestimaa K(b)P KK sekretär sm Karotamm.

/.../

1. Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas.

Ära kuulanud Eestimaa K(b)P KK sekretäri sm Karotamme teadaande olukorrast Eesti NSV-s pärast selle vabastamist, märgib ÜK(b)P KK tõsiste puuduste ja vigade olemasolu vabariigi parteiorganisatsiooni poliitilises töös.

Eesti NSV-s ei ole veel tagastatud töötavale talurahvale maad, mille oli talle andnud nõukogude võim ja mis oli töötavalt talurahvalt ära võetud saksa-fašistlike okupantide ja eesti kulakute poolt. Parteiorganisatsioonid, viivitades maaküsimuse lahendamisega, ei kasutanud seda võimast vahendit tööliskonna koondamiseks ja rahvavaenulikele elementidele koha kättenäitamiseks.

Eestimaa K(b)P KK alahindas fakti, et saksa ja eesti fašistid, viies läbi Eesti (Nõukogude) vabariigi tööliskonna massilise hävitamise poliitikat, mängisid selles kokku tuntava osa eestlastega, õhutasid igaviisi vaenu eestlaste ja venelaste vahel, ässitasid eestlasi venelaste vastu. Eesti NSV-s ei ole veel üle saadud eesti-saksa natsionalistide mõjust, kes seniajani teevad elanikkonna seas õelat propagandat vene rahva ja Punaarmee vastu Eesti lahutamiseks Nõukogude Liidust ja kodanlik-fašistliku korra taastamiseks. Mõnesid saksa okupantide metsikuste kaasosalisi ja elanike mõnitamises süüdiolevad ei ole siiamaani vastutusele võetud, mis kutsub esile tööliste õigustatud pahameele.

Eestimaa K(b)P KK ei osuta piisavat tähelepanu juhtiva partei ja nõukogude kaadri kasvatamisele bolševismi vaimus ning sallimatuses kodanlik-natsionalistliku ideoloogia suhtes. EK(b)P Keskkomitees ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogus ei ole veel piisavat bolševistlikku kriitikat töö puudujääkide ja töötajate vigade suhtes.

Eestimaa K(b)P KK, maakonnakomiteed ja linnakomiteed ei arvesta kaadri valikul real juhtudel töötajate poliitilisi ja ametialaseid omadusi, mille tulemusena imbuvad partei-, nõukogude- ja majandusorganisatsioonidesse sisse võõrad ja poliitiliselt ebausaldusväärsed elemendid. EK(b)P KK ilmutab arglikkust ja aeglust tööliskonna seast pärit töötajate juhtivatele ametikohtadele edutamiseks.

Eestimaa K(b)P KK alahindas parteiorganisatsioonide tugevdamise töö kogutähtsust. Parteiorganisatsioonid ei ilmuta piisavat poliitilist aktiivsust ja ei oma veel kindlaid sidemeid töötavate massidega. Parimaid inimesi partisanide, nõukogude aktiivi, intelligentsi seast, kes on tõestanud oma võitlusega ustavust partei üritusele, kaasatakse partei ridadesse mittepiisavalt.

Vabariigi parteiorganisatsioonid arendavad nõrgalt poliittööd masside seas, Eestimaa K(b)P KK, maakonnakomiteed ja linnakomiteed ei arvesta oma töös, et Eesti NSV elanikkond on olnud aastaid kodanlik-natsionalistliku ja saksa-fašistliku propaganda mõju all. Elanikkonda informeeritakse halvasti NSV Liidu sõjalis-poliitilisest ja rahvusvahelisest olukorrast, Nõukogude Liidu sõjalisest ja majanduslikust võimsusest, nõukogudemaa rahvusvahelise autoriteedi kasvust. Nõrgalt on üles ehitatud töö elanikkonna kasvatamiseks rahvaste sõpruse, vene ja teiste NSVL rahvaste austuse vaimus, eesti rahva vabastaja – Punaarmee armastuse vaimus. Vabariigi parteiorganisatsioonid kasutavad täiesti ebapiisavalt oma poliittöös elanikkonna seas fakte saksa-fašistlike röövvallutajate ja nende kodanlike natsionalistide seast pärit eesti käsilaste kuritegude kohta.

ÜK(b)P KK otsustab:

1. Kohustada Eestimaa K(b)P KK-d kõrvaldama märgitud puudused ja vead vabariigi parteiorganisatsiooni poliitilises töös.

2. Lugeda Eestimaa K(b)P KK tähtsaimaks ülesandeks bolševistlik kasvatus, ideeline marksistlik-leninlik partei- ja nõukogude kaadri karastus, esmajärjekorras Eesti NSV juhtivkaadri osas. ÜK(b)P KK loeb, et EK(b)P juhtivkaadri kasvatamine leninismi vaimus, laialdase kihi ideeliselt kindla ja poliitilisest küpse aktiivi ettevalmistus on otsustav tingimus täitmaks kõiki majanduslik-poliitilisi ülesandeid, mis seisavad Eesti nõukogude sotsialistliku vabariigi ees, ja reaktsioonilise kodanlik-natsionalistliku ideoloogia elanikkonnale suunatud mõju täielikuks kõrvaldamiseks. Vabariigi juhtivkaadri ideelis-poliitilise taseme tõstmine peab viima kogu Eestimaa parteiorganisatsiooni tõsisele tugevnemisele, parteilise juhtimise mõju ja autoriteedi tugevnemisele kogu vabariigi ühiskondlikus elus.

3. ÜK(b)P KK kohustab Eesti parteiorganisatsioone võtma tarvitusele kõik vajalikud meetmed tugevate autoriteetsete nõukogude võimu organite moodustamiseks kohtadel.

Lähimaks vabariigi parteiorganisatsioonide majanduslik-poliitiliseks ülesandeks on suurmaaomanikelt, kulakutelt ja saksa okupantide aktiivsetelt käsilastelt nende poolt saksa okupatsiooni ajal talunikelt omastatud maa, kariloomade, inventari viivitamatu äravõtmine ja tagasiandmine selle seaduslikele omanikele: sulastele, maata ja vähese maaga talunikele ja keskmikele. Kajastada ajakirjanduses laialdaselt talunikele maa tagastamist, mis oli neile antud 1940. aastal Nõukogude võimu poolt ja ära võetud Saksa okupantide ja eesti kulakute poolt.

ÜK(b)P KK kohustab EK(b)P KK-d keskendama tähelepanu laialdase tööliste saadikute nõukogude aktiivi kihi loomisele, eesti tööliste, talupoegade ja intelligentsi koondamisele partei- ja nõukogude organisatsioonide ümber. Eestimaa partei- ja nõukogude organisatsioonid on kohustatud tõstma töötava elanikkonna poliitilist ja tootmisalast aktiivsust, mobiliseerima töötajaid tingimusteta täitma oma kohustusi riigi ees, Punaarmeele igakülgsele abi osutamisele ja vabariigi majanduse ja kultuuriasutuste kiireimale taastamisele.

4. Kohustada Eestimaa K(b)P KK-d tugevdama võitlust kodanlike eesti natsionalistide ja kõikide nendega leppijate vastu. Vajalik on paljastada eesti natsionaliste elanikkonna ees kui eesti rahva rahvuslike huvide vaenlasi ja reetureid, kui hitlerlike imperialistide lakeisid, laialdaselt avalikustama eesti natsionalistide metsikuste, mõnitamiste ja vägivalla fakte Eestimaa töötava elanikkonna vastu, võtta vastutusele saksa okupantide metsikuste kaasosalisi. Ajakirjanduse, raadio ja suuliste ülesastumiste kaudu selgitada pidevalt elanikkonnale, et ainult Nõukogude Liidu koosseisus, vene ja teiste NSVL rahvaste vennalikul toetusel võib eesti töötav elanikkond kindlustada endale vabaduse, taastada okupantide poolt purustatud majanduse, tõsta oma materiaalset olukorda ja kultuuri.

5. EK(b)P KK tähtsaimaks kohustuseks on vabariigi parteiorganisatsioonide tugevdamine, nende poliitilise aktiivsuse kasvatamine. Eestimaa K(b)P KK on kohustatud organiseerima kõikide parteiliikmete ja liikmekandidaatide ideelis-poliitilist ettevalmistust ja kasvatama parteiorganisatsioone bolševistlikult, andma neile edasi ÜK(b)P rikkalikku kogemust, õpetama Eestimaa bolševikke praktilises töös nõukogude võimu edasisel tugevdamisel vabariigis. Vabariigi parteiorganisatsioonid peavad oma tähelepanu keskendama massidega sideme tugevdamise ja laiendamise ülesande täitmisele.

Kohustada Eestimaa K(b)P KK-d parandama vabariigi komsomoliorganisatsiooni juhtimist, võtma tarvitusele meetmed komsomoliorganisatsioonide kiireimaks taastamiseks ja organisatsiooniliseks tugevdamiseks, igapäevaselt aitama komsomoli noorte poliitilisel kasvatamisel.

6. Panna Eestimaa K(b)P KK-le ette laialdaselt levitada poliitilist tööd elanikkonna seas, eriti külas. Parteiorganisatsioonid on kohustatud kindlustama linna- ja külaelanikkonna õigeaegse informeerimise jooksvates sõjalis-poliitilistest ja

rahvusvahelistest sündmustest, NSVL ja ENSV konstitutsiooni ning nõukogude kodanike õiguste ja kohustuste selgitamise. Partei-, nõukogude- ja intelligentsi parima osa jõududega viia läbi poliitettekandeid ja –vestlusi külas, ettevõtetes, asutustes; organiseerida maakondades igapäevane Sovinformbüroo teadaannetega lehtede väljalase; taastada raadio, kino, teatrite ja teiste kultuur-haridus-like asutuste tegevus. Kohustada EK(b)P KK-d põhjalikult parandama ajalehtede sisu, tõstma trükiajakirjanduse rolli poliitilises töös elanikkonnaga.

Parteiorganisatsioonid on kohustatud kasvatama töölisi leninlik-stalinliku NSVL rahvaste sõpruse poliitika vaimus, nõukogude seaduste ja riikliku distsipliini valju jälgimise vaimus, sotsialistlikku suhtumist töösse ja ühiskondlikku omandisse.

7. Kohustada Eestimaa K(b)P KK-d välja töötama meetmeid, mis kindlustaksid selle otsuse täideviimise.

Panna ette Eestimaa K(b)P KK-le informeerida regulaarselt ÜK(b)P KK-d antud ÜK(b)P KK otsuse täitmisest.

Протокол № 182 заседания Оргбюро ЦК ВКП (б) 30. X 1944 г, РГАСПИ Ф. 17, Оп. 116, Д. 182, Л. 1–5. Autori tõlge vene keelest. Otsus on publitseeritud vene keeles: Тыну Таннберг, *Политика Москвы в Республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): исследования и документы*, Москва, 2010, 196–200.

Lisa 4 Dokument: N. Karotamme üleskirjutus kohtumisest J. Staliniga Kremlis 18. jaanuaril 1949

[...][1143] Kell 21.15 helistas s[eltsimees] Suhhanov[1144], et 3 KK sekretäri (Balti) kell 21.45 oleksid s[eltsimees] Poskrebõševi[1145] juures. Läksime (Kalnb-[ērziņš][1146] ja mina [Karotamm]) sinna. Õigel ajal. Seal tuli s[eltsimees] Malenkov meie juurde ja andis nõu, et s[eltsimees] St[alini] juures ainult põhiküsimusi puudutada (kulak, mehhaniseerimine). Muud asjad lahendame juba siis. 4–5 min[uti pärast] tuli s[eltsimees] Snečkus[1147].

Täpselt kell 22.05 astusime s[eltsimees] St[alini] kabinetti. Vasemal seina ääres oleva laua ümber istusid s[eltsimehed] St[alin], Molotov, Kossõgin, Malenkov, Beria, Mikojan, Voznessenski.[1148]

1143 Nurksulgudes on ära toodud publitseerija täiendused ja tõlked.

1144 Ilmselt on mõeldud Georgi Malenkovi abi Dmitri Suhhanovit.

1145 Stalini sekretär ja ÜK(b)P KK erisektori juhataja Aleksandr Poskrebõšev.

1146 Läti K(b)P KK esimene sekretär Jānis Kalnbērziņš.

1147 Leedu K(b)P KK esimene sekretär Antanas Sniečkus.

1148 Vastuvõtužurnaali järgi ka Kliment Vorošilov (*На приеме у Сталина*, 515). Poliitbüroo liikmetest puudusid seega Lazar Kaganovitš, Andrei Andrejev, Nikita Hruštšov ja Nikolai Bulganin.

Teretasime kõiki kättpidi. Istusime laua äärde. S[eltsimees] St[alin] küsis, "no mis küsimused teil on?" Algul rääkis Kalnberzinš. Siis mina ja siis Snečkus.

Mina toonitasin 3 küsimust: kollektivis[eerimise] tempode kõvend[amine] ja kulakluse kui kl[assi] likvid[eerimine]; p[õllu]maj[anduse] tehnilise baasi kõvend[amine]; kolh[ooside] kaadrite ettev[almistamine].

Kui ma rääkima hakkasin, siis ütles s[eltsimees] Stalin: "*А вы поправились*! [Aga te olete terveks saanud!]" Mina vastasin, et "*Это хорошо, тогда можно найбольше работать*! [See on hea, siis saab rohkem töötada!]". St[alin] ise muigas selle juures.

Kulakluse küsimuse juures peatusime kõige kauem. Algul ütles s[eltsimees] St[alin], et kollektiviseerimise % on teil väike, et kas mitte vara ei ole kulaklust likvid[eeri]da, et kui oleks 30–40%. Mõttevahetuse ajal kontrollis ta paar korda, kas meil see on ikka kindel arvamine või räägime niisama "*для нас тут* [meie jaoks siin]", nagu ta ütles. Toonitasime, et see on ikka meie arvamine. Ma lisasin juurde, et [EK(b)P] KK büroos oli ka arvamisi, et võiks esialgu kõige vaenulikumad kul[aklikud] ollused välja saata. Kuid – see ei lahendaks küsimust. Viimaks ütles St[alin], et – saadame nad välja. Kuid seda on vaja teha kiiresti, et see asi küla ei närveeriks mitte kaua aega.

Mehhaniseerimise asjus ta küsis kuip[alju] traktoreid on vaja. Ma ütlesin, et 550 1949. aastal. Ühes kõigi muude masinatega. Eriti toonitas s[eltsimees] Stalin, et koos traktoritega on vaja anda peksumasinaid, sest peksta on vaja kiirel ajal. "*Тракторы дадим! Дадим!* [Traktorid anname! Anname!]" ütles ta lõpuks.

Siis juhtis s[eltsimees] St[alin] tähelepanu melioratsiooni erilisele tähtsusele Eestis, Lätis ja vast ka Leedus. Ma rääkisin, et Eestis on 680 000 [ha] ülesharitavaid soomaid, neist 350 000 ha on osalt juba varustatud kraavidega, et see annab aastas 500 000 tn rukist või 35 000 [?]. Kuid selleks on vaja tehnikat. Ekskavaatoreid jne. St[alin] käskis koostada melioratsiooni plaani "*по этапам* [etappide kaupa]" ja esitada.

St[alin] 2 korda kiitis Hans Leberechti, jutustust "*Звезда*"-s. See inimene oskab näha! Oskab kirjutada! Küsis kas ta eesti keelt oskab, kas eesti keeles kirjutab jne. Vastasin, et ta eesti keeles ei kirjuta. Aga küllap ta sellegi ära õpib. Siis küsis ta, kas teil on ilmunud nüüd kirjanduslikke teoseid kolhooside kohta. Rääkisin M[art] Raua "Maa kasvab"-st.[1149]

Siis küsis, kas haritlaskond pöördub nõuk[kogude] võimu poole. Vastasime, et pöördub. Veel mitte küll kõik aga põhihulgad kindlasti.

Arutasime ka linakasv[atuse] küsimust. S[eltsimees] Mikojan tõstis üles küsimuse, et linakasv[atus] ei edene Baltimaadel. Vastasin, et ENSV p[õllu]-majandus viimase 30–40 aasta jooksul on linakasvatusest loobunud ja üle läinud karjakasvatusele, et linast ei peeta lugu kui tuluallikast. St[alin] ütles: "*Конечно,*

[1149] Mart Raua poeem "Maa kasvab" ja katkendid Hans Leberechti jutustusest "Valgus Koordis" avaldati juba mõne kuu pärast kolhoosi ülistavas kirjanduskogumikus "Uued sihid".

народ ведь умный. Он же видит, что является доходным [Muidugi, rahvas on ju tark. Ta ju näeb, mis sisse toob]". Siis toonitasime seda, et on vaja linakasvatajaile senisest palju soodsamad tingimused linamüügiks luua ja linatöötlemist mehhaniseerida (vabrikud). St[alin] palus meil välja töötada oma ettepanekud selle kohta, et missugused tingimused oleks meie arvates kohased linakasv[atuse] edendamiseks ja siis vaatame.

Siis oli veel juttu sellest, et likvideeritava kulakluse varandus tuleb tasuta kolhoosidele anda (ma toonitasin seda). St[alin] ütles, et see on õigus: "*Надо и крестьянство впутать в это дело против кулака*! [On vaja ka talurahvas sisse mässida sellesse kulakute vastasesse asja!]". Seda mõtet kordas ta kaks korda.

Jutu lõpuks tegi s[eltsimees] St[alin] s[eltsimees] Malenkovile ülesandeks kõik põllumajandusse puutuvad küsimused lahendada. S[eltsimees] Beriale tegi ta ülesandeks kulakluse väljasaatmise küsimused lahendada, ette valmistada *МГБ* ja *МВД*-ga.

Jätsime kättpidi head aega ja tulime ära.

Üleskirjutatud ööl vastu 19.01.1949 Moskvas ENSV MN esinduses kell 2.30
N. Karotamm

Käsikiri, ERAF.9607.1.302, 1–3.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVIALLIKAD

Riigiarhiiv

ERAF.1	Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
ERAF.5	EKP Tallinna Linnakomitee
ERAF.246	EKP Tallinna Linna Kalinini Rajoonikomitee
ERAF.247	EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut
ERAF.9607	Karotamm, Nikolai – poliitik ja majandusteadlane
ERAF.1SM	ENSV Siseministeeriumi ja selle haldusala asutuste endiste töötajate isikutoimikute kollektsioon
ERAF.17SM	ENSV Siseministeerium
ERAF.129SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon
ERAF.130SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon
ERAF.131SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriteadete materjalide kollektsioon
ERAF.134SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriinspektsiooni materjalide kollektsioon
ERAF.4-K	1949. aastal väljasaadetud kulakutega seotud dokumentide kollektsioon

Venemaa riiklik sotsiaal-poliitilise ajaloo arhiiv (Российский государственный архив социально-политической истории)

РГАСПИ Ф.17	Общий отдел ЦК КПСС

Leedu Eriarhiiv (Lietuvos Ypatingasis Archivas)

F. V-135	Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras

Hoover Institution Archives
Collection: Archives of the Soviet Communist Party and Soviet State

ALLIKAPUBLIKATSIOONID

Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale, koostaja Jüri Ant jt, Tallinn : Perioodika, 1991.

Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine: dokumentide ja materjalide kogumik / Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, koostanud Evald Laasi jt. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

ENSV Teataja, 1940, 1941, 1944, 1945, 1947.

Hävitajad: nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954: dokumentide kogumik, koostanud Tiit Noormets ja Valdur Ohmann, Tallinn: Riigiarhiiv, 2006.

Märtsivapustused, koostanud Mart Arold, Tartu: Tungal, 1995.

Sabbo, Hilda, *Võimatu vaikida, I*: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = *Невозможно молчать, I*, Tallinn: H. Sabbo, 1996.

Sabbo, Hilda, *Võimatu vaikida, II*: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = Невозможно молчать, II, Tallinn: H. Sabbo, 1996.
Sabbo, Hilda, *Võimatu vaikida, III*, *Eesti inventuur*: eestlaste represseerimist tõendavaid arhiividokumente = Невозможно молчать,. III, Инвентаризация Эстонии, Tallinn: H. Sabbo, 1998.
Tininis, Vytautas, Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla = Political Bodies of the Soviet Union in Lithuania and their Activities (1944–1953), Vilnius: Margi raštai, 2008.
Tõotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992, koostanud ja toimetanud Mart Orav ja Enn Nõu, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2004.
Uuet, Liivi & Kaup, Erich, Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal, Tallinn: Tammerraamat, 2011.
Зимняя война 1939–1940 гг. в документах НКВД, Авторы-составители подполковник С.К.Бернев и А.И.Рупасов, редактор В.Е.Левтов, Санкт-Петербург: Информационно-издательское агенство "Лик", 2010.
История сталинского ГУЛАГа: конец 1920-х–первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т., Том 1, Массовые репрессии в СССР, ответственный составитель И. А. Зюзина, ответственные редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко, Москва: РОССПЭН, 2004.
Лаврентий Берия: 1953: стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы, составители: В. Наумов, Ю. Сигачев, под редакцией А. Н. Яковлева, Москва: Демократия, 1999.
Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917–1991: справочник, составители: А. И. Кокурин, Н. В. Петров, под общей редакцией А. Н. Яковлева, Москва: Международный фонд "Демократия", 2003.
Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, январь 1922–декабрь 1936, составители: В. Н. Хаустов и др., под редакцией А. Н. Яковлева, Москва: МФД: Материк, 2003.
Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности: архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, 1937–1938, составители: В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, под редакцией А.Н. Яковлева, Москва: Международный фонд "Демократия", Материк, 2004
Лубянка: Сталин и МГБ СССР, составители: В. Н. Хаустов ... и др., Москва: МФД: Материк, 2007.
Лубянка: Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР "Смерш": 1939 – март 1946: документы, составители: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова, под общей редакцией А. Н. Яковлева, Москва: Международный фонд "Демократия": Материк, 2006.
На приеме у Сталина: Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.). Справочник, Научный редактор А. а.Чернобаев, Москва: Новый хронограф, 2008.
НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сборник документов, составители: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин, Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008.
Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной Войне: Сборник документов, Том I: Накануне, Книга первая (ноябрь 1938 г.– декабрь

1940 г.), главный редактор В. П. Ерошин, руководитель группы авторов-составителей В. П. Ямпольский, Москва: А/О “Книга и бизнес”, 1995.
Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, Т. V, Кн. 1: Вперед на запад (1 января – 30 июня 1944 г.), руководитель группы авторов-составителей В. П. Ямпольский,, Москва: Общество изучения истории отечественных спецслужб, Кучково поле, 2007.
Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, Т. V, Кн. 2: Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.), руководитель группы авторов-составителей В. П. Ямпольский, Москва: Общество изучения истории отечественных спецслужб, Кучково поле, 2007.
Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953, Сост. О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, Л.А. Роговая, С.В. Сомонова, Москва: РОССПЕН, 2002.
Прибалтийский национализм в документах НКВД, МВД и МГБ СССР: сборник документов, составители: Н. И. Владимирцев, В. М. Комиссаров, В. Д. Кривец и др., Москва: Объединенная редакция МВД России, 2011.
Радянски органи державної безпеки: у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, Упоядники Василь Даниленко, Сергій Кокін, Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009.
Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий, Сост. Е. Зайцев, Москва: “Республика”, 1993.
Советское руководство: Переписка: *1928–1941*, составители А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк, Москва: РОССПЭН, 1999.
Сталинские депортации 1928–1953, составители: Н. Л. Поболь, П. М. Полян, Москва: Международный фонд “Демократия”: Материк, 2005.
Трагедия советской деревни, Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939, В 5 тт,. Том 2, Ноябрь 1929 – декабрь 1930, Москва: РОССПЭН, 2000.
Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание = The tragedy of the Russian village: collectivization and dekulakization: документы и материалы: в 5 томах: 1927–1939, Том 5, 1937–1939. Книга 1, 1937, редакционная коллегия В. Данилов и Р. Маннинг (ответственный редакторы), Москва: РОССПЭН, 2004.
Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939, В 5 тт, Том 1, Май 1927 – ноябрь 1929, Москва: РОССПЭН, 1999.
ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты 1945–1953, Сост. В.В.Денисов, А.В.Квашонкин, Л.Н.Малашенко, А.И.Минюк, М.Ю.Прозуменьщиков, О.В. Хлевнюк, Москва: РОССПЭН, 2004.

KIRJANDUS

60 aastat märtsiküüditamisest – *Kaitsepolitseiamet: Aastaraamat 2008*, koost. Toivo Kamenik, 51–54.
Ajaloo võltsijad: ajalooline ülevaade, Tallinn: Ajalehtede Kirjastus, 1948.
Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid, toimetanud Enn Tarvel, Tallinn: Umara, 1999.
Alexander, Jeffrey C., The meanings of social life: a cultural sociology, Oxford etc., 2003.

Altnurme, Riho, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
Ant, Jüri, *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*, Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999.
Anušauskas, Arvydas, *KGB Lietuvoje: Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Asociacija "Atvažiavo meška", 2008.
Barkov, Leonid, *Mõrvarid ei pääse karistusest*: Eesti kodanlike natsionalistide sidemeist hitlerlastega, Tallinn: Eesti Raamat, 1966.
Bergmanis, Aldis & Jansons, Ritvars & Zālīte, Indulis, The Activities and the Main Repressive Tasks of Latvian SSR Agencies of National Security 1944–1956 – *The Hidden and Forbidden*, 271–285.
Bergmanis, Aldis & Zālīte, Indulis, Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953–1959) (Repressive System of Occupation: Activities of the State Security Commitee in the Latvian Soviet Socialist Republic (1953–1959)) – *Okupācias režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisias 2002. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 10. sēj.*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 373–432.
Bergmanis, Aldis, LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) (Development of the LSSR National Security Institutions and Their Role in the Genocide against the Latvian People (1944–1953)) – *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisias 2000. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 3. sējums*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 477–538.
Burinskaitė, Kristina, The ideological and political aspects of the Lithuanian SSR KGB activities in 1954–1990: Summary of doctoral dissertation, Vilnius: Vilnius University, 2011.
Clark, Elizabeth Ann, *History, theory, text: historians and the linguistic turn*, Cambridge, London: Harvard University Press, 2004.
Conquest, Robert, Inside Stalin´s Secret Police: NKVD Politics 1936–39, London: Macmillan, 1985.
Conquest, Robert, *The Great Terror*: *a reassessment*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1990.
Czekiści: Organy bespieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989, Pod. red. Krzystofa Persaka i Łukasza Kamińskiego, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowei, 2010.
Djukov, Aleksandr, *Deporteerimised Eestis: kuidas see toimus tegelikult*: Nõukogude võimude repressioonidest Eestis 1940–1953, Tallinn: Tarbeinfo, 2009.
Eesti ajaloost nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of Estonia during the soviet rule, Ajaloolise Ajakirja teemanumber 2009, nr 1–2, koostaja Tõnu Tannberg, Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2009.
Eesti ajalugu, VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni, kirjutanud Ago Pajur, Tõnu Tannberg, Lauri Vahtre jt., tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, peatoimetaja Sulev Vahtre, Tartu: Ilmamaa, 2005.
Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis, koostanud Tõnu Tannberg, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
Eesti NSV ajalugu, 3. kd., 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni, peatoimetaja Viktor Maamägi, Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

Eesti NSV ajalugu: kõige vanemast ajast tänapäevani, toimetanud Gustav Naan, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.
Eesti NSV ajalugu: kõige vanemast ajast tänapäevani, toimetanud Gustav Naan, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
Eesti NSV ministeeriumide, riiklike komiteede ja keskasutuste täis- ja lühinimetuste teatmik, IV trükk, Tallinn: ENSV MN asjadevalitsus, 1981.
Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos, Tartu: Elmatar, 2012.
Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, 2: Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa täieliku vabastamise ja sõja võiduka lõpuleviimise eest aastail 1944–1945, peatoimetaja L. Lentsman, Tallinn: Eesti Raamat, 1977.
Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, Argo Kuusik, Olev Liivik, Meelis Maripuu jt., koostanud ja toimetanud Enn Tarvel, Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.
Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991, Olev Liivik, Raili Nugin, koostanud ja toimetanud Enn Tarvel, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2005.
Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas: artiklid ja elulood, toim. Ene Andresen jt, Tartu: FP Kinnisvara, 2004.
EKP KK büroo istungite regestid. I: 1940–1954, koostanud Tõnu Tannberg, osaliselt tõlkinud ja toimetanud Velly Roots, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006.
Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Toomas Hiio et al., edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle, Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Peeter Kaasik et al, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009.
Fainsod, Merle*, Smolensk under Soviet rule*, New York: Vintage Books, 1958.
Feest, David, Metsanurga kiri Pällile – *Tuna* (2003) nr. 1, 76–86.
Feest, David, Põlisrahvuste taaseelistamise poliitika Balti liiduvabariikides? Eestimaa Kommunistlik Partei pärast Teist maailmasõda – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 207–223.
Feest, David, Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des estnischen Dorfes, 1944–1953, Köln etc.: Böhlau, 2007.
Foucault, Michel, *Teadmise arheoloogia*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
Gorlizki, Yoram & Khlevniuk, Oleg, *Cold peace: Stalin and the Soviet ruling circle 1945–1953*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2004.
Gregory, Paul R., *Terror by quota*: state security from Lenin to Stalin: (an archival study), New Haven, London, 2009.
Hagenloh, Paul, *Stalin's police: public order and mass repression in the USSR, 1926–1941*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009.
Harris, James, Dual subordination? The political police and the party in the Urals region 1918–1953 – *Cahiers du monde russe* (2001) 42/2–4, 423–445.
Hiio, Toomas, Eesti üksustest Wehrmachti, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise Maaimasõja ajal: komplekteerimisest ja formeerimisest – *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses = Military service in Estonia. Estonians in the*

military, Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian yearbook of military history, 2011, 1[7], 158–273.
Hämäläinen, Mariliis, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
Hävitajad: nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954: dokumentide kogumik, koostanud Tiit Noormets ja Valdur Ohmann, Tallinn: Riigiarhiiv, 2006.
Jansen, Marc & Petrov, Nikita, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov*, Stanford: Hoover Institution Press, 2002.
Jansons, Ritvars & Zālīte, Indulis, LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā (Summary: Establisment of the State Security Institutions in the LSSR and their Main Repressive Aims (1944–1956)) — *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisias 2000. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 3. sējums*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001, 373–476.
Jansons, Ritvars, Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību (1944–1945) (Summary: The Influence of the Communist Party on the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR (1944–1945)) — *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005, 395–414.
Jansons, Ritvars, Latvijas PSR drošības iestāžu vēstures pētīšanas rezultāti un perspektīvas (Summary: The Results and Perspectives of Research on the History of the Security Institutions of the Latvian SSR) — *Totalitārie režīmi Baltijā*, 211–223.
Jansons, Ritvars, Padomju represijas okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā (Summary: Soviet Repressions in the Occupied Latvia in 1944–1945) — *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 665–671.
Jansons, Ritvars, Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959) (Summary: Interrelation of Totalitarian Repressive Institutions and Their Role in the Local Government of the Latvian SSR (1945–1959)) — *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.*, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 442–488.
Jürjo, Indrek, Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal, Tallinn, 1996.
Kaasik, Peeter & Hiio, Toomas, Political repression from June to August 1940 – *Estonia 1940–1945*, 309–318.
Kaasik, Peeter, Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõjajärgsetel aastatel: sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi, Tallinn: Tallinna Ülikool, 2012.
Kahar, Andres, Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi tegevus 1949. a. märtsiküüditamise ettevalmistamisel Saaremaa osakonna näitel, bakalaureusetöö, juhendaja Aigi Rahi-Tamm, käsikiri, Tallinn, 2007.
Kaplonski, Christopher, Thirty thousand bullets: Remembering political repression in Mongolia – *Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and*

Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy, K. Christie & R. Cribb (eds), London: Routledge, 2002, 155–168.
Karjahärm, Toomas & Luts, Helle-Mai, Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953, Tallinn: Argo, 2005.
Karjahärm, Toomas & Sirk, Väino, *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*, Tallinn: Argo, 2007.
Karotamm, Nikolai, *Vabanemisaasta,* Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1945.
Kasekamp, Andres, *Balti riikide ajalugu*, Tallinn: Varrak, 2011.
KGB lexicon: the Soviet intelligence officer's handbook, edited by Vasili Mitrokhin, London, Portland: Frank Cass, 2002.
Kivimaa, Ervin, *EKP tegevus vabariigi põllumajanduse kollektiviseerimisel aastail 1944–1950*, Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu, 1970.
Knight, Amy W., The KGB: police and politics in the Soviet Union, Boston etc, 1990.
Kokurin, A., The Basic Activity Directions of the People´s Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941 – *Latvijas Vēsturnieku Komisias raksti, 11, Latvija Nacistiskās Vācijas Okupācijas Varā 1941–1945, Starptautiskās konferences referāti 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga / Latvija Under Nazi German Occupation 1941–1945, Materials of an International Conference 12–13 June 2003*, Riga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 141–153.
Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid, Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné jt., Tallinn: Varrak, 2000.
Kompromiss on välistatud: lugusid Eesti tšekistidest, koost. I. Papulovski ja V. Nikišin, peatoimetaja V. Porõvkin, Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
Kreegipuu, Tiiu, Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960 – *Tuna* (2007) nr. 3, 46–69.
Kreegipuu, Tiiu, Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954 – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 352–388.
Kuuli, Olaf, Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, Tallinn: O. Kuuli, 2008.
Kuuli, Olaf, Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991, Tallinn, 1999.
Kuuli, Olaf, Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954), Tallinn: O. Kuuli, 2007.
Kuusik, Argo, Estonian Omakaitse in 1941–1944 – *Estonia 1940–1945*, 797–806.
Kuusk, Pearu, Struggle of the Ministry of State Security of the USSR against the resistance movement in 1947–1953. Activities of the 2N Department of the Ministry of State Security of the ESSR – *Estonia since 1944*, 245–264.
Kuusk, Pearu, Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega: Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
Kõll, Anu-Mai, Tender Wolwes. Identification and Persecution of Kulaks in Viljandimaa 1940–1949 – *The sovietization of the Baltic*, 127–149.
Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990: teatmik, koostanud Olev Liivik jt., toimetanud Enn Tarvel, Tallinn: Umara, 2000.
Käro, Allan, *NKVD välisluure Tallinna residentuuri taastamine 1939. aastal*, Bakalaureusetöö (käsikiri), juhendaja ajalookandidaat Kaido Jaanson, Tartu Ülikool, 2008.
Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953 = Deportation from Estonia to Russia: deportation in June 1941 & deportation in

1940–1953, koostanud Leo Õispuu, toimetanud Ülo Ojatalu, Tallinn: Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Liit "Memento", 2001.
Laar, Mart, *Metsavennad*, Tallinn: Helmet Raja & Co, 1993.
Laar, Mart, *September 1944: Otto Tiefi valitsus*, Tallinn: Varrak, 2007.
Latvias Valsts Arhivs. Aizvestie. 1949. gada 25. Marts, Riga: Latvias Valsts Arhivs, 2007.
Leggett, George, The Cheka: Lenin's political police: the All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counter-revolution and Sabotage (December 1917 to February 1922), Oxford: Clarendon Press, 1981.
Ligi, Herbert, Ääremärkusi küüditamise ajaloole. N. Karotamm ja küüditamine. — *Kleio* (1991), nr. 3, 6–10.
Liivik, Olev, "The Estonian Affair" in 1949–1952 and the 8th Plenary Session of the Central Commitee of the Estonia Communist (bolshevist) Party in 1950 – *Estonia since 1944*, 131–149.
Liivik, Olev, Campaign against "bourgeois nationalism" and repressions in Estonia – *Estonia since 1944*, 113–129.
Liivik, Olev, Leadership of the Estonian SSR in the Soviet Rear and their return to Estonia – *Estonia since 1944*, 1–15.
Liivik, Olev, Märtsiküüditamine "Eesti süüasja" (1949–1952) kontekstis – *Uuemaid aspekte*, 104–116.
Liivik, Olev, Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile. Kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu "juunikommunistide" ja "korpuslaste" üle? – *Tuna* (2010) nr. 1, 55–69.
Liivik, Olev, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953, Tartu, 2006.
Litvin, Alter & Keep, John L. H., *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*, London; New York: Routledge, 2005.
Maamägi, V. & Vassar, A., Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (Eesti ajaloo küsimusi) – *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950*, Tallinn, 1950, 11–41.
Maripuu, Meelis & Kaasik, Peeter, Deportations of 14 June 1941 – *Estonia 1941–1945*, 363–390.
Martin, Terry Dean, The affirmative action empire : nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca, London: Cornell University Press, 2001.
Martinson, Ervin, Haakristi teenrid: Eesti natsionalistide ja fašistide kuritegudest hitlerliku okupatsiooni aastail, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
Medijainen, Eero, Balti riikide de jure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945 – *Ajalooline Ajakiri* (2010) nr. 2(132), 153–190.
Meri, Arnold, Volinikuna Hiiumaal – *Edasi* (1988) nr. 32, 08.veebruar.
Mertelsmann, Olaf & Rahi-Tamm, Aigi, Cleansing and Compromise: the Estonian SSR in 1944–1945 – *Cahiers du monde russe* (2009) nr. 49, 319–340.
Mertelsmann, Olaf & Rahi-Tamm, Aigi, Soviet mass violence in Estonia revisited – *Journal of Genocide Research* (2009) nr. 2–3, 307–322.
Mertelsmann, Olaf, "Sovetiseerimise" mõistest – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 13–29.
Mertelsmann, Olaf, Der stalinistische Umbau in Estland: von der Markt – zur Kommandowirtschaft, Hamburg: Kovač, 2006.
Mertelsmann, Olaf, Die Sowjetisierung Estlands und seiner Gesellschaft, Hamburg: Kovač, 2012.

Misiunas, Romuald J. & Taagepera, Rein, *Balti riigid: sõlteaastad 1940–1990*, Tallinn: Koolibri, 1997.
Must, Aadu, Eestlased ja suur terror – *Postimees* (2008), 1. märts, 6–7.
Must, Aadu, Venemaa eestlased ja Suur Terror: elektrooniliste allikpublikatsioonide andmete kriitiline analüüs – *Ajalooline Ajakiri* (2002) nr. 3, 47–83.
Mägi, Harri, *ENSV KGB tegevuse lõpetamine*, Tallinn: Varrak, 2012.
Naan, Gustav, Eesti kodanliku natsionalismi arenemisteest – *Eesti Bolševik* (1945), nr. 23/24, 1001–1027.
Naan, Gustav, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus, Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947.
Naan, Gustav, *Proletaarne internatsionalism ja kodanlik natsionalism*, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.
Napa, Jaan, *Etnose teravad tahud*: natsionalism – imperialismi ideoloogiline relv, Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
Niglas, Aivar & Saueauk, Meelis, Post-war justice system of the Soviet Union – *Estonia since 1944*, 293–304.
Noormets, Tiit, Väljakutse julgeolekusse lõppes bensiinileekides – *Meie maa* (2007), 08.03.2007.
Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis, Köide 3 = Political arrests in Estonia under Soviet occupation, Volume 3, koostanud Leo Õispuu, Tallinn: Eesti Memento Liit, 2005.
Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.
Oberländer, Erwin, Instruments of Sovetization in 1939/40 and after 1944/45 – Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisias raksti, 9. sēj., Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004, 50–58.
Ohmann, Valdur, Eesti NSV siseministeeriumi struktuur 1940.–1954. aastal – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 297–320..
Ohmann, Valdur, ENSV Siseministeeriumi struktuur ja kaadrid 1953–1954 – *Tuna* (2001) nr. 2, 83–89.
Ohmann, Valdur, Internal affairs and State security institutions of the ESSR in 1940–41 – *Estonia 1940–1945*, 297–307.
Ohmann, Valdur, Kaadrid otsustasid kõik...: ENSV Siseministeeriumi kaadrist aastatel 1940–1954 – *Ajalooline Ajakiri* (2000) nr. 1, 61–70.
Ohmann, Valdur, Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik – *Tuna* (2003) nr. 3, 64–77.
Ohmann, Valdur, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)*, Magistritöö (käsikiri), juhendaja Tõnu Tannberg, Tartu, 2000.
Paavle, Indrek, Repressions by Soviet Security agencies against underground Estonian national opposition operating during German occupation – *Estonia since 1944*, 377–390.
Paavle, Indrek, *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
Panksejev, Aleksandr, Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus töölisklassi ja talurahva liidu kindlustamise eest aastail 1944–1960, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
Panksejev, Aleksandr, Loova ajalooteaduse eest: Eesti NSV ajaloolaste ülesandeid NLKP XXII kongressi otsuste valgusel, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

Panksejev, Aleksandr, Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
Parrish, Michael, *The lesser terror: Soviet state security, 1939–1953*, Westport (Conn.): Praeger, 1996.
Partei-algorganisatsioon: kommunistliku poliitika esmane elluviija okupeeritud Eestis 1940–1991, Martin Klesment, Raili Nugin, Indrek Paavle, Enn Tarvel, koostanud ja toimetanud Enn Tarvel, Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2009.
Penter, Tanja, Local Collaborators on Trial – Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953) – *Cahiers du monde russe*, 2008/2, 341–364.
Petravičiūtė, Inga, The role of repressive structures, their local divisions and collaborators of the Soviet Union in the crimes of 1944–1953, käsikiri, http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/II%20Sovietine%20okupacija%20I%20etapas/Sovietu%20Sajungos%20strukturu%20vaidmuo/I.%20Petraviciutes%20tyrimas/ENG/Research%20_I.Petraviciute%2044-53_..pdf (01.01.2012).
Pihlau, Jaak, Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas ENSV MGB välisluureülem GULAG-i arhipelaagi sattus – *Tuna* (2007) nr. 3, 99–110.
Pihlau, Jaak, "Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee – *Akadeemia* (2001), nr. 3, 459–477.
Piirimäe, Kaarel, Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 – *Ajalooline Ajakiri* (2007) nr. 1, 23–49; nr. 2, 163–191.
Pillak, Peep, Eestimaa kommunistliku partei arhiivist ja selle natsionaliseerimisest – *Kleio* (1992), nr. 5–6, 50–53.
Pilve, Eli & Saueauk, Meelis, Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist – *Akadeemia*, (2009), nr. 10, 1937–1968; nr. 11, 2141–2158.
Pinn, Voldemar, *Kes oli Nikolai Karotamm? 1, Kultuuritragöödia jälgedes*: kompartei kolmest esimesest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist, Haapsalu: V. Pinn, 1996.
Pool, Vladimir, Operatsioon "Priboi": Hilinenud reportaaž märtsiküüditamisest – *Õhtuleht* (1992), nr 69–73.
Punane terror, koostanud Mart Laar ja Jaan Tross, Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996.
Rahi, Aigi, 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas, Tartu: Kleio, 1998.
Rahi-Tamm, Aigi & Jansons, Ritvars & Kaasik, Peeter, Estonia i Łotwa – *Czekiści: Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, Pod. red. Krzystofa Persaka i Łukasza Kamińskiego, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Śeigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010, 151–188.
Rahi-Tamm, Aigi & Kahar, Andres, Deportation operation *Priboy* in 1949 – *Estonia since 1944*, 415–428.
Rahi-Tamm, Aigi, 1949. aasta märtsiküüditamine – *Kannatuste aastad 1940–1991, 2. Raamat*, toim. Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju, Tallinn: Valge Raamat, 2012, 125–151.
Rahi-Tamm, Aigi, Küüditamised Eestis – Eestlaste küüditamine: Mineviku varjud tänases päevas: Artiklid ja elulood, Tartu, 2004.
Rahi-Tamm, Aigi, Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 30–64.

Rahi-Tamm, Aigi, Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.
Raid, Lembit, Kas peremees või käsualune. Ülevaade Parteiarhiivi materjalidest – *Kleio* 5–6 (1992), 8 (1993) ja 2 (1995).
Raudsepp, Anu, Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
Roos, Jaan, *Läbi punase öö. 1. osa, 1944. ja 1945. aasta päevik*, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts; Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.
Rosenfeldt, Niels Erik, The "special" world: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication, Copenhagen: Museum Tusculanum, Lancaster: Gazelle, 2008.
Rosenthal, Reigo & Tamming, Marko, Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924, Tallinn: SE & JS, 2010.
Saatusekaaslased: Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954, koostanud Udo Josia, Tartu, Tallinn: Endiste Õpilasvabadusvõitlejate Liit, 2004.
Sarv, Enn, *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*, Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1997.
Saueauk, Meelis, Data about the persons arrested in Estonia during the Soviet political Repressions in 1942–1990 – *Estonia since 1944*, 307–310.
Saueauk, Meelis, Eestimaa Kommunistliku Partei rollist märtsiküüditamise läbiviimisel 1949. aastal – *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise*, 83–95.
Saueauk, Meelis, Investigation of Political Charges by State Security Organs in Estonia 1944–1954 – *Estonia since 1944*, 289–292.
Saueauk, Meelis, Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine – Ajalooline Ajakiri: Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule (2009) nr. 1/2, 77–121.
Saueauk, Meelis, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946 – *Tuna* (2008), nr. 3, 33–57.
Saueauk, Meelis, Soviet State Security Institutions in Estonia in 1944–1953 – *Estonia since 1944*, 183–210.
Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: punase tsaari õukond*, Tallinn: Varrak, 2005.
Service, Robert, *Seltsimehed: maailma kommunismi ajalugu*, Tallinn: Varrak, 2010.
Shearer, David R., Policing Stalin's socialism: repression and social order in the Soviet Union, 1924–1953, New Haven (Conn.); London: Yale University Press, 2009.
Siilaberg, Ardi, Nõukogude võimu naasmine: Harjumaa operatiivgrupi koosseisust ja tegevusest 1944. aastal ― *Akadeemia* (2010), nr. 8, 1429–1453.
Sildam, Toomas & Mattson, Toomas, Eesti NSV KGB taganemine – *Luup* (1997) nr 16 (47), 07.08.1997.
Skinke, Iveta, "Deportation of Latvian Citizens on March 25, 1949: A Structural Analysis" (Ettekanne Vilniuse rahvusvahelisel konverentsil mai, 2008. a, käsikiri autori valduses).
Sokolov, Boris, The Baltic States in 1939–1945 in Russian Historiography: Counternationalism – *Totalitārie režīmi Baltijā*, 92–98.
Solomon, Peter H. Jr., *Soviet criminal justice under Stalin*, Cambridge University Press, 1996.
Starkauskas, Juozas, Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m., Vilnius, 2007.

Statiev, Alexander, *The Soviet counterinsurgency in the western borderlands*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010.
Strods, Heinrihs. & Kott, Matthew, The Fall on the Operation "Priboi": A Re-Assessment of the Mass Deportations of 1949 – *Journal of Baltic Studies* (2002) nr. 1, 1–36.
Sudoplatov, Pavel, *Erioperatsioonid*: Lubjanka ja Kreml 1930–1950,Tallinn: Olion, 2000.
Swain, Geoffrey, "Cleaning up Soviet Latvia": the Bureau for Latvia (Latburo), 1944–1947 – *The sovietization of the Baltic*, 63–84.
Sõja ja rahu vahel, I köide: *Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani*, peatoimetaja Enn Tarvel, toimetaja Tõnu Tannberg, Tallinn: S-Keskus, 2004.
Sõja ja rahu vahel, II köide, Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni, peatoimetaja Enn Tarvel, II köite toimetaja Meelis Maripuu, Tallinn: S-Keskus, 2010.
Štein, Otto, Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemise ja arenemise ideoloogilisest seaduspärasusest – *Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemisest*, Tallinn: Eesti Raamat, 1970, 61–122.
Zubkova, Jelena, "Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952 – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 184–206.
Zubkova, Jelena, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*, Tallinn: Varrak, 2009.
Tammela, Hiljar, Nõukogude autasude süsteem ja Nõukogude Eesti 1945–1953 – *Tuna* (2009) nr. 2, 72–88.
Tammistu, Kalev, Tasalülitamine – *Õhtuleht* 26.04.–18.08.1989.
Tannberg, Tõnu, "Lubjanka marssal" Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal – *Tuna* (1999) nr. 3, 22–37, nr. 4, 56–71, (2000) nr. 1, 42–52.
Tannberg, Tõnu, 1953. aasta amnestia: kas ainult varaste ja sulide vabastamine? – *Tuna* (2004) nr. 3, 37–51.
Tannberg, Tõnu, Balti küsimus Kremlis 1944. aasta lõpukuudel: kuidas võidelda relvastatud vastupanuliikumisega? – *Tuna* (2009) nr. 4, 50–66.
Tannberg, Tõnu, Julgeolekuorganite "uue töömeetodi" juurutamine relvastatud vastupanuliikumise vastu 1945. aastal – *Tuna* (2008) nr. 3, 58–68.
Tannberg, Tõnu, Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel – *Akadeemia* (2005) nr. 3, 554–572.
Tannberg, Tõnu, "Kas Lavrenti Pavlovitsh Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?": ääremärkusi L. Beria "uuele kursile" vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel – *Tuna* (2005), nr. 4, 52–69.
Tannberg, Tõnu, Kuidas Moskvas valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit – *Tuna* (2010) nr. 1, 120–123.
Tannberg, Tõnu, Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel – *Eesti NSV aastatel 1940–1953*, 225–272.
Tannberg, Tõnu, "Mul ei ole, ega saagi olla kogu selle välisasjade rahvakomissariks "saamise" ja selle võrdlemisi haleda lõpu puhul kellegi vastu mingit kibestustunnet": miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissari juba 1944. aasta kevadel? – Tuna, (2011) nr. 3, 72–87.
Tannberg, Tõnu, Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis – *Tuna* (1999) nr. 1, 24–30.
The anti-soviet resistance in the Baltic States, general editor Arvydas Anušauskas, Vilnius: Du Ka: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 1999.

The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia, Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 14, Rīga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2005.

The Soviet secret police, edited by Simon Wolin and Robert M. Slusser, New York: Praeger, 1957.

The sovietization of the Baltic States, 1940–1956: papers presented at the international workshop in Haapsalu, Estonia: May, 9–11, 2003, edited by Olaf Mertelsmann, Tartu: Kleio, 2003.

Tininis, Vytautas, Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla = Political Bodies of the Soviet Union in Lithuania and their Activities (1944–1953), Vilnius: Margi raštai, 2008.

Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005.

Truska, Liudas & Anušauskas, Arvydas & Petravičiute, Inga, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais : MVD-MGB organizacine struktura, personalas ir veikla*, Vilnius: Lietuvos gyventoju genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.

Tõotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992, koostanud ja toimetanud Mart Orav ja Enn Nõu, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2004.

Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest: Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale: 24. märts 2009, Tallinn, koostanud ja toimetanud: Olev Liivik, Hiljar Tammela, Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009.

Vahtre, Lauri, Nõukogude aja periodiseerimisest – *Muinasaja loojangust omariikluse läveni: pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks,* koostanud Andres Andresen, Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus "Kleio", 2001, 375–386.

Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991, toimetajad Ülo Ennuste jt, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005.

Valge, Jaak, Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad – *Looming* (2011) nr. 10, 1432–1450.

Veimer, Arnold, Nõukogude Eesti loomisega sai Eesti täieliku iseseisvuse – *Rahva Hääl* (1944) nr. 31, 01.07.1944, 2.

Veskimägi, Kaljo-Olev, Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega, Tallinn: Varrak, 2005.

Vihalem, Paul, Kuidas Jüri Uluots ja teised kodanlikud natsionalistid võltsisid eesti rahva ajalugu – *Eesti Bolševik* (1946), nr. 1, 6–16.

Viires, Ants, Eesti ajalugu stalinlikus haardes – *Tuna* (2003), nr. 1, 32–47.

VNFSV kriminaalkoodeks: muudatustega kuni 15.novembrini 1940, Tallinn: ENSV Kohtu rahvakomissariaat, 1941.

Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953, Olaf Mertelsmann (Hg.), Tallinn: Bibliotheca Baltica, 2005.

Väljas, Peeter, Hävitusagendid: Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendadevastases võitluses sõjajärgsel perioodil – *Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil*: *artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets, Tallinn: Umara, 1999, 123–172.

Väljas, Peeter, Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest – *Ajaloolise tõe otsinguil*, 123–134.

Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, 3. osa: (Juuli 1940-1958. aasta), P. Larin, V. Leede, A. Pusta jt., Tallinn: Partei Ajaloo Instituut, 1972.

Абрамов, Вадим, Смерш: Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха, Москва: Эксмо, Яуза, 2005.

Архив ВЧК: сборник документов, составители: В. Виноградов, Н. Перемышленникова; ответственные редакторы: В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров, Москва: Кучково поле, 2007.

Баберовский, Йорг, *Красный террор: история сталинизма*, Москва: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. И. Ельцина, 2007.

Борьба с подрывной деятельностью буржуазных националистов в территории СССР, лекция, прочитанная председателем КГБ при Совете Минмстров Литовской ССР генерал-майором А. Б. Рандакявичюсом в Вышей школе КГБ, Москва: Вышая Школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1965.

В. И. Ленин и советские органы государственной безопасности: Сборник статей, Под ред. доцента канд. исторических наук А.С. Велидова; Москва: войсковая часть № 33965, 1967.

Велидов, А.С., В.И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК – *В.И. Ленин и советские органы государственной безопасности,* 50–101.

Горланов О.А. & Рогинский, А.Б., Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. – *Репрессии против поляков и польских граждан.*, 77–113.

Данилов, В., Сталинизм и советское общество – *Вопросы истории* (2004), № 2, 174.

Дюков, Александр, Милость к падшим: советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике, Москва: Фонд "Историческая память", 2009.

Дюков, Александр, Миф о геноциде: репрессии советских властей в Эстонии (1940–1953), Москва: Алексей Яковлев, 2007.

Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы, ответственные редакторы: О. В. Петровская, Е. Ю. Борисенок, Санкт-Петербург: Алетейя, 2011.

Зданович, А. А., Западный поход НКВД – *Военно-исторический журнал* (2011) № 6, 47–53.

Ильюшин, Игорь, Антисоветское подполье в Западной Украине и НКВД в 1939–1941 годах – *Западная Белоруссия и Западная*, 380–405.

Исторические чтения на Лубянке 1997–2007, Москва, 2008.

Исторические чтения на Лубянке, 2003 год: Власть и органы государственной безопасности, Москва, 2004.

Исторические чтения на Лубянке: 2001 год: Отечественные спецслужбы в послевоенные годы 1945–1953 гг., Москва, Великий Новгород, 2002.

История России: XX век 1939–2007, отв. Редактор Андрей Борисович Зубов, Москва: Астрель, АСТ, 2009.

История советских органов государственной безопасности: Учебник, Пред. редколлегий генерал-лейтенант В.М. Чебриков, Москва: Вышая Краснознаменная Школа КГБ СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1977.

Кокурин, А., Органы НКВД-МВД СССР по борьбе с вооруженным националистическим подпольем (Западная Украина и Белоруссия, Латвия, Литва и Эстония) 1939–1953 – *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб, Т. 3*, Москва, 2007.

Коммунистическая партия Эстонии в цифрах, 1920–1980: сборник статей, составители Г. И. Волкова и др, редколлегия: А. К. Панксеев и др., Таллин: Ээсти раамат, 1983.

Компромиссы исключаются: рассказы о чекистах Эстонии, сост. И. П. Папуловский и В. В. Никишин, Таллин: Ээсти раамат, 1982.

Контрразведывательный словарь, Отв. ред. В.Ф. Никиченко, Москва: Вышая Краснознаменная Школа КГБ СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1972.

Коровин, В.В., *Роль чекистских органов в осуществлении ленинской национальной политики в укреплении дружбы народов в СССР*, Москва: Вышая ордена Октябрской Революции Краснознаменная Школа КГБ СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1982.

Кудрявцев, В. & Трусов, А., *Политическая юстиция в СССР*, Москва, 2000.

Лазарев, В.И., Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период – *Исторические чтения на Лубянке, 2001*, 3–19.

Ложкин, Анатолий Григорьевич, Интервенция, аннексия и советизация во внешней политике СССР: историко-правовые аспекты новейших исследований, Москва: АИРО-XXI, 2012.

Мозохин, Олег, *Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности*: Статистические сведения о деятельности ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ СССР (1918–1953), Москва: Кучково поле, 2011.

Мокиенко, В. М. & Никитина, Е. Г., *Толковый словарь языка Совдепии*, Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.

Надтачаев, В.Н., Военная контрразведка Беларуси: Судьбы, трагедии, победы, Минск: Кавалер, 2008.

Наумов, Леонид, *Сталин и НКВД*, Москва: Новый хронограф, 2010.

Некрасов, Владимир, Аппарат ЦК КПСС в погонах и без: Некоторые вопросы обороны, госбезопасности, правоохранительной деятельности в ЦК КПСС (40-е – начало 90-х годов XX века), Москва: Кучково Поле, 2010.

Операция "Синий треугольник": Рассказы о чекистах Эстоний, И. Папуловский, В. Мюрк (сост.), Таллин, 1988.

Панксеев, Александр, В переломное время: о деятельности Компартии Эстонии в 1944–1945 годах, Таллин: Ээсти раамат, 1966.

Петров, Никита & Скоркин, Константин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*: *справочник*, Москва: Звенья, 1999.

Петров, Никита & Янсен, Марк, *"Сталинский питомец" – Николай Ежов*, Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009.

Петров, Никита, Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954, Москва: Звенья, 2010.

Петров, Никита, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва: Материк, 2005.

Петров, Никита, По сценарию Сталина: роль органов НКВД-МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы: 1945-1953 гг., Москва: Российская политическая энциклопедия: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2011.

Петров, Никита, Репрессии в аппарате МГБ в последние годы жизни Сталина – *Cahiers du monde russe* 2003/2, 403–436.

Пихоя, Рудольф, Москва. Кремль. Власть: сорок лет после войны, 1945–1985, Москва: Русь-Олимп, 2007.

Плеханов, А.М., *Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921-1925 гг)*, Москва: Вышая

ордена Октябрской Революции Краснознаменная Школа КГБ СССР имени Ф.Э. Дзержинского, 1988.

Пожаров, А., "Хрущевская оттепель" и КГБ – *Труды Общества изучения отечественных спецслужб, Т.1*, гл. редактор В.К. Былинин, Москва: Кучково поле, 2006, 178–191.

Пожаров, А., Власть и органы государственной безопасности в в середине XX века – *Исторические чтения на Лубянке, 2003 год*, 189–195.

Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б): повестки дня заседании 1919–1952: Каталог, Том 3, 1940–1952, отв. редакторы Г.М. Адибеков и К.М. Андерсон, Москва: РОССПЕН, 2001.

Полян, Павел, Не по своей воле...: история и география принудительных миграций в СССР, Москва : О.Г.И – Мемориал, 2001.

Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР: к 70-летию начала "антикулацкой" операции НКВД СССР: материалы V Всероссийской научной конференции, главный редактор С. А. Кропачев, Краснодар: Экоинвест, 2008.

Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники "Мемориала", выпуск 1, Составитель А.Е.Гурянов, Москва: "Звеня", 1997.

Розенблат, Евгений, Западные области Белоруссии в 1939–1941 годах: оккупация-воссоединение-советизация – *Западная Белоруссия и Западная*, 42–61.

Сауэаук, Меэлис, О роли Коммунистической партии Эстонии в проведении мартовской депортации 1949 года – *Tunа*: *Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век* (2010), 154–163.

Сойма, В. М., Деятельность оперативных групп НКВД-НКГБ на освобожденной территории СССР и стран Восточной Европы (1944–1945 гг.) – *СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: новое в исследовании и освещении в учебной литературе*, Москва, 2005, 162–167.

Соколов, Борис, *Наркомы страха: Ягода, Ежов, Берия, Абакумов*, Москва: АСТ-Пресс книга, 2001.

Судьбы людей. "Ленинградское дело", Сост. А.П.Смирнов, Санкт Петербург: Норма, 2009.

Таннберг, Тыну, Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): исследования и документы, Tartu: Tartu University Press, 2008.

Таннберг, Тыну, Политика Москвы в Республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): исследования и документы, Москва: РОССПЭН: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2010.

Тепляков, Алексей, О коррупции в органах НКГБ-МГБ СССР 1940–1950-х гг., http://rusk.ru/st.php?idar=424673 (01.12.2012).

Тепляков, Алексей, *Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг.*, Москва: Новый хронограф, 2008.

Устав ВКП(б): Принят единогласно 18-м сьездом ВКП(б), Москва: Госполитиздат, 1950.

Филиппов, С. Г., Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939-1941 гг. – *Репрессии против поляков и польских граждан*, 44–76.

Хаустов, В. Н., Иностранцы и советские граждане иностранного происхождения – потенциальные "агенты буржуазных разведок"" – *Исторические чтения на Лубянке 1997–2007*, Москва, 2008, 219–227.

Хаустов, Владимир & Самуэльсон, Леннарт, *Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.*, Москва: РОССПЭН: Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009.

Хаустов, Владимир, ВКП(б) и органы государственной безопасности (1920-е–1941 г.) – *Исторические чтения на Любянке, 2003 год*, Москва, 2004, 67–71.

Хаустов, Владимир, Развитие Советских органов государственной безопасности: 1917–1953 гг. – *Cahiers du monde russe*, 2001/2–4, 357–374.

Хлевнюк, Олег, Сталин и органы государственной безопасности в послевоенный период – *Cahiers du Monde russe*, 42/2–3–4, Avril – décembre 2001, 535–548.

Хлевнюк, Олег, *1937-й: Сталин, НКВД и советское общество*, Москва: Республика, 1992.

Хлевнюк, Олег, Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы, Москва: РОССПЭН, 1996.

Хлевнюк, Олег, Система центр – регионы в 1930–1950-е годы – *Cahiers du monde russe* 2003/2, 253–268.

Хлевнюк, Олег, Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры, Москва: РОССПЭН, 2010.

Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник, Сост. Ю.В.Горячев, Москва: Издательский дом "Парад", 2005.

Чекисты: история в лицах: Государственное политическое управление НКВД, авторы-составители: Г. Э. Кучков, А. А. Плеханов, А. М. Плеханов, Москва: Кучково поле: Мастерская Зарубина, 2008.

Чекисты Балтики, Сост. А. Островский, Ленинград: Лениздат, 1984.

Эстонско-латышско-литовский совместный семинар "Документы КГБ в Балтийских странах" : доклады, Таллинн: филиал Государственного архива Эстонии, 1996.

Юнге, Марк & Бордюгов, Геннадий & Биннер, Рольф, *Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447*, Москва: Новый Хронограф, 2008.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Abakumov, Viktor, 84, 91, 92, 115, 116, 117, 118, 174, 217, 236, 237, 261, 268, 274, 279, 286, 292
Aben, Aleksander, 270, 271
Aleksandrov, Georgi, 328
Aleksejev, Aleksandr, 159, 168
Aleksejev, Mihhail, 159, 160, 277
Alexander, Jeffrey, 46
Allik, Hendrik, 69, 79, 269, 271, 272, 273
Andrejev, Andrei, 105, 227, 328, 331
Andrejev, Jevgeni, 328
Andresen, Nigol, 34, 77, 81, 180, 259, 260, 262, 263, 264, 267, 270, 271, 272, 273
Anissimov, Pavel, 141, 143, 162, 163, 164, 172, 173, 176, 248, 250, 251, 266, 269, 310
Ant, Jüri, 15
Anušauskas, Arvydas, 23
Apollonov, Arkadi, 200
Arukask, Viktor, 244
Aspel, Vladimir, 96, 121, 122, 151
Ast, Karl, 182
Bakakin, A., 116
Barannikov, Aleksei, 219, 220
Barthes, Roland, 46
Bergmanis, Aldis, 23
Beria, Lavrenti, 13, 20, 26, 35, 51, 52, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 77, 82, 84, 87, 91, 92, 94, 102, 107, 108, 109, 113, 115, 116, 117, 118, 126, 132, 133, 151, 174, 175, 203, 204, 205, 208, 217, 236, 238, 256, 259, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 312, 319, 331, 333
Blinov, Afanassi, 241
Boitsov, Konstantin, 231, 263
Borell, Oskar, 149
Borm, August, 195, 196
Botškarjov, Vladimir, 69, 76, 79, 80, 83, 85
Botškov, Viktor, 65
Brandt, Anna, 278
Brandt, Eduard, 195
Bulganin, Nikolai, 331
Buratšenko, Aleksandr, 190
Burinskaitė, Kristina, 23
Bõkov, Nikolai, 124
Bõkov, Sergei, 124, 157, 161, 162, 163, 164, 211, 219, 224
Choibalsan, Khorloogiin, 63
Churchill, Winston, 206, 207
Conquest, Robert, 28, 58
Demidov, Anatoli, 147, 148, 153
Derjabin, Stepan, 131
Djukov, Aleksandr, 21
Dolgintsev, Ivan, 124
Dzeržinski, Feliks, 13, 28, 50, 53, 86
Dudinov, Jevgeni, 168, 281, 283
Dõtjuk, Grigori, 124, 214
Ettinger, Jakov, 279
Fedossejev, Pjotr, 328
Feest, David, 15
Foucault, Michel, 46
Frinovski, Mihhail, 64
Gavrilevitš, Boris, 82
Gavrilov, Aleksei, 223
Gladkov, Pjotr, 77, 78
Goldschmidt, Nikolai, 278
Gonjajev, Ivan, 123, 219, 310
Gorlanov, Oleg, 67
Gorlinski, Nikolai, 109, 113, 119, 153, 154, 159, 186, 204, 205, 207, 208, 209, 240, 311
Gorlizki, Yoram, 26
Grigorjev, Aleksei, 124, 163
Gulst, Venjamin, 82
Gurov, Dmitri, 167, 168, 171
Guzevičius, Aleksandras, 72, 78, 95, 123
Haberman, Harald, 70, 75, 85
Hansen, Augustin, 271, 273
Hansson, Karl, 76, 143
Harris, James, 25
Haustov, Vladimir, 30, 31
Heinsaar, Albert, 151
Hendrikson, Voldemar, 203, 224
Hinno, Robert, 77
Hion, Viktor, 270
Hlevnjuk, Oleg, 26
Hlobustov, Oleg, 30
Hristoforov, Vassili, 30
Hruštšov, Nikita, 34, 35, 61, 65, 285, 331
Härms, Nikolai, 81
Ignatjev, Semjon, 115, 118, 274, 276, 280, 292, 307
Illisson, Leonhard-Friedrich, 135
Ilp, Elmar, 219
Ivanov, 288

Jaanus, Aleksander, 131, 265, 267, 268
Jadrov, Ivan, 166, 167
Jagoda, Genrihh, 51, 52, 58
Jagodkin, Ivan, 260
Jakobson, Idel, 148, 162, 267
Jakovlev, Aleksandr, 44
Jakovlev, Nikolai, 328
James, Rudolf, 82
Jansons, Ritvars, 23
Jeckeln, Friedrich August, 182
Jedunov, Jakov, 215
Jefremov, Vladimir, 109, 195, 197, 216, 228
Jeltsin, Boris, 29
Jermolajev, Nikolai, 124
Jermolin, Ivan, 238, 241
Ježov, Nikolai, 13, 51, 52, 54, 58, 61, 115
Juhkum, Johanna, 134
Jõeäär, Aleksander, 270, 271, 272
Jürjo, Indrek, 31
Kaasik, Peeter, 32
Kaganovitš, Lazar, 52, 331
Kaljurand, Ants, 219, 222, 253
Kalmet, Leo, 264
Kalnbērziņš, Janis, 24, 73, 103, 228, 235, 236, 331
Kalošin, Fjodor, 206, 208
Kalvo, Arved, 272
Kangropool, Rasmus, 264
Kapralov, Pjotr, 272
Karindi, Alfred, 263, 264
Karotamm, Nikolai, 16, 17, 19, 33, 39, 42, 73, 74, 75, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 120, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 148, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 167, 171, 172, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 191, 192, 196, 197, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 277, 291, 295, 296, 297, 300, 302, 303, 305, 306, 308, 309, 312, 328, 331, 333
Kedrov, Georgi, 131, 132, 133, 135, 136, 145, 162, 163, 172, 175, 260, 270, 292, 312
Keerdo, Paul, 90
Kelberg, Aleksander, 131, 190, 269
Kimask, Georg, 190
Kingissepp, Sergei, 77, 96
Kisseljov, Viktor, 100
Klaaser, Leonhard, 75
Klausen, Julius, 286
Kobulov, Bogdan, 61, 92, 116, 200, 203, 285
Kohver, Konstantin, 151
Kokurin, Aleksandr, 29, 44
Komarov, 273
Koovits, Johannes, 81
Koroljov, Viktor, 160
Koršunov, Semjon, 142, 164
Kossov, Vassili, 131, 132, 136, 164, 175, 260, 265, 266, 269, 271, 273, 287, 291, 293, 313
Kossõgin, Aleksei, 236, 331
Kozlov, Aleksei, 328
Krassman, Mihhail, 275, 285, 286, 288, 289, 293
Kress, Arnold, 86
Krotov, Ivan, 163, 173
Kruglov, Sergei, 115, 199, 205
Kruus, Hans, 34, 80, 186, 259, 263, 270, 271, 272, 273
Kuditski, Nikita, 141
Kudrjavtsev, Pavel, 169
Kuld, Elmar-Ludwig, 277
Kumm, Boris, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 91, 95, 96, 97, 103, 104, 105, 111, 120, 121, 122, 123, 127, 132, 134, 135, 136, 141, 145, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 162, 163, 166, 167, 171, 173, 178, 182, 183, 192, 199, 200, 202, 203, 205, 207, 211, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 230, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 245, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 256, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 291, 300, 306, 313
Kurme, Aleksei, 173, 268, 281
Kuzmin, Dmitri, 131, 137, 140, 143, 148, 154, 209, 216, 219, 263
Kuznetsov, Aleksei, 116, 117, 132, 140, 146, 174, 177, 236, 259, 328
Kuuli, Olaf, 19

Kuusik, Villem, 131, 132, 133, 135, 136, 206, 207, 219, 222, 234, 262, 270, 271, 292
Kuusinen, Otto Wille, 68, 186
Kuusk, Pearu, 19
Käbin, Ivan, 34, 75, 131, 135, 137, 139, 140, 142, 155, 164, 175, 176, 178, 179, 190, 191, 201, 260, 263, 265, 266, 269, 273, 274, 276, 277, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 297, 302, 306, 309, 314
Köpper, Erich, 138
Laasi, Evald, 16, 247
Laura, Heinrich, 143, 148
Lauristin, Johannes, 71, 75, 83, 90, 98
Leberecht, Hans, 332
Leede, Valdar, 143
Leggett, George, 25
Lenin, Vladimir, 12, 28, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 87, 185, 226, 235, 290, 321
Lentsman, Leonid, 131, 190, 265, 266, 289
Leonov, S., 29
Lepp, August, 195
Ligi, Herbert, 17, 235, 246, 247
Liivik, Feliks, 252
Liivik, Olev, 18
Lindmäe, Herber, 17
Lipp, Heino, 253
Lipp, Vladimir, 143
Ljapin, Aleksei, 277
Lombak, Johan, 62, 96, 124, 264, 289, 314
Lukk, Friedrich, 224
Lätte, Friedrich, 141
Lüüs, Lembit, 271, 272
Maamägi, Viktor, 33
Maasing, Alfred, 81
Makarov, Vassili, 118, 267
Malenkov, Georgi, 52, 77, 105, 108, 112, 116, 117, 126, 129, 133, 146, 174, 175, 231, 235, 236, 246, 251, 259, 260, 264, 280, 284, 285, 287, 302, 328, 331, 333
Malõšev, Ivan, 171
Manuilski, Dmitri, 186
Marks, Karl, 142
Maznjev, Nikolai, 168
Matusevitš, Aleksandr, 141, 142, 172, 250
Melnikov, Georgi, 122, 135
Menžinski, Vjatšeslav, 52
Meri, Arnold, 18, 205, 240, 241
Merimaa, Otto, 131, 289
Merkulov, Vsevolod, 61, 65, 70, 77, 81, 82, 91, 92, 99, 106, 107, 113, 285
Mertelsmann, Olaf, 15
Mesik, Viktor, 272
Metsanurk, Mait, 191
Mihhailov, Aleksandr, 95, 97, 121, 122, 150, 200, 206, 244, 250, 261, 267, 315
Mihhaljev, Konstantin, 277, 278
Mikojan, Anastass, 236, 331, 332
Mironov (Korol), Sergei (Miron), 63
Misiunas, Romuald J., 15
Molotov, Vjatšeslav, 84, 117, 236, 331
Moora, Harri, 103
Moskalenko, Valentin, 65, 122, 150, 159, 164, 167, 170, 173, 179, 261, 263, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 281, 283, 284, 286, 289, 290, 291, 292, 293, 306, 307, 316
Moskovenko, Vladimir, 124
Mozohhin, Oleg, 30, 125
Muhhin, 288
Murro, Andrei, 71, 78, 82, 96
Mägi, Alfred, 243
Mägi, Harri, 32
Männikus, Aili, 165, 166
Müürisepp, Aleksei, 131, 135, 140, 266, 287
Naan, Gustav, 33, 34, 186, 187, 253
Nazarov, Boris, 169
Natalitš, Aleksei, 149
Naumov, Leonid, 26, 61
Neelus, Eduard, 149, 151, 177, 286
Nelipa, Dmitri, 124
Nevolihhin, Aleksandr, 219, 220, 222
Nikiforov, Sergei, 162
Nikolski, Jevgeni, 223
Noviks, Alfons, 72, 78, 95, 123
Nõgu, Artur, 81
Ogoltsov, Sergei, 116, 221, 237, 238
Ohmann, Valdur, 31
Olin, Aleksandr, 139, 170
Ostapišenko, Afanassi, 85
Ovsjannikov, Aleksei, 85, 172, 242, 248, 267
Paas, Kaarel, 90, 184, 235, 238
Paavle, Indrek, 239
Paju, Elmar, 96
Panin, Anatoli, 124
Pankratov, Aleksandr, 252

Panksejev, Aleksandr, 33, 35, 246
Parrish, Michael, 29
Pastelnjak, Pavel, 121, 122, 136, 150, 154, 200, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 242, 250, 255, 261, 275, 317
Pauk, Adolf, 146
Pavlov, Andrei, 138
Penno, Rudolf, 182
Perov, Georgi, 109, 129, 157, 186, 192, 202, 205, 209, 227, 317
Petravičiūtė, Inga, 23
Petree, Edgar, 81
Petrjakov, Boris, 142
Petrov, Nikita, 29, 44, 84
Pihlau, Jaak, 32
Piho, Voldemar, 253
Pinn, Voldemar, 17
Pitka, Johan, 182
Plehhanov, Aleksandr, 30
Ponomarenko, Panteleimon, 65, 263
Pool, Vladimir, 16, 17, 247
Poskrebõšev, Aleksandr, 331
Pressmann, Alfred, 122, 133, 134, 149, 151, 166, 168, 223, 267
Priks, Evald, 81
Prost, Raimund, 224
Prošin, Vassili, 203
Pruks, Alma, 219
Pruus, Avo, 207
Puditšev, Aleksandr, 168, 173, 223
Purissev, Boris, 143
Puškarjov, Aleksei, 252
Puusepp, Nikolai, 93, 96, 131, 154, 232, 288
Päll, Eduard, 93, 131, 135, 186, 190, 191, 263, 267
Pärn, Lembit, 213
Pärtelpoeg, Hugo, 102
Päss, Adolf, 86
Päts, Riho, 263, 264
Raadik, Algus, 131, 190, 193
Raag, Elmar, 219
Rahanik, Juhan (Joann), 81
Rahi-Tamm, Aigi, 17, 32
Raid, Lembit, 17
Rajk, László, 273
Ramjalg, Jevgeni, 160
Randmaa, Paul, 253
Raud, Mart, 332
Redlich, Endel, 219, 224, 253
Rei, August, 182
Resev, Aleksander, 96, 104, 123, 124, 127, 139, 199, 200, 203, 205, 206, 207, 209, 213, 216, 235, 249, 251, 252, 264, 268, 318
Ristmägi, Ernst, 281, 288
Ritson, Tõnis, 32
Rjumin, Mihhail, 118
Roginski, Arseni, 67
Rosenfeldt, Niels Erik, 27
Ruus, Neeme, 77
Saaliste, Richard, 253
Saat, Joosep, 90
Salimanov, 279
Samuelsson, Lennart, 30
Sazonov, Sergei, 108, 131, 132, 136, 148, 175, 192, 202, 203, 206, 207, 209, 210, 211, 213, 217, 218, 219, 220, 227, 231, 250, 319
Sazõkin, Nikolai, 109, 113, 204, 319
Sepre, Oskar, 90, 91
Sergienko, Vassili, 124
Serov, Ivan, 61, 64, 65, 117
Service, Robert, 57
Sipsakas, August, 278
Sniečkus, Antanas, 22, 73, 103, 228, 235, 236, 240, 241, 272, 274, 331
Sokolov, Aleksandr, 230
Sokolov, Dmitri, 123, 276, 277, 320
Stalin, Jossif, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 67, 76, 77, 79, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 98, 102, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 126, 128, 129, 130, 133, 151, 157, 158, 166, 174, 175, 176, 177, 179, 182, 191, 196, 199, 206, 226, 227, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 247, 256, 259, 261, 262, 266, 267, 268, 274, 275, 279, 280, 281, 284, 285, 287, 291, 292, 293, 295, 296, 298, 299, 300, 302, 303, 306, 308, 309, 310, 331, 332, 333
Starkauskas, Juozas, 22
Stepanov, Jefim, 145
Storožev, Jakov, 328
Suhhanov, Dmitri, 331
Surovitskihh, Ivan, 124
Susi, Arnold, 103
Suslov, Mihhail, 108
Suurkask, 218

Swain, Geoffrey, 24
Svetlakov, Aleksei, 223
Svinelupov, Mihhail, 92, 118, 122, 150, 267, 320
Säre, Karl, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 133
Šabalov, Sergei, 84
Šarapov, Andrei, 166
Šardin, Dmitri, 278
Šatalin, Nikolai, 108, 109, 182, 183, 184, 185, 321, 328
Šergalin, Boris, 138, 140, 145, 282
Šitikov, Grigori, 160
Škirjatov, Matvei, 328
Škurin, Aleksei, 70, 72, 75, 77, 82, 85, 88, 268
Štamm, Pavel, 62, 139, 219
Štšeblõkin, 269
Štšerbakov, Aleksandr, 105, 328
Šustin, Semjon, 77, 78
Švernik, Nikolai, 105, 328
Zagrebalov, Vassili, 161, 219, 220
Zakovski (Štubis), Leonid, 55
Zālīte, Indulis, 23
Zdanovitš, Aleksandr, 30
Zozulja, Fjodor, 135, 263
Zubkova, Jelena, 15, 20, 74, 180, 214, 246
Žarovski, Nikolai, 278
Ždanov, Andrei, 76, 83, 90, 117, 133, 146, 174, 192, 228, 259, 302
Živaga, Grigori, 230
Taagepera, Rein, 15
Taevere, Dmitri, 221, 263
Talgre, Leo, 104
Tamm, Hugo, 208
Tammistu, Kalev, 16, 247
Tanis, Aleksander, 159
Tannberg, Tõnu, 15, 19, 20, 32, 110, 285
Tarvel, Enn, 18
Telman, Juliana, 135
Tepljakov, Aleksei, 24, 25, 53, 158
Tief, Otto, 102, 103, 104, 182, 188
Timofejev, Pavel, 135
Tininis, Vytautas, 21, 22
Tipner, Johannes, 62, 91, 141, 162, 163, 173, 176, 248, 250, 251, 252, 266, 273, 281, 282, 283, 284, 287, 293, 321
Tkatšenko, Ivan, 110
Tolbast, Boris, 252
Trapeznikov, Aleksandr, 122, 143, 150, 267, 322
Truska, Liudas, 23
Tsanava, Lavrenti, 64, 65
Tšebotkov, Fjodor, 248
Tšepurin, Aleksandr, 173, 267
Tšernov, Aleksandr, 122, 150, 275, 277, 278, 292, 323
Tšernõšov, Nikolai, 282
Tšetski, Aleksandr, 124
Turkin, M., 269, 284
Tuulmets, Viktor, 77
Uluots, Jüri, 34, 36, 101, 102, 104, 105, 181, 182, 187
Undusk, Johannes, 241
Unt, Maksim, 70, 71, 85
Vahtre, Sulev, 19
Vares, Johannes, 86, 90, 91
Vedejev, Vladimir, 106, 121, 122, 143, 150, 164, 267, 269, 323
Veimer, Arnold, 98, 109, 155, 182, 205, 209, 213, 216, 219, 231, 235, 238, 247, 249, 250, 256, 263, 264, 265, 267, 268, 273, 277, 278
Veimer, Bernhard, 270
Vertmann, Elmar, 151
Veskimägi, Kaljo-Olev, 19, 94, 109, 144, 154
Vettik, Theodor, 263, 264
White, Hayden, 46
Vihalem, Paul, 187
Viiding, Paul, 262
Viires, 159
Vinogradov, Valentin, 124
Vits, Vassili, 271
Volkov, Aleksandr, 233, 261
Vorošilov, Kliment, 236, 331
Voznessenski, Nikolai, 236, 331
Väljas, Peeter, 32

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Meelis Saueauk
Sünniaeg: 17.02.1971
Kodakondsus: Eesti
E-post: meelis.saueauk@mnemosyne.ee
Aadress: Madara 14 Tallinn 10612

Haridus

2007 – k.a	doktoriõpingud Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna Ajaloo- ja arheoloogia instituudis
1998	Tartu Ülikool, BA ajaloo erialal
1989	Tallinna 37. Keskkool

Teenistuskäik

alates 2009	Sihtasutuse Eesti Mälu Instituut teadur
2006–2009	Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur
1995–2005	politseiametnik
1989–1992	Ardu põhikooli õpetaja

Peamised uurimisvaldkonnad

Stalinism ja Nõukogude julgeolekuteenistused Baltimaades

Dissertatsiooniga seotud publikatsioonid

Saueauk, Meelis, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946 – *Tuna* (2008) nr. 3, 33–57.

Saueauk, Meelis, Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine – Ajalooline Ajakiri: Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule (2009) nr. 1/2, 77–121.

Pilve, Eli, & Saueauk, Meelis, Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist – *Akadeemia* (2009) nr. 10, 1937–1968; nr. 11, 2141–2158.

Сауэаук, Меэлис, О роли Коммунистической партии Эстонии в проведении мартовской депортации 1949 года – *Tuna*: (2010) *Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век*, 154–163.

CURRICULUM VITAE

Name: Meelis Saueauk
Date of birth: 17 February 1971; Tallinn
Citizenship: Estonian
E-mail: meelis.saueauk@mnemosyne.ee
Address: Madara 14 Tallinn 10612

Education

Since 2007	University of Tartu, PhD student
1998	University of Tartu, BA (history)
1989	Tallinn 37th Secondary School

Professional employment

2009–	Estonian Institute of Historical Memory, research fellow
2006–2009	Estonian Foundation for the Investigation of Crimes against Humanity, research fellow
1995–2005	police officer
1989–1992	Elementary School of Ardu, teacher

Main interests of research

Stalinism and Soviet Security services in Baltics

Publications associated with the doctoral dissertation

Saueauk, Meelis, Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946 – *Tuna* (2008) nr. 3, 33–57.

Saueauk, Meelis, Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine – Ajalooline Ajakiri: Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule (2009) nr. 1/2, 77–121.

Pilve, Eli, & Saueauk, Meelis, Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist – *Akadeemia* (2009) nr. 10, 1937–1968; nr. 11, 2141–2158.

Сауэаук, Меэлис, О роли Коммунистической партии Эстонии в проведении мартовской депортации 1949 года – *Tuna*: (2010) *Спецвыпуск по истории Эстонии с 17 по 20 век*, 154–163.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström**. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaõóavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittelassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu**. Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi**. Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamölder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsides 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.